

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

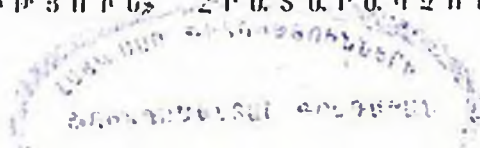
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

A II
84952

5

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1998

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գլխավոր խմբագրի ռեդակցիայով

Խմբագրական կոլեկտիվ՝ **Խ. Մ. ԳՅՈՒԼՆԱԳԱՐՅԱՆ**, Լ. Մ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ,
Պ. Ն. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Է. Մ. ՋՐՐԱՇՅԱՆ

Հատորը հրատարակության են պատրաստել
Խ. ԳՅՈՒԼՆԱԳԱՐՅԱՆԸ և Չ. ԱՎԵՏՅԱՆԸ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ.

Թ 95

*Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, 5,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրակ. ինստ., /Պատ.
խմբ. էդ. Մ. Ջրբաշյան և ուրիշ.— Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գի-
տություն» հրատ., 1998, 414 էջ, 1 թ. նկ.:*

Հատորը բաղկացած է երկու բաժնից՝ ուսումնասիրություններ
և հրապարակումներ:

Առաջին բաժնում զետեղված հոդվածները նվիրված են Թու-
մանյանի ստեղծագործության և կյանքի ցարդ չլուստարանված հար-
ցերին:

Երկրորդ բաժնում ամփոփված են Թումանյանի 15 ծոցառու-
բերը, տարրեր և լեզվներով և զանազան հարցերի շուրջ 1890 —
1921 թթ. նրա կատարած գրառումները: Թումանյանի ստացած նամակները:
նախատեսված է գրականագետների և ընթերցող լայն շրջան-

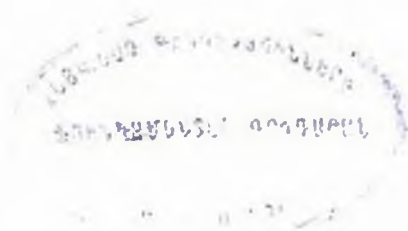
ների համար:

4702080101
Թ 703 (C2) — 94 Ջնայտ.

ISBN 5-8080

© Հայաստանի ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1998

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» մատենաշարի այս հերթական 5-րդ հատորը լույս է տեսնում զգալի ուշացումով: Թեև այս գիրքը կազմվել ու հրատարակության է պատրաստվել դեռ մեկ տասնամյակ առաջ, բայց հրա տպագրությունը երկար ժամանակ չէր հաջողվում՝ միջոցների բացակայության պատճառով: Սակայն հաշտվել այդ վիճակի հետ չէր կարելի, քանի որ այս գրքում հավաքված նյութերը անփոխարինելի արժեք ունեն Ամենայն հայոց բանաստեղծի կյանքի և գրական ժառանգության գիտական ուսումնասիրության համար: Մասնավորապես՝ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում ներկայումս պատրաստվող՝ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրությունը չի կարող ամբողջական լինել առանց այն անհամար փաստերի, որոնք առկա են այստեղ առաջին անգամ վերծանվող և հրապարակվող բազմաթիվ բանավեճական ծոցատետրերի մեջ: Այդ համոզման քելադրանքով՝ մենք մի քանի տարի որոնում էինք որևէ հասարակական կազմակերպություն կամ անհատի, որը հաճեն առնել այս գրքի հրատարակության գործը: Վերջապես, այդպիսի մարդ գտնվեց հաճին սփյուռփահայ հասարակական գործիչ և գրքի հովանավոր Հարություն Սիմոնյանի, որի օժանդակությամբ էլ, անհա, լույս է տեսնում այս եզակի հրատարակությունը:

Հարություն Սիմոնյանը մեր գրական շրջաններում այսօր արդեն հանաչված ու հարգված անուն է՝ շնորհիվ վերջին տարիներս ծավալած ազգանվեր գործունեության: Նա գրող չէ և գրական հավակնություններով չի ղեկավարվում: Մասնագիտությամբ ժամագործ է, երկար տարիներ ապրել և աշխատել է Բեյրութում, ապա Շվեյցարիայում, այժմ բնակվում է Լոս Անջելեսում: Բայց նա հայ գրքի բոլորանվեր և հոգատար բարեկամ է, մի նախասիրություն, որի ձևավորման մեջ, անշուշտ, որոշիչ դեր է խաղացել հրա ալագ եղբայրը՝ սփյուռփահայ ականավոր արձակագիր և լրագրող Սիմոն Սիմոնյանը: Մենք շնորհակալությամբ նշում ենք այն փաստը, որ վերջին տարիներս՝ հայրենի մշակույթի համար ստեղծված ծանր պայմաններում, Հարություն Սիմոնյանը եղավ սփյուռքի այն հազվադեպ գործիչներից մեկը, որն իր միջոցները չի

խնայում մեր գրահրատարակչական գործին նպաստելու, հայագիտության համար օրոշակի արժեք ներկայացնող մի շարք գրքեր «մեռած կենտից» հանելու և տպագրելու համար: Նրա հովանավորությամբ արդեն լույս են տեսել տասնյակից ավելի գրքեր (սխյուտփում և մեծ մասամբ Հայաստանում):

Ով անձամբ հանաչում է Հարություն Սիմոնյանին, կարող է վկայել, որ հայ գրքի տպագրությանը նպաստելը նրա համար հայրենասիրության գործնական դրսևորում է, հոգեկան մեծ բավականության աղբյուր և ցուցադրական որևէ տարր չի պարունակում: Եվ պատահական չէ, որ, ինչպես բազմիցս խոստովանել է Հ. Սիմոնյանը, նա հատկապես սիրում է Հովն. Թումանյանի «Իմ երգը» հրաշալի բանաստեղծությունը, որի մեջ, ինչպես հայտնի է, խոսվում է սիրո և բարության անհրաժեշտության, նրանց հաբուցած հոգեկան վայելիքի մասին: Ինքը՝ մեր սխյուտփանայ բարեկամը, լիովին օժտված է Թումանյանի ներբողած այդ բարեմասնությամբ: Մաղբում ենք նրան հաջողություն և նոր բարեգործական ձեռնարկումների հաջողություն՝ ի շան հայրենի մշակույթի և գիտության:

ՀՀ ԳԱԱ Մ. ԱՐԵՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բերում ենք Հ. Սիմոնյանի հովանավորությամբ հրատարակված կամ տպագրության ընթացքի մեջ դանդաղ զբաղվող զբաղվող ցանկը. Ասոն Չուքիսյան, Համապատկեր Արեմտահայ մեկ դարու պատմության, Բ և Գ հատորներ, Խաբուվ Ռյուրչունյան, Անմահներու հետ (Վասպուրական մեր աշխարհին մեջ): Անտոնինա Մահարի, Իմ Ողիսականը, Երվանդ Օտյանի հիշատակին (Կապուցյան Լևոն Հախիբեղյանը և Արզար Ափինյանը): Գեղամ Սևան, Սխյուտփանայ գրականության պատմության ուրվագծեր, Բ հատոր (1945--1985): Սարիբեկ Մանուկյան, Երվանդ Օտյան: Արզար Ափինյան, Կարմիր լիտուսին (Վարդան Գրիգորյանի պատմավեպը): Գավիթ Գասպարյան, Չարենցյան ասույթներ: Հրանտ և Զապիկ Ասատուր, Նամականի Գեղամ Սևան, Գառնիկ Ազգարյան:

2. Հարություն Սիմոնյանի խնդրանքով այս զբաղվող վերջում գեղեղամ ենք Հովն. Թումանյանի «Իմ երգը» և այդ բանաստեղծության խոսքերով Գ. Ալեմշահի հորինած երաժշտության նոտաները:

ԽՈՍՔ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐԻ

Մեծարգոյ

Պրն. Է. Զիրաշեան,

Ստացայ և յուզումով կարդացի 1 Փետրուար, 1998 թուակիր Զեր
նամակը, որով կ'առաջարկէք ինձի հովանաւորել «Թումանեան. Ուսում-
նասիրութիւններ և հրապարակումներ, հատոր 5» ժողովածուն, որ
«1992-ից պատրաստ է և սպասում է իր հրատարակչին...»:

Զեր նամակը ծայրէ-ծայր տագորում էր Յ. Թումանեանի անտիպ
ժառանգութեան նկատմամբ այնպիսի՝ յուզիչ գորովով ու հոգատարու-
թեամբ, որ ես որոշեցի իսկոյն ևեթ ընդառաջել Զեր ցանկութեանը,
որը անաճնաճեան ըլլալու բացառիկ արժանատիութիւնը ունէր:

Թող ալ չսպասէ ու թող լոյսին գալ Ամենայն Հայոց Բանաստեղ-
ծին նուիրում չիշեալ 5-րդ հատորը, որը, համոզուած եմ, կարելոյ
ներդրում մը պիտի ըլլայ թումանեանագիտութեան մէջ:

Յարգաւ՛նք մշակոյթ և ազգ պահող Զեր դժուար ճիգ ու ջան-
քերուն:

Շնորհակալութիւն հաշ գրականութեան ծառայելու ինձ տրուած
հնարատրութեան ու պատուին համար:

Միշտ ԶԵ՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

25 Մարտ, 1998

Լոս Անճիլէս

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը ընթերցող հասարակայնությանն է ներկայացնում «Թումանյան. Ուսում-հասիրություններ և հրապարակումներ» մատենաշարի հինգերորդ գիրքը: Ինչպես և նախորդ չորս հատորները, այս գիրքը ևս բաղկացած է երկու բաժնից:

Առաջին բաժնում տեղ են գտել հոդվածներ՝ նվիրված Թումանյանի գեղարվեստական ստեղծագործության և կենսագրության համեմատաբար միջ ուսումնասիրված կողմերին: Հեղինակները գիտական շրջանառության մեջ են մտցնում բազմաթիվ նոր գիտական փաստեր և դրույթներ, որոնք, անշուշտ, կնպաստեն քումանյանագիտության հետագա զարգացմանը:

Երկրորդ բաժնում տպագրվում են Հովն. Թումանյանի՝ մեզ հասած տասնհինգ ծոցատետրերի ճշգրտումները: Դրանք կարևոր նշանակություն ունեն նրա ստեղծագործության, գրական առնչությունների, հասարակական գործունեության այլևայլ հարցեր լուսարանելու տեսակետից, սակայն մինչև այժմ չեն դրվել գիտական շրջանառության մեջ:

Այս բաժնում հատուկ բնորոշումը գետնադրված են 1900—1911 թթ. բանաստեղծի ստացած համակներ, որոնք շատ դեպքերում նոր լույս են սփռում նրա կյանքի ու ստեղծագործության մի շարք կողմերի վրա:

Առանձին հետաբերություն են ներկայացնում նշանավոր գրականագետ, մանկավարժ և հասարակական գործիչ Նիկոլ Աղբալյանի համակները, որոնք երկու բարեկամների սերն ու մտերմությունը վկայելուց բացի, գաղափար են տալիս «Վերնատան», որպես գրական խմբակցության, սկզբունքների, ինչպես նաև Հովն. Թումանյանի գրական-հասարակական գործունեության մասին:

Հատորի բոլոր հրապարակումները տպագրվում են համապատասխան ծանոթագրություններով: Անհշտություններից խուսափելու համար ծոցատետրերը դասավորել ենք ժամանակագրական սկզբունքով, բեև Թումանյանի քանգարանում դրանք գրանցված են խաոր կարգով: Հրապարակումների մյուս սկզբունքները քացատրված են համապատասխան ներածական հոդվածներում:

Ինստիտուտը մտադիր է այս հրատարակության հետագա հատորներում ևս ընթերցող հասարակայնությանը ներկայացնել բազմաթիվ՝ ցարդ անձանոթ նյութեր, որոնք պահվում են բանաստեղծի և նրա մտերիմների արխիվային ֆոնդերում: Կշարունակվի Թումանյանի զրառումների, պատասիկ-քողոնների հրատարակությունը: Կնրապարակվեն նաև շատ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են նրա ստեղծագործությանն ու հասարակական գործունեությանը:

Ինչպես այս մատենաշարի նախորդ չորս հատորների, այնպես էլ այս և հաջորդ ժողովածուների հրապարակումները հաբուստ և բազմակողմանի նյութ կընձեռեն Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրության համար, որի առաջին հատորի վրա (1869—1908 թվականներ) ներկայումս աշխատում է ինստիտուտի համապատասխան գիտաքննատիկ խումբը:

Սույն մատենաշարը շատ կողմերով լրացնում և ամրողացնում է Հովհաննես Թումանյանի նրկերի լիակատար ժողովածուի հոր տասնամյա հրատարակությունը, որն արդեն մոտենում է իր ավարտին և կոչված է լինելու րումանյանագիտական հետագա բոլոր աշխատանքների հիմք:

Ուսումնասիրությունների բաժնում կիրառված են րումանյանագիտության մեջ վաղուց ի վեր գործածվող հապավումներ, որոնք մեծ մասամբ նշվում են բնագրում: Հիշեցնում ենք գլխավոր հապավումները.

ՆԺ—Նրկերի ժողովածու, հ. I—VI, 1940—1959:

ՆԼԺ—Նրկերի լիակատար ժողովածու, տաս հատորով, 1988—1998:

ՈԻՀ—Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. I—4, 1964—1985:

ՀԶ—Նվարդ Թումանյան. Հուշեր և գրույցներ, 2-րդ լրացված հրատարակություն, 1987:

ԹԺՀ—Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1969:

ԳԼԹ, ԹՖ—Դրականության և արվեստի րանգարան, Թումանյանի ֆոնդ:

ԹԹ—Թումանյանի րանգարան:

Մյուս աղբյուրների հղումները տրվում են տողատակերում:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԵՐԳԻԾԱՆՔԸ

1. ԵՐԳԻԾԱՐԱՆ ԷՐ, ԱՐԴՅՈՔ, ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ

Երգիծանքը Թումանյանի ստեղծագործության ամենից քիչ ուսումնասիրված կողմերից մեկն է: Իհարկե, նրա լավագույն երգիծական գործերը, ասենք՝ «Պոետն ու Մուսան» կամ «Մի կաթիլ մեղրը», «Քաջ նազարը» կամ «Մերոնը» պատմվածաշարը, տարբեր առիթներով ու տարբեր կողմերից մի անգամ չէ, որ վերլուծվել ու գնահատվել են: Բայց թումանյանական երգիծանքն իր ամբողջության մեջ, իբրև գրողի ստեղծագործության մի ուրույն և կարևոր բաժին, փաստորեն շրջանցվել է հետազոտողների կողմից: Հատուկ քննության նյութ չեն դարձել ոչ Թումանյանի երգիծանքի գեղարվեստական առանձնահատկություններն ու նշանակությունը նրա ստեղծագործության ընդհանուր համակարգում, ոչ էլ նրա տեղը հայ երգիծական գրականության համապատկերի մեջ: Կարծում ենք, դրա հիմնական պատճառը հետևյալն է:

Թումանյանին մենք առաջին հերթին (և իրավացիորեն) ընկալում ենք իբրև համալզդային մեծագույն բանաստեղծի, որի նշանակությունը նախ և առաջ նրա ստեղծագործության զրական խեղաչների ու կերպարների մեջ ենք տեսնում: Գրողի ժառանգության համաժողովրդական արժեքի հաստատումը, որը թումանյանագիտության հիմնական խնդիրն է հզել անցած տասնամյակներին, կարծեք մի տեսակ անկարևոր, եթերորդական է դարձրել նրա հանճարի մասնավոր գրսևորումների, այդ թվում նաև Թումանյանի երգիծական տաղանդի բացահայտման գործը: Թերևս դա համարվել է Թումանյանի համար ոչ այնքան բնորոշ մի բան, որով չարժե զբաղվել առանձին: Ինչ էլ որ լինի, տարերայնորեն գործել է դիտության առջև կանգնած խնդիրների առաջնալուծյալն սկզբունք: Թումանյանի ժառանգության ուսումնասիրման գործը պետք է անցնեք որոշակի ճանապարհ, պետք է լուծեք նրա գնահատման և բանասիրական ճշտման հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, որպեսզի հիմքեր ստեղծվեն նաև մասնավոր կողմերի, այդ թվում նաև երգիծանքի առանձին քննության համար:

Այսօր հասունացած խնդիր է Թումանյանի երգիծական ստեղծագործություն մանրամասն վերլուծությունը՝ բոտ ժանրերի և թեմաների, երկերի զեղարվեստական առանձնահատկություններով, մտահղացման և կերաման պատմությունը: Դա մեր օրերի թումանյանագիտության «բաց տեղերից» մեկն է, որը պետք է լրացվի:

Ներկա զեպրում մենք ավելի համեատ նպատակ ենք հետապնդում՝ յուսաբանել Թումանյանի երգիծանքի հետ կապված մի քանի տեսական-ստեղծագործական հարցեր, բացահայտել նրա ընդհանուր ախպարանական եկաւագիրը: Բայց զրա համար մենք պետք է սկսենք մի հարցից, որն տներույթ շատ տարօրէնակ պիտի լիլա. «երգիծարա՞ն էր, արզլոր, Թումանյանը»: Հետեարար, որբան՞ով հիմնավոր է նրա ստեղծագործության մեջ երգիծանքի առանձնացումն ու հատուկ քննությունը:

Այս հարցին պատասխանելու համար նախ փորձենք պարզել, թե իրենից ինչ է ներկայացնում երգիծանքը, ինչ տեղ է զրավում զրականության ձեերի ու տեսակների ընդհանուր համակարգում: Եթե փորքինչ հասարակացէենք խնդիրը և սղենք առալծմ մնալ հարցի ամենարեղհանուր, միանշանակ բմբնման սահմաններում, ապա պետք է աենք. երգիծական են կոչվում այն երկերը, որոնք որեէ անձի, երեւութի կամ հասկացության եկատմամբ ծիծաղ են հարուցում: Երգիծւող երեսւլին ունի որեէ էական թերություն կամ արատ, որի բացահայտումն առաջացնում է ընթերցողի կամ հանդիսականի ծիծաղը:

Հետեարար, երգիծանքի առաջին ցալտուն հատկանիշը նրա, ալապես ասած, բացասող ոգին է, սուր Լննաղատական վերաբերմունքը կլանքի և մարդկանց արատների նկատմամբ: Սակայն քննողատական, ժխտական վերաբերմունքն ինքնին զեռ բավական չէ ավլալ ստեղծագործությունը երգիծական համարելու համար: Որեէ երկ կարող է տագորված լինել իրականության հանղեպ շատ անհաշտ գիրքորոշմամբ, բայց իր բնույթով երգիծական չլինել: Հիշենք հայ դասական զրականության ալնպիտի երկեր, ինչպես Բաֆու «Ոսկի արաղաղը», Պոռչանի «Հացի խնդիրը», Շիրվանղաղեի «Քաոսն» ու «Պատվի համարը», Թումանյանի «Հառաշանքն» ու «Դիրորը»: Բժախնդիր հայացքի զեպքում սրանց մեջ կարելի է, թերես, նկատել երգիծանքի առանձին տարրեր, բայց ալս երկերն ամբողղության մեջ երգիծական կոչելու հիմքեր չկան, ինչքան էլ զրանք հագեցած են կլանքի արատների ժխտման ողով: Երգիծական կոչվելու համար լրացուցիչ ինչ-ինչ հատկանիշներ էլ են անհրաժեշտ:

Ամենից առաջ՝ պատկերվող կենսական նյութը պետք է պարունակի ներքին որեէ հակասություն, որի բացահայտումն էլ հենց զառնում է

Ծագրական վերաբերմունքի հիմք: Ընդհանուր առմամբ՝ փիլիսոփայական լեզվով ասած, դա չոփանդակության ու ձևի սուր հակադրությունն է, որը հանդես է գալիս բազմազան սարքերակներով: Այսպես, կոմիկականի մեջ կարող է լինել հակադրություն երևույթի արտաքինի և ներքինի, էություն և հավակնությունների, նպատակի և միջոցների, մաս-դրության և արդյունքների, գործողության և հանդամանքների միջև, և այլն: Բացահայտելով երևույթի մեջ առկա հակասությունը, երգիծանքը դրանով իսկ ցույց է տալիս նրա անլիարժեքությունը, հետևաբար՝ նաև ծիծաղելի լինելը: Ահա այդ է այն հիմնական գեներն ու միջոցը, որով և տվյալ երկը երգիծական կոչվելու իրավունք է ձեռք բերում:

Հիշենք Հակոբ Պարոնյանի երկերից մեկը, որը և կարող է համարվել հայ երգիծական գրականության ամենակարճագույնը, բայց ինքնին ամբողջական ստեղծագործություն: Դա «Ազգային ջոջեր» գրքի երգիծական դիմանկարներից մեկն է, որն իսկույն տարբերվում է մյուսներից իր շատ փոքր (ընդամենը 3 տող) ծավալով: Առաջին երկու տողերը «չեզոք», «տեղեկատվական» բնույթ ունեն՝ պատկերացում են տալիս «հերոսի» արտաքինի մասին. «Կարճակա պեյ Նրամյան. ծնած է 1830-ին: Կազմով բարեձև, սև աչքերով և սև բնքվիներով մարդ մ'է»: Իսկ երգիծանքն ամփոփված է այս խոսքերին հաջորդող վերջին նախադասության մեջ. «Մզկիթ մը շինել տված է»:

Սա իրոք սպանիչ ծաղր է. հայ ազգային նշանավոր դեմքերի («ջոջերի») շարքն է դասվել մի մարդ, որի ամբողջ «հասարակական գործունեությունը» սահմանափակվում է այդ մեկ հատիկ փաստով՝ թուրքական մզկիթ կառուցելով: Այսինքն՝ ըստ էության հակազգային մի արարքով: Եթե Պարոնյանն այդ առիթով դատապարտող տողեր գրեր հայ մեծահարուստի ստորաքարշության մասին, ապա դա կլիներ հրապարակախոսական մեղակցող հոգված, բայց ոչ երգիծական ստեղծագործություն: Այնինչ նա սպանիչ ծաղրի է ենթարկել այդ «հերոսին» հենց նրանով, որ ցուցադրել է նրա նվաճած համբավի և բուն էության ճշտող անհամապատասխանությունը:

Կամ ահա մի ուրիշ օրինակ: Նույն «Ազգային ջոջեր» գրքում Պարոնյանը ձևակերպել է Խոսե Գալֆայանի «բարոյական պատվիրանները». «Սիրե հայրդ և մայրդ... եթե հարուստ են», «Սիրե թշնամիներդ... երեսանց», «Սուտ մի խոսեր... եթե շահ չունիս», և այլն: Կոմիկմի աղբյուրը այս ասույթների 1-ին և 2-րդ մասերի սուր հակադրությունն է, որով «ազնիվ պատգամի» խաբուսիկ տեսք ունեցող մտքերը փաստորեն վերածվում են տնօրոյականության քարոզի:

Կոմիկական հակասության խնդիրը գեղագիտական մտքի պատմության մեջ արժարժվել է բազմիցս և տասնյակ տեսությունների հիմք է

դարձել: Բերենք միայն հալ խոշորացույն թատերադիր և գրականության տեսարան Լեոն Շանթի ձևակերպումը, ուր շատ զիպուկ է ներկայացված կոմիկականի Լույսունն ու նրա թողած ապավորությունը: «Եվ իրա՞վ. ի՞նչն է, որ խնդուր կաթաճառե մեզի,—հարց է տալիս Շանթը և պատասխանում:—Միշտ որեկ լնտրիմացություն մը, միշտ որեկ անհեթեթություն մը, անբնականություն մը, որ մեր սովորական դիտողություններուն ու դատողությաններուն չի հարմարիր ու մեզի սխալանքի կտանի: Կտաացվի հոգեկան անախորժ լարում մը, կասկածի ու անորոշության շատ նմանող. իսկ երբ իրականությունը կրմբունենք, կիշնա անախորժ լարւումը, որ իբրեւ բավականություն կզգանք»¹:

Գրականության տեսության մեջ բազմիցս արժարժվել ու վեճեր է հարուցել այն խնդիրը, թե ի՞նչ տեղ է զբաղում երգիծանքը գրական-գեղարվեստական սեռերի ու տեսակների ընդհանուր համակարգում: Այսպես, վերջին տասնամյակներում բավական հաճախ արտահայտվել է այն միտքը, բոս որի երգիծանքը պետք է համարվի մի առանձին գրական սեռ՝ զբաղվով ավանդական երեք գրական սեռերի կողքին, իբրեւ խնդուրույն և առանձին ստորաբաժանում: Դրանով իսկ գրականության բաժանումը սեռերի չորբորդության տեսք է ստանում (էպոս-լիրիկա-դրամա-երգիծանք):

Ընդունելի՞ր է արդյոք այս առաջարկը: Ո՛չ, քանի որ դա խախտում է գրական սեռերի բաժանման հիմնական սկզբունքներից մեկը, բոս որի ամեն մի սեռ ունի իբրեւ «պատկանող» որոշակի թվով չքական տեսակներ (ժանրեր): Ճիշտ է, կան այնպիսի գրական ժանրեր, որոնք «պարտադիր կարգով» երգիծական ուղղվածություն են նեթացրում, ինչպես կատակերգությունը (կոմեդիան), վոդեվիլը, առակը, ֆելիետոնը, պամֆլետը: Սակայն երգիծանքի իրավասությունները, նրա ոլորտը շատ ավելի լայն են, քան նշված ժանրերը: Իբրեւ տիրապետող սկզբունք կամ որպես ոճական տարր երգիծանքը կարող է հանդես գալ նաեւ գրեթե բոլոր մշտա ժանրերի մեջ. կարող են լինել և՛ երգիծական պատմվածք ու նովել, և՛ վեպ ու վիպակ, և՛ պոեմ ու բանաստեղծություն: Երգիծանքի նկատմամբ «անհաղթելի են» միայն այն ժանրերը, որոնք ունեն պարտադիր ողբերգական բովանդակություն՝ արագեղիա (ողբերգություն), էլեգիա (եղերերգություն), ինչպես չոր ողբերգականն էլ չի կարող գերակշռող տարրեր լինել կատակերգության, առակի կամ ֆելիետոնի մեջ:

Երգիծանքի բնույթն ու տեղը ճիշտ հասկանալու համար այն պետք է համարել ոչ թե առանձին գրական սեռ, այլ իրականության ևուզական

¹ Լեոն Շանթ. Հայերենի բանաստեղծությունը և հույական գեները լեզվի (իբրեւ լրացում բերականության), Բեյրութ, 1980, էջ 154:

և գաղափարական գնահատման նստուկ եղանակ, որը կարող է հանգեցնել գալ ամենատարբեր գրական տեսակների մեջ: Թուժանյանի ստեղծագործության օրինակով ես կարելի է տեսնել այդ իրողությունը. նրա երգիծանքը հանդես է եկել և՛ բուն երգիծական ժանրերում (առակ, չափածո ֆելիետոն, պարոդիա), և՛ թափանցել է մյուս գրական տեսակների մեջ (պոեմ, պատմվածք, մանրագատում, հեքիաթ):

Մյուս ելակետային գրույթը, որին պետք է անդրադառնալ նախքան Թուժանյանի երգիծանքի բուն քննությանն անցնելը, երգիծաբանի տաղանդի յուրահաւակուրյան խնդիրն է: Անշուշտ, արվեստագետի ստեղծագործական հոգեբանությունն ունի որոշ բնահանուր օրինաչափություններ, որոնք հանդես են գալիս տարբեր արվեստների, իսկ գրականության ներսում՝ տարբեր սեռերի ու տեսակների մեջ: Բայց սրանցից ամեն մեկն էլ իր հերթին ունի նաև ստեղծագործական աշխատանքին ուղեկցող իր լրացուցիչ պայմաններն ու առանձնահատկությունները: Նվե կենդրեապես խոսքը գրականության վրա, ապա անվիճելի է, որ քնաբական բանաստեղծի աշխատանքի հոգեբանական գործոններն զգալի չափով այլ են, քան վիպասանին, նովելիստին կամ թատերագրին: Նվ գրականության համար ամենեկին էլ անկարևոր չէ այն հարցը, ինչ ի՞նչ յուրահատուկ հատկանիշներ են պայմանավորել, որ Բալզակն կամ Տոլստոյի, Հյուգոյի կամ Բաֆֆու տաղանդի ուժն արտահայտվել է գերազանցապես նրանց վեպերում, Մուսսոսանին, Ջեյն Օ'Քոնլին կամ Զեհրապին՝ փոքր պատմողական ժանրերի մեջ, Մոլիերի, Օստրովսկու կամ Սունդուկյանի ստեղծագործական նախասիրությունները՝ թատերգության բնագավառում, և այլն: Գրական ժանրերը ոչ միայն իբրեից տարբերվում են իրենց կառուցվածքով և պատկերի ստեղծման տեղում, այլև ենթադրում են գեղարվեստական առաջանդին ներկայացվող որոշ ուրույն պահանջներ ու չափանիշներ: Նույնը վերաբերում է նաև արվեստի մեջ իրականության հուշական-գեղարվեստական անհատական եղանակներին, որոնցից մեկն էլ երգիծանքն է:

Ավելորդ է ապացուցել, որ երգիծաբան դառնալու համար, բացի բնահանուր գրական տաղանդից, գրողը պետք է ունենա նաև ինչ-որ «լրացուցիչ» տվյալներ, որոնք նույնպես բնատուր են, թեև, իհարկե, աշխատանքի մեջ հղկվում են ու կատարելագործվում: Հավ զիտակելով հանդիք, որ այսպիսի հարցերում ամեն մի թվարդում և դասակարգում ինչ-որ չափով պայմանական է ու թերի, կարծում ենք, երգիծաբան գրողի հիմնական տարրերից զոնքը կարելի է ամփոփել հետևյալ հատկանիշների մեջ:

ա) Երգիծաբանը հատուկ հակում ունի կյանքը, մարդկային բնավորությունները տեսնելու և պատկերելու նրանց արատներին առան-

կյունից, ցուցադրելու նրանց ներքին հակասականությունն ու անլիար-
ժեքությունը, որոնց բացահայտումն էլ հենց դառնում է ծիծաղի հիմ-
նական հարուցիչը:

բ) Լիարժեք երգիծանքը նույնպես կոչում է որևէ զրակալն իդեա-
լից, բայց վերջինս ուղղակիորեն չի մարմնավորվում կերպարների մեջ,
այլ հաստատվում է բացասման, ժխտման նախապահով:

գ) Երգիծաբանությունը ենթադրում է, որ գրողը պետք է ունենա
սրամտություն մեծ պաշար, պետք է կարողանա կապ տեսնել և գու-
գադել նույնիսկ արտահուստ իրաբից շատ հեռու երևույթներ:

դ) Երգիծաբանն ավելի լայնորեն, քան «սովորական» գրողները,
օգտվում է զեղարվեստական աշխարհի յուրահատուկ միջոցներից, ինչ-
պես չափազանցությունը, սրումը, պայմանականությունն ու ֆանտաս-
տիկան: Նույնիսկ զրոտեսկը, արսուրդն ու ալոգիզմը միանգամայն օրի-
նական են երգիծանքի մեջ, քանի որ ծառայում են ծաղրվող երևույթի
բուն էություն ավելի խոր բացահայտման: Այդ մասին ցույց տուն պատ-
կերացում է տալիս հետևյալ օրինակը:

Սալտիկով-Շչեդրինը «Մի քաղաքի պատմություն» վեպում մի
ալսալիսի պատկեր է ներկայացրել. Գլուպովի քաղաքապետներից մեկը
զլխի մեջ նվազարան ուներ, որը միայն երկու բառ էր արտադրում.
«Չեմ հանդուրժի», «Քարտրանդ կանեմ»: Երբ քննադատներից մեկը
այս պատմությունը կոչեց բացարձակ անհիմնական, Շչեդրինը նրան
պատասխանեց ալսպես. «Բայց ինչո՞ւ ալպես բառացի հասկանալ:
Բանն այն չէ, որ Բրուդաստու զլխում նվազարան կա, որ նվազում է
«Չեմ հանդուրժի» և «Քարտրանդ կանեմ» ոտմանները, այլ այն, որ
կան մարդիկ, որոնց ամբողջ գոյությունն սպառվում է ալք երկու ոտ-
մաններով»²: Այսպես, արտաբնական հեռանալով պատկերման հայե-
լանման, տառացի ճշտության սկզբունքից, երգիծաբանը ալաբանու-
թյան, չափազանցման կամ գրոտեսկի միջոցով կարող է հասնել կեն-
սական մեծ ճշմարտության, կերպարի համապարփակ տիպականու-
թյան:

Նշված հատկանիշներով գրողներն օժտված են լինում կամ օգտվում
են տարրեր չափերով: Դա պայմանավորված է ինչպես հեղինակի առ-
դանդի բնույթով, այլև նրա առջև կանգնած զեղարվեստական խնդրով:
Բոլորովին սխալ կլիներ գրողի երգիծաբան կամ ոչ երգիծաբան լինելու
հանգամանքը նրա արժեքավորման չափանիշ դարձնել: Ամեն ինչ կախ-
ված է հեղինակի ստեղծագործական կարողությունների աստիճանից:

² Русские писатели о литературном труде, т. 2, Л., 1955, стр. 690.

Սակայն չի կարելի չնկատել, որ, իրենց տաղանդի մնույթին համապատասխան, գրողները տարբեր վերաբերմունք են ունեցել դեպի էքզիզաեք: Վերանայով մասնավոր առանձնահատկություններից, պրոզնի-րին այս առումով կարելի է բաժանել երեք խմբի:

ա) Կան, այսպես ասած, դատարյուն երգիծաբան գրողներ, որոնց ստեղծագործությունն ամբողջովին (կամ հատուկենտ բացառությու-ններով) երգիծական ուղղվածություն ունի: Այդ գրողների ցանկն սկըս-վում է Արիստոֆանեսի աիունով և ներառում է Մոլիերին և Սվիֆ-տին, Գոգոլին և Շչեդրինին, Մարկ Տվենին և Յարոսլավ Հաշեկին, Իլֆ-Պետրովին և շատ ուրիշների: Հայ գրողներից այդպիսի ստեղծագործա-կան նկարագիր են ունեցել Պարոնյանն ու Օտյանը, Առանձարն ու Լեո Կամսարը:

բ) Ավելի մեծ թիվ են կազմում այն գրողները, որոնք հանգես են եկել ինչպես երգիծական, այնպես էլ «սովորական» ոչ երգիծական գործերով, իհարկե, այդ հատկանիշների ամենատարբեր համամասնու-թյամբ: Այս դեպքում բավարարվելով միայն հայ գրողների օրինակով, հիշենք Աբովյանի և Պատկանյանի, Մուրացանի և Շիրվանզադեի, Գե-միրճյանի, Չարենցի, Բակունցի և շատ ուրիշների անունները:

դ) Վերջապես, կան նաև այնպիսի գրողներ, որոնք ամբողջական երգիծական գործեր չեն ստեղծել, իսկ պատկերման երգիծական մի-ջոցներին դիմել են միայն առանձին դեպքերում, եբք կեցպարենրի և կենսավիճակների վարդապետն բնական պահանջով ծագել է այդ մի-ջոցներից օգտվելու անհրաժեշտությունը: Հայ գրողներից այս շաբ-քում կարելի է հիշատակել Բաֆֆու և Պոռչյանի, Զոհրապի և Շահեֆի, Զորյանի և ուրիշների անունները:

Անտարակույս, Թումանյանը պատկանում է գրողների նշված խմբ-բերից երկրորդին: Բացի «սովորական» երկերից, նա ստեղծել է նաև մի ամբողջ խումբ չափածո և արձակ գործեր, որոնց հատուկ երգիծա-կան աեսանկյունը կասկածից վեր է: Թումանյանի գրական ժառանգու-թյան մեջ դրանք թեև ոչ առաջնային, բայց բավական նկատելի շնշո են կազմում, և բոլոր հիմքերը կան դրանց առանձնացման համար:

Այնուամենայնիվ, առաջադրված հարցին՝ «Երգիծաբան էր, ար-դյոք, Թումանյանը», չի կարելի միանշանակ պատասխան տալ: Դժվար է Թումանյանին սովորական առումով երգիծաբան գրող կոչել, որը կարծեք շատ նեղ է թվում ազգային մեծ բանաստեղծի համար: Բացի այդ, շմոռանաք, որ Թումանյանի համար երգիծանքը երբեք հիմնա-կան ու երկարատև ստեղծագործական խնդիր, գերակշռող աարերք չի եղել: Երգիծանքին նա դիմել է, այսպես ասած, դրվագներով, այն շա-փով, ինչքանով որ դա բխում էր ժողովրդի կյանքի ու ձգտումների գե-

ղարվեստական մարմնավորման ընդհանուր սկզբունքից, ազգային բա-
նաստեղծի կոչումից ու խնդիրներից:

Կարելի է առել, որ շիշելով ուղղակի առումով երգիծարան գրող,
Թումանյանն իր հանձարի մեջ կրում էր նաև երգիծարանական հարուստ
ավյալներ, իսկ նրա համապատասխան երկերը պատմավեր և անկրկնե-
լի աեղ են գրավում հայ գրականության երգիծական ճյուղի պատմու-
թյան մեջ: Իրոք, հայ երգիծանքի համապատկերն անհնար է ներկա-
յացնել առանց «Պոետն ու Մուսայի», որը մեր գրելի միակ հաջողված
երգիծական պոեմն է, առանց «Մի կախիլ մեղքի», որը կարող է հա-
մարվել միջազգային հակապատերազմական գրականության զարդերից
մեկը, առանց գլուղական միջավայրը ներկայացնող Թումանյանական
Հոմերական պատմվածքների կամ հեքիաթների, որոնց կերպարները
մաեւ են մեր ժողովրդի գիտակցության, ամենօրյա հասկացությունների
շարքը, իսկ Քաջ Նազարը դարձել է մեր գրականության ամենախորի-
մաստ, հավերժական ընդհանրացումներից մեկը: Այսպես, ավյալ աս-
պարեզում ևս անվիճելի է Թումանյանի թողած ժառանգության բացառիկ
արժեքն ու նշանակությունը:

Քննենք Թումանյանի երգիծանքի բնորոշ հատկանիշները:

2. ԵՐԳԻԾԱՆՔԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՇԽՆՏԵՐԸ

Երգիծական գրականության պատմության մեջ հաճախ հիշատակ-
վում է մի տարօրինակ, առաջին հայացքից անբացատրելի իրողություն:
Երգիծանքի շատ նշանավոր վարպետների մասին ժամանակակիցները
վկայել են, որ իրենց երկերով մարդկանց անսպառ ծիծաղ պարզեցնա-
լով գրողները կյանքում եղել են ներամոլի, նույնիսկ մոռալ մար-
դիկ, նրանց դեմքին հաղթազեպ է ժպիտ երևացել: Հայ գրականության
մեջ ալլադիսի վկայություններ կան մեր երկու ամենամեծ երգիծարան-
ների՝ Պաբոնյանի և Օտյանի վերաբերյալ:

Ինչո՞ւ՞ է բացատրել այս պարագործը, երգիծաբանի ստեղծագործու-
թյան և նրա անձնական նկարագրի այս սուր անհամապատասխանու-
թյունը: Անշուշտ, ամեն մի առանձին դեպքում այս իրողությունն իր
կոնկրետ կենսագրական և ստեղծագործական հիմքերն է ունեցել,
բայց, կարծում ենք, նշված երևույթին կարելի է և պետք է նաև որոշ
ընդհանուր տեսական բացատրություն տալ: Բանն այն է, որ երգիծա-
բան գրողն իր վրա կրում է մի ծանր և ներքուստ հակասական պար-
տավորություն՝ կյանքի ցավոտ հարցերի, մարդկանց արատների մասին
խոսել ծիծաղի միջոցով, այսինքն՝ առերևույթ «անխորշ», «թևթև» ոճով:
Ընդամին նա ղեկավարվում և ոգեշնչվում է այն գիտակցությամբ, որ

իր ծիծաղը օգնելու է մարդկանց, որպեսզի նրանք կյանքի ցավագին կողմերը ձանաչեն և նրանցից հրաժարվեն, այսպես ասած, «ուրախ արամադրությունը», արատի նկատմամբ բարոյական գերազանցության գիտակցությամբ: Այդ երկակի դերը շատ գրողների համար հոգեբանորեն ծանրագույն բեռ է եղել, քանի որ իրենց ծիծաղով նրանք պետք է թաքցնեին, ինչպես Գոգոլն է ասել, «աշխարհին անտեսանելի արցունքները»: Ստեղծագործության մեջ սպառելով իր ծիծաղի ամբողջ պաշարը, երգիծաբանը կյանքում գտնվել է տխուր հոգեվիճակների ոլորտում, շրջապատին թվացել է մռայլ և անհաղորդ:

Մարդկանց ծիծաղ և ուրախություն պարզեցող, բայց ներքուստ տառապող անհատի ողբերգությունը շատ տպավորիչ է ներկայացված Միքայել Մանվելյանի «Մաղրաժուն» նովելում, որի բովանդակությունը հետևյալն է: Հոգեբան-բժշկի այցելուներից մեկը զժգոհում է իր անվերջանալի հոգեկան տառապանքներից, անքնությունից, գիշերներն իրեն այցելող մղձավանջային պատկերներից: Բժիշկը նրան խորհուրդ է տալիս ավելի շատ հանգստանալ, հանձնվել ժամանցի, այդ թվում՝ այցելել կրկես և դիտել ու լսել այնտեղ հանդես եկող ծաղրածուին, որն իր ուրախ կատակներով կարող է բուժել հիվանդ մարդու ջղերը, կապել նրան կյանքի հետ: Բայց ամեն ինչ պարզվում է հանկարծակի և անսպասելի վերջույթի մեջ, երբ այցելուն բժշկին խոստովանում է. «Այդ ծաղրածուն ես եմ»:

Թումանյանին այսպիսի երկվություն հասուկ չէր, մարդն ու գրողը նրա մեջ այս առումով ևս կազմել են միաձուլյալ ամբողջություն: Նրգիծանքի ձևերին նա դիմել է ոչ միայն գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ, այլև, ավելի հաճախ, կյանքում, ուր, բոլոր հուշագրիչների վկայությամբ, նա եղել է բացառիկ սրամիտ, կատակախոս, հմայիչ պատմող: Բնորոշ է, որ ժամանակակիցներից ոմանք մի որոշ իմաստով նույնիսկ ավելի գերադասելի, հարուստ և զուսպեղ են համարել բանաստեղծի «բանավոր երգիծանքը»: Թումանյանի պատասխանին տարիների մտերիմներից մեկը՝ Սիմեոն Հովվյանը, վկայելով, որ նա «շատ սրախոս էր, սիրում էր կատակներ անել», ափսոսանքով ավելացնում է. «Այդ բոլորից հետո, բնականաբար, ենթադրվում է, որ նա պետք է շատ հրաշալի երգիծաբան լիներ, սակայն, ինչպես հայտնի է, նա քիչ երգիծաբանություններ ունի տպագրված» (ԹԺՀ, 259): Թումանյանի կենդանի խոսքն իրեն մի ուրույն և անկրկնելի ստեղծագործություն են ընկալել և գնահատել շատ հուշագրիչներ՝ Ստ. Զորյանը (նկատի ունենք 1923 թ. բանաստեղծի մահվան առիթով գրած «Մեծ պոեմը» հոդվածը), Զապել Նսալյանը («Իր խոսքը կը համեմեր մեղմ հումորով՝ սրամտությամբ»), Մարգար Ավետիսյանը («Նրա պատմելու էական

կողմը հումորն էր... Նա իր խոսքը համեմատ էր առկենրով, անեկդոտ-
ներով և ուրիշներ: Սակայն Թումանյանի բանավոր խոսքի ամենից
ամբողջականությունը գիտադիրը Վահան Բախտիցյն է ավելի: Այն մի քանի
նախադասություններ հուշերից.

«Թումանյանը սրամիտ էր, տնդուզական պատմադ: Նրա բանավոր
խոսքը թաթախված էր ամենանրբին հումորով: Բանավոր Թումանյանը
մի քանի հասակով ավելի բարձր էր, քան գրավոր Թումանյանը: Այն,
ինչ իրեն գրական ժառանգություն մեզ թողել է նա, միայն փոքրիկ մաս-
նիկն է իր մեծ տաղանդի: Նրա բանավոր խոսքն ավելի հարուստ էր,
ավելի զուլիզդուն, խոր, սրամիտ, արագաթուխ ու հասու: Նրա տված
պատասխանները թրի նման կտրում էին» (ԹԺՀ, 138—139):

Հեղափոխների նշած՝ Թումանյանական բանավոր խոսքի հատկա-
նիշները, — հումոր և սրամտություն, մտքի արագություն և զիպուկու-
թյուն, խոսքի բազմերանգ հարստություն, — ճեղք աչն գծերն են, որոնք
առաջին հերթին իրոք անհրաժեշտ են երգիծարան գրողին: Անշուշտ,
Թումանյանի երգիծարանական հնարավորությունները շատ ավելի են
եղել, քան նա հասցրեց գրել ու թողնել սերունդներին: Սխալ չի լինի,
եթե ասենք, որ Օսկար Ուայլդի խոսքերը («Նա իմ տաղանդը գործ գրի
գրալիանություն մեջ, իսկ հանձարս շալկեցի կլանքում»), որոնցով Ավե-
տիք Իսահակյանն իր հուշերում բնութագրել է Թումանյանին, հավա-
սարապես (զույցի և ավելի մեծ չափով) վերարերում է նաև երգիծանքի
քնադավառին: Գրական այդ հնուդի տվյալները նրա էություն մեջ դր-
ված էին շատ ավելի, քան նա կարողացավ արտահայտել իր գրած եր-
գիծական գործերով: Բալց մխիթարվենք այն գիտակցությամբ, որ մեզ
հասած ժառանգությունն այնքան էլ «աղքատ» չէ, և այս դեպքում ևս
բոլոր հիմքերը կան խոսելու Թումանյանական երգիծանքի ուրույն գի-
մագծի և ուսանելի դասերի մասին:

Թե սրամտությունը, կատակը ու երգիծման տարրեր ձեռն ինչքան
«բնական տարերք» են եղել Թումանյանի համար, երևում է նաև նրա
գրական ժառանգության ոչ զեղարվեստական մասերի՝ գրական-հրա-
պարակախոսական հոգվածների և նամակների օրինակով: Անհրաժեշ-
տության դեպքում, երբ դա պահանջի են հոգվածի նյութն ու խնդիրը,
Թումանյան-քննադատը դիմել է նաև պամֆլետային սուր ոճի՝ ոչնչաց-
նող ծաղրի ենթարկելով գնահատվող երևույթը: Դա երևաց նրա առա-
ջին իսկ գրական-քննադատական հոգվածում, որը նվիրված էր Պետ-
րոս Մոճողյանցի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուին (1892): Մեկ
գրքույկի օրինակով Թումանյանը ծաղրեց և նշավակեց արդեն այն ժա-
մանակ լայն տարածում գտած ապաշնորհ գրամոլությունը՝ ընտրելով
անխնա ծաղրի, անդ-անդ հույնիսկ դոժան ոճը: Ահա գրամոլության

ընդհանուր, գեղարվեստական մերկացնող ուժի հասնող բնութագիրը, որը ճշմարիտ է բոլոր ժամանակների համար: Դա գրական փառքի հասնելու մոլուխումբ տառապող մարդկանց հավաքական երգիծապատկերն է.

«Մրանց սրտումը բանաստեղծական սրբազան կրակի ակղ մի ձճի կա, որ անհանգիստ է անում, ստիպում է մի գործ կատարել, մի փառք վաստակել, բայց որովհետև չեն կարողանում կամ չի հաջողվում ալդ, գողանում են, մուրում են թեմաներ, մարեր, ալլանդակում են, հանգեր են թխում և անճոռնի հուսահատ աղաղակներով բարձրանում Ոլիմպոսի գագաթը՝ անհայտ շիրջելու և ավելի բարձր Երեւոյ համար: Սակայն ետք չեն խաբել ընթերցող հասարակությանը և հայոց Մուսայի համար քնդհանուր արհամարհանք են վաստակել, բանաստեղծի նշանակելությունը ծիծաղելի են դարձրել՝ ալն ակղն են հասցրել, որ «Բանաստեղծություններ» վերնագիրը կբող գիրքը շատ անգամ առանց կարգացվելու է պախարակվում»:

Երգիծական սգին ավելի ցալաուն է տխրահալ Ռուբեն Դրամբյանի զեմ գրած հոգվածներում («Ոչ գրական առնչությունները քննադատ», «Հայոց գրամբլանդմն ու ես», «Զալրույթի պատճառը», «Զարբյան և կեղծավորության դեմ», 1909—1913): Դրանց հիմնական զուգակարը ժողովրդական բանահյուսությունից լայնորեն օգտվելու իրավունքի հաստատումն է, ալսինքն՝ ըստ էության շատ լուրջ մի հարց, որը կարծեք Բի երգիծանքի առիթ դառնալ չէր կարող: Բայց քանի որ ալդ իրավունքը ենթարկվում էր բիքա հարձակումների, Թումանյանն ստիպված էր դեղագիտական կարեւոր հարցադրումները դուգակցել ոճի պամֆլետային տարրերի հետ: Ծիշտ է, դրանով նա ակամայից պետք է «անմահացներ» իր անհիմն ընդդիմախոսին: Հատկապես հաճախ է էիրաովում երգիծական ալնպիտի մի դեմք, որպիսին հեղաղիր իմաստների դուգաղբումը կամ բախումն է: Ահա օրինակներ միայն առաջին հոլվածից.

«Ո՛չ, կանգնեցեր, գրական մեծություններ սանձահաբող անաւանձ փորբություն»:

«...Ես ալելի դոււլջ ու լուրջ եմ վերաբերվել մի «ծտի», բան Բի դուք մի «գրական մեծություն»: Դարձյալ մի զարմանաք, ո՛վ Դրամբյան, ալլ հասկացեր, հենց էստեղ է տարբերությունը «մեծություն» ու «առնչություն»:

«Խնչ անենք, ո՛վ Դրամբյան, ծաղիկը դուված է մեջտեղը, և նույն ծաղկից մեղուն մեղր է շինում, օձը՝ թույն»:

«Բայց ո՛չ, ձեղ չի արված՝ ոչ եղածը վերցնելու շնորհք, ոչ ստեղծածը դեահատելու առաքինությունը, ալլ համբակի թիթեամտությունը և տափակ, փաքրիկ հոգու մաղձն ու թույնը»:

«...Ո՛վ դուք մեռելների սիրահար ու կենդանիների թշնամի Դրամբ-
յան»:

Քննադատություն և երգիծանքի բնական միաձուլման լավագույն
օրինակ է նաև «Համլետի» չարչարանքի շարաթիւր Թիֆլիսում» հոդվածը:
1910 թ. գարնանը Թիֆլիսի արքունական թատրոնում հայ և ռուս թա-
աերախմբերի ներկայացումները հարուցեցին Քումանյանի գալլուլթն
ու վիրավորանքը, քանի որ նա այդ բեմագրությունների մեջ տեսավ իր
բարձրագույն գրական կուրթի՝ Շերապիրի և նրա գլուխգործոցի ծայրա-
հեղ գոհ-հալացում: Եվ ահա գալլուլթի խոսքին օգնություն է գալիս անբա-
պառ սրամտությունը, և նրանց զուգադրումից զոյանում է երկու ներ-
կայացումների մի հավաքական և ամբողջական պատկեր, որը վերլու-
ծական ու երգիծական է միաժամանակ: Թատերախոսականը վերած-
վում է մի լիարյուն ֆելիետոնի, որն իր տեսակի մեջ թերևս լավագույնն
է հայ գրականության մեջ: Քննադատի սուր և զեպուկ զեռահատական-
ների շնորհիվ կենդանի կերպով տեսնում են «հայ գերասանի անճաշակ
լայկանությունը, վախկոտ հայացքները դեռ ու գեն, անմիտ վազվզիլը
պատից պատ, անտեղի աղաղակներն ու լաց ու կոծը կամ ռուս գերա-
սանի հիստերիկ հեկեկոցներն ու հառոցները, հիվանդագին զալարում-
ները, անգաղար ծամածռությունները ու զոռում գոչումները»: Այս հոդ-
ված-ֆելիետոնում առատորեն սփռված սրամիտ գիտողությունները
միշտ ելնում են շերապիրյան բնագրի և նրա բեմականացման մակար-
դակի արտառոց անհամապատասխանությունից: Ահա մի երկու օրի-
նակ ևս. «Մի՞թե էդքան հեռու են էդ մարդկանց տկանջները բերանից,
որ իրենց առածը չեն լսում»: «Եվ եթե մեկը կտ, որ հայ բեմից բարձր
է խոսում, էն էլ հեշտաբարն է, որի ձաշնը իսկի չպիտի լավի»:

Համոզն ու երգեծանքի մյուս երանգները լայնորեն տեղ են գտել
նաև Բուժահյանի նամակների մեջ, և դա, ի դեպ, նրանց ընթերցանու-
թյան ընթացքում մեր ստացած իսկական գեղագիտական բավականու-
թյան հիմքերից մեկն է: Այս գեպրում սահմանափակվենք միայն մեկ
օրինակով՝ 1916 թ. ապրիլի 4-ի նամակով, որն սղղված է բանաստեղ-
ծի մոտեքիմ բարեկամուհի, հասարակական-մշակութային գործիչ իշ-
խանուհի Մարիամ Քումանյանին: Վերջինս կյանքի հինգերորդ տաս-
նամյակում վարակվել էր մի տարափոխիկ հիվանդությամբ (գիֆտե-
րիա), որով սո՛ւբբարաբար երկխաներն են հիվանդանում: Եվ ահա թե այդ
ոչ ուրախ փաստը ինչ զիպուկ և ուրախաշարժ կատակի առիթ է դարձ-
նում Քումանյանի: Ակնարկելով իշխանուհու հանրային ակտիվ գոր-
ծունեությունը, նա գրում է.

«Միրելիի Մարիա Մարկովնա».

Ոչ բայեր սարքելով, ոչ բնկերությունների մեջ գործելով, ոչ հրատարակություններ անելով, ոչ թատրոնական խումբ պահելով— ոչ մի բանով այնքան չէիք զբաղել մեր կանանց նախանձր, որքան ձեր վերջին դիֆտերիսով:

Ասում են՝ նա քանի՞ տարեկան է, որ դիֆտերիսով հիվանդանում է...

Ա՛խ, ի՞նչպես դուք հանգիստ չեք տալիս մեր՝ այնքան հանգիստ սիրող աիկիճներին, ի՞նչպես գիտեք դուք նրանց միշտ վրդովել:

Այսպիսով, Թումանյանի երգիծանքը պայմանավորված էր նրա մաշկաշին նկարագրով, նրա ստեղծագործական տարերքի հարագաստ և բնական զրահորումներից մեկին էր: Նրա ժառանգության այդ մասի ավելի կոնկրետ բնության անցնելուց առաջ փորձենք որոշել թումանյանական երգիծանքի սահմանները՝ թվարկենք համապատասխան չափածո և արձակ երկերը:

Իր ստեղծագործական ուղին Թումանյանն սկսեց նաև երգիծական գործերով: Նկատի ունենք ոչ միայն այն փաստը, որ պատանի բանաստեղծի առաջին փորձերի շարքում եղել են նաև երգիծական էջեր (օրինակ, Լ. Պատկանյանի հետևությունները գրած «Հայ վաճառական» թույնա-ծաղրական բանաստեղծությունը), այլև այն, որ տպագրության հանձնատնիքը նրա առաջին գործերն էլ երգիծական մանրապատում-անեկզատներն էին լոռեցուց կյանքից: Խոսքը վերաբերում է 1887 թ. «Նոր-գար» թերթում անստորագիր հրապարակված նյութերին, որոնց մեջ արդեն երևում է ինչպես հայրենակիցների կյանքի ու կենցաղի, նրանց կենդանի բառաբանի լավ իմացությունը, աչնպես էլ ծիծաղաշարժ եղելությունը համարժեք ոճով վերապատմելու ունակությունը: Կարելի է տեսլ, որ այդ երգիծական մանրապատումները, ինչպես նաև նույն ժամանակ դարձյալ անստորագիր տպագրված «Մի ավանդություն» հոդվածը որոշ առումով կանխորոշեցին նրա ստեղծագործական որոնումների ուղղությունը՝ ժողովրդական կենցաղի, խոսքի և սլաոկերացումների աշխարհը: Այդ աղբյուրի դեղարվեստական տարերքի անբաժան տարրերից մեկն էլ կենդանի ու վարակիչ հումորն է, որով լեցուն են այս առաջին մանրապատումները: Մեջ բերենք մի երկու օրինակ, ուր արդեն երևում է ժողովրդական ակունքից բխող պատումի երգիծական որակը: Ահա այս սրամիտ պատմությունը լոռեցի երիտասարդի և նրա նշանածի մոտին.

«Լուրջու մեկը, մի ուրիշ գյուղացի աղջկա հետ նշանադրված լինելով գնում է մի օր աներանց գյուղը ճշանաճառես: Որովհետև ամառնային ժամանակ է լինում, տանեցիք բոլորը կալումն են լինում, բացի

մեր Լեւոնասարդի նշանածից՝ որը նրա բախտից, միայնակ տանն է լինում և սրահը ավելով սրբում:

Երիտասարդը ցանկանալով մի շատ բազմ, սիրալին խոսքով դեպի իրեն գրավել չուր սիրուն նշանածի ուշադրությունը, ասում է. «Ի՞նչ Մարյան ջան, զա՛մ-զա՛մ էլ ձեռիդ ավելին ուտեմ»:—«Իմ հորանց էլը լում չե՞ս»,—պատասխանում է գալթացած Մարիամը»:

Ահա և լռեցուց «նաբանությունը» հավաստող մեկ այլ անեկ-դասույին պատմություն.

«Գիշերը գոգերը մի յոթըս գոմի պատը քանդում են և կովը հանում աշտեղից: Աստվածը տիրոջ հետ հավարվում է ժողովուրդը և խորհուրդ են անում, թե ո՞վ կլինի տարած, բայց չեն իմանում: Վերջապես վճռում են քլոխվին գիմել: Գալիս է քլոխվեն, նալում, գլուխը պտտում ու հավարված ամբսխին հանգիմանելով մարդարեանում է՝ «բրմանքմ հմ ես ձեզանից, բա մարթիկ չեր, հաց չեք ուտքմ, էս ինչ զվար իմանալու բան տ, ով որ էս պատը քանդել տ, նա կլի տարած»:—Ա՛յ-ա՛յ, եր տաի քլոխվեն կզիղենա,—գարձան միմյանց կանգնողները»:

Ինչպես մենք գիտենք ժամանակակիցների վկայությունից, Թումանյանն անհամար քանակությամբ աշտպիտի պատմություններ է իմացել: Ասկա՛յ իրչես ստեղծագործող նա, իհարկե, չէր կարող մնալ անեկ-դասների շրջանակում և պետք է որեներ իր երգիծական հետաքրքրությունների զբաղեցման ուղիք ուղիներ: Իրեք, ինչպես երևում է պահպանված սեպիդը և անավարտ նշուխներից, 90-ական թթ. Թումանյանը մի շարք փորձեր է կատարել բուն իմաստով երգիծական պատմվածքների ստեղծելու ուղղությամբ: Գրանցից են՝ «Կարելի է, թե չէ», «Աղ-գային հանելուկ», «Կտակը» և այլ գործեր, որոնք Թումանյանի երկերի լեակատուր ժողովածուի 5-րդ հատորում (1994) հավաքված են «Երգիծական մանրամասնումներ» բնդմանուր վերջև գրի տակ:

ՉՅ-ական թթ. կատարած երգիծական արձակի փորձերի մեջ առանձնանում է հատկապես «Երախտագուհիներ» վերնագիրը կրող պատմվածքը: Դա մի սքամիտ և ախուր պատմություն է հալ գրողի ճակատագրի, նրա նյութական ողբալի վիճակի, նրա հորելյանը նշելու հետ կապված ծիծաղաշարժ դեպքերի, մեծաշարուստ «բարերարների» կեղծ խոստումների ու զործերի մասին, հարցեր, որ Թումանյանը բաղմիցս արծարծել է ի՞նչ ցավահան-հրապարակախոսական ելույթներում և գեղարվեստական երկերի մեջ («Պետան ու Մուսան», շափածո ֆելիետոններ): Գրության կոնիդմն այս պատմվածքում այն է, որ ինչքան շատանում են գրողին «խրախուսողները» ու «բարի խորհուրդները», այնքան նրա մոտ «կորչում է գրելու տրամադրությունը»: «Եվ ես կարծում եմ,—եղբարիակում է զբոհն իր տխուր-ծիծաղիլի պատմությունը,—քանի կենդանի են

ներանք, ևս չեմ գտիր»։ Եթե այս պատմվածքը վերջնականապես հղկվեր, այն, անշուշտ, կգառնար Թումանյանի երգիծանքի ինքնատիպ էջերից մեկը։

Սակայն, անկախ այս գործի ճակատագրից, 90-ական թթ. վերջին առհասարակ փոխվեց Թումանյան-արձակագրի նախասիրությունների ուղղությունը, նա հակվեց դեպի ժողովրդական պատումի ձևերը, այդ թվում նաև երգիծանքի մեջ։ Այդ պատճառով էլ «սովորական» պատմվածքի այն ձևը, որն առկա է նաև «Խրախուսողների» մեջ, նրա գրական հետաքրքրությունների տեսադաշտից դուրս մնաց։

Այժմ ըստ ժանրերի բաժանման թումանյանի երգիծական գործերը՝ շարագրանքի մեջ հետեւելով տլսպիսի սկզբունքի. ավարտուն և հանրահայտ երկերը առաջում միայն կհիշատակվեն՝ նրանց քննությունը (ամբողջական կամ ըստ առանձին հարցերի) թողնելով հաջորդ էջերին, իսկ սկզբից և անավարտ գործերի մասին ըստ անհրաժեշտության կխոսվի թվարկման ընթացքում, քանի որ նրանց անդրադառնալու առիթ այլևս չի լինելու։

Սկսենք երգիծական բանաստեղծություններից։ Ամենաբաժանդիր մոտեցման դեպքում էլ հազիվ հնարավոր լինի առանձնացնել ճոտ երկու տասնյակ բանաստեղծություն, որոնք ունեն երգիծական բնույթ կամ պարունակում են երգիծանքի զգալի տարրեր։ Այդ թվում կան էքսպրեսիվ գրված մի բանի ստանալու, որոնք երգիծական տեսանկյունից արձագանքում են ընթացիկ կյանքի որևէ դեպքի՝ նրա մեջ հայտնաբերելով ծիծաղի արժանի ինչ-որ կողմ։ Ահա, օրինակ, թե 1900 թ. բանաստեղծն ինչ է գրել զլուղադիր քահանա Հարություն Ճուղուրյանին՝ նրա գստեր ծնվելու առիթով։ Այդ հույժ մասնավոր փաստը նա հիմք է դարձնում ծաղրելու համար հասարակության մեջ տիրող փողի պաշտամունքը, արհամարհանքը դրի ու մշակույթի նկատմամբ, թեև առերևույթ այդ ամենը «գովաբանվում է»՝ կիրառելով երգիծանքի համար շատ բնորոշ զեղարվեստական մի հնար.

Մեր սիրելի հայր ճուղուրով,
Նորամանկանդ սոն ուղուրով,
Բարի բախտով լինի թող սա
Ու բեղ բերի մի լավ փեսա:
Ոչ թե զըրող և կամ տերտեր,
Հետն էլ հաղար ցավ ու դարդեր,
Այլ մի հարուստ—մի Մանվաշով,
Փող ունենա իրան թաշով,
Ու երբ լրտի զըրբից-երգից,
Կուշտ ձիծաղի սըրտի խորքից:

Երգիծական միջոցներով Թումանյանը հաճախ անդրադարձել է կեղծ բարեպաշտության, ցուցադրական բարեգործության կրողներին, ծաղրել է նրանց խռսի և զործի հակադրությունը: Այդ բոլորի նկատմամբ կծու ծաղրով են տողորված «Աղոթիք», «Ոչ օրինակ յալուց», «Տապանադիր», «Կառկ» և այլ բանաստեղծություններ: Արաձգից առաջինի և վերջինի մեջ կիրառված է մի հայտնի երգիծական հնարանը՝ «քնարական հերոսներին» ստիպելով, որ նրանք զբաղվեն ինքնամեկակացմամբ, իրենց խել շուրթերով պատմեն սեփական անմարտ արարքների մասին:

Նշված սկզբունքն է զբաղված նաև 1898 թ. ամռանը Շուլավերում գրված «Պաշտանու արտունջը» բավական ծավալուն բանաստեղծության հիմքում: Ասենք նաև, որ սա մի շատ կարևոր վավերաթուղթ է այն շրջանում Թումանյանի աշխարհայացքի որոշ կողմեր պարզաբանելու համար: Բանաստեղծն ալստեղ ծաղրել է զավառական «Լիտալի» հավակնությունները՝ միշտ լինելու հատուկ և արտունյալ վիճակում, նրա մեծամիտ զգոնությունը հասարակական կյանքում ժողովրդական խավերի ակտիվացման փաստից: Կարելի է ասել, որ այս բանաստեղծության մեջ շուրջի շարունակվում է զրանից շարս տարի առաջ «Բորչավում» հրատարակած խոստակի մեջ արտահայտված այն միտքը, թե «պատուհաս է աղնվականությունը մարդկության համար. դրանով կարելի է ազգեր ալլատերի, մեռցնել ֆիզիկապես և բարոյապես»: Շուլավերի «պաշտանին» (ալսինըն՝ մեծահարուստ և այդ պատճառով էլ «պատվավոր բաղաբացի» հռչակված անձը) մի անսրող երանություններ է հիշում ոչ հեռավոր անցյալը, երբ կարելի էր միահեծան իշխել ամենուր՝ առանց վախենալու հասարակական կարծիքից, մամուլի մերկացումներից: Ահա երկու առն նրա վշտալի արտունջներից.

Ախ, մի ժամանակ մեր քաղաքը զլուղը
Գիտէր պաշտանու ա՛ն ու երկյաղը—
Գիտէր, որ մենակ պաշտանին էր մարդ,
Այսօրները նրան կամ ծառա, կամ պարս:

Ախ, ինչպես լավ էր,
Էն վախտ Շուլավեր:

Հիմի, տեր տալված, այս ի՞նչ է դառել,
Ազրատ և զլաղա լեզու են տանլ,
Խոսում են, վիճում, դատում, պաշտանում—
Պաշտանու հարդը էլ չ'են հանալում—

Ախ, էս ինչ ցավ էր,
Ազատ՝ Շուլավեր:

Ինչպէս վկայում է Թումանյանը հուլն օրերին գրած համակներում, այս բանաստեղծութիւնը նա հորինել է մի ներկայացման ժամանակ արտասանելու համար: Սակայն: դա չի հաջողվել, քանի որ Շուշուբերի հասարակութիւնը նախապէս իմացել է բանաստեղծութեան մեջ կատարվող մերկացումների մասին և խիստ վրդովվել է, հուլնիակ սպառնացել հաշվեհարգար տեսնել հանդուգն բանաստեղծի հետ: «Սպառնալիքն այնպէս մեծ եղավ,—հայտնում է բանաստեղծը,—որ երիտասարդները պատրաստած ոտանավորը հանեցին ցուցակից, վախենալով, որ ինձ հետ անախորժութիւն պատահի, ինչպէս նամակներով ու պատգամավորների բերանով սպառնում էին: Շատ փոքրօրի մարդիկ են այստեղի երիտասարդները»:

Ամենից ծեծաղելին (և միաժամանակ տխուր խոհեր հարուցողը) այս ամբողջ պատմութեան մեջ Թումանյանը համարում էր այն, որ բանաստեղծութեան պատճառով «ամբոխը՝ պաշտանիների ոտնատակած ամբոխը ալիկի խիստ էր հուզվել»: Անշուշտ, այս կենսագրական փաստը պետք է դանար ակունքներից մեկը Թումանյանի աշխարհմբռնման մի առանցքային գաղափարի, որով տոգորված են նաև նրա երգիծանքի շատ էջեր և առաջին հերթին՝ «Քաջ Նազարը»: Ըստ այդ բմբռնման՝ բռնութեան և բոլոր մշուս հասարակական շարիքների հիմքը մարդկանց հիմարութեանն ու ստրկամտութեանն է: Նրանք իրենք են ստեղծում և պաշտպանում անարդարութեան իշխանութիւնը:

Մի խումբ երգիծական բանաստեղծութիւնների մեջ Թումանյանն անդրադարձել է իրեն երկար տարիներ հուզած մի ուրիշ խնդրի՝ մշակութի գործիչների ողբալի վիճակը, նրանց մասին հասարակութեան մեջ տիրող անհեթեթ պատկերացումները, մամուլի և դրահրատարակչութեան սահմանափակ տեսողաշար, և այլն: Խոսքը վերաբերում է «Հալի դարմանքը», «Հալի տրտունջը», «Հալի ցավը», «Գրականական մազանկա», «Հալոց ապարախտ գրողը նստած...» բանաստեղծութիւններին, որոնք որոշ հրատարակութիւնների մեջ համախմբվել են «Զափածո ֆելիետոններ» ընդհանուր վերնագրի տակ: Դրանք բոլորն էլ գրվել են 90-ական թթ. վերջին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ հասունեանում և վերջնականապէս ձևավորվում էր «Պոետն ու Մուսան» պոեմի գաղափարը: Նշված բանաստեղծութիւններում առկա շատ կենսական դժեր ու մանրամասներ նախապատրաստեցին երգիծական պոեմի մտահղացումն ու վերջնական մարմնավորումը:

Բանաստեղծութիւններից երկուսը հիմք են տալիս ասելու, որ Թումանյանը տիրապետում էր նաև երգիծանքի մի այնպիսի յուրահատուկ ձևի, որպիսին է ծաղրանմանութիւնը՝ պարոդիան: Մեկը «Վալը բնկնող աստղերն» է (1899), որը գրված է Բերանժե-Նալբանդյանի հա-

մանուն բանաստեղծությունը բայլ առ բայլ շրջագոխելու, էլեգիկ տրամադրությամբ ազդեցված էրա պատկերները երգիծականի վերածելու սկզբունքով: Մենք ալյտանդ հատուկ չենք անդրադարձնաւ ալլ զործին, քանի որ ալլն բավական մանրամասն վերլուծել ենք մի ուրիշ առիթով:

Մյուս բանաստեղծությունը ուղղակի կոչվում է «Պարտքիւ» (1910): Նրա մտադրամբան առիթն ու հակադրության առարկան եղել է Հովհ. Հովհաննիսյանի «Իմ հայրենիքը տեսնել ես, առա...» աստղով սկսվող պատանեկան բանաստեղծությունը, որը գրվել է Թումանյանի պարտքիալից ճիշտ երեսուն տարի առաջ՝ 1880 թ.: Թումանյանը կարող էր և չիմանալ, որ Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունը մեծ նախադաւմություն ունի, որ ալլ մտալիւ: սկիզբ է առնում Գլոբիկից ու Բալթիկից, ամիկի ուղ օգտաւործվել է նաև ուսու բանաստեղծների (Ալեքսեյ Տոլստոյ, Իգոր Սևերյանին) կողմից: Սակալն անկախ ավանգարդի բմբբանման շրջանակներից, անմիջապես աչքի է զարնում մի սկզբունքալին տարբերություն: Գլոբիկ, Բալթիկ և Հովհաննիսյանի բանաստեղծություններում հայրենիքի հիշողությունը, նրա շրեղ պատկերները զունավորված են հովվերգական երանգներով, գրվատանքի ու կարտաի տրամադրություններով: Այնի՝ թումանյանը բանաստեղծական բոլոր պատկերների մեջ ներմուծել է անսրող երգիծանք, բննադատություն և բացասման, նույնիսկ մերկայման շեշտեր: Հակադրվելով հայրենիքի վերարերյալ սոմանալի-հովվերգական պատկերացումներին, նա հաստատում է սլափ, չզունադարդված հալացքի անհրամեշտությունը, երգիծում է կլանքի արաւեւոր՝ սկաւծ կենցաղալին անբարեկարգությունից մինչև սոցիալական անարդարություն, կեղծիք և խաբեւություն: «Պարտքիալի» նշանակությունը ու ալլնան նրա դեղարվեստական արժանիքների մեջ է, ինչրան երգիծանքի միջոցով հայրենի երկրի իրատես, քաւ էուկլան՝ սեւալիւսական բնկալման սկզբունքների հաստատման:

Անցներ Թումանյանի չափաւույի ալլն բաւնին, որի մեջ մտնող գործերը նա սովորաբար ապադրում էր ավանգուսլուն, լեզներ, առակ, առաւակլ կամ հավաքական «ժողովրդական մոտիվներ» վերտաւությունը, իսկ ներկայումս միավորվում են մեկ բնդհանուր ժանրալին անվան աւակ՝ «բալլադներ»: Ալլ բաւնի որող բործեր նույնպես, ամբողջովին կամ որող կողմերով, պատկանում են երգիծանքի բնաղավա-

3 Տե՛ս էլ. Ձրալլան, Թումանյանը և հալ գրականություն և ավանգուսլները, 1994, էջ 122—127:

4 Ալլ բանաստեղծական մոտիվի ձեւալիւսման բնաղբի և Թումանյանի «Պարտքիալի» արմատեւոր մասն: Տե՛ս Գ. Դաւաղալլան, Բանաստեղծ կան լույսի անդրադարձումներ, «Գարուն», 1993, թիվ 11—12, էջ 56—59:

սին: Խոսքը առաջին հերթին վերաբերում է «Մի կաթիլ մեղրը», «Մուկիկի մահը», «Մոծակն ու մրջյունը» Լրկերին: Դրանք ստեղծվել են բանաստեղծական նյութերի գեղարվեստական մշակման ուղիով՝ բառամեղման սրերով, առաջին պլանն զբաղեցնում են կերպարների Լրկիմական իմաստավորումը: Հիշյալ Լրկերից ամենաշուկավորը, անտարակույս, «Մի կաթիլ մեղրն» է, որը միաժամանակ ամենաբարձր արտահայտություններից մեկն է թումանյանական Լրկիմանքի: Այդ բալլադի հետ կապված մի շարք հարցեր, այդ թվում նաև Լրկիմանքի առանձնահատկություններ մենք քննել ենք ուրիշ առիթներով:

Լրկիմանքի որոշ տարրեր են պարունակում նաև Թումանյանի «մանկական» բալլադները, մանավանդ «Շունն ու Կատուն» և «Չարի վերջը»: Մանկանք նրանք գրավում են ոչ միայն լարված դրամատիկ զինակներով, այլև սքամիտ թնամբ խոսքերով, որոնցից շատերը մեկրնդմիշտ մտել են մեր տարյա խոսակցական լեզվի մեջ: Մասնավորելով մեր խոսքը «Չարի վերջի» վրա, պետք է նկատել, որ 1908 թ. տպագրված այդ ստեղծագործության դրամատիկ սլուժեն պարունակում է նաև «Լրկիման շրջագարձի» և իմաստավորման լայն հարավորություններ: Դա էր, որ Թումանյանին հիմք տվեց շատ տարիներ անց, սբգնն կյանքի մայրամուտին, նորից անդադանալու այդ այլաբանական սլուժեն՝ ստեղծելու համար արդեն ամբողջովին Լրկիման քնույթ ունեցող մի նոր Լրկ: Այդպես ծնվեց «Անբուն Կրկուն» մեծ և խորհմաստ այլաբանության դադափարը, որը, զմբախտաբար, մնաց անավարտ: Սակայն անմշակ տեսքով էլ «Անբուն Կրկուն» Թումանյանի ամենանշանավոր ստեղծագործական մտահղացումներից է, իսկ Լրկիմանքի առումով՝ նրա ամենաբնորոշ, հանդուցային Լրկերից մեկը, որը, կարծում ենք, դեռ մի անգամ չէ, որ կգրադեցնի հետազոտողներին:

Ամեն ինչով՝ մտահղացումից և պայմանական սլուժենային իրադրությունից մինչև բոլոր կենսական մանրամասները, — պարյուն Լրկիմանի ստեղծագործություն է «Պոեան ու Մուսան»: «Ճաշ նազարի»

5 Էդ. Չերչյան, Թումանյան. Ստեղծագործության պրոբլեմներ, 1988, էջ 196—202, 383—380: Տե՛ս նաև Պ. Հակոբյան, «Մի կաթիլ մեղրը» յոթանասունամյա հեռավորությունից: ՌԻՀ—3, 1983, էջ 32—53:

6 «Անբուն Կրկուն» ստեղծագործական պատմության և Լրկիմանքի առանձնահատկությունների մանրամասն քննությունը տրված է մեր «Թումանյանի ստեղծագործության վերջին էջերը» հոդվածում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, թիվ 1—2, էջ 31—52): Տե՛ս նաև Ա. Խնկելյան, «Անբուն Կրկուն» առակի առաջին անգամ տարբերակը: ՌԻՀ—1, 1964, էջ 46—59: Հր. Ռամբադյան, Հովհաննես Թումանյան. Բանաստեղծը և մտածողը, 1995, էջ 372—380:

հետ միասին դա Թումանյանի երգիծանքի ամենից ամբողջական ու կատարյալ արտահայտությունն է, որի բազմակողմանի վերլուծությունը մենք այժմ ենք մեկ այլ աշխատության մեջ⁷:

Երգիծանքի տեսակարար կշիռն ավելի մեծ է Թումանյանի գեղարվեստական արձակում, մանավանդ հեքիաթների մեջ: Քացի արդեն հիշատակված անեկոտներից ու սեպիր նյութներից, պետք է առանձնացնել երգիծանքի գերակշիռ շեշտերով գրված եւ մի քանի գործ՝ «Գաբո բիձու շերամապահությունը», «Քեռի Խեչոն», ողբերգականը որոշ հումորական երանգներով մատուցող «Նեոսլի քարաբաղնիսը», պատումի երգիծական հատկանիշներ ունեցող «Արջաորսը» և այլն: Ինչ վերաբերում է հեքիաթներին, ապա ավելի հեշտ է թվադրել այն մի քանի գործերը, որոնք երգիծական չեն, բանի որ բնագծանքային նրա նախասիրությունը ոչ թե կախարդական կամ արկածային, այլ երգիծական հեքիաթն է՝ կենցաղային սյուժեառային հերոսով: Իրոք, Թումանյանի 22 ինքնուրույն հեքիաթներից, որոնք գրված են բանահյուսական նյութերի հիման վրա, ոչ երգիծական են միայն երեքը («Խոսող ձուկը», «Կոնատ աղջիկը», «Եղեմական ծաղիկը»): Մնացած բոլոր գործերը մեծ կամ փոքր չափով առնչվում են երգիծանքի ոլորտին, թեև ալը կապը հաճախ հանդես է գալիս պարզամիտ մանկական պատմության ձևով, որ երգիծանքը ձեռք է բերում շատ նորը հումորական երանգներ և հատուկ չի առանձնանում («Ծիար», «Ուլիկը», «Պոչատ աղվեսը», «Ճամփորդները»):

Հետաքրքիր է մի այսպիսի համեմատություն: Թումանյանի թարգմանած հեքիաթներում (որոնց թիվը, ի դեպ, նույնպես 22 է, թեև ընդհանուր ծավալով դրանք կրկնապատիկ ավելի մեծ են, քան ինքնուրույն հեքիաթներին) հատուկ երգիծական ուղղվածության գործեր չկան: Ավելի ճիշտ՝ երգիծանքը նրանց մեջ հանդես է գալիս միայն առանձին ոճական երանգների ձևով: Ո՞րն է ալը տարբերության պատճառը: Ըստ Երևույթին՝ թարգմանելու համար Գրիմ եղբայրների գերմանական կամ մյուս ժողովուրդների հեքիաթներն քնտրելիս Թումանյանը գիտակցաբար խուսափել է ուղղակի առումով երգիծական գործերից՝ վախենալով, որ մի լեզվից մյուսին փոխանցելիս երգիծանքի ազդեցությունն առանձնահատուկ զոհեր կարող են հարադատորեն չպահպանվել:

Այս է, ահա, Թումանյանի «երգիծական անտեսությունը»՝ ծավալով ոչ այնքան մեծ ստեղծագործական մի շերտ, որը հաշվառված էր երգիծական գրականության լավագույն և ամենաախրված էջերից մեկն է: Իր ստեղծած կերպարների ընդհանրացնող ուժով, սրամիտ խոսքերի ու թեմատիկ ար-

⁷ Տե՛ս էլ. Զրաշյան, Թումանյանի պոեմները, 2-րդ հրատ., 1986, էջ 237—265:

տահալառութիւնների առատութեամբ, վերջապէս, ժողովրդի ամենալայն խավերի գիտակցութեան մեջ խափանեցելու ունակութեամբ Թումանյան-երգիծարանը կարող է համեմատուիլ միայն Պարոնյանի և Սայանի հետ:

Ավելացնենք, որ Թումանյանի երգիծական տաղանդը բավական որոշակի հանգես է եկել նաև ուրիշ՝ քնդհանուր առմամբ ոչ երգիծական գործերի մեջ, առանձին պատկերների ու երանգների ձևով: Բնորոշ օրինակ է «Գիքորը», որի ռդրերգական չլուսավորի մեջ բնականորեն մտել են վարակիչ ծիծաղ հարուցող տեսարաններ ու երկխոսութիւններ, ինչպէս չլուրերի քնդունելութեան և հուշակաւոր «բալի պատմութեան» համարձակ՝ միաժամանակ և՛ տխուր, և՛ ծիծաղելի, Վասուլի դաժան կատակները ծեծված ու քաղցած Գիքորի պիտին, և այլն: Շատ բացորոշ երգիծական նկարագիր ունեն «Սասունցի Դավիթը» պոեմի այն բաժանակն ծավալուն պոէմները (շուրջ 200 տող), ուր պատմվում է Կողբաղիի և նրա զինակիցների՝ Սասուն կատարած ասպատակութեան, երանց մեծադուրդ խոստումների և Դավիթից կրած խայտառակ պարտութեան մասին: Այս գեղբում ևս Թումանյանը համառարիմ է մնացել ժողովրդական պատումների ոգուն՝ նրանց հետեւութեամբ ազգային շլուրացնամկայի մեջ մտցնելով նաև երգիծանքի առատ տարրեր: Դրանով բանաստեղծն րնթերցողին ներշնչում էր տմարդի թշնամու նկատմամբ սիրելի հերոսի ոչ միայն ռազմական, այլև բարոյական գերազանցութեան և հաղխանակի գաղափարը: Հիշենք Մարա կանանց ծաղրական երգը խայտառակված Կողբաղիի մասին, որը երգիծանքի մի փայլուն օրինակ է.

Է՛յ, Կողբաղին մեծաբերան,
Էդ ո՞րակից լերան-լերան,
ԼԼրան-լերան կրգաս փախած,
Հասա գրլուխդ կիսից հըղած:
Էդ դո՞ւ չտար՝ զընամ Սասուն,
Կանայք բերեմ բառսուն-բառսուն,
Քառսուն բեռնով ոսկի հանեմ,
Հայոց երկիրն ավեր անեմ:
Գացիր Սասուն բան գեղ գողան,
Ես ևս գալի քանց շուն վաղան...

«Թումանյանի երգիծանք» հասկացութիւնն րնդգրկում է նշված բոլոր բաղմաղան շերտերը: Հետագա շարադրանքի մեջ մենք այդ շերտերին կանդրադառնանք այն շափով, ինչքանով դա անհրաժեշտ է Թումանյանի երգիծանքի բնույթն ու սկզբունքները պարզաբանելու համար: Ընդամին աշխատելու ենք խռատափել մեր նախորդ գործերում կատարած դիտարկումներն ու աշխտեղ բերված փաստերը կրկնելու գայթակղութիւնից:

Ինչպես կլանքում, ալնպես էլ զեղարվեստի մեջ Լրգիծման և ծիծաղի աեսակները շատ բազմազան են՝ գուսպ, հազիվ նկատելի ժպտից մինչև պոռթկուն, լիալոք ծիծաղ, որևէ անձի կամ երեսվթի մասնակի թերությունները ցուցադրող բարեհոգի հումորից մինչև բարոյաքաղաքական հակադիր դիրքերից հնչող սուր և անհաշտ ծաղր, որ կոչում են սարկազմ, սատիրա: Իսկ նշված ծալրաթեերի միջև կան բազմաթիվ ենթատեսակներ կամ տատիճաններ:

Թեև գեղագիտության պատմության մեջ երգիծանքի աեսակները դասակարգելու շատ փորձեր են արվել, բայց նրանց սպառիչ թվարկում հնարավոր չէ: Հիշենք միայն ծիծաղի այն տատիճանները, որ առանձնացրել է Լեոն Շառլթր իր՝ արդեն վկայակոչված աշխատության մեջ: Այստեղ նշված են արտահայտության միջոցով «ծիծաղաշարժության» հասնելու հետևյալ հինգ տեսակները.

ա) Առանց ծիծաղ հարուցելու հատուկ դիտավորության ասված, բայց ինչ-որ սխալ կամ թյուրիմացության պարունակող ու զրանով էլ ծիծաղաշարժ որևէ խոսք կամ արտահայտություն:

բ) Ծիծաղ առաջացնելու ուղղակի մտադրությամբ ասված խոսք կամ կատարված գործ, որը կոչվում է կատակ:

գ) Ծիծաղի ավելի բարձր և բազմաշերտ տատիճան է եկզնաճր, որի մեջ կան արդեն սուր քննադատության, անհաշտ վերաբերմունքի տարրեր, բայց այդ բոլորը արտահայտված սովորաբար անուղղակի, քողարկված առերևույթ գրվատական վերաբերմունքով:

դ) Երգիծման հաջորդ տատիճանը ծալրն է, որը հակառակորդի նկատմամբ առգորված է շարության, նրան բարոյապես նսեմացնելու մղումով:

ե) Վերջապես, ծաղրի ամենածայրահեղ գրսեորումը երգիծաճրն է, որը նպատակ ունի բարոյապես բոտ էության ոչնչացնել երգիծվող անհատին կամ դատապարտվող հասարակական հասկացությունը, բնթերցողին թշնամաբար տրամադրել նրանց նկատմամբ:

Սրանք առաանաչատրյան կոմիգմի (ծիծաղաշարժության) հիմնական տեսակներն են, թեև ամեն մի իոկական երգիծաբանի (այդ թվում և Թումանյանի) ստեղծագործության մեջ ուշադիր քննության գեպքում կտրելի է հայանաբերել երգիծման ուրիշ նրբերանգներ ևս: Բայց երգիծանքի տեսակները տարբերվում են նաև բոտ դրուրյաճ կոմիգմի ձևերի: Ծիծաղ առաջացնող կենսամիճակը, իրագրությունը կա-

8 Տե՛ս Լեոն Շառլթր, Հայերենի բառակազմությունը և հուղական գեները լիզվի, Բեյ-բութ, 1950, էջ 150—153:

յադ է հիմնֆաժ լինել գործողության և հանգամանքների, մտադրության և արդյունքների, ներքին էության և արտաքին գրսեորման, նպատակի և միջոցների կամ սրևէ այլ հակասության վրա, որի բացահայտումն օգնում է տեսնելու տվյալ երևույթի ծիծաղելի կողմերը:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև մի տերմինաբանական կարևոր խնդրի: Ինչպես տեսանք, Լ. Շանթը երգիծանքը համարել է ծիծաղի տեսակներից մեկը, նրա ամենատուր և անհաշտ տարբերակը: Մեր հայկական լեզվամտածողության մեջ այդ ըմբռնումը բավական տարածված է, որի հիման վրա մենք երգիծանք ենք կոչում ինչպես ծիծաղ հայուցող բանարվեստն ընդհանրապես, այնպես էլ նրա ամենածայրահեղ տեսակը: Մենք լայնորեն օգտագործում ենք «երգիծական գրականություն» բառակապակցությունը՝ դրա տակ հասկանալով երգիծման բոլոր ձևերն ու տեսակները: Բայց շատ սովորական է նաև «հումոր և երգիծանք» բառագույգը, որը մատնանշում է ծիծաղի երկու ծայրաթեքերը, քանի որ երգիծանքն այս դեպքում համարվեք է միջազգային սատիրա տերմինին: Սակայն բառի այս երկակի կիրառությունը կարող է նաև զժվարություն և շփոթ առաջացնել: Դրանից խուսափելու համար մենք այս աշխատության մեջ երգիծանքը կիրառում ենք միայն լայն առումով, որը ներառում է կատակերգականի գրսեորման բոլոր տեսակներն ու աստիճանները: Իսկ երգիծական գրականության երկու ծայրաթեքերը՝ բարեհոգի և ոչնչացնող ծիծաղը տարբերակելու համար նպատակահարմար է օգտվել միջազգային տերմիններից՝ հումոր և սատիրա:

Փոմանյանի թվարկված երկերի մեջ կարելի է գտնել երգիծանքի արտահայտման հիշյալ և ուրիշ տեսակների օրինակներ: Սակայն պետք է նկատել, որ գրանք հատկապես զատորոշված չեն, մեծ մասամբ հանգես են գալիս միախառնված ձևերով: Փոմանյանի երգիծանքի համար ամենից բնորոշ տաբեւեր հումորն է, որը հանգես է գալիս արտահայտության շատ տարբեր եղանակներով: Ավելին, նկատվում է մի յուրահատուկ օրինաչափություն. նույնիսկ իրենց ոգով և հասարակական ուղղվածությամբ անվերապահորեն սատիրական երկերի մեջ տիրապետող է արամուստ բարեհոգի ու ներողամիտ պատմեւածք, քերական մորական մրնոլորտը: Ասվածի լավագույն հաստատումն են «Պոետն ու Մուսան», «Քաջ նազարը» կամ «Ոսկու կարասը»:

Այսպես, «Պոետն ու Մուսան» ուղղված է արվեստի և նրա գործիչների նկատմամբ անտարբեր-արհամարհական կամ գոհհիկ-օգտապաշտական վերաբերմունքի դեմ, ցուցադրում է դրամատիրական հասարակության մեջ ճշմարտությանը ծառայող դրողի անվերջանալի զբրկանքներն ու տառապանքը: Այս ամենով և մանավանդ «փողի քսակի»

ալլանդակող դերի մերկացումով պոեմը մի սուր և անխնա հրդեհանք է, որն, անկասկած, պետք է դասել սատիրայի տեսակին: Բայց պոեմում ամեն ինչ ներկայացված է իբրև մի յուրօրինակ «թեթև կատակ», արտաբուստ խաղաղ-բարեհոգի ծիծաղի տեսքով: Հիշենք պեմի պատկերներից ու մոտեմասաներից մի քանիսը:

Նախ, կատակ է թվում պոեմի հիմքում դրված պալմանական «սլու-ժեսալին իրադրությունը»՝ բանաստեղծի գրույցն ու վեճը Պառնասից երկիր իջած Մուսայի հետ: Այդ ալլաբանական հնարանը, վիճող կողմերի անհաշտելի դիրքորոշումը իրական կենսական իմաստ ունի: Դա արվեստագետի ներքին երկվության, նրա ստեղծագործական բարձր կոչման և կյանքի ծանր հոգսերի, վերջ շունեցող գրկանքների հակադրության գեղարվեստական անդրադարձն է: Կարելի է ասել, որ պոեմի «գործող անձինք»՝ Պոեան ու Մուսան փաստորեն միևնույն էության երկու կողմերն են՝ միշտ իրար հետ կապված և անբաժան, բայց և հակադիր ու անհաշտ: Իր բնույթով ողբերգական երկվություն-հակասություն է դա, որը, սակայն, Թումանյանը ներկայացրել է հումորական գծերով: Դրա շնորհիվ կարծես վերանում է արվեստագետի վիճակի կեղեքիչ ծանրության ապավորությունը, և ամեն ինչ ստանում է «ուրախ կատակի» բնույթ: Բավական է հիշել զանազան հիմնարկներում ծառայելիս բանաստեղծին բաժին բեկած հաջողակ ու ձախող արկածները («Մեծավորքս էնքան սիրեց—Հին գրչակոթն ինձ նվիրեց», «Հետքս եկար, մրտար կոնտոր, Գործերս արիք խառնուփնթոր», «Ալնուհետև քանի անգամ Ծանոթ, բնկեր, լավ բարեկամ՝ Տերտերության արվին խորհորդ», և այլն), որոնք միասին ստեղծում են մի տեսակ «թեթև» զավեշտական մթնոլորտ:

Նմանապես հումորական ուժեղ գունավորում ունեն, ասենք, բանաստեղծի տողերը «շտիող» խմբագրի հանգստին «գլուտը» («Սևորակ աչքեր, սևորակ աչքեր, Հալածում եք ինձ դուր ինչպես Բազմեք»), Բանաստեղծին «պաշապ մարդ» համարող մեծահարուստի ծիծաղը («—Բանաստեղծ եմ ես. հալանեցի հրպարա:—Դրժվար է, ասավ, երբ անդործ է մարդ:—Բանաստեղծ եմ ես կրկնեցի մեկ էլ:—Հասկացա՞նք, ասավ, պաշապ ես եղել...») կամ, վերջապես, հալ լրագրի ձեռկերպած «գրական բաղաբականության» սկզբունքը («Ներշնչման համար էսպես է հարմար,—Ով սովից մեռել՝ նա՛ լավ գրերի»): Կարելի է ասել, որ ամբողջ պոեմը՝ սկզբից մինչև վերջ, զավեշտական վիճակների և արտահայտությունների մի անընդհատ շարք է, որը և մեզ մշտապես պահում է կոմիկական տրամադրությունների ոլորտում:

Ինչքան էլ «Պոեան ու Մուսան» չի պատկանում Թումանյանի բանաստեղծական տաղանդի բարձրագույն: գրականությանների թվին, բայց

նրա գրադարձական և զեղարվեստական նշանակությունը վեր է ամեն մի կասկածից: Դա, ինչպես արդեն ասել ենք, հայ գրականության պատմության մեջ լավագույն երգիծական պոեմն է՝ լեփլեցուն կոմիզմի այլաբանությամբ տարրերով: Նրա մեջ ցայտունորեն երևում է Թումանյանի երգիծանքի նշված բնորոշ գիծը, այն, որ նույնիսկ սատիրական անխնա մերկացումները մեծ մասամբ ստանում են «անմեղ» հումորական գունավորում:

Սակայն այդ բնահանուր հատկանիշը մեզ չպետք է խանդարի տեսնելու, որ նրա երկերը մեծ մասամբ առանց եղիմտելու կարելի է դասել Զրգիծանքի երկու ծայրափեղերից (հումոր—սատիրա) մեկն ու մեկին: Այդ առումով էլ պետք է վերլուծել, մի կողմից, գյուղական կյանքի հումորական պատմվածքների շարքը և, մյուս կողմից, «Քաջ Նազարը», իբրև Թումանյանի սատիրայի ամենաբարձր արտահայտություն:

Շուրջ քառորդ դար՝ սկսած 90-ական թթ. կեսերից Թումանյանն ունեցել է գյուղի մարդկանց մասին երգիծական պատումների մի մեծ շարք ստեղծելու նվիրական ծրագիրը: Դա նրա երգիծական նախասիրությունների կարևոր վկայություններից մեկն է: Բայց այդ շարքից, որը պետք է ունենար «Մերոնք» բնահանուր վերնագիրը, մեզ ընդամենը երեք ավարտուն գործ է հասել՝ 1899 թ. տպագրված «Գաբո բիձու շերամապահությունը» և 1910-ին լույս տեսած «Քեռի խեչանը», «Նեսոյի քարաբաղնիսը»: Մնացած գործերից մեզ հասել են միայն վերնագրերը կամ էլ ոչ մեծ սևագիր հատվածներ: Վերջին անգամ Թումանյանն այս շարքը շարունակելու մտադրություն է ունեցել 1920 թ., քայքայ նոր պատմվածքներ այդպես էլ չի գրել⁹: Սակայն պահպանված հիշյալ երեք գործերն էլ հիմք են տալիս խոսելու երգիծական պատմվածաշարի բնահանուր սկզբունքների մասին:

Անշուշտ, շարքի վերնագիրն արդեն («Մերոնք») ակնարկում է երգիծանքի որոշակի տեսանկյուն, այն, որ խոսքը վերաբերում է յուրացիների, մոտ մարդկանց և հարազատ միջավայրի: Իրոք, ինչքան էլ Թումանյանը քննադատում ու երգիծում է գյուղաշխարհի մարդկանց նախապաշարյալ բմբռնումներն ու գործերը, որոնք տխուր, նույնիսկ սղբերգական հետևանքներ են ծնում, բայց այդ ամենին նա նայում է հարազատի աչքերով: Փայտը միշտ ուղեկցվում է ցավով, այն միշտ քարեկամական է և ոչ երբեք՝ շարախինդ: Ուղղված լինելով կյանքի արտաների դեմ, Թումանյանական հումորը չի ժխտում դրանց կրողներին՝ ոչ իբրև անհատների, ոչ էլ, առավել ևս, որպես որոշակի հասարակական միջավայրի ներկայացուցիչների: Երգիծանքի հիմնական

⁹ Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5 (զեղարվեստական արձակ), 1994, էջ 753—754:

Յիրախը ալն հեռուդական անբմբոնողությունն է, որը չի սասանում ոչ ակնառու փաստերի հանդեպ, ոչ էլ նույնիսկ կորուստներից ու քահանայից հետո:

Այս Գարո բիձու գաղտնիությունները կոտու գլուղերում շերամապահություն գաղտնիություն «անհնարինություն» մասին: Թվում է՝ նրա իսկ թվարկած փաստերը պետք է գլուղացուն հասկացնեն, թե ինչու ոչնչացան շերամի բոժոժները: Բայց նրա համար ոչ մի նշանակություն չունի ոչ գոմեշի ձագի հարեանությունը, ոչ հավերի կացահարումը, ոչ էլ երգիկից թափվող անձրեր: Կարևորը Գարո բիձու համար ալն անդրդվելի համոզմունքն է, թե «մեր երկրում արեւշուրի ճիճուն անում չի, բան չի գտնում»: Կոմիդիի ազդուրը պարզից էլ պարզ իրողությունն է գլուղացու քարացած բմբոժումների հակադրությունն է, որը ցուցադրվում է առանց սրեւ բարոյախոսության, կենդանի պատկերի համոզությունը:

Անխառն հումորական նկարագիր ունի «Քեռի խեղանք», որ, կարելի է ասել, առարկայորեն ներկայացված են գլուղացու բնավորության համառությունը, կասկածամտությունը, նպատակին հասնելու ճանապարհին ամեն մի իրողություն անտեսելը: Այս բոլորը ցուցադրվում է զաբձյալ մե փոքր փաստի բացահայտման սահմաններում՝ սրգու ծննդյան վկայականը ձեռք բերելու ջանքերի կապակցությամբ: Փայտ են հարուցում նորից ու նորից վկայականի հարցին վերադառնալու նրա հակումը, կնոջ վիճակի վկայակոչումը («Շքեն բեռակինդ նստած լաց ա ըլում») և, մանավանդ, ալն անկոտրում համոզմունքը, որ եթե քաղաքաբնակ բարեկամը ցանկանա, ամեն արդելը իսկույն կվերանա, և որդուն բանակից ազատելու համար ալնքան անհրաժեշտ վկայականը ձեռք կբերվի:

Այս վերջին դեմը հասկապես խոր և զիպուկ է ներկայացված: Գլուղացին գործնական է և իրապաշտ, նրա համար ի վերջո սրեւ արժեք չունեն ոչ ազգականի թափած ջանքերը, ոչ էլ նրա համակրական վերաբերմունքը, եթե նա չի տեսնում ցանկալի արդյունքը՝ ծննդյան վկայականի ձեռք բերումը: Ավելին, հոգու խորքում նա իր բարեկամի աջակցությունը թերեւ համարում է ձեական ու ոչ անկեղծ: Նրա համար սրեւ արժեք չունի ալն ակնհայտ փաստը, որ մատչաններում համապատասխան նշում չկա, և ուրեմն վկայական ստանալ հնաքավոր չէ: Ո՛չ, եթե բարեկամը իրոք ցանկանա... Ահա թե ինչու քաղաքից վերադառնալուց հետո նա գլուղում բանը ներկայացնում է ալնպես, թե քաղաքաբնակ բարեկամը «ոչ իր խոսքին է ականջ դրել, ոչ երեսին է մտիկ արել»: Մա ոչ թե կանխամտածված կեղծիք է, այլ կարծրացած մտածողությունից բխած համոզմունք, իսկ դա, ինչպես որ քումալյա-

նական հումորն բնդհանրապես, ծիծաղելի և ցավալի է միաժամանակ: Այսպես, պատմվածքի ժլատ տողերից մեր առջև կանգնում է մի խխտ իրական և երկրային երգիծական կերպար, որն իր տեսակի մեջ շատ ամբողջական բնավորություն է:

Իսկ «Նեսուլի քարաբաղնիսի» մեջ հումորը զուգակցվում է ողբերգական զգացողության հետ: Կիրակոսը դառնում է զոհը համազլուղա-սիների և առաջին հերթին Նեսուլի աչն կամակար պատկերացման, բայց ողի մրսած հիվանդին փրկելու միակ միջոցը քարաբաղնիսն է: Եվ ահա ձեռք հակառակ արդյունքը. վերմակը բացելուց հետո ներկաները Կիրակոսին մահացած են գտնում և պետք է դարձացած բացականչեն. «Ա՛յ աղա, էս ո՞նց էլլավ»: Պատմվածքում առկա մի կրկնություն փաստորեն պատասխանում է այդ հարցին: Այդ կրկնությունը ունի ոչ աչն-քան կառուցվածքային, որքան իմաստային խոր նշանակություն և փաստորեն այս պատմվածքի համար շատ բնորոշ դառն հումորի բաղադրին է: Քարաբաղնիսն սկսելուց առաջ գլուղացիները ողևորված հիշում են ու հաշվում, թե լլուղում քանի՞ մարդ է առողջացել այդ եղանակով («Մասնանց Դանելը, Մաթոսանց Մինասը, Սասունբանց Ստեփանը, Մաշկավորանց Միկոն»): Եվ միայն ողբերգական հանգուցալուծումից հետո մարդիկ հիշում ու թվարկում են, թե «քանի՞-քանի՞ հոգի են խեղդվել «քարաբաղնիսից» («Հանրսանց Հաթոնը, Մեկեքանց Վանեսը, Հախվերդանց Աղեն, Շիմալանց Շամիրը... ո՞ր մի՞նն առես»): Համանման թվարկումներ, բայց ինչքան տարբեր իրենց իմաստով և հուշական տոնայնությամբ:

Այսպես, շարիքը կատարվում է ակամայից, միայն լավ գործ անելու մտադրությամբ, և այդ պատճառով էլ պատմվածքում տիրապետող է թախծոտ-հումորական հայացքը, որը երբեք չի վերածվում խալթող առաքարայի: Նույնիսկ աչն տեսարանում, երբ «բուժելու համար» հիվանդի մեջքին հստած «հինգ-վեց ածղահա տղամարդ» էպիկական հանգստությամբ ունկնդրում են Նեսուլի պատմությունը արջաորսի մասին: Մի կողմից՝ զուրբույց ու ծանրությունից մահացող հիվանդ, մյուս կողմից՝ հանգաբա, ինքնավստահ ոճով պատմողն ու նրան լսողները, որոնք չեն էլ գիտակցում, թե ինչ դաժան և անմարդկային զբոժ են կատարում: Ստացվում է, իբրեք, ծիծաղ արջուների միջից...

Ինչ վերաբերում է Թումանյանի ստեղծագործության ճատիրական բաժնին, ապա այստեղ իրենց նշանակությամբ և ուժով առանձնանում է եղիւ գործ՝ «Քաջ Նաղարը» և «Անբուն Կրկուն»: Այս դեպքում մի կողմ թողնենք երկրորդ ստեղծագործությունը, քանի որ նրան մենք մանրամասնորեն անդրադարձել ենք մեր հիշյալ հոդվածում (տե՛ս ի՞նչ 6 ծանոթագրությունը), և խոսենք միայն «Քաջ Նաղարի» մասին: Այդ

գործը Ռումանյանն իրավացիորեն համարում էր իր մշակած լավագույն հերիաթը, որ պատրաստ էր դնելու «ամբողջ գրական աշխարհի քննությանը»: Դա նաև Ռումանյանի երգիծանքի անսխալի վազաթն է, նրա տաղանդի այդ կողմի ամենամեծ հավաստումը:

Իսկ ո՞րն է երգիծման առարկան «Քաջ Նազարի» մեջ: Իհարկե, ամենից առաջ, ինքը՝ գլխավոր «հերոսը», զարմանալի բախտավոր ճակատագրի տեր մի անձնավորություն, որը հերիաթի սկզբում բնութագրվում է իբրև «մի խեղճ մարդ», «անշնորհք ու ալարկոտ», նույնիսկ «վախկոտ», բայց ահա զեպքերի երջանիկ բերումով կյանքում անընդհատ վեր է բարձրանում, բոլորի կողմից հռչակվում է «բաջ», դառնում է ամենազոր թագավոր, իսկ վերջում՝ «մին էլ տեսնում է աշխարհքը իր բռան մեջ»: Խելքից ու քաջությունից բացարձակորեն զուրկ մի մարդ, որն իր գլխապատույտ վերելքի շնորհիվ իրավունք է ստանում «դատարկ բաներ» համարելու և՛ մեկը, և՛ մյուսը, լիաթոք ծիծաղելու աշխարհի վրա: Իրոք, բոտ ամենաչնի բացասական մի կերպար, որի վրայից Ռումանյանը հեռուդականորեն զեն է նետում կեղծ համբավի ծիրանին և ներկայացնում է իրական ոչնչությունը:

Այլ, այնուամենայնիվ, երգիծանքի գլխավոր առարկան ոչ թե ինքը՝ Քաջ Նազարն է, այլ նրա շրջապատը, մարդկանց հիմարությունն ու սարկամտությունը, որի պատճառով առասպելական վախկոտը հռչակվում է քաջության տիպար, անխելքը՝ հանճար, հասարակության ճակատագրից բացարձակորեն անտեղյակ և անտարբեր մարդը՝ ամենքի փրկիչ, ազատարար հերոս: Ինքը՝ Քաջ Նազարը «մեղավոր» էլ չէ իր գլխին անհեթեթորեն թափվող փառքի և իշխանության հորձանքի համար, նա միայն հաճույքով վերցնում է այն, ինչ պատրաստի առաջարկվում է իրեն: Մեղավորը, բոտ Ռումանյանի, մարդկանց (սչ միայն այսպես կոչված ամբոխի, այլև ընդհանրապես հանրության) զարմանալի կուրությունն է, իրերը շրջված, կեղծ լույսի տակ տեսնելու հակումը, որի թևադրանքով ամենից անարժանը կարող է բարձրացվել փառքի պատվանդանին, դառնալ երկրպագվող կուռք: Ուրեմն, չարիքի արմատը ոչ թե փառասեր և իշխանատենչ մարդկանց գոյությունն է (որպիսիք կլինեն միշտ և բոլոր հանդամանքներում), այլ հասարակական գիտակցության այն մակարդակը, որը կարող է այդպիսի անհատին օժտել անսահմանափակ իշխանությամբ և հետո տառապել նրա կամայականությունից:

Այսպես, առերևույթ կենցաղային բնույթ ունեցող հերիաթի մեջ Ռումանյանը ցուցադրում է հասարակական այնպիսի արատներ, որոնց երգիծական պոսակաղերծումը քաղաքական հնչողություն ունի բոլոր ժամանակների համար:

Տեսնենք, թե ի՞նչ գեղարվեստական միջոցներով է բացահայտվում ու երգիծվում Ներիաթի հիմքում դրված կենսական և հոգեբանական շարիքը: Թումանյանը զարմանալի հնարամտությամբ ամեն քաղափոխիցույց է տալիս կերպարի արտաքին դրսևորման և իրական իմաստի, գործողության և հանգամանքների, նպատակի և արդյունքների, վերջապես, որ ամենակարևորն է, հերոսի արարքների և շրջապատի կողմից նրանց բնկալման կոմիկական անհամապատասխանությունը: Եվ այդ հակադրությունների բացահայտումը ամեն անգամ դառնում է ամենասուր և անխնա երգիծանքի առիթ:

Մարգկանց գիտակցությանը հատուկ մեծագույն աքաղաղից մեկը, որից կամա թե ակամա օգտվում են բոլոր ժամանակների Քաջ Նազարները, միֆականացման ձգտումն է՝ նույնիսկ կյանքի ամենասովորական իրողություններից առասպելներ ստեղծելու ամեն ինչ գերբնական հատկանիշներով օժտելու հակումը: Թումանյանի երգիծանքն ուղղված է այդ հոգեբանության և նրա աղետալի հետևանքների դեմ: Իհարկե, ստեղծագործության հերիաթային ժանրի և երգիծական բնույթի անմիջական թելադրանքով ամեն ինչ այստեղ ծալրաստիճան չափազանցված է, հեռացված կենսական ճշմարտամասնության սահմաններից: Բայց այդ չափազանցումները ոչ միայն չեն վնասում գեղարվեստական ճշմարտությանը, այլև ավելի խոր և ցայտուն են բացահայտում երևույթի էությունը: Շատ պատկերներ առաջին հայացքից կարող են թվալ անհավանական, նույնիսկ ոչ աբսուրդանական: Բայց դրանք միանգամայն «աբսուրդանական» են այն անաբսուրդական իրականության համար, որ գոյացել է մարդկանց խեղարքությամբ, առասպելներով մշուշված գիտակցության մեջ:

Հետևաբար, լիակատար իրավունքով կարելի է ասել, որ «Քաջ Նազարը» և Թումանյանի երգիծանքն ամբողջությամբ, որի մեջ նա այնպես լալնորեն օգտվում է պայմանական գեղարվեստական միջոցներից, ամենևին էլ չեն հակասում նրա ստեղծագործության ռեալիստական բնույթին: Ճիշտ հակառակը. «Քաջ Նազարը» հենց իր վիթխարի չափազանցումներով և «անաբսուրդանական» անցումներով Թումանյանի ուսույիզմի հարստության և ուժի լավագույն հաստատումն է:

Կոմիկական իրավիճակները Ներիաթում հաջորդում են իրար կինեմատոգրաֆիկ արագությամբ, և նրանց մեջ առկա հակասությունների բացահայտումից էլ ծնվում է լիաթոր ծիծաղը: Ամենից հաճախ այն դուրսնում է ալսպես: Մտրկամտության և կուռքեր հորինելու մղումով վաղադրված հայացքը հակված է ամեն ինչ տեսնելու զլխիվայր շուռ տված, ոչնչությունը օժտելու վեհություն, ամենազորության հատկանիշներով: Բնորոշ է այդ առումով հերիաթի առաջին դրվագներից մե-

կը: Կատակի համար մի փայտսի վրա գլուղի տերտերի կատարած ծաղ-
բական մակադրությունը («Շնհաղթի հերոս Քաջըն Նազար, Որ մին
ղարկի, ջարդի հազար») ոչ միայն շրջապատի կողմից ընկալվում է
լրջորեն, այլև ձևը է բերում մոգական ուժ, դառնում է հերոսի անցա-
թույթը գեպի փառք և իշխանություն տանող ճանապարհին: Նվ ահա
դրա զարմանալի, բայց և օրինաչափ հետեանքը: Նույնիսկ այն, ինչ
փաստորեն մատնում է հերոսի անլիարժեքությունը, ընկալվում և մեկ-
նաբանվում է ճիշտ հակառակ իմաստով՝ իբրև բացառիկ քաջության և
իմաստության վկայություն: Այդ կեղծ-ստարանքային ընկալումները,
մեկից անցնելով մյուսին և ձևագնդի նման մեծանալով, ի վերջո վե-
րածվում են բնականոր գիտակցության, դառնում են անարժան մար-
դուն տրված փառքի և իշխանության հոգեբանական նախադրյալ: Ահա
մի քանի օրինակ:

Երբ հարսանքավորներից ոմանք, լսելով Քաջ Նազարի «անօրինակ
սիրանքների» մասին, զարմանքով հարց են տալիս, թե «հապա ինչ-
պե՞ս է, որ էսպես մարդը հեար ոչ մի ծառա չունի»,—անմիջապես հե-
տևում է «բանիմաց» պատասխանը. «էդպես է դրա սովորությունը,
ծառանքով ման գալ չի սիրում: Մի անգամ ես հարցրի, առավ՝ ծա-
ռան ի՞նչ եմ անում, ամբողջ աշխարհքը իմ ծառան է ու իմ ծառան»: Իսկ
մի ուրիշի հարցին, ին ինչո՞ւ Քաջ Նազարը «մի կարգին թուր չու-
նի, էս ժանգոտ երկաթի կտորն է մեջքին կապել», այսպիսի «իմաս-
տուն» բացատրություն է տրվում. «Շնորհին էլ հենց դրա մեջն է, է՞,
որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար, թե չէ՝
լավ իրով—ի՞նչ կա որ, սովորական քաջերն էլ են ջարդում»:

Այսպես է սկիզբ դրվում համընդհանուր ինֆեռալարեուրյակը, «ան-
հաղթի հերոսի» առասպելին, որի կողքին այլևս անհնար են և՛ առողջ
բանականությունը, և՛ բնական սթափ հայացքը: Նույնիսկ լոթ հակա
եղբայրները, որոնք մինչ այդ ահ ու սարսափ էին տարածել իրենց
շուրջ, հեշտությամբ հպատակվում են այդ առասպելին: Նրանք տես-
նում են մի բան, բայց բոլորովին ուրիշ բան են հասկանում: Այսպես,
ահաբեկված Նազարի գունատվին ու զողողալը նրանք ընկալում են
իբրև գերագույն բարեկության նշան, որին պիտի հետևեն նրա մահացու
հարվածները: Նվ, ահաբեկված այդ հեռանկարից, լոթ հսկաները փրո-
վում են նազարի առջև, հանձնում են նրան իրենց ամբոցը, առաջար-
կում իշխեց գեղանի բրոջ ձևորը...

Այսպես, կոմիկական տպավորության աղբյուրը այս և հաջորդ
դրվագներում այն է, որ հերոսի արարքների իրական բնույթը բացար-
ձակորեն խեղաթյուրված ձևով է ընկալվում մարդկանց կողմից: Հսկե-
լով վազրի երեւալու լուրը, «Նազարը վախից դուրս է վազում, ուղում է

փախչի ետ գնա իրենց տունը», իսկ մարդիկ կարծում են, թե գնում է, որ մեն-մենակ սպանի ահեղ զաւգանին: Սարսափից ծառի վրա բարձրացած նազարը կորցնում է հավասարակշռութիւնը և ընկնում ճիշտ վաղրի մեջքին, իսկ ահա ականաւանները դա ընկալում և բացատրում են շփոթութիւն այլ կերպ. «Հա՛յ-հարա՛յ, եկե՛ք հա, եկե՛ք, Քաջ Նազարը վազրին ձի է շինել հեծել... տվե՛ք, հա տվե՛ք»... Սրտավորվում են, ամենքը մի կողմից հարալ-հրոցով, հռհռոցով հարձակվում են՝ իրանշարով, իրով, թվանքով, քարով, փետով տալիս են սպանում»: Բնութիւն է, որ զրանից հետո արդեն Նազարը ճարպկորեն մտնում է նոր գեթի մեջ և, օգտվելով մարդկանց հիմար խաբվածութիւնից, կատարված: Ինքն էլ ներկայացնում է իբրև սեփական սխրանք. «Ափսո՛ս, ընչի՞նչ սպանեցիր, զոռով մի ձի էի շինել նստել... էնքան պէտք է քշեի որ՛...»:

Համանման կոմիկական իրավիճակը կրկնվում է հարևան թաղավորի հարձակման ժամանակ, երբ ահաբեկված Նազարի փոքրոգի փախուստը մարդիկ համարում են թշնամու բանակի դեմ միայնակ կռվի դուրս գալու վճիռ և նորից տարածում անվեհեր հերոսի համբավը: Վերջապէս, այդ անհեթեթ մտապատրանքը հազաթնակեալին է հասնում, երբ ձիու մեջքին վախից կուշ եկած Նազարի ձեռքին է հայտնվում փտած ծառի ճյուղը: Եվ ահա ականատեսները,—ինչպէս յուրալին, այնպէս էլ հակառակորդ բանակի մարդիկ,—դա համարում են արմատահան ծառերով թշնամուն սրբելու նախանշան: Եվ բոլորն արդեն անվերապահորեն պիտի ընդունեն «անպարտ հերոսի» միահեծան իշխանութիւնը:

Մարդիկ իրենք են հիմարաբար ստեղծում իրենց կուռքերը, հպատակվում ու տառապում նրանց պատճառով, և դա՛ է երգիծանքի հիմնական թիրախը Թումանյանի այս հեքիաթում: Այս կապակցութեամբ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել մի երգիծական մանրամասնի վրա, ուր, կարելի է ասել, թունոտ ծաղրը հասնում է իր գագաթնակեալին: Դա այն ահաարանն է, երբ իր կամքին հակառակ ձիու վրա հայտնված Նազարը դեպի թշնամու դիրքերն է սլանում: Այն, ինչ շին տեսնում և շին պիտակցում հերոսի կեղծ փառքից կուրացած մարդիկ, քնադդով զգում է կենդանին՝ անարժան մարդուն տքամաղբով ձին: Թումանյանի երգիծանքի ուժը առարկայորեն ցուցադրելու համար արժե բացուցի մեջ բերել այդ արտաբոլատ անմեղ, բայց էապէս սպանելի-ճաղրական տողերը.

«Նազարի տակի նծույզը, որ տեսնում է՝ վրեն ինչ անպետքի մի՞նչ է նստած, խրխնջում է, զլուխն առնում ու թռչում առաջ, ուղիղ դեպի թշնամու բանակը: Զորքերը կարծում են՝ Քաջ Նազարը հարձակվեց,

ուսումն ևն կանչում ու իրենք էլ հասկից հարձակվում ամենայն սաստ-կությամբ»:

Ուրեմն նժույզն է միակ կենդանի արարածը, որն զգում և հաս-կանում է զեպրեբի անհեթեթ, անարամարան բնթացքը, նույնիսկ յու-րովի քննվելու է նրանց գեմ, բեկ, ս՞վ դարմանը, զա էլ ի վերջո զործում է անպետք մարդու օգտին:

Նրգիծական միջնորդաբի խառնմանը մեծապես նպաստում են այն զբաղարանական բանաստեղծությունները, որոնք «ձեռաց» հորինվում են հերոսի «սխարանքների» հետքերով: Այստեղ թուամանյանը վարպետո-րեն օգտադրած է արևելյան պանեգիրիկների փրուն և ծաղկուն ոճը, տրամադրություն և պատկերների բնորոշ հատկանիշները, իհարկե, ամեն ինչ երգիծարար շրջելով: Այդ բանաստեղծություններից հատկա-պես ցայտուն է երևում, ինչ ինչ աստիճանի կարող է հասնել մարդ-կանց հոգեքոր կուրությունը, պաննատարած բծնանքը իշխանավորի նկատմամբ: Հիշենք նազարի հայտնվելը ողջունող և նախապես նրան բոլոր բարձրագույն բարենմանություններով օժտող առաջին բանաս-տեղծության ապերը.

Բարով եկար, հազար բարի,
Հրդու արծիվ մեր սարերի,
Թաղ ու պարձանք մեր աշխարհի...

Խեղճ տըղարին դու ապավեն,
Ազատ կանես ամեն ցավեն,
Ոհդ կըլերգես անխափան...

Կամիլական տպավորությունը ամենաբարձր կետին է հասնում այս բանաստեղծության եզրավտակիչ տան մեջ, որ խնկարկման նյութ է և զատնում նույնիսկ նազարի հետ կապված իրերը, նժույզն ու նրա մարմնի մասերը.

Մառաղ ևնք մեներ բա դրոշին,
Մեղրիդ թրին, տակիրդ ուշին,
Նրա սթին, պոչին, բաշին...

Իսկ հաջորդ երգի մեջ, որը հյուսվում է վաղրին «հաղթիպուց» ան-միջապես հետո, նազարն արդեն փառաբանվում է, կարելի է ասել, համաշխարհային և համընթացական շտիտնիշներով: Ահա այդ երգի առա-ջին և վերջին տները.

Էս աշխարհում,
Մարդկանց շարքում
Ո՞վ կըլինի քեզ հավասար,
Ո՞վ քեզ նազար:

...Մեզ փրկեցիր,
Ազատեցիր,
հասր եւ պարծաւք յեղ զս ուղարտ,
Ո՛վ Քաջ նազար:

Ջերջապէս, մի երրորդ բանաստեղծութեան մեջ Թումանյանը կիրառել է արեւելեան ճոռոմ ոճին բնորոշ մի ուրիշ գեղարվեստական միջոց՝ փառաբանվող անհատի համեմատութիւնը երկնային մարմինների (լուսնի, արեգակի) հետ:

Իր հանճարեղ հերիաթով Թումանյանը երգիծանքի հզոր ուժով դատապարտեց հասարակական կյանքի ամենամեծ չարիքներից մեկը, որն այսօր բնորոշված է անհատի պաշտամունք կոչել: Հանձին Քաջ նազարի նա ստեղծեց համապարփակ մի տիպ-ընդհանրացում, որը կապվում է մարդկային կյանքի և հարաբերութիւնների ամենասուր և ցավոտ խնդիրների հետ: Այդ տիպը կամ, այսպէս ասած, Բաջնազարախանութիւնը, իբրեւ հասարակական և հոգեբանական երևույթ, համամարդկային և համընթակաւն արժեք ունի: Ահա թէ ինչու Թումանյանն անմահ է պահում իր հերոսին՝ նրան զուրա բերելով ազգային և ժամանակային կոնկրետ սահմաններից:

«Քաջ նազարը», «Մի կաթիլ մեղրի» և «Անբուն Կըկուի» հետ միասին, Թումանյանի քաղաքական երգիծանքի զարմանալի հասունութեան և հեռատեսութեան վկայութիւնն է: Դրանք ցույց են տալիս, որ երգիծանքի մեջ ևս նա բարձրացրել է մարդու ճակատագրին և հասարակութեան ապագային վերաբերող արմատական խնդիրներ, որոնք հրաշապէս և այսօր, հրատապ կլինեն միշտ:

4. ԵՐԳԻԾԱՊԱՏՈՒՄԻ ՁԵՎԵՐԸ

Երգիծական ստեղծագործութեան մեջ հատուկ երանգ ու կարեորութիւն են ձեռք բերում շարադրանքի, ոճի, լեզվական միջոցների քննարկութեան հարցերը: Այն, ինչ հավաքականորեն կարելի է կոչել պատում (կամ սովոր գեպքում՝ երգիծապատում): Իհարկէ, այս գեպքում ևս զրոյները, իրենց ստեղծագործական խառնվածքի թելադրանքով, կարող են հետեւել ոճական տարբեր սկզբունքների, որոնք մեկ հաշտաբարի բերվել չեն կարող:

Կան երգիծաբաններ, որոնք հակված են իրենց խոսքի մեջ առավելագոյն չափով խտացնելու այնպիսի միջոցներ, որոնք պետք է անմիջական ծիծաղ հաբուցեն, դեպքերի և դեմքերի նկատմամբ բնթեր-ցողին տգամադրեն գոտ ծաղրական վերաբերմունքով: Դրա օրինակներից է Հակոբ Գաբունյանի «Մեծալատիվ մուրացկաններ» վիթլիք՝

հայ երգիծաբանության լավագույնը, իր իմաստալից և ծիծաղի ուժով երբեք չխամրող էջերից մեկը: Վիպակի առաջին իսկ տողերը մի տեսակ «մասնում են» առեղծադրությունյան անսթուգ երգիծական ուղղվածությունը և համապատասխան մեկնարկ են տալիս հետագա ամբողջ շարադրության: Ահա երկու պարբերություն վիպակի առաջին էջից.

«Հազար ութիս հարյուր լոյսնապատեն... շեմ հիշիր՝ Բաբին, սեպ-
ախմբերի երեսունը մեկին, Էրեցե՛ր, երեսունին պիտի քսելի, վառեղի
սեպախմբերե՛ն երեսուն օր մի՛շայն ունի, երկաթ և բնդարձակ թիկնոցի մը
մեջ փաթթված միջահասակ և զիրուկ մարդ մը, որ Տրապիզոնի շոգե-
նավեն նոր կլած էր, Ղալաթիս համամասույցին վրա կաշնած՝ հավակն
մը յուր սեպուկները հանել կ'աշխատիր:

...Ահա համփոքին օժաված էր գույզ մը խռշոր և սև աշկերով,
գույզ մը հաստ, սև և երկար հոնքերով, գույզ մը մեծ ականջներով և
գույզ մը Բիբե... չէ՛, չէ՛, մեկ Բիբով, քեպեղեղ քայց գույզ մը Բիբե-
րո: Եսկ կրնար ծառայել, անոր մեծուքունը սխալեցուց զիս: Ունեք
այնպիսի նայվածք մը, որուն եթե պարոն Հ. Վարդուկյան հանդիպեր՝
յուր աչքերով կը հարցուներ այդ մարդուն. «Ե՛նչ ամսական կ'ուզես
քառունիս մեջ ապուշի դեր կ'առաքելու համար»:

Սա տողերի կատույցն ամբողջությամբ և մանավանդ մեր կողմից
բնդվածքով բառերն ու արտահայտությունները ցույց են տալիս, որ
հեղինակն իր գրածի նկատմամբ կարծես թե չուրջ չի վերաբերվում»:
Թվում է՝ կատակի և բառախաղերի միջոցով գրողն ուզում է սկզբից
ենթ հետևյալն, որ ահա մատուցվելու է մի ծիծաղաշարժ պատմու-
թյուն: Բայց սա երգիծաբանի համար պարտադիր ճանապարհ չէ: Նա
կարող է իր պատումն սկսել նաև միանգամայն «լուրջ ոճով» և ծիծաղ
հարուցել ոչ այնքան լեզվական հաստիկ միջոցներով, որքան վիճակ-
ների և բնավորությունների ներքին կոմիկական հակասությունները բա-
ցահայտելով:

Մեծ մասամբ այդպես է վարվում նաև Թումանյանը: Նրա երգի-
ծական պատմվածքներն ու հերթափոխները սովորաբար սկսվում են մի
առնակ «շեղոք բռնով», առանց հատուկ երգիծական նպատակամիտման:
Ծիծաղի գագաթնիցը պատմության բուն կոմիկական բովանդակությունն
է և ոչ թե բառական միջոցները (թերևս միակ բացառությունը «Սուտիկ
որսկալար» հերթափոխ է, որին կանգրագրաբանը առանձին): Վերջիններ
«Քաջ Նուգարի» սկիզբը.

«Լինում է, չի լինում՝ մի խեղճ մարդ, անունը՝ Նուգար: Էս Նու-
գարը մի անշնորհք ու ալարկոտ մարդ է լինում. էնքան էլ վախկոտ,
էնքան էլ վախկոտ, որ մենակ ռաբբի ռաբի առաջ չէր գնիլ, թեկուզ սպա-
նեիր: Օրը մինչև իրիկուն կնկա կոզքը կարած՝ նրա հետ դուրս գնալիս

դարձ էր գնում, տուն գալիս՝ տուն գալի։ Դրա համար էլ անունը դնում են Վախկոտ Նազար»։

Այստեղ կերպարի բացասական դնահատականը որոշակի է, բայց այն գեռ զովար է երգիծական անվանել։ Պարզապես ծուլ և վախկոտ մարդու համարժեք բնութագիր, որը երգիծանքի է վերածվում այն ժամանակ, երբ մարդկանց խեղաթյուրված պատկերացումներով Վախկոտ Նազարը վերածվում է Քաջ Նազարի, սկզբում իրավացիորեն արհամարհված մարդը հանկարծ դառնում է բարձրագույն փառքի և իշխանության կրող։ Այս է կոմիզմի հիմքը, իսկ սրամիտ խոսքերն ու արտահայտությունները գալիս են խորացնելու այն։ Կամ՝ հիշենք «Տերն ու ծառան» հեքիաթի սկիզբը.

«Աստված բարի տա ձեզ էլ, երկու ախպորն էլ։ Կինում են, չեն լինում՝ երկու աղքատ ախպեր են լինում։ Մտածում են՝ ինչ անեն, ոնց անեն, որ իրենց տունը պահեն։ Վճռում են՝ փոքրը տանը մնա, մեծը գնա մի ունեորի ծառա մանի, ոտճիկ ստանա, զրկի տուն։ Էդպես էլ մեծը վեր է կենում գնում, մի հարուստի մոտ ծառա մանում»։

Այստեղ ներկայացված է մի առօրյա կենցաղային իրադրություն, որի մասին պատմվում է հանգիստ, երգիծական ոչինչ չկանխագուշակող եղանակով։ Այդ հետո՝ հարուստ աիրոջ և աղքատ հղբայրների հանդիպումների ու «համատեղ աշխատանքի» րնթացքում է բացահայտվում հեքիաթի երգիծական լիցքը, երբ ազա՜ս ու խորամանկ հարուստի նյութած դավն իր իսկ գեմ է սղղվում և շարաշար պատժում է նրան։

Քերված օրինակներին ավելացնենք «Պոեան ու Մուսայի» սկիզբը («Նստած եմ մի օր ու միտք եմ անում, Միտք եմ անում, միտք, ու չեմ կարենում Մի հրնար գրանեն՝ ցավերրս հոգամ») կամ «Մի կաթիլ մեղրի» տառջին տողերը («Մի գյուղացի իրենց գյուղում խանութ սարքել, բռն էր ծախում»)։ Այսպիսով, նկատվում է մի ոճական յուրահատկություն։ Իր լավագույն երգիծական գործերը Թումանյանն սկսում է հանդուրա և անէդմեակալ, առեւեույր ոչ մի առավարգ բան չխոսաացող պատմեյաձևով։ Երգիծանքը ծնվում և գնալով խորանում է, երբ այդ խորուստիկ սկսվածքից հետո ծավալվում են բուն դեպքերը՝ նրանց ներքնապես հատուկ կոմիկական հակասություններով։

Սակայն, նշված ընդհանուր գծերով հանդերձ, Թումանյանն օգտագործել է երգիծական պատումի մի քանի յուրահատուկ եղանակներ, որոնց մասին պետք է խոսել առանձին-առանձին։

Դրանցից մեկը այսպես կոչված երգիծական ինֆնապատումի հնարանքն է, երբ ծաղրվող անձը, դատապարտվող արարքի կամ մտածողության կրողը ինքն է «ձայն ստանում» և ուղղակի խոսում այդ ամե-

նի մասին: Տվյալ դեպքում կոմիզմի աղբյուրն այն է, որ բարոյական և բանական ոչ մի արդարացում չունեցող գործերն ու մտերբը «հերոսը» ոչ միայն չի թաքցնում, այլև ներկայացնում է ամենայն «լրջությամբ» և ինքնավստահությամբ՝ ակնկալելով համընդհանուր հավանություն և խրախուսանք: Սակայն այդ ամենի ետևում մենք ուղղակի տեսնում ենք կերպարի, նրա արարքների և համոզմունքների կոմիկական անլիարժեքությունը: Հայ նոր գրականության մեջ Թումանյանից առաջ այդ հնարանքին դիմել են Մ. Նալբանդյանը («Հայ մարդու հայրենիքը», «Առօրյա աշխարհ»), Ռ. Պատկանյանը («Փոքսուղին Ավազը», «Անվնաս մարդը»):

Թումանյանն այդ ձևը կիրառեց 90-ական թթ. դրած մի բանի չափածո ֆելիետոնների մեջ: Դրանցից մեկը «Կտակն» է (1899), մի բավական երկարաշունչ բանաստեղծություն, որի մեջ ներկայացված է մի այսպիսի իրադրություն: Մահվան շեմին հասած մեծահարուստը Տեր հորը թելադրում է իր վերջին ցանկությունները, որոնք պետք է նրա համար ստեղծեն «մեծ բարերարի» կեղծ համբավ և փրկեն հողին այն աշխարհում: Եվ թելադրում է ամենայն լրջությամբ՝ հավատացած, որ փողի ուժով կարելի է թողություն ստանալ բոլոր մեղքերի համար: Պետք է ասել, որ այս բանաստեղծության մեջ բավական պարզունակ են ներկայացված ինչպես մեղքերի խոստովանությունը, այնպես էլ վերջում կեղծ բարերարի գլխին իջնող արդար դատաստանը («Կարգաց շար գործեր,—նաև կտակը, Եվ... իսկույն դրկեց դժոխքի տակը»):

Ավելի հաջող գեղարվեստական նկարագիր ունի երգիծական ինքնապատմի սկզբունքով գրված «Հայի տրտունջը» (1897): Այս բանաստեղծության մեջ Թումանյանն անդրադարձել է 90-ական թվականներին իրեն շատ դրաղեցրած մի խնդրի՝ գրականության և արվեստի դործիչների համադգային հովանավորման անհրաժեշտությանը: Անդրադարձել է երգիծական տեսանկյունից, և բազմաթիվ «Հայի տրտունջը» մեկն է այն գործերից, որոնք անմիջաբար նախապատրաստեցին «Պոետն ու Մուսայի» երևան գալը: Այս բանաստեղծության մեջ, մասնավորապես, Թումանյանը սրամտորեն ծաղրել է այն տարածված պատկերացումը, ըստ որի գեղարվեստի դործիչները կարող են և պետք է ստեղծագործական աշխատանքը զուգակցեն որևէ «ըրանական դործի», պաշտոնի հետ: Բանաստեղծության մեջ խոսող անձը, որը լիովին կիսում է այդ կարծիքը, սեփական փորձով համոզվել է, թե «մեղանամ, աստված վկա, արժանավոր մի մարդ չրկա»: Ինչո՞ւ. որովհետև ոչ ոք չի կարողանում արվեստի ծառայությունը հաջողությամբ զուգակցել իրեն հանձնարարված «պատվավոր աշխատանքի» հետ: Եվ ահա այդ «անշնորհություն» տխուր-ծիծաղելի հետևանքները.

Գոհուն, ապին, տաղանդ ունի,
Մենք էլ դրինք դորձակատար,
Բայց աւեր տատկած հետքս պահի—
Հաշիվն այնպէս խառնեց իրար,
Այնպէս անկարգ, ցրված եղավ,
Որ խաղէլնի դահլենն փախավ...

Իսկ եզրակացութիւններ սուր կոմիկական է իր անսպասելի և ան-
տրամաբան անցումով. «Չէ՛, մեզանում, աստված վկա, մի շնորհքով...
պոետ չկա»։ Շարունակութեան մեջ «տրանջացող հայր» բերում է մշա-
կույթի գործիչների «ապաշնորհութեան» ուրիշ օրինակներ ևս. դերասա-
նը չի կարողացել կատարել բանկի մեջ իրեն տրված «հեշտ պաշտոնը»,
վիպասանը անտեղյակութուն է հանդէս բերել աստվածաբանութունից,
մի ուրիշ արվեստագետ իրեն դրսևորել է իբրև անփորձ քաղաքագետ...
Ինչպէս տեսնում ենք, ամենուրեք կոմիզմի աղբյուրը նույնն է. զու-
ղակցվում են գործունէութեան անհամատեղելի բնագավառներ, ար-
վեստագետի ուժն ու ժամանակը մտնում են նրա կոշմանը և բնույ-
թիւն անհարկի գործերի վրա։ Թումանյանն ալդ ամենը համարում էր
ոչ միայն ծիծաղելի, այլև ողբերգական՝ արվեստագետի ճակատագրի
և աղգային մշակույթի վարդապետան համար։

Ինքնապատումի սկզբունքին Թումանյանը դիմել է նաև իր արձակի
այն էջերում, ուր ակնհայտ է, որ պատմողը ոչ թէ հեղինակն է, այլ
դեպքերի մասնակիցն ու կատարողը։ Այդպէս են կառուցված «Արջաոր-
ւր», «Գեղը» պատմվածաշարը։ Բայց դրանք քնդհանուր առմամբ եղ-
գիծական չեն, առկա են միայն բարեհոգի հումորի առանձին տարրեր։
Իսկ երգիծական ինքնապատումի դասական աիպարը «Սուտլիկ որս-
կանն» է։ Այն սկզբից մինչև վերջ կառուցված է կոմիկական սուր և
անմիջական տպավորութիւն թողնող խոսքի վրա, որը անխառն ծիծաղ
է հարուցում շափ ու սահման չճանաչող պարծենկոտութեամբ, բացա-
հայտ հակասութիւններով, հակատրամաբանական գուցորդումներով և
անսպասելի անցումներով։

Եռսքի ալդիզմն այս հերիաթում սկսվում է նրանով, որ դեպքե-
րը, ինչպէս «համատացնում է» պատմողը, տեղի են ունեցել իր ող-
ղակի մասնակցութեամբ, բայց (ո՛վ դարմանք)։... Իր «հոր ծնունդով» և
ժողովրդի կենտրոնով։ Այսպէս, տրամաբանութեանը անհարկի և անհեթեթ
եղանակով էլ շարունակվում է ամբողջ հետագա պատմութիւնը։ Հի-
շենք Սուտլիկ որսկանի և նրա քնկերների արկածներից մի քանիսը,

որոնք ծավալվելու դեպքում կարող էին դառնալ Մյունխհաուզենի. արժանի մի-մի գրվագ¹⁰:

Պատմությունը դարձանում է յուրօրինակ «երրորդություն» ակադրունքով: Ամեն ինչ հանդես է գալիս երեք թվով, որոնցից 2-րդ հակադրվում են 3-րդին, թեև այդ հակադրությունը երևութական է, մասնաճիւղ, իրականում նրանց միջև ոչ մի տարբերություն չկա: Այսպես, ձախողակ որսորդների ճամփին պատահած երեք լճերից երկուսը ցամաք են, իսկ «մրնի մեջ էլ բակի ջուր չկա»: Այդ առջուր լճում «լճացող» երեք սպիտակ բազերից «երկուսը սատկած են, մինն էլ կենդանի չի», երեք գլուղներից «երկուսի տեղն իսկի չի երևում, մրնում էլ իսկի շենյիկ չկա», երեք պառավներից «երկուսը մեռած են, մնի բերնում էլ շունչ չկա», երեք պղինձներից «երկուսը ծակ են, մինն էլ իսկի աակ չունի» և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, 2—1 հակադրությունը բոլոր դեպքերում վերածվում է նույնության: Իրոք, երևույթներին վերագրվող հակադրիչները փաստորեն նույնական են, միայն բնութագրող բառերն են տարբեր (ցամաք—ջուր չկա, սատկած են—կենդանի չի, չի երևում—շենյիկ չկա, մեռած են—շունչ չկա, ծակ են—աակ չունի):

Անտրամարան և հակառական բնութագրումներով է դարձանում նաև «որսի» նկարագրությունը: Պատմողի հավաստմամբ՝ իր հոր ձեռքի փաշարը եղել է «կարճ ու երկար, հաստ ու բարակ», հրադանի նման արաքել է ու կրակել: Որսը եփելու համար բնորոշված պղինձը տեսակ է, նրա միջից միսն ու բրինձը զնում են, բայց ջուրը... մնում է: Եվ, վերջապես, պատումի եզրամակիչ տողերը. «Որսից եկած սոված մաքդիկ, վրա եկանք, կերանք, կերանք. ոչ աչքներս բան տեսավ, որ բերաններս բան մտավ»:

Այսպես, «Սուտիկ որսկանը» ամբողջովին կառուցված է հակադիր հակադրիչների միավորման, հակադրամարտական բնութագրումների շարքի վրա: Դրանով փաստորեն ակնարկվում և հասկացվում է, թե ասվածը միայն կատակ է, պարծենկոտ մարդու հորինած ծիծաղաշարժ պատմություն, որի բնթացքում փծադրվում է մի շատ ինքնատիպ կեր-

10 Եբեի պատահական շղիտի համարել այն, որ այս հեքիաթի մշակելուց մոտ երկու տարի առաջ՝ 1908 թ. Յումանյանը թարգմանել և «Հասկերում» տպագրել է «Կրմանացի դրող էրիս Խաչաթի թխրոն Մյունխհաուզենի դարմանալի արկածները» հաշանի գրքի առաջին հատվածը, որի նյութը նույնպես պարծենկոտ «սուտիկի որսկանություն» մոտիվներն են: Պետք է կարծել, որ 1908 թ. վերջին Կումանյանի ձեռնարկությունը և դրան հաջորդած ուրիշ խանդարիչ հանդամանքներ պատճառ դարձան, որ այդ գրքի թարգմանության շարունակությունը (որ բանաստեղծը խոստացել էր «Հասկերի» քնթեղի) օլլես երևան չեկավ:

պար՝ սրախոս, հնարամիտ, սեփական ստերից ողևորվող և «բանաստեղծական էքստազի» հասնող բնավորություն: Բնորոշ է, որ նրա պատմը հաճախ վերածվում է վանկային հավասար միավորներից կազմոված և ներքին հանգակցություն ունեցող խոսքի (ինչպես, «Գնացի՛նք, գնացի՛նք, շատ թե քիչ, մին էլ տեսանք երեք լիճ», «Հասանք մի տեղ, մին էլ տեսանք երեք գեղ», «Նա կրակեց, ես զարկեցի, որ զարկեցի՝ փովեց էսպես—ամեն միւր հինգ զլազ ու կես» և այլն):

Նրգիծական լեզվամիջոցների (և առհասարակ՝ պատկերավոր արտահայտությունների) աշխարհի կուտակում ընդհանրապես հազվագեղ է Թումանյանի ստեղծագործության մեջ: Այդ առումով «Սուտիկ ոչսկանր» ուղղակիորեն առանձնանում է: Սակայն նրան հատուկ մի բանի ցժեք, մանավանդ՝ մարդկանց վարքագծի և ըմբռնումների ալոգիզմը, անհեթեթ արարքները և դրանից ծնվող ծիծաղելի-ղժբախտ վիճակները,—լուսավի արտահայտվել են նաև Թումանյանի մի շարք ուրիշ հերթի՞ւնքի մեջ: Մի կողմ թողնելով արդեն վերլուծված «Քաջ Նաղաբը», հիշենք, որ մարդկային հիմարությունից և անըմբռնողությունից առաջացող ծիծաղելի ու ցավալի հետևանքների մասին են պատմում Ծումանյանի առաջին հերթաթը՝ «Անխելք մարդը», ինչպես նաև «Կառքն ախպերը», «Եւելորն ու հիմարը», «Բարեկենդանը», «Կիկոսի մահը», «Զախորդ Փանոսի հերթաթը» և այլն:

Վեցնենք դրանցից միայն մեկը՝ «Բարեկենդանը», որը նույնպես սկզբից մինչև վերջ զարգանում է խոսքի և զործի անարամաբան բնթացքով: Կարելի է ասել, որ այս հեքիաթում (իհարկե, շատ ավելի փոքր չափերով և մի ուրիշ՝ կենցաղային տեսանկյունից) կրկնվում է «Քաջ Նաղաբի» ծանոթ իրադրությունը. պատահական անցորդը, որն ստա՛նում է Բարեկենդան անունը, հեշտութեամբ, առանց որևէ հատուկ ջանքի ախրանում է ուրիշին պատկանող մթերքներին, ապա և ձիուն: Այդ «պարզեններ» պատրաստի մատուցվում են նրան՝ անվերջ վիճող ամուսինների հիմարության և անհամաձայնության շնորհիվ: Իսկ Բարեկենդանին մնում է միայն ամբարնդել նախ կնոջ և ապա ամուսնու հիմարությունից ծնված թլուրիմացությունը և ճարպկորեն սեփականել ուրիշի ունեցվածքը: Հետաքրքիր է, որ դրեթե բառացի համընկնում են այս երկու հեքիաթների վերջույթները. «Բարեկենդանը լսում է ու ծիծաղում» վիճող ամուսինների վրա, ինչպես որ Քաջ Նաղաբը «մինչև էսօր էլ քեֆ է ա՛նում ու ծիծաղում աշխարհքի վրա»: Նրկու դեպքում էլ երգիծանքի հիմնական նշանակեալը մարդկային հիմարությունն է, նրա անսպասելի և անհեթեթ արդյունքները՝ լինի քաղաքականության մեջ թե կենցաղում:

Այս և մի քանի այլ հեքիաթներում («Խելոքն ու հիմարը», «Կիկոսի մահը», «Ջախորդ Փանոսի հեքիաթը» և այլն), անշուշտ, կա և սրուշ համակրանք այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք տուժում են սեփական հիմարությունից։ Երգիծանքն այս գործերում մեզմ հումորական բնույթ ունի։ Կատարելով առաջին ակամա հիմար քայլը, հերոսները դառնում են հանգամանքների և իրենց իսկ ստեղծած թյուրիմացությունյան զերին, իսկ զեպրերն արդեն դարգանում են նրանց կամքից անկախ՝ մի թյուրիմացությունից ծնելով մյուսը։ Դասական օրինակ է Ջախորդ Փանոսի հակաապգիրը, որը ժողովրդի գիտակցության մեջ դարձել է անհաջողակության խորհրդանիշ, ինչպես որ Քաջ նազարը՝ անպիտան մարդու պիտանությունը բարձրացման։ Յուրօրինակ խորհրդանիշ է նաև «Կիկոսի մահը», որ ծաղրվում է մարդկային հիմարության մեկ այլ գրեհորում՝ մտացածին ցավ ու կորուստ հորինելու և ապա զրա համար տառապելու հոգերանական հակումը։ Առհասարակ՝ Թումանյանի երգիծական կերպարները, մանավանդ հեքիաթների մեջ, ինչքան էլ նրանք առերեւոյթ վերաբերում են մասնավոր կենցաղային իրավիճակներին, իրենց ներքին էությունը համամարդկային, համընթացական տիպ-բնոյհանրացումներ են, որոնք ժամանակի բնթացքում չեն կորցնում իրենց կենդանի նշանակությունը։

Մի շարք հեքիաթների միջով տեսնում է մի ուրիշ առաջնորդային թեմա՝ կյանքի անհավասարության, ունեւորների բախումը ժողովրդի հասարակ մարդկանց հետ։ Հակադրվում են, մի կողմից, ազահությունն ու զստանությունը, իսկ մյուս կողմից՝ արգարությունն ու հնարամտությունը։ Եվ բարոյական գերազանցությունը, երբեմն նաև ֆիզիկական հաղթանակը միշտ բաժին է բնկնում երկրորդ կողմին, իսկ ազահ հարուստը կամ ամենազուրկ թաղամուրը միշտ ի վերջո երգիծանքի ուժով պատկազերծ են արվում։ Այդ թեման հանդես է գալիս շատ տարբերակներով, բայց գործողությունն առաջնորդիչ ուժը միշտ հասարակ ժողովրդի մարդն է (կամ աշխարհաբեկն նրան ինքնաշարժող կենդանին)։ Այս սյուժետային իրադրությունը, ինչպես նաև հեղինակի աներկմիտ համակրանքը այդ կերպարի նկատմամբ, լավագույնս ցուցանիչն է Թումանյանի աշխարհայացքի և նրա երգիծանքի գեմակրատական միտմածության։ Հիշենք, թե ովքեր են հեքիաթներում հաղթանակ տանող այդ կերպարները։ Մեկ զամի ազքատ պուդաղի է, որը մանկելով իշտ տերություն մեջ «ստի մրցույթ» հաշտարարած թաղամուրի պալատը, հնարամտորեն հաղթում է նրան՝ ստիպելով, որ կամ իր թաղամուրության կեսը զիջի իրեն կամ մի կտտ ոտի տա («Սուտառանք»)։ Մյուս հեքիաթում («Ջախալա թաղամուր») զեպրերի բնթացքն ամբողջովին կանխորոշվում է ճարպիկ և հնարամիտ Ազվեսի կամքով, որը աշ ու ձախ բոլորին խաբելով ի վերջո

աղքատ չաղացականին դարձնում է թագավոր: Հասարակ արհեստավորը՝ թագավորի բոլոր արդելքներին հակադրում է իր անսպառ հնարամտությունը՝ պաշտպանելով ապրելու և ուրախանալու իր մարդկային իրավունքը («Քեֆ անողին քեֆ չի պակսի»):

Շատ բնորոշ է թումանյանական երգիծանքի համար ազահոսությունը՝ պատժելու, սպակազերծ անելու մոտիվը: Այդ իմաստով ընդհանրություններ ունեն մանկական պարզամիտ, բայց այլաբանական խոր էնտատանքատով զուլած «Անհաղթ աքլորը» և կենցաղային իրապատում «Տերն ու ծառան», որը սկզբից մինչև վերջ ազահոսության և հնարամտության հակադրման սկզբունքով է զարգանում: Խորամանկ և ընչաքաղց հարուստի զրած բոլոր դաժան պալմանները, որոնց նպատակն է ձրի աշխատանքներ ծառային, կրտսեր եղբոր հնարամտության շնորհիվ ուղղվում են իր իսկ՝ տիրոջ դեմ, շարաշար պատժում են նրան: Եվ ի վերջո ազահ հարուստն ստիպված է խոստովանել իր պարտությունը՝ հասկանալով «էն հին խոսքը, թե ժարդ ինչ անի՝ իրեն կանի»:

Նույն մոտիվը և նույն սոցիալական կռնֆլիկար, որի մեջ սուր կերպով հակադրվում են աշխատավոր մարդու ազնվությունն ու արդարամտությունը, մի էություն, և տիրակալի ազահոսությունն ու շարությունը՝ մյուս, ավելի բնահանուր փիլիսոփայական արտահայտությունն են ստացել «Ոսկու կարասը» հեքիաթում: Դադափարական կիզակիտն ալատեղ ալն բացատրությունն է, որ իմաստունները ալիս են կարասի մեջ կատարվող հրաշք-ձևափոխությանը: Դա միաժամանակ Թումանյանի հասարակական իդեալի լավագույն պատկերավոր մարմնավորումներից մեկն է, իդեալ, բայց որի կյանքի բարիքները պետք է պատկանեն աղքատ և ազնիվ աշխատանքի մաքուր: Դիմելով թագավորին, իմաստուններն ասում են.

«Կարասով ոսկին աղքատ հողագործներին պարգև է զրկած իրենց աղնվելության ու արդար աշխատանքի համար: Նրբոր նքունք են գնում, իրենց արքար վարձին են գնում ու միշտ էլ ոսկի են գոնում, իսկ երբոր զու ևս գնում, գնում ևս ուրիշի բախար հավիշտակես, նրա համար էլ ոսկու սեղ օձ են գտնում»:

Ահա քիս առաջին հայացքից պարզամիտ կամ քմահաճ թվացող պատմության մեջ ինչպիսի խորիմաստ բովանդակություն է դրել Թումանյանը: Դա դուրս է գալիս տիրակալների ազահոսությունը ծաղրելու սահմաններից, դառնում է աշխարհը արդարության սկզբունքով վերափոխելու հզոր բանաստեղծական երազանքի արտահայտություն:

Ավելաջենեք, որ Թումանյանի նշված հեքիաթները, իրենց դադափարական բնահանրությամբ հանդերձ, շատ սարբեր են իրենց պատկերալին կառուցվածքով, ազահոսության և հնարամտության հակադր-

ման կոնկրետ ձևերով: Համապատասխանաբար՝ փոխվում են նաև երգիծանքի երանգները և ուժի աստիճանը՝ պոռթկուն ծիծաղից («Սուտասանը», «Տերն ու ծառան») մինչև փիլիսոփայական: Խոհի տրամադրող գույքը ժպիտ («Ոսկու կարասը»):

Ավարակով մեր քննությունը, մենք կարող ենք կրկնել այն, խնշով սկսեցինք. Թումանյանն ստեղծել է հայ երգիծական գրականության ամենավառ և ինքնատիպ, նաև ամենատիրված, համաժողովրդական ճանաչում գտած էջերից մեկը: Ինչպես ամենուր, երգիծանքի բնագավառում ևս Թումանյանն անկրկնելի է և անփոխարինելի: Եվ ինչպես միշտ՝ առաջնակա՝ ռեզուլտուն:

ԻՆՉՊԵՍ ԷՐ ԱՇԽԱՏՈՒՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ

ԵՆԿՈՒ ԽՈՍՔ. Մի քանի տարի առաջ, թումանյանական ընթերցուհիների ժամանակ, ես հաղորդում արի այն մասին, թե Թումանյանն ինչպե՞ս է մշակել իր բանաստեղծությունները՝ նախնական գրառումից հասցնելով գեղարվեստական կատարելության: Գրչակից ընկերներիցս մեկն այն կարծիքը հայտնեց, թե իմ հաղորդումը վիրավորական էր Թումանյանի համար: Այդ կարծիքն ինձ համար անակնկալ չէր, քանի որ շատ հաճախ մարդիկ, նույնիսկ գրական մարդիկ, այն խաբկանքի մեջ են, թե հանճարեղ բանաստեղծները աստվածային ներշնչանքով ստեղծված երկերին այլևս չեն անգրադառնում: Նրանք, գրողի «աստվածատուր շնորհք» տեսլով, հասկանում են լուրի նրա «հեշտ» գրելու կարողությունը: Մինչդեռ ստեղծագործական աշխատանքը, հասարակ բաժանով ասած, բաժանվում է երկու մասի: Առաջինը՝ սուրբ ներշնչանքն է, որ տրվում է «վերուստ»՝ օժտված անձանց քրոմոսոմների ու գեյտն ինչ դասավորությամբ, երկրորդը՝ մշակելու, հղկելու կարողությունը, որը նույնպես հենց նույն քրոմոսոմների յուրօրինակ դասավորության հետևանք է:

Իհարկե, «աստվածային կալքը», ամեն մի ստեղծագործության ստեղծման հենց առաջին վայրկյանից հանդես գալով, առաջնային է: Նա, ով սրտի կրակ չունի՝ հանպատրաստից, կամ ինչպես ինքը՝ Թումանյանն է ասում, ՉեմկՅ հանձնելու հանրության դատին, չի կարող հավելնել բանաստեղծի կոչման: Այդպիսիներին Թումանյանը բնութագրել է գեոեա 1892 թ. իր առաջին գրախոսականում՝ նվիրված Պետրոս Մոստոլյանի բանաստեղծությունների ժողովածուին:

«Սրանց սրտերումը,—գրել է Թումանյանը,—բանաստեղծական կրակի տեղ մի ճճի կա, որ անհանդիստ է անում, ստիպում է մի գործ կատարել, մի փառք վաստակել. բայց որովհետեւ չեն կարողանում կամ չի հաջողվում այդ, զողանում են, մտրում են թեմաներ, մտքեր, այլանդակում են, հանգիստ են թխում և անճոռնի հուսահատ աղաղակներով քարձրանում Ուխտարի գագաթը՝ անհայտ չկորչելու և ավելի քարձր երևալու համար» (ՅԺ IY, 9):

Բայց երբ խոսք է բացվում իսկական բանաստեղծների մասին, սուրբ ներշնչանքի կողքին Թումանյանը բազմիցս և ամեն առիթով՝ մերթ համապարփակ թևավոր խոսքով, ինչպիսին է՝ «Ամեն բառ մի աշխարհ է» հանրահայտ ձևակերպումը, մերթ բանաստեղծություն հաստատվածը կամ սողը վերամշակելու վարպետությունը, որը սոսկ տեխնիկական իրողություն չէ, չիշեցնում է նաև աշխատանքի նույնպես «աստվածատուր» կարողությունը:

Այդպես է, ու եթե այդպես չլիներ, մենք իրավունք չէինք ունենա որևէ մեծ բանաստեղծի, այդ թվում և Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակություն անելու:

Այս հարցին է նվիրված մեր փոքրիկ ուսումնասիրությունը, իսկ առաջիմ ասվածը հաստատելու համար մտովի համադրենք Թումանյանի բաղմամբով բանաստեղծությունների, լեզնդների, բալլադների, պոեմների առաջին և ապա դրան հետևող գրառումներն ու տարբերակները, մինչև վերջնական տպագրված տարբերակը:

Այսպիսով. ճիշտն աչն է, որ յուրաքանչյուր երկի մասին խոսելիս, նկատի առնենք, որ սուրբ ներշնչանքը, փաստորեն, առկա է ևզել ստեղծման առաջին ակնթարթից մինչև աշխատանքի ավարտը, որ, նույնիսկ, ինչպես ընդունված է ասել՝ «սև» աշխատանքը, իսկական բանաստեղծի համար նույնպես խորապես ստեղծագործական է:

Այդ ստեղծագործական աշխատանքի մասին է խոսքը Չարենցի հետևյալ տողերում.

Եվ իմացեք ուրեմն, որ ոչ մի աշխատանք
Տքնաչան չէ այնքան, որքան ոգու հերկը...
Ի սկզբանե էլ բանը, և բանն էր ճիշտ և ջանք,
Եվ ջանքին առնթին էր երգը»:

ՉԵՄԵՅ. «Հանապատաստից հորինվածք», «Էքսպրեսիա» ասելու փոխարեն, մենք նախընտրում ենք ասել «ձեռաց», որը, մեր կարծիքով, ավելի ճիշտ է արտահայտում երևույթի իմաստը և որը, մանավանդ, պարտական ենք Թումանյանին:

Թումանյանը ոչ միայն այս տարողունակ բառը ներմուծեց գրական լեզվի մեջ, այլև ձեռաց բանաստեղծություն մեր ամենամեծ ներկայացուցիչն է:

Մեջ բերենք Թումանյանի ձեռաց բանաստեղծություններից մի քանիսը, որոնք մեծ հնարավորություն են ընձեռում այդ ախլի ստեղծագործությունները բնութագրելու համար:

1 Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. IV, Երևան, 1963, էջ 393:

Իրենց վաղանց կյանքի կեսին,
Հովհաննեսը Հովհաննեսին...2

Իմ թամարիկին,
Որ իր հայրիկին
Ճանաչեց նոր—
Էսօրն:

Կանցնեն օրերն, Անուշ ջան,
Կանցնի րո հերն, Անուշ ջան,
Ու կտանի իրեն հետ
Իր ցավն ու սերն, Անուշ ջան:

Տավր՝ անտակ ծովի պես,
Մերը՝ անհաղ սովի պես,
Սովի միջին ու սովի
Անրախտ Սայաթ նովի պես:

Տեսնենք, թե որն է այս փոքրիկ քնարական բանաստեղծությունը:

Դրանցից առաջինը կարծես գրված է «բառը մի աշխարհ է» թեմավար խոսքն ապացուցելու համար: Այստեղ «վաղանց» բառը, որքան հիշում ենք, չկա հայ քնարերգության մեջ, իսկապես հակայական տարրություն ունի՝ պարունակում է ոչ միայն կյանքի շուտ, վաղ, արագ, ձեռաց անցնելու իրողությունը, այլև խոր ամոսսանքն այդ բանի համար:

Նրկորդը մի մտերմիկ կատակ է, որի երեքուկես տողում հայրական ջերմ սիրո հույզն է թաքնված:

Նրկորդը նույնպես արագ անցնող կյանքի մասին է: Այստեղ եւ խոստովան հույսում եւ դեպի անկացումն ընթացող մարդու թախիժն ու աշխատանքը: Բայց, միաժամանակ, սա մի դարմանալի սեղմ ու պատ-

3 ԵՃԺ, 1, 420: Գրված է 1919 թ. մարտի 9-ին: Այդ օրը Թիֆլիսի Արտիստական Բարձրագույն տեղի և ունեցել հորեկանական երեկո՝ նվիրված անվանի դերասան Հովհաննես Արեկյանի բնակական զործունեության 35-ամյակին: Թումանյանը ողջունի խոսք է ասել, ապա հորեկարին է նվիրել «История внешней культуры» (М. 1855) գիրքը՝ այս բնծայականով: (Գիրքը պահվում է ԳԱԽ, Հ. Արեկյանի ֆոնդ, № 154, VI):

3 ԵՃԺ, 1, 421: Գրված է 1917 թ., նոյեմբերի 7-ին: Բանաստեղծի դուստր Թամարն այս ընծայականի մասին պատմեց, թե ինքը մի անգամ դուստղորդից կարդացել է «Անուշի» «Ամպերը դանդաղ ուղտերի նման» տողով սկսվող հատվածը և հոր մոտ քարձրածայն արտահայտել իր հիացմունքը: Բանաստեղծը ժպտալով ասել է. «Աղջիկս ինձ նոր ճանաչեց», ապա «Անուշ» սրահի 1916 թ. հրատարակության անվանաթերթի վրա գրել այս տողերը և դիրքը նվիրել դուստրը:

4 ԵՃԺ, 1, 295: Գրված է 1917 թ., նոյեմբերի 7-ին, բանաստեղծի դուստր Անուշի ալյոթում:

կերաւոր ինքնաբնութագրութիւնն է, որի կատարելութեանը չեն հասնում հայ քնարերգութեան նուէն թեմատով գրված շատ ուրիշ նմուշներ:

Ձեռաց բանաստեղծութիւնների այս շաքար կարող էինք շարունակել՝ մեջ բերելով տվելի ծավալուն կտորներ: Թումանյանի գրական ժառանգութիւնը հարուստ է քնարական, երգիծական, ալլումաշին հեռաց բանաստեղծութիւններով՝ բոլորը հետաքրքիր, համարյա բոլորն անթերի: Դրանք, խկապես, առաջին սուրբ ներշնչանքի անաղարտ արտահայտութիւններն են և, այո՛, բանաստեղծը հետադաշում աշխատելու անդրադարձի գրանց և, մեծ մասամբ, չի էլ հրատարակել, բանի որ, ով դիտե, դուցե, նուէնիսկ ափսոսանքով, աշխատանքանիւմ, չի համարել արժանի գրելու «Գեպի Անհունը» պոեմի, մշուս պոեմների, Բալլադների, լեզնեզների, բալլակների, «Միբիուսի հրաժեշտի» կամ «Վաշրէջք» և «Բարձրից» հանձարեղ բանաստեղծութիւնների կողքին: Նա, առհասարակ, պատասխանատւութեան շատ մեծ զգացումով է մտնեցել իր սեփական ստեղծագործութեանը:

Մենք կՏԱՎԻ ԵՐԿԵՐԸ. Մեծ կտավի երկերը չեն կարող գրվել ձեռաց, ո՛չ Պուշկինի «Եմպենի Օնեգինը», ո՛չ Գլոբի «Յառուստը», ոչ Էրմոնտովի «Մծիրին», ո՛չ Բայրոնի «Չալլո Հարոյը», ո՛չ Թումանյանի «Մնուշն» ու մնացած խոշոր երկերը, անշուշտ, չէին կարող գրվել մեկ ներշնչանքով կամ մեկ շնչով, ինչպես սովորել ենք ասել: Մեկ ներշնչանքով չեն ստեղծվել նաև քառյակները, որոնց մեջ կյանքի ու մահվան խորհուրդն ու առեղծվածներն է քննում բանաստեղծը: Քառյակները գրվել են որպէս բանաստեղծական շարք, թեև Թումանյանը, Բահակյանի և Տերյանի նման, շարքեր հարինելու սովորութեան չի ունեցել: Այո՛, կարելի է նկատել, որ քառյակների զգալի մասը բնադրային տարբերութիւններ չունի, սակայն, դրանք, աշխատանքանիւմ, ոչ թէ ձեռաց գրված, այլ միայն ձեռաց գրի առնված կտորներ են: Թումանյանը քառյակների փիլիսոփայական խորքին հասել է ամբողջ կյանքի փորձով, նա այդ փիլիսոփայութիւնն ապրել է ու մշակել տարիների ընթացքում: Համարձակ կարելի է պնդել, որ քառյակները չէին կարող ստեղծվել 1890—1900-ական թվականներին՝ կա՛մ, նուէնիսկ, 1910-ական թվականների առաջին կեսին: Դրանք բանաստեղծի «վաղանց» կյանքի իմաստուն ու խոր եզրահանգումներն են:

Ասացինք, որ մեծ կտավի երկերը միանգամից ու ձեռաց չեն գրվում: Ավելացենք նաև, որ դրանք չեն կարող կատարյալ լինել, եթէ սուրբ ներշնչանքին չնախորդի հավաքչական ու հետադաշտական «սե» աշխատանքը: Դա կարելի է ցույց տալ Թումանյանի բաղմամբիւմ երկերի օրինակով, սակայն, մեր կարծիքով, այդ տեսակետից ամենաբնութա-

դրախտը «Հաղարան բլուր» հեքիաթ-պոեմն է, որ, դժբախտաբար, այդպես էլ մնաց անավարտ:

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ. Դեպես 1890-ական թվականներին Թումանյանը որոշած է եղել «Հաղարան բլուր» ժողովրդական նյութը մշակել՝ միմյանց հյուսելով հայ ժողովրդի լավատեսական կենսափիլիսոփայությունն ու հումանիստական գաղափարները: Նյութի հետ նրա առաջին ծանոթությունը, ինչպես վկայում է Օլգա Թումանյանը, տեղի է ունեցել 1894 թ. ամռանը, Դսեղում:

«Առաջին անգամ Դսեղ գնացել ենք Արաիկի ծնվելուց հետո, 1894 թվականի ամռանը: Արաիկը չորս ամսական էր... Մի պառավ կար, խոսք պեկ «Հաղարան բլուր» մասին: Օհանեսը հետաքրքրվեց, հարց ու փորձ արեց: Մերունին օղին խմում էր ու պատմում, Օհանեսը զրում էր»⁵: Օհանեսը հետաքրքրվեց, հարցուփորձ արեց», ապա, ըստ երևույթի, որոշում ընդունեց (կամ արդեն ընդունած էր եղել) ու դրի առավ իր գլուխգործոցի առաջին տարբերակը:

Ինչ ինչ ավելանում էր համակվել նա ամբողջ աշխատանքի ընթացքում, երևում է դատերը՝ նվարդ Թումանյանին հետադադում արած խոստովանությունից.

«Դեպք մի սարքվեմ, նստեմ, պարապեմ, «Հաղարան բլուր» գրեմ, տեսե՛ք, թե ինչ է լինելու: Ի՛նչ «Անուշ», ի՛նչ բան—էնպես մի բան եմ տալու, որ մեր նկարիչները, երաժիշտները գնան ու գնան, ինչքան նյութ ուղեւան թող առնեն»⁶:

Թումանյանն իր յուրօրինակ կարծիքն ունի «Հաղարան բլուր» ժողովրդական հեքիաթի հիմքում ընկած գաղափարի մասին: Նա մերժում է այն տարածված թեզը, թե ժողովրդական հեքիաթում հիմնական մոտիվը զարնանի բնության զարթոնքն է: Ահա թե նա ինչ է գրել 1899 թ. Փ. Վաթղաղարյանին ուղղված նամակում.

«Դու գիտես, որ ես մի (խեղապես երկու հեքիաթ միացրած) հեքիաթ «Հաղարան բլուր» և «Սինամ թագավորի գաղտնիքը»—նյութ առած, ուզում եմ հորինել մի արեւելյան պոեմա: Դրանով հետաքրքրվելով դու, որ շատ անգամ տպված է, բոլոր ազգերն ունեն, պատմված է հաղար ու մի ձեռով, մինչև անգամ դիտնականները մեկնություն են տվել, թե զարնան զարն է հեքիաթի առարկան, բայց այդ բոլորից հետո ես ոչ միայն չթողի իմ հեքիաթը, այլ ավելի պինդ բռնեցի, ավելի սղեռվեցի այդ նյութով: Ով ինչ ուզում է գրած լինի, ես էլ ինչպես եմ ասելու, և մինչև անգամ հանդիսություն ունեցա գիտնականների հակա-

⁵ ՏՃՍ ԹԺՀ, էջ 337:

⁶ ՏՃՍ «Վերելք», 1933, № 2—3, էջ 152:

ռակ իմ ունեցած մեկնությունը, միտքը նկատելի հեքիաթի մեջ և այն պարզացնել ու երգել: Ինչպես դու գիտես—իմ կարծիքով բանաստեղծությունն ու մուղիկալի ծնունդն է հեքիաթի առարկան»⁷:

Ալապիսին է Քումանյանի կարծիքը, սակայն մշակելիս նա լայնացրել է ընդգրկումը՝ առաջ քաշելով մարդու և աշխարհի, մարդու և շրջապատող հասարակության փոխադարձ ազդեցությունների ամենակարևոր կողմերը: Դրանով պիտի բացատրել, որ նրան չի բավարարել հեքիաթի միայն մեկ ժողովրդական տարբերակ: Նա հավաքել է շուրջ վաթսուս պատում՝ բաղված հայ և օտար ժողովուրդների բանահյուսական նյութերի գանձարանից: Այդ է պատճառը նաև, որ «Հազարան բըրբուլի» միացրել է «Սինամ թագավորի դադոնիքը» արևելյան հեքիաթը:

Առաջին «սե» աշխատանքը հենց այս հավաքչականն է, որը Քումանյանից մեծագույն ջանքեր ու ժամանակ է խլել:

Դրավոր աղբյուրներից բանաստեղծն ընտրել և վերամշակել է 26-րդ դրանց է միացրել երկու հեքիաթների անձամբ գրի առած 13 օրինակներն ու գրել իր ստեղծագործական աշխատանքի հիմքում:

Դրանցից բացի նա օգտագործել է ժողովրդական տարբերակների առանձին հատվածներ, որոնց մշակումները ևս բավականաչափ տեղ են գրավում նրա արխիվալին թողոնների մեջ: Մի քանի խոսքոճ ներկայացնենք այս տարբերակներն ու հատվածները:

Սրանցից լավագույնները «Հազարան բըրբուլի» մի քանի ամբողջական տարբերակներն են, օրինակ՝ Լոռվա Վարդաբլուր գյուղում անձամբ գրի առած տարբերակը (1897 թ.) և «Սինամ թագավորի հեքիաթի» մի քանի օրինակներ, այդ թվում նույն ժամանակ և նույն վայրում նրա ձեռք բերածը: Մյուսները ևս հավասարաթիվ չեն: Դրանց մեջ կան լիարժեք և թերատ օրինակներ, որոնցում, սակայն, բանաստեղծը գտել է այնպիսի հատվածներ և առանձին մանրամասներ, որոնք օգտագործել է, կամ ծրագրել է օգտագործել՝ իր երկի ընդհանուր պատկերն ամբողջացնելիս:

Շատ շահեկան արդյունքի կարող էինք հասնել միմյանց համադրելով կարևոր տարբերակները և հեքիաթ-պոեմի երկու՝ «Արեգը սև աշխարհում» և «Երգչի վիշաք» հատվածները: Առաջին հերթին կպարզենք, թե ժողովրդական ո՞ր տարբերակից կամ տարբերակների ո՞ր խմբից ինչն է ընտրել բանաստեղծը և ինչու: Սակայն սա կարող է մի առանձին ընդարձակ ուսումնասիրության առարկա լինել: Մեր նպատակըն այսօր ավելի համեստ է, այն է՝ փաստերն արձանագրելուց հետո,

⁷ ՏԵՄ ՈՒՆՆ 3, էջ 135—140:

անցնել հեղինակի կատարած նախապատրաստական աշխատանքի հաշարգ փուլերին:

Այս գրառումներն ու մշակումները, որոնք առավելապես արձակ շարադրանքներ են, հաճախ ընդամիջարկվում են շափածո հատվածներով, ապագա հեքիաթ-պոեմի առանձին մասերի քիչ թե շատ մշակված մասերով: Դաշակ տալու համար մեջ բերինք դրանցից մեկը:

Շիրվանդն էդ խաղողն ուտում է, պրծնում ու հա դառնում մարը թե՛ նանի, կշտացա ոչ, գնա մի քիչ էլ բեր: Պառավը գնում է տեսնում, որ այգեպանը այգու դուռը փակել է (ինքը գնացել է ուրիշ տեղ): Ետ դատարկ տուն է գալիս թե՛ Ա՛յ որդի, այգու դուռը փակած էր, խաղող չեղավ: Շիրվանդ որդին անդադար խաղող է ուղում և այդ դիշեր էլ խաղող կանչելով մեռնում: Առավոտը պառավը վեր է կենում, ձևները դեպի երկինք տարածում, կանչում.

	Արարիչ գթած,
	Որ շափ չես գրել արևի լույսին,
	Ոչ փակ երկերի պայծառ երեսին,
5	Ու աշխարհն անծայր, ծովերը անհուն,
	Ու Լսրան [բարիբ] Լսրան բարոթյուն
	Լցրել, գրկել ես, փռել անխնա,
	Որ ամեն մի շունչ ուտի, լիանա,
	< > պառավիս կոծին ու սուգին,
	< > ձենին, իմ արտասուրին.
10	Ինչպես իմ որդին ծաղիկ հոսակում,
	Խաղող կանչելով մեռավ իմ գոգում,
	Այնպես էլ, ո՛վ տեր, թող թաղավորի
	Այդին շորանա անապատ կտրի,
15	Մտոր փուշ դառնա, էլ ոչ կանաչի,
	Տերը, Լրվելով, վա՛յ պտուղ կանչի:

Բնագրային տարբերություններ

Տպ 1	Արարիչ աստված.
2 ա	[Ոչ էլ] երկերի պայծառ երեսին,
բ	[Որ փակ չես գրել լիքը աշխարհի՛]
7 ա	[Որ ամեն մաղ էլ] ուտի, լիանա,
բ	[Ամեն շնչավոր] ուտի, լիանա,
10-ից հետո	Շրթունքը ցամաք, լեզուն չորացած
11	Խաղող կանչելով մեռավ իմ գրկում
12 ա	Այնպես էլ [նանկաբծ] թող թաղավորի
բ	Այնպես էլ [տակից] թող թաղավորի
13	Այդին [շորանա], [էլ ոչ պալարի]
14	Մտոր [սևանա], էլ ոչ կանաչի

15-ից հետո հետևյալ անմշակ հատվածը.

Պառաժն [ալսպես կանչեց] անեծքը վերջացրեց, թե չէ, [ալցին չորացավ] խորշակը փշեց, կանաչ տերևները խշխշացին, դեղնեցին ու թափվեցին, պտուղը չորացավ, ծառերը մերկացան, թռչունները թռան, հեռացան, և [ալցին մնաց] ծառ ու թուփ մնացին սևացած կանգնած⁸:

Սա սևադրություն է և ալս սևադրությունից մենք դիտմամբ արտածեցինք մշակված տողերն ու բառերը՝ ջուլց տալու համար, թե ինչից ինչ է ստացել Քումանյանը՝ առաջին մշակման («սև» աշխատանքի) հետևանքով: Հերիաթ-պոեմի հրատարակված հատվածների օրինակով կարող ենք պատկերացնել, թե ալս և պահպանված մյուս հատվածներն ինչպիսի կատարյալ տեսք կունենալին, եթե մեր բախար բաներ, և մեծ բանաստեղծը հնարավորություն ունենար կրկին ու կրկին անդրադառնալու դրանց, մշակելու, հղկելու, վերջապես՝ լրիվ ավարտելու և մեզ ժառանգություն թողնելու իր ալս գլուխործույր:

Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից չափազանց կարևոր են Քումանյանի բազմաթիվ ու բազմազան ծրագրային գրառումները, շխտգությունները, բազմածրններն ու զանազան հատվածների վերաշարադրանքներն աչի ժողովածուներից, աշխատություններից և ձեռագիր նյութերից, որոնք նա ունեցել է իր ձեռքի տակ և մանրամասն ուսումնասիրել: Ստորև բերենք ալս բաժնի նյութերի համար Քումանյանի օգտագործած ոտներին տղբյուրների ոչ լրիվ ցուցակը.

1. Искусство в связи с общим развитием культуры и идеалы человечества, Мориня Карьера. т. I, Москва. 1870.

2. Мифы в искусстве старом и новом. (По Рене Месару. С. Петербург, 1899).

3. Древнейшие сказания о Кавказе. Сочинение П. К. Месара, (Тифлис, 1881).

4. Хаханов А. С., Очерки по истории грузинской словесности. (вып. I—4, Москва, 1895, 1897, 1901, 1907).

5. Остроумов Н. П., Сарты. этнографические материалы, (вып. II. Ташкент, 1892).

6. Максудов В. П., История древнего Востока, т. I (Египет—Финикия, С. Петербург, 1905).

7. Закавказский край. Заметки о семейной, общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийскими морями (ч. II, С. Петербург, 1857).

⁸ Տե՛ս ՈՒՀ 3, էջ 143—144:

8. Пергамин, Мир животных, кн. II. Любовь и семейная жизнь.

9. Будагов Лазарь. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий (С. Петербург т. I, 1869. т. II, 1872).

10. Краузе В. Л., Гомеровский словарь. (С. Петербург, 1880).

11. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, Ивана Шопена. (С. Петербург, 1866).

12. М. Метерлинк. Полное собрание сочинений т. VI. (Москва, 1910).

13. Афанасьев, Русские народные сказки, т. IV. (Москва, 1914).

14. Тысяча и одна ночь, т. IV (по изд. Мардруса. С. Петербург, 1902)⁹.

Այսպիսի մի ցուցակ էլ կարելի է բերել այն նյութերի, որ բանաստեղծը քաղել է հայերեն աղբյուրներից: Նա բարդ ու բազմակողմանի ուսումնասիրություններ է կատարել՝ հանդես բերելով հանրագիտակի (էնցիկլոպեդիստի) և քննախույզ գիտնականի մեծ կարողություններ՝ հերիաթի լուրաբանչյուր մանրամասնը որոնել, գտել, ճշտել է՝ հենվելով բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրությունների, հանրագիտաբանների, բառարանների, տեղեկագրերի վրա: Այս բանը փորձենք ցույց տալ օրինակներով.

Гума—արծիվը առասպելական հումա, հյումայուն, Жакوليو 257, (Մասի գրածներից):

Զմրուխ կամ Զմռուտ—զմրուխտ քարի գույնը և քարը (սլարս.), տեսակ մը արծիվ, արար<երեն>՝ զյումրոխդ, թուրք<երեն>՝ զյումր-յուդի (հմին<յուն> <ազգագրական> ժողովածու), Հ. Աճառյան), թերևս կապույտն էլ սրանից է՝ Синяя птица Մետեղինիկի—կամ Голубая [птица]: Զմրուխտ դուշ—ռուս<երեն> рок (рох), սլարսկ<երեն>, հնդկ<երեն>՝ Սիմուրգ: Քրդական Maxmud охотник հերիաթում рок= (ճակատագիր) անունով:

Զմրուխտ թռչունին Թումանյանը որոնում է ոչ միայն հերիաթներում և զիցաբանական զրույցներում, այլև աշխարհի երեսից անհետացած թևավորների մեջ: Դա նրան հարկավոր է, քանի որ նա հման զրույցների ու հերիաթների մեջ տեսնում է իրական աշխարհի «հավիտենական սիմվոլներ»¹⁰.

⁹ Նույն տեղում, էջ 312:

¹⁰ Հայտնի է, թե ինչ մեծ նշանակություն է ունիլ Թումանյանը հերիաթին: «Դա,—գրում է նա Պ. Մակինցյանին հասցեագրված մի նամակում,—գրականության ուսկնաբարձր արտահայտությունն է, որ ամբողջը հավիտենական սիմվոլներ են» (ԵԺ V, 472):

Не менее замечательно яйцо, сохраняющееся в зоологическом саду в Лондоне, оцениваемое 5000 фр.: оно принадлежит породе птиц на острове *Мадагаскар*, последние представители которой окончили свое существование 300 лет тому назад. Эта та самая птица, которая, под названием «рок» играет большую роль в арабских сказках. Европейские ученые называют ее «Эпнорнис». (Мир животных, Пергамина, т. II. Любовь и сем. жизнь стр. 32).

Эпнорнис (aepyornis), вымершие громадные птицы, жившие на о-ве Мадагаскар, относившийся к сем. страусов, но в три раза превышавшие его размера. Найденное яйцо этой птицы имеет 94 см. в окружности и вмещает в себе 10 литров воды». (Больш. энцикл. Просвещ.)¹¹.

Վիշապ, արարերեն—Սաարան, պարսկերեն—ածղահա (II. Остроумов, Сарты, II).

Դե

[Դեր ողի է]

Սկզբնական, պայծառ լույս—աստվածություն, սանսկր<իտերեն> դեոս, հուն <արեն>դեոս, հայերեն—տիվ և ալին:

Հին կրոնի հետ բնական և իր աստվածությունները, բար<ին> եղավ շատ:

Դեր (հերիաթներում) ողի է:

Սիրարի—Շարիֆ գրքում ասվում է՝ Ազամից շատ առաջ աստված առեղծեց կրակը: Էն կրակի բոցերից ստեղծեց ոգիներին՝ ջիններին (Генни), լույսից՝ հրեշտակներին, իսկ ծխից՝ դևերին:

Շահ-նամեի մեջ հայտնի են երեք դևերի անուններ, որոնց սպանեց Ռոստամը կովի մեջ: Աբվան, Արժանդ և Սաֆիա (սպիտակ), (կարմիր, սև և սպիտակ):

Վահագնի նմանությունը սանսկր<իտերեն> War և Ազնի—333:

Վառ-Ազն=Վահ-ազն=Ար-եղ

Մեղանում ր-փոխվում է հ-ի... և ալին¹²:

Այս տիպի գրառումների թիվը հարյուրից անցնում է:

Մենք մեջ բերինք նմուշներ, որոնք պատկերացում են տալիս հերեաթ-պոեմը գրելուց առաջ Թումանյանի կատարած նախապատրաստական աշխատանքի, եթե կարելի է ասել, երկրորդ փուլի մասին:

Երրորդը գեղարվեստական շարադրանքն է, որ, ցավոք, մնաց անկատար:

¹¹ Տե՛ս ՈՒՀ 3, էջ 289—290:

¹² Նույն տեղում, էջ 291—292:

«Անվ» ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՏՈՂԻ ՎՐԱ. «Տպավորություններ» բանաստեղծությունը գրված է 1897 թ. դեկտեմբերի 14-ին: Մեկ սևագիր ինքնագիր պահպանում է ԳԱԹ, ԹՖ № 38, մշակված մեկ օրինակ՝ ԳԱԹ, Փ. Վարդապետյանի ֆոնդ, № 413:

«Տպավորություններ» շարքային բանաստեղծությունն չէ, այլ ինքնատուհայտման մի սքանչելի օրինակ, որի մեջ Թումանյանը, ինչպես «Վայրէջք» և «Բարձրից» բանաստեղծություններում, վարպետորեն մշակել է մարդու և «աշխարհի» (հասարակության, կյանքի) փոխադարձ կախվածության հավերժական թևման:

Բաղդատելով բանաստեղծության վերը հիշատակված երկու բնագրերը, նկատում ենք, որ սևագրության տողերի մեծ մասը երկրորդ ինքնագրում փոփոխված է: Բոլոր փոփոխություններին անդրադառնալով ախտեղ իմաստ չունի: Այդպիսի անհամար փոփոխություններ ցույց են տրված բանաստեղծի շատ ու շատ երկերի ակադեմիական հրատարակության հատորներում: Անդրադառնալով միայն հիշյալ բանաստեղծության մեկ տողին՝ իմաստին հետևելու համար մեջ բերելով մշակված հատվածի քառատողը: Ահա այն.

Ես հազար աչքով բաներ եմ տեսնում,

Որ թաքնված են լուսյան հետև,

Հազար ականջով ձայներ եմ լսում,

Տող 20-րդ Որ դեռ սրտերում շշուկ են քերել:

Այժմ հետևենք, թե ինչ կերպարանք է ունեցել այս 20-րդ տողը առաջին (սևագիր) ինքնագրում.

ա [նվ ոչ մարդկանց պես անփույթ ու թեթև]:

բ Բայց [ոչ մարդկանց պես անփույթ ու թեթև]:

գ Բայց ոչ ձեզ նման [անփույթ ու թեթև]:

դ [Որ մարդու լսած ձայներ չեն թեթև]:

ե Որ մարդկանց լսած ձայներ չեն թեթև:

զ Որ [մարդկանց կարծեցած] հեշտ չեն ու թեթև:

է Որ մարդկանց ասած հեշտ չեն ու թեթև:

Ը Որ լսածներից պես հեշտ չեն ու թեթև:

Ր Որ [այնքան էլ] ձեր լսածի պես...

ժ [Եվ նրանք սովորական հնչյուններ չեն թեթև]:

ժա Որ [սովորական հնչյուններ չեն թեթև]:

ժբ [Որ մարդկանց համար շշուկ են թեթև]:

ժգ Որ դեռ սրտերում շարժվում են թեթև:

ժդ [Որ դուք չեք լսում մի շշուկ թեթև]:

Եվ վերջապես՝ հղկած, փալկեցրած, կատարյալ տողն իր խոր ու նուրբ իմաստով.

ժե Որ դեռ սրտերում շշուկ են թեթև:

(ԵԼԺ 1, 158, 462, 591):

որն արձակ կարելի է շարադրել հետևյալ ձևով. «Ես լսում եմ ոչ միայն արտասանվող բառերն ու խոսքերը, այլև այն շշուկները, որոնք դեռ չեն հասել մարդկանց շուրթերին, նոր-նոր են ծնվում նրանց սրտերում և միայն տերերին են լսելի...»

«Էյ՛ գիժ շահելներ» բանաստեղծությունն, իհարկե, նախորդի ուժը չունի, սակայն մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից շատ տիպական է առանհրորդ տողի մշակման պատկերը։ Ունենք այդ տողի հինգ տարբերակ.

ա [Կանչում եր ուրախ] հուշերն իմ սրտի...
բ [Կանչում եր նախկին] հուշերն իմ սրտի...
գ [Կանչում եր] պայծառ հուշերն իմ սրտի...
դ [Մեղմում եր ծանր թախիժն] իմ սրտի...
ե Յրում եմ ծանր թախիժն իմ սրտի...

Ինչպես տեսնում ենք՝ առաջին երեք տարբերակներում խոսքը բանաստեղծի հուշերի մասին է, որոնք «ուրախ» են, «նախկին» են և «պայծառ»։ Չորրորդում և հինգերորդում «հուշեր» բառին փոխարինում է «թախիժ» բառը և միանգամից փոխվում է բանաստեղծության տոնը, դառնում ախուր, քանի որ ներքնիմաստում պարունակում է ասիուսանքը՝ թափափվող քաղցր օրերի համար։ Տողի վերջին՝ հինգերորդ տառերակով բանաստեղծության ավարտական բառատողը հնչում է այնպես.

Ես անց եմ կենում, և ժպտում եր դուր...
16-րդ տող Յրում եր առժամ թախիժն իմ սրտի...
Ո՛հ, դուրս մնար, մեր կյանքի ծաղկունք,
ժպտացեր այդպես ամեն անցորդի (եկժ 1, 375, 304, 658):

Համադրենք «Արուսյակ» խորիմաստ, բայց, ավազ, անավարտ բանաստեղծության¹³ տարբերակների նախերգանքային հատվածները.

Ա. Ինքնագիր, բ.

Պայծա՞ռ, պայծա՞ռ
Հաղած իր վառ
Ճաճանչները անտպակ,
Ջրվա՞րթ, զրվա՞րթ,
Աստեղադարդ

¹³ Փաստորեն Թումանյանի՝ մեզ հասած վերջին բանաստեղծությունն է, որ, հավանաբար գրված է 1922 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, երբ մահացու հիվանդ բանաստեղծն իրեն փորր-ինչ լավ է զգացել և հնարավորություն է ունեցել աշխատելու (տե՛ս եկժ 1, 425, 512, 674):

Դարպասներից կապուտակ,
Ահե՞ղ, ահե՞ղ,
Ու աչազէղ
երկնից դուտորը դարձադեմ,
Շրթե՞ղ, շրթե՞ղ,
Հրաշագեղ
Գուրս է գալիս սիգահեմ...

Ա. ինքնագիր, ք.

Պայծառ
Ու վառ
Շողեր հագած
Անապակ.
Զրվարթ
Ու վարդ
Դարպասներից կապուտակ...

Բ. ինքնագիր.

Պայծառ
Ու վառ
Շողեր հագած
Անապակ...

Ահա «սե» աշխատանքի ընթացքը: Նույն հուլիսը, նույն բառա-
մթերքը, ստեփան անաչին տարբերակի 12 տողերը սեղմվել, երկրոր-
դում դարձել են վեց, իսկ երրորդում՝ ընդամենը չորս տող: Ինչո՞ւ, չե՞ս
որ անաչին տարբերակը ես ինքնին ավարտուն և ամենեին էլ ոչ հետե-
վակ բանաստեղծություն է: Բանն այն է, որ փոխվել է բանաստեղծու-
թյան իմաստային առանցքը: Եթե նախնական մտահղացմամբ բանաս-
տեղծը որոշած է եղել նկարագրել ցայգաստղը որպես լույսի և հույսի
խորհրդանիշ, ապա հետագայում, իրեն հատուկ նորանկատություն
հազացել է, որ նպատակին հասնելու համար, ավելի լավ կլինի վա-
խել նկարագրական տոնը, միջնադարյան դիմառնական երկերի օրինա-
կով մարդկացնելով երկնային լուսատուին և մտերմիկ խոսք բացելով
նրա հետ: Նկարագրական տոնը տեղի է տվել ներշնչված դիմառնական
խոսքին, բնականաբար, պիտի փոխվեր նաև բանաստեղծության մուտ-
քը, քանի որ դրան հետևելու էր դիմառնական բանաստեղծության մի
անթերի և խորթմասս նմուշ.

Ո՞վ, թարմ, ուրախ,
Շաղաղ-շարմաղ
Պայծառ ու սլաղ
Լո՞ւյս:

Բարձր սարի,
Մաղիկ, ջրի,

Սիրո գէրք
Կո՛ւյս:

Անտառ-բույսի,
Անտէր որսի
Անտեր կույսի
Հո՛ւյս...

Յագի՛ր, ծագի՛ր,
Զարկի՛ր, զարկի՛ր,
Զարի, չարքի
Մութն հալածիր... և այլն:

Մայրամուտից առաջ ահա այսպես է ավարտում մեծ բանաստեղծն իր անգուցական բանաստեղծությունը, իր կենսահաստատ լավատեսական փիլիսոփայությունը: Այստեղ չկա ոչ մի նկուն տող, ոչ մի կաթիլ տրամուլյուն, նույնիսկ ոչ մի ափսոսանք կյանքի անցավորության համար, և դժվար չի նկատել, որ այս «սե» աշխատանքի ոչ մի մանրամասն, ոչ մի երանգ, ոչ մի բառ չի ստեղծվել առանց աստվածային ներշնչանքի, որ այս «սեր» նույնքան ճերմակ է և լուսավոր, որքան քառյակների և մյուս գլուխգործոցների առաջին ու սուրբ ներշնչանքը:

Ա.ՌԱՆՁԻՆ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ. Նախնական գրառումներն ու տարբերակները մշակելիս Թումանյանը հաճախ է առանձին տողեր ու հատվածներ ավելացրել բանաստեղծությանը: Այդ հավելումները շատ են ու բազմազան և «փրավորական» չեն համարվում առհասարակ յրեկ բանաստեղծի համար, ուստի հարկ չենք համարում դրանցից օրինակներ բերել: Ավելի հետաքրքիրն այս ղեկքում տողերի ու հատվածների կրքճատումներն են, որոնք ոչ միայն նպատակ ունեն ավելի սեղմ ու կառուցիկ դարձնելու երկերը, այլև, որոշ ղեկքերում, բոլորովին ուրիշ իմաստ են հաղորդում դրանց:

Թումանյանի գլուխգործոցներից մեկը՝ «Գառնիկ ախպիրը», առաջին անգամ ապագրվել է 1905 թ. նորաստեղծ «Հասկեր» ամսագրի առաջին և 3—4-րդ համարներում (սեպտեմբեր և նոյեմբեր-դեկտեմբեր), իսկ երկրորդ անգամ՝ 1909 թ. առանձին գրքով:

Համեմատելով այն երկու հրատարակությունները (ընդ որում՝ երկրորդն այնուհետև հիմք է ծառայել հետագա բոլոր հրատարակությունների համար), նկատում ենք, որ երկրորդում Թումանյանը բազմաթիվ փոփոխություններ է արել՝ ավելի հստակելով միտքն ու ավելի դյուրահնչուն դարձնելով չափածո հեքիաթը: Դրանից բացի նա մի քանի տեղ դուրս է թողել փոքրիկ հատվածներ, այդ թվում սկզբի հետևյալ տողերը.

Մայրիկը մեռավ, հայրիկը մեռավ,
Մանուկն ու Մանուշ անտէր մնացին,
Մարդիկ անկշտում, մարդիկ անիրավ
Փոքրիկ որբերին եկան զրկեցին:

Ու նրանք անտուն, նրանք հալածված
Նլան, բռնեցին իրարու ձեռքից,
Անձանոթ չամփով, սկիւր ու սոված
Հեռացան, կորան էն շար աշխարհից:

Ոչ մի այլ բանաստեղծ, թերևս, չէր հրաժարվի վարպետորեն հյուս-
ված այս տողերից, իսկ Թումանյանը հանել է դրանք, քանի որ այս
հատվածը դանդաղեցնում է չափածո հեքիաթի գործողութայն ընթացքը
և քանի որ այս հատվածին հետևող տողերը.

Երկու որբեր,
Քուր ու ախպեր,
Կորած գրեռւմ են հեռու.
Արեւ վառ,
Ճամփեն երկար,
Ոչ աղբյուր կա, ոչ առու...

Նախերգանքի կարիք չունեն: Այստեղ միանգամայն հասկանալի է,
որ մայրիկն էլ է մեռել, հայրիկն էլ, և երեխաները որբացել են: Հառ-
կանալի է նաև, որ «անկշտում» և «անիրավ» մարդիկ հալածել են
նրանց ու այդ պատճառով է, որ նրանք «սկիւր ու սոված» հեռանում
են շար աշխարհից:

Ու որքան էլ բարեհնչուն ու մտերմիկ տոնով է գրված վերը բերած
հատվածը, որքան էլ որոշակի արժեք է ներկայացնում որպես առան-
ձին բանաստեղծություն, փաստորեն ավելորդ է, և հեղինակը հանել է
ընդհանուր հենքից, թվում է, անգամ, ոչ առանց փաստանքի (տե՛ս
ԵԼԺ 2, 129, 388, 560):

Այս առումով ուշադրավ է նաև այն արմատական ձևափոխությու-
նը, որ նկատում ենք համադրելով 1887 թ. գրված «Ամառվա զլշերը
գյուղում» բանաստեղծության տարբերակները (ԵԼԺ 1, 27, 435, 548):
Առաջին անգամ «Ամառալիսի պիշերը գյուղում» վերնագրով հրատա-
րակվել է 1890 թ. «Բանաստեղծությունների» Ա հատորում: Այստեղ 32
տող է: Երեք տարի անց՝ «Դաշնակներ» ժողովածուի մեջ, լույս է տեսել
առանց վերջին քառատողի, իսկ 1908 թ. «Հուսաբերում», որի սեփական
օրինակի վրա Թումանյանը կրկին փոփոխություններ է արել, արդեն
կեսն է, այսինքն ընդամենը 16 տող:

Ավելի մեծ փոփոխությունների է ենթարկվել «Տխուր գիշեր, տըր-
տում դիշեր» սկսվածքով բանաստեղծությունը (ԵԼԺ 1, 174, 465, 596),

որն առաջին անգամ «Տխուր զրույց» վերնագրով յույս է տեսել «Աղ-
բյուրի մասնագրաւ» շաբաթի «Պոմանյան» ժողովածուի
մէջ: Այստեղ 52 տող է, իսկ հեղինակի կենդանոյւնի օրոք վերջին ան-
գամ հրատարակելի է 1908 թ. «Բանաստեղծութիւններ» ժողովածուի
մէջ՝ բնդամենը 10 տող՝ տողին 8 տողերը և հետեւյալ երկուսը.

Ան զալիս ևս ան-սն հուշեր...

Տխուր գիշեր, աշաճեմ գիշեր...

Մեկ օրինակ էլ բերենք ցույց տալու համար, թե միայն կրճատում-
ներով Թումանյանն ինչպես է միանդամայն փոխում բանաստեղծութիւն
իմաստը: Այս տեսակետից շատ հետաքրքիր է «Նմանութիւն» բանաս-
տեղծութիւնն ստեղծման պատմութիւնը:

Այս բանաստեղծութիւնը գրելիս Թումանյանն աչքի առաջ է ունե-
ցել իտալացի բանաստեղծ Լորենցո Միկերթիի մի ոտանավորը, որը
մասնական կերպով է, բովանդատաբար տարածված է հզել և թարգ-
մանվել է նաև ռուսերէն: Դա մի սովորական քնարական երգ է՝ ուղղը-
ված հեղինակի սիրած էակին: Ահա այդ երգի բառացի թարգմանու-
թիւնը.

Երբ կթափվեն տերեւները, ու դու կգաս

Փնտրելու իմ խաչը գերեզմանատանը,

Մի անկյունում այն կգտնես՝

Շուրջը բազմաթիւ ծաղիկներ աճած:

Այդ ծաղիկները ծնվելին իմ սրտից

Քս շեկ մազերի համար:

Դրանք այն երգերն են, որ դու դիմես, բայց ես չերգեցի,

Եվ այն քառերը, որ քեզ չասացի:

Թումանյանի բանաստեղծութիւնը, որի ինքնագիրը չի պահպան-
վել, գրվել է 1894 թ. և առաջին անգամ տպագրվել 1896 թ. «Դաշնակ-
ներ» ժողովածուի մէջ: Այստեղ 28 տող է:

Բանաստեղծութիւնն այս առաջին տարբերակը հեռու է իտալացի
բանաստեղծի ոտանավորից: Թումանյանինը նվիրված չէ սիրած էակին,
այլ մտովի զրույց է հոգեկից քնկերոջ հետ: Իհարկե, աչտեղ ես նրա
զգացումն անկեղծ է ու ազնիւ, սակայն, բոտ երեւոյթին, որպէս բա-
նաստեղծութիւն մտաւ լիովին չի բավարարել նրան: Այդ է պատճառը,
որ սրբին 1903 թ. Ռիֆլիտի «Բանաստեղծութիւններ» ժողովածուի մէջ
երկրորդ անգամ հրատարակելով, նա դուրս է թողել բանաստեղծութիւն
վերջին երեք տունը: Այս ձեռով հրատարակել է նաև 1908 թ. Բաքվում
հրատարակված ժողովածուում: Սա երկրորդ տարբերակն է և առաջին
քայլը՝ փոխելու բանաստեղծութիւնն ինքնիմաստը: Սակայն այս փո-

փոխադրվում են լիովին չի բավարարել բանաստեղծին, քանի որ 13—16-րդ տողերը մնացել են նախկին՝ բնականական սիրո զգացմանը նվիրված հրդից։ Դրա համար էլ վերջին հրատարակության իր սեփական օղինակում, մի քանի շախմատներ անելուց հետո, Թումանյանը հրաժարվել է նաև 13—16-րդ տողերից՝ թողնելով առաջին 12 տողերը, որոնցում սերը լսել մի մարդու նկատմամբ տածած զգացումն է, այլ համապարփակ, իմաստասիրական հայացք աշխարհի և բանաստեղծի ու բանաստեղծական արվեստի մասին, Թումանյանի մեծ հումանիզմի գեղարվեստական արտահայտությունը։ Սա էլ երրորդ, վերջնական տարբերակն է։

Մեզ բերենք բանաստեղծության առաջին տարբերակը։ Դրա 1—16-րդ տողերը կազմում են երկրորդ, իսկ 1—12-րդ տողերը, որ մենք բնագծում ենք, երրորդ՝ վերջնական տարբերակը։

ՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եթե մի օր, անուշ բնիկ,
Դառ այցելու իմ շիրմին,
Եվ նորարոյս վառ ծաղիկներ
Տեսնես փոված չորս կողմին,

Դու չը կարճես, թե հասարակ
Պաղիկներ են ոտքիդ տակ,
Կամ թե գաղտնի է այն բերիկ,
Իմ նոր տունը դաբղաբերի։

Նրանք չերդամ իմ հրդերն են,
Որ սոստումս ես տալա,
Նրանք սիրո այն խոսքերն են,
Որ դեռ չստամ ես մեռա։

Նրանք իմ ջերմ համրություններն են,
Այն աշխարհից ուղարկված,
Որի համփինք դո առաջն
Դերեղմանով է փակված...

Ջեղ համար հիմ ողջ ուղարկելի,
Որ դո կարծքը դաբղաբերս,
Որ իմանաս, թե՛ն մեռել,
Չեմ մոռացել սակայն քեզ...

Եվ թե մի օր, անուշ բնիկ,
Դառ այցելու իմ շիրմին,
Հիշիր այս օրն ու միտդ բեր
Քո հեռացած մտերմին։

նա կարկամած շրթունքներով,
Գերեզմանի մոթ խորքում,
Հսկիտփութ է դեռ ըստ սիրով,
Քո անունն է դեռ երգում...

Այս շարքում առանձնակի տեղ է զբաղում նաև «Սիրիուսի հրա-
ժեշտը» փայլուն բանաստեղծությունը (նվժ 1, 308, 490, 641): Սա
նույնպես մեծ բանաստեղծի վերջին գործերից է՝ զբաղած 1922 թ., հու-
նիսին: Ունի մի քանի տարբերակ, իսկ տարբերակներից մեկը՝ զբաղած
հունիսի 14-ին, պահպանում է հեղինակի գույտը Սեդայի ալբոմում, վեր-
նագրված է՝ «Սեդային» ու, ըստ էության, միանգամայն ավարտուն
բանաստեղծություն է՝ իմաստով բավական տարբեր առաջինից: Առա-
ջին ավարտուն տարբերակը 35 տող է, երկրորդը՝ 28: Դրանց տարբե-
րությունների բնույթն ընդգծելու համար համադրենք սկզբի ու վերջի
հատվածները:

ԱԿԻՁԲ

- Ա. Սիրիուս, երկնից ահեղ անցվոր,
Ուրեկից եկել,
Ուր ես թերեւ,
Ուր էս հեղում էլքան հողոր,
Անճառ թափով,
Անձեր ճամփով,
Գարե՛ր, գարե՛ր հաղարավոր:

Բ. Ողջո՛ւյն, Սիրիուս հավերժական,
Ի՞նչ ես հոսում,
Ի՞նչ ես ասում
Քո տնտնից իմ աղչկան,
Որ բեղ սիրել,
Իբն է արեւ
Ու ժպտում է դիմզու էսքան:

ՎԵՐՁԲ

- Ա. Բարի ճամփա՛, հյո՛ւրդ մեր հին.
Եվ թե աեսես՝
Մեղնից էսպես
Նի հարցում տուր հողոր մահին.
— Մարդու քանի՞
Սերունդ կանի
Մի հրաժեշտն աստեղային:

Բ. Ասա՛, Սիրիուս հավերժական,
Ի՞նչ ես հոսում,

Ի՞նչ ևս տեսմ
Քո անհունից իմ աղջկան.
եվ նրանց էլ
Ի՞նչ ևս տեսի,
Որ կային ու չրկա՞ն, չրկա՞ն...

ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ. Վեճը հին է: Թուամանյանը զրան մասնակցել է 1900—1910-ական թվականներին, իսկ Պուշկինը՝ համարյա մեկ դար առաջ:

Թուամանյանի «Ոչ զրական ոչնչությունները քննադատ», «Հովիտի» «Ս. Շ.-ի քննադատականի առթիվ», «Հայոց զրամբյանիզմն ու ևս» և նման հոգվածները, առաջին հերթին, դիտվել են որպես կրքոտ բանավիճալին նյութեր, որոնցում փալատակում են մեծ բանաստեղծի տրամաբանությունն ու սուր լեզուն: Ավելի քիչ ուշադրության են արժանացել այն տեսական սկզբունքները, որոնք զրված են բանավիճալին հոգվածների հիմքում: Եթե մի կողմ թողնենք երկուստեք կշտամբանքները, որոնց մեջ, ինչ խոսք, փոքր տեղ չի զրավում նաև վիրավորված արժանապատվությունը, ապա կմնան իրար դեմ կանգնած երկու տեսակետ՝ կապված ժողովրդական ստեղծագործությանը զրողի մերձենալու հարցի հետ:

Ինքը՝ բանաստեղծը, խորապես հասկացել է, որ բանն ամենեին էլ իր դեմ կանգնած անհատի անձնական հատկությունները չեն, որ տղիտությունից ու ալլ ազդակներից եկող թյուր մտածողության մի ամբողջ սխառն է դա, որքան սնամեջ, այնքան էլ հին, այնքան էլ, դժբախտաբար, տարածված: Դրա համար էլ նա հիշատակելով Պուշկինի և ժամանակի ռուս առաջավոր մտքի ալլ ներկայացուցիչների բախումը իբր «Բուտիրսկի սլաբոդայի» բնակիչ Կաշենովսկու հետ, նրա հայկական տարբերակին ասում է. «Ես ճանաչում եմ ձեզ: Դուք մի որևէ Լ. Դրամբյան չեք: Դուք տիպ եք» (ԵԺ IV, 95): Ընդ որում, նա այդ ախար համարում է անմահ:

Արդ, ո՞րն է այդ «անմահ տիպի» տեսակետը: Հավասարեցնելով բանահավաքի և բանաստեղծի տրնությունը և ժողովրդական յուրաքանչյուր երկի մեջ նկատելով առավելապես միայն սխեման, այդ տեսակետին հետևողները ժողովրդական երկի բովանդակություն կամ, որ միևնույնն է, սխեմայի յուրաքանչյուր փոխառում, դիտում են որպես զրագողություն՝ հայտարարելով, թե որքան էլ հղկվեն ու փոփոխություններին ենթարկվեն ժողովրդական մոտիվները, դարձյալ ոչ ոք իրավունք չունի զրանց հիման վրա ստեղծված երկերը կոչելու իր անունով:

Բայց մեղ համար այսօր ավելի կարևորը մեծ բանաստեղծի սկզբբունքն է, որ մի տեղ նա արտահայտել է դիպուկ պատկերավոր խոսքով,

Քե աստված կամից արարեց մարդուն, իսկ բրուտն ընդամենը կճուճներ է սարքում:

Թումանյանը մի անգամ չէ, որ իր խորին ակնածանքն է արտահայտել հայ ժողովրդի գեղարվեստական մատածոյության նկատմամբ: Այս ակնածանքը երևում է նաև նրա բազմաթիվ ասույթներում, որոնցից մեկն է կրքոտ վեճի մեջ ձևակերպված հետևյալ պարբերությունը. «Հեքիաթները,—գրում է նա՝ անշուշտ նկատի ունենալով նաև ժողովրդական ստեղծագործության ուրիշ ժանրեր ու դրանց մշակումները,—գրական մարդիկ չեն հորինում, այլ առնում են ժողովրդականը ու պատմում: Եվ շեռհրք հենց էլ պատմելու մեջ է, որ իմանան ինչը փոխեն, ինչը դուրս գցեն, ինչը պահեն, որ գեղեցիկ դուրս գա և ժողովրդական համը ու հոտը չկորչի» (ԵԺ IV, 96): «Սև» աշխատանքի մասին ավելի խոր ու միաժամանակ ավելի պարզ ու հասկանալի ասել հնարավոր չէ: Դրա համար հենց այստեղից էլ սկսենք: Տեսնենք, թե ի՞նչն է փոխում, ի՞նչն է դուրս գցում, ի՞նչն է պահում Թումանյանը, որ գեղեցեկ դուրս գա, ժողովրդականի համը ու հոտն էլ չկորչի ու միաժամանակ միանգամայն թումանյանական լինի ժողովրդական մտիվներով հյուսված երկը:

Վերջիններ «կաքավի գովքը» գողտրիկ բանաստեղծությունը.

Ժողովրդական երգը տպագրվի է նախ 1850 թ. «Բազմավեպում» (էջ 230), ապա Միք. Միանասարյանի «Քնար հայկական» ժողովածուի մեջ (Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 149—150):

Ին իսկ՝ բանաստեղծի առաջագրած հարցերին պատասխանելու համար առնա առ տուն համազրենը ժողովրդական երգն ու Թումանյանի բանաստեղծությունը:

Թույլ նախ վերնագրի մասին:

Ժողովրդական երգը վերնագրված է «Վանեցոց երգ կաքավու»: Այս վերնագրին, անշուշտ, պատկանում է բանահավաքին և ունի զուտ բանասերական նպատակ՝ տեղեկացնել, թե հայ ժողովրդի որ հատվածի մեջ է աբաբձված եղել երգը կամ որտեղ է առել իր սկիզբը: Հասկանալի է, որ սա չէր կարող բավարարել բանաստեղծին: Նրան այնպիսի վճռաշիթ էր հարկավոր, որ ըստ բանաստեղծության բովանդակության ճշտվի: Դրա համար էլ նա իր երգը նախ վերնագրում է «կաքավի երգը», ինչպես է գրում ենը 1907 թ. «Հասկերի» առաջին համարում և 1908 թ. Բաքվում լույս տեսած «Բանաստեղծություններ» ժողովածուում, ապա նկատելով, որ դա հավասարապես կարող է բնկալվել և՛ որպես երգ կաքավի մասին, և՛ որպես կաքավի երգած երգը, կատարում է մի նորը ճշտում՝ բանաստեղծությունը վերակոչելով «կաքավի գովքը»,

ինչպէս տպագրված է երրորդ անգամ՝ 1922 թ., Կ. Պոլսի ժողովածուում (տե՛ս ԵԼԺ, 1, 214, 475, 611):

Անցնենք բնագրերին:

Առաջին տունը

Ժողովրդական

Արե տեպաւ սարին վերէն,
Խօրօտի՜կ, խօրօտի՜կ,
Կեալեաւն ելաւ իր բռնէն,
Բարե արեց ծաղկոներէն,
Թոտա եկաւ սարին ձերէն,
Խօրօտի՜կ, խօրօտի՜կ,
Ա՛յ սիրունիկ կեաքհալիկ:

Թումանյան

Արե բացվեց թախամպերէն,
Կարավ թրոտավ կանաչ սարեն,
Կանաչ սարեն, սարի ձեռնէն,
Բարե բերավ ծաղիկներէն,
Սիրունի՜կ, սիրունի՜կ,
Նախշուն կաքավիկ:

Այստեղ, եթէ չհաշվենք, որ Թումանյանը Վանի բարրաոք փոխարինել է զրաւեան հայերենով, ապա արամադրութեան մեծ տարբերութուն, կաքծես թե, չկա: Աչքի է բնկնում միայն մեկ բառ կրկնակ տողի մեջ: Եթէ ժողովրդական երգում «սիրունիկ» (վեցերորդ տան մեջ՝ «աղվորիկ») մակդիրը շատ է բնոհանուր, ապա Թումանյանի բանաստեղծութեան մեջ զրա փոխարեն գրված «նախշունը» թույլններից հատկապէս կաքավին է սաղում: Օրինակ՝ նախշուն չես ասի ո՛չ աղավնուն, ո՛չ էլ ծիծեռնակին:

Երկրորդ տունը

Ժողովրդական

Երբ կեաքհաւուն ձայն կրլըսեմ,
Երդիսն ի վեր գիւս կիրիշկեմ,
Կեաքհաւ կուգայ կրկրալով,
Դարին վերէն շորորալով,
Ա՛յ խօրօտիկ, խօրօտիկ,
Ա՛յ սիրունիկ կեաքալիկ:

Թումանյան

Այս տունը Թումանյանի բանաստեղծութեան մեջ չկա, քանի որ բանաստեղծի համար շատ է կարեւոր երկի ոճական միասնութիւնը: Ժողովրդական երգն իր ոճով դիմաւանական է, դա կաքավի դեղեցկութեամբ հիացած հորինողի ուղղակի մտերմիկ խոսքն է ուղղված կաքավին: Մինչդեռ այս տան մեջ, մի կողմ թողնելով դիմաւանութիւնը, հորինողը կամ ասացողը առաջին և երկրորդ տողերում խոսում է կաքավի նկատմամբ տաժած իր համակրանքի մասին, ապա և, կոշից դիտողի նման, նկատում նրա շորորալն ու կրկրալը:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՆԵՐ

Ժողովրդական

Քեռ բեռն հինած ծաղիկներով,
Թրշան, նարկիս, նունուֆարով,
Քեռ աեղ լրցուած է շաղերով,
Դիւ կրմալլիս անմաճ հոտով,
Ա՛յ խօրօտիկ, խօրօտիկ,
Ա՛յ սիրունիկ կեաքեալիկ:

Թումանյան

Քո բուն հլուսած ծաղիկներով՝
Շուշան, նարգիլ, նունուֆարով,
Քո աեղ լրցված ցոյ ու շաղով,
Քնես, կելնես երգ ու տաղով,
Սիրունիկ, սիրունիկ,
Նախշուն կաքավիկ:

Այստեղ Թումանյանի կատարած փոփոխութիւնները որքան նուրբ, նույնքան և պատճառաբանված են: Օրինակ՝ միջնադարյան քնարական երգերում այնքան հաճախ հանդիպող «եհանի փոխարեն, նա զրել է շուշան ծաղիկ, քանի որ նոր ժամանակներում «եհանը, որպէս անուշահոտ բույս, կորցրել էր իր հմայքը:

Ամենից հետաքրքիրն այս տան շորթորդ տողի փոփոխութիւնն է: Ժողովրդականում դա պարզապէս արձանագրում է, թե կաքավը զմայլվում է ծաղիկների ու շաղերի անմաճ հոտով, թող որ հոտի համար «անմաճ» մակդիրն էլ անսովոր է ու ոչ այնքան սաղական: Մինչդեռ Թումանյանի «քնես, կելնես երգ ու տաղով» տրամաբանորեն ավարտում է տունը՝ ակնարկելով նրա զարնանալին տրամադրութիւնը և կաքավին բնութագրելով որպէս երգ ու տաղի սիրահար:

ՉՈՐՈՐԴ ՄԱՆԵՐ

Ժողովրդական

Քեռ փետուրներ են փափուկիկ
Քեռ վիղն երկէն, կաուց պղտիկ,
Քեռ թևին զեռն է նրխշունիկ,
Դիւ անուշ ևս քանց եղունիկ,
Ա՛յ խօրօտիկ, խօրօտիկ,
Ա՛յ սիրունիկ կեաքեալիկ:

Թումանյան

Քո թև փափուկ ու խառուտիկ,
Պստի կաուց, կարմիր տոտիկ,
Կարմիր-կարմիր տոտիկներով
Կշորորաս ճուտիկներով,
Սիրունի՛կ, սիրունի՛կ,
Նախշուն կաքավիկ:

Դժվար չէ նկատել, որ այս տան նպատակը կաքավի զեղեցիկ արտաքինի նկարագրութիւնն է: Ինչպէս աեսնում ենք, ժողովրդական երգում կաքավի փետուրները «փափուկիկ» են, վիղը՝ երկար, կաուցը՝ պղտիկ, թևի զույնը՝ «նրխշունիկ», և, որպէս այդ ամենի հանրադրումար կամ եզրակացութիւն, զրված է մի պարզունակ համեմատութիւն. «Դիւ անուշ ևս քանց եղունիկ»: Թումանյանը ևս նկարագրում է կաքավի արտաքինը, բայց նրբազույն փոփոխութիւններով ավելի բնական ու տիպական է դարձնում պատկերը: Օրինակ, «փափուկիկ» անսովոր մակ-

դիրը նա փոխարինում է «խատուտիկ» բառով, որը «նախշունի» հոմանիշն է և որով ավելի ճիշտ է բնութագրվում կաքավի արտաքինը: Իսկ երրորդ և չորրորդ եզրամասերը առդիտում, պատկերն ամբողջացնելու համար, նա հիշատակում է կաքավի կարմիր տոտիկները, որոնց նմանն, իսկապես, ոչ մի այլ թռչուն չունի, և չորրորուն քալվքը՝ շրջապատված ճուտիկներով:

Հիեգեուդ տունը

Ժողովրդական

Երբ կեաքեաւին ծառին կիջնի,
Իր բազըր ձենով ճըլվըլ կանի,
Աշխարհս բմէն գրաբթ կանի,
Արուն ծովէն սիրտ կըճանի.
Ա՛յ խօրօտիկ, խօրօտիկ,
Ա՛յ սիրունիկ կեաքեաւիկ

Թումանյան

Երբ կըկանգնես մամուտ քարին,
Տաղեր կասես ծաղիկներին,
Մարեր, ձորեր գվարթ կանես,
Գարդի ծովէն սիրտ կըճանես.
Սիրունի՛կ, սիրունի՛կ
Նախշուն կաքավիկ:

Նկատենք, որ ժողովրդական երգում այս տան մեջ ևս խախտվում է դիմառնությունը: Հավատարիմ բանաստեղծության մեջ սճական միասնության սկզբունքին, Թումանյանն ալատեղ ևս պահպանում է դիմառնությունը՝ չթուլացնելով քնարական խոսքի մտերմիկ եղանակը: Սակայն այս դեպքում ավելի ուշադրավը բանաստեղծի բնախոսական ճշտումն է: Ժողովրդական երգում կաքավն իջնում է ծառին և «ճըլվըլ» է անում կամ ծլվլում է, ինչպես վաչկի է գեղձանիկին, ճնճղուկին ու սոխակին: Իրականում կաքավն անտառի կամ պարտեզի թռչուն չէ: Նրա համար ամենևին տիպական չէ ծառի ճյուղին իջնելը, առավել ևս՝ «ճըլվըլ» անելը կամ ծլվլալը: Նրա երգը ռեչիտատիվ է: Որպես սարերի ու ձորերի, հանդ ու արոտի բնակիչ, նա ավելի շուտ իջնում, կանգնում է մամուտ քարին ու տալ կամ սաղմոս կարդում: Հիշենք ժողովրդական խաղիկների տողերը.

Կաքավը քարի վըրեն
Մախմարը յերի վըրեն...¹⁴

Կաքավ ևմ բարամիջում,
Կըկարդամ ձորամիջում...¹⁵

Կարավը կանգնեց քարին,
Կտուցն ա կարմիր արին...¹⁶

¹⁴ ՏԿ՝Ս Մ. Արեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ, Երևան, 1940, էջ 216:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 438:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 450:

Դրա համար էլ բանաստեղծը մերժում է ժողովրդական երգի հինգ-երորդ տան առաջին և երկրորդ տողերը՝ դրանք փոխարինելով կաբալին համար ավելի տիպական և ժողովրդական ուրիշ աղբյուրներից եկող «Երբ կրկանդենս մամուսա քարին՝ Տաղեր կասես ծաղիկներին» տողերով:

Վեցերոգ տունը

Ժողովրդական

Թումանյան

Հասերն ամեն բերնեկ կուտան,
Հետ քե կիզան շարան շարան,
Քե շարք եկած կանգնվում,
Ըսկի չիկայ քեզի նրման.
Ա՛յ խորտակ, խորտակ,
Ա՛յ ազատրիկ կեանքառիկ:

Այս տունը Թումանյանի բանաստեղծության մեջ չկա և դա ոչ միայն այն պատճառով, որ որպես բնագրական բանաստեղծության փորձին ակնդդ շատ ավելի թույլ է, քան իր նախորդը: Այնտեղ տունն ավարտվում է «Արսն ծովէն սկսա կհանե» խորիմաստ տողով, մինչդեռ այստեղ եզրամիակվում է «Ըսկի չիկայ քեզի նրման» շարքային նախադասությամբ: Այլև այն պատճառով, որ ժողովրդական երգում այս տունն օտարամուլծ է: Ժողովրդական բանավոր երգերը հաճախ են ներթափանցվում միմյանց մեջ, և քիչ չի պատահում, որ մեկ անգամ գտնված ցեղեցիկ պատկերը կամ իրադրության բանաստեղծական նկարագրությունը մի երգից պակվելով կցվում է մի այլ երգի՝ ստեղծելով առաջին հայացքից չժխտելի նկատելի անձնություններ: Այդ բանը տեղի է ունեցել նաև այս դեպքում: Ժողովրդական երգի մեջերորդ տունը եկել է բլրուլի ու վարդի միջնադարյան սիրավեպի ո՛վ գիտե որ տարբերակից: Այլ տան մեջ տավածն այն մասին, թե իբր բոլոր թռչունները կաբալին երանի են առվիս, իբր նրա հետ շարան-շարան դալիս են ու նրան շրջապատած ձրվում, ակնհայտորեն փերաբերում է մեկ ուրիշ սիմվոլ-թուշոմի՝ վարդի ու բլրուլի սիրավեպի հերոսին: «Կատուք լիքը արին», մամուսա քարին կանգնած ու ծաղիկներին սաղմոս կարդացող կաբալը միջնադարյան եղբերում և ժողովրդական բանավոր ստեղծագործությունների մեջ, թեև տարբեր, բայց հաճախ նաև ամուսն, խորհրդանիշ է, սակայն սիրավեպի նկատ չէ, և թռչունները նրան չեն շրջապատում և, տավել նա, կտա. և չեն տալիս: Կարծաթ ցեղեցիկության այլ կերպար է՝ ինչ-որ տեղ թախծառ, ինչ-որ տեղ եղբրական, ինչ-որ տեղ եղջանիկ մալը՝ շրջապատված իբր սիրտտուն ճռտիկներով, բայց ոչ երբեք սկրաշար...

Ահա, թե ինչու է Թումանյանը գանց առել «Վանեցու երգ կաքա-
տա» ժողովրդական տաղի վերջին տուր¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, փոփոխություններն արժատակա՞ն են, թեև
սուղիով այս գեպքում բանաստեղծը չի վարձակ վերնագրի տակ փա-
նդակներում գրել «Ժողովրդական»: Բայց ինչպե՞ս է, որ այսպիսի ար-
ժատական փոփոխություններից հետո էլ չի կորել ժողովրդականի համն
ու հոտը, չէ՞ որ մեծ բանաստեղծի գրած պահանջներից մեկն էլ դա է:

Այս հարցին մի քանի քառու պատասխանել հնարավոր չէ, թեև
մինչև այժմ տառծներն այն նուրբ ու վարպետ մշակման, բառերի այն
զարմանալի բնորություն մասին, որ նկատեցինք, ինչ-որ չափով կար-
ծեա պատասխանում են նաև այս հարցին: Ասենք բանը միայն բառերը
չեն, բանը ժողովրդական մտածողությունն է՝ ամենայն հայաց բանաս-
տեղծի անմատչելի պայմաններից մեկը: Թումանյանի կատարած
փոփոխությունների մեջ չէա ոչ մի բառ, որ խորթ լինի ժողովրդական
մտածողությանը, լինի ինքնահեար ու արհեստական: Մտեղծագործական
կյանքի տուաջին իսկ օրերից մինչև «Մերիտուի հրամեշան» ու «Արուս-
յակը» Թումանյանը չի գրել ոչ մի տող, որ դուրս քնկներ ժողովրդա-
կան մտածողության քնդհանուր շղթայից:

Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան աչքի է քնկնում մի զար-
մանալի հասկություն, որի մեկ այլ օրինակ, որքան մեղ հայտնի է,
հայ երաժշտական մշակույթը չունի: Տիգրանյանի ստեղծագործության
մեջ չէա ոչ մի հտաված, ոչ մի մեներդ կամ գուգերդ, որի հիմքում
քնկած լինի որեէ ժողովրդական մտալով: Միաժամանակ նրա ստեղծա-
գործությունն ամբողջովին է ժողովրդական և որպես այդպիսին էլ քն-
կալում է ժողովրդի կողմից: Օպերայի «Բարձր սաբեր», «Ասում են
ուրին» մեներգերը, «Ամալի տակից ջուր է գալիս», «Համբարձում յայ-
լա» խմբերգերը հիշելիս մենք չենք էլ մտածում, որ դրանք ժողովրդ-
րդական երգեր չեն և իդուր է ժողովրդական բանավոր ստեղծագործու-
թյան մեջ դրանց տարբերակները որոնելը: Այսպես է, քանի որ ժո-
ղովրդական է Տիգրանյանի երաժշտական մտածողությունն առհա-
սարակ:

Այս տեսակետից տեղի է ունեցել մի հաղվացյուտ ու երջանիկ դու-
գալիաություն: Իրար են հանդիպել ժողովրդական մտածողությամբ

¹⁷ Թումանյանի բանաստեղծության ինքնագիրը կամ ինքնագրերը մեղ չեն հասել,
սակայն 1908 թ. Քառվի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի սեփական օրինակում
Թումանյանը բազմաթիվ ուղղամներ է արել, որոնց մեծ մասը մեկ է հետագա հրա-
տարակությունների մեջ: Մենք կարող էինք մեջ բերել նաև այդ ասեա աշխատանքի
օրինակները, բայց դա չարեցինք բացառապես ուսումնասիրությունը չծնարկեռնելու
համար:

օժտված բանաստեղծն ու երաժիշտը: Տիգրանյանի Լրաժշտության նման
և, թերեւ, ավելի ժողովրդական է Թումանյանի պոեմը, թէև այս դեպ-
քում էլ ոչ ոք չի կարող ցույց տալ դրա ամբողջության կամ քիչ թե
շատ նշանակալից հատվածի ժողովրդական որևէ հախօրինակ: Այս
դեպքում ես ժողովրդականը ոչ թե ստեղծագործության տարրն է, այլ
ուղին, գրողի մտածողության սղջ համակարգը: Սա է Թումանյանի եր-
կերի հսկայական ներգործոն ուժի գաղտնիքը:

Գալով մանրամասներին, պիտի ասենք, որ իր մշակումներում,
հախօրինակի համեմատ հոտը պահելու համար, Թումանյանը չի վարա-
նում նաև փոխ առնել ժողովրդական լեզվի՝ իր ստեղծագործության
համար ոչ ալեքան տիպական ձևեր, օրինակ՝ հենց նույն «Կաքավի
գովքը» բանաստեղծության մեջ, թեև Վանի բարբառը փոխարինել է
ժամանակակից գրական լեզվով, այնուամենայնիվ պահել է «երեն»
վերջավորությունը, որը շատ ավելի հարագատ էր շիրակցի Ավ. Իսա-
հակյանին, քան լուսնյի Թումանյանին: Նա չի գրում «ամպերից», «սա-
րից», «ծերից», «ծաղիկներից»¹⁸ (թեև այդ դեպքում, թվում է, ոչինչ
չկորցնելով, բանաստեղծությունն ավելի կմոտեցներ իր մյուս ստեղ-
ծագործություններին), այլ գրում է «ամպերեն», «սարեն», «ծերեն»,
«ծաղիկներեն», այնպես, ինչպես ժողովրդական երգում:

* * *

ԱՄՓՈՓՈՒՄ. Կրկինք «երկու խոսքի» թեզն այն մասին, որ ստեղ-
ծագործական աշխատանքն իր բոլոր փուլերում հնարավոր չէ առանց
ներշնչանքի, որ ներշնչանքի հախօրինակ կայծը խարույկ չի դառնա,
եթե բանաստեղծը նույն ներշնչանքով «ճիգ ու ջանք» չգործադրի, ան-
տառից չոր փաշտ չբերի, չկոտորի, չտանի խարույկի համար հախօրնք
բնարած սեղը, այդ փաշտերը չդասավորի այնպես, որ միջանցուկ քա-
մին կրակը բորբոքի, այնպես, որ բոցը «մինչև երկինք հասնի» ու տա-
քացնի խարույկի շուրջը բոլորած մարդկանց:

Առանց այս տրեւության, որն, ինչպես ասեանք, նույնպես սահման-
ված է «վերուստ», բանաստեղծությունը բանաստեղծություն չի դառ-
նա, ինչպես դարձյալ Չարենցն է ասում՝ չի հասնի «այն ջինջ պարզու-
թյան»¹⁹ Ու՛ր ձեռք է բերվում զովար վարժությունը»:

¹⁸ Սկզբնական գրառման մեջ այդ ձևերը պահպանված են:

«ԻՐԻԿԱՆԱՅԻՆ ԶԱՆԳԵՐ» ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆՐԳՐ

ԵՎ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՐ

Եթե փորձենք վերհիշել, նաև թվաբեկ ուսական ժողովրդական երգերից ամենաժողովրդականների կամ ամենատարածվածների անունները, բնագամենը մի տոտնյակ, ապա դրանց թվում կլինի նաև «Իրիկ-նային զանգեր» կամ, ըստ ուսականի, «Вечерний звон» երգը, որ հնչում է ավելի քան մեկուկես դար և այսօր շարունակում է հուզել մարդկանց, թոցնել նրանց երևակայությունը գեղի հին կարտաներ, արթնացնել նրանց հիշողության մեջ անցյալի հոգեպարար պահեր ու տեսիլքներ:

Հիշեցնենք երգի խոսքերը.

ВЕЧЕРНИЙ ЗВОН

Т. С. Вадков-ой

Вечерний звон, вечерний звон!
Как много дум наводит он
О юных днях в краю родном,
Где я любил, где отчий дом,
И как я, с ним навек простясь,
Там слушал звон в последний раз!

Уже не зреть мне светлых дней
Весны обманчивой моей!
И сколько нет теперь в живых
Тогда веселых, молодых!
И крепок их могильный сон,
Не слышен им вечерний звон.

Лежать и мне в земле сырой!
Напев унывный иадо мой
В долине ветер разнесет:
Другой певец по ней пройдет.
И уж не я, а будет он
В раздумье петь вечерний звон.

Գոյութիւն ունի այս նույն բանաստեղծութեան մի երգարանային խմբագրութեան ևս, որն ավելի հաճախ է կատարվում ու հրատարակվում: Երբ պարզացան այդ բան չէ, բան ամբողջական բնագրի համառոտումը, բնագրի երեք վեցնշակից կամ 18 տողից պահպանված են ասաջին տան վեց տողը, երկրորդը՝ 3—4 տողերը, բայց փոքր-ինչ փոփոխված («И сколько нет теперь в живых»-ի փոխարեն՝ «И многих нет теперь в живых...»): Իսկ վերջում կրկնված՝ ասաջին տան 1—2 տողերը, կարճ՝ բուն երգից միայն 8 տող...

Ահա՛ այդ տարբերակը.

ВЕЧЕРНИЙ ЗВОН

Вечерний звон, вечерний звон!

Как много дум наводит он!

О юных днях в краю родном,

Где я любил, где огний дом,

И как я, с ним навек простясь,

Там слушал звон в последний раз!

И многих нет теперь в живых.

Тогда веселих, молодых!

Вечерний звон, вечерний звон!

Как много дум наводит он!

Գրականագետ, հանգուցյալ Ա. Ինճիրկյանը 1939 թվականի վերջերին Օրյոլ քաղաքում իր ուկրաինացի բնկերներից մեկից լսել է «Вечерний звон»-ի մեկ այլ տարբերակ ևս, բայց ինչպես մի քանի տողը ու բոլորովին այլ խմբագրությամբ.

Вечерний звон, вечерний звон!

Как много дум наводит он,

Как я стоял и весь дрожал.

Последний раз «Прощай» сказал...

Երբ նա հետաքրքրվել է այդ երգով, բնկերը պատասխանել է, որ ինքը միայն մի աստիճանից, մնացածը մոռացել է, չգիտե նաև, թե ո՞վ է հեղինակը, բայց համոզված ասում է, որ այն «սքսոսկյալի» երգ է...²:

¹ Русские народные песни, М.: Музгиз, 1980, с. 131.

² Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, դիրք 3, Երևան, 1983, էջ 412:

Ցավոք, առ այսօր հայերեն թարգմանված չեն երգի ո՛չ ամբողջական բնագիրը, ո՛չ էլ համառոտ խմբագրությունը, թեպետև երկուսն էլ սիրված ու տարածված են եղել նաև հայ իրականության մեջ, մասնավորապես այնպիսի շրջաններում, որոնցից գուրս եկած որոշ անհատներ լինելով ուսսական միջավայրում՝ մայրենուն հավասար իմացել են ուսերենն ու ուսական երգերը, իսկ ոմանք էլ, աքսորվելով ու ընկնելով ցարական տաժանակրության վայրեր ու բանտեր, շարունակ հիշել են իրենց անձկալիներին ու Հայրենիքը և հոգում անթեղված ցավն ու կարոտն արտահայտել «Вечерний звон» երգի խոսքերով:

Ո՞վ է, սակայն, ուսական այդ երգի հեղինակը և նրա երաժշտությունը:

Մեր ձեռքին կան ուսական ժողովրդական երգեր ամփոփող բազում երգարաններ: Ոմանց մեջ «Вечерний звон»-ը հռչակված է պարզապես ազգային ժողովրդական երգ և՛ ծագումով, և՛ խոսքով, և՛ երաժշտությամբ, ուրիշների մեջ էլ ժողովրդական է համարվում լուկ երաժշտությունը կամ մեղեդին, իսկ խոսքերը՝ ողբերգական: Ճակատագրի ակեր բանաստեղծ Ի. Կոզլովի հեղինակությունը, ինչը ճշմարիտ է մասամբ միայն, որովհետև հայտնի է, որ «Իրիկնային զանգերի» համար երաժշտություն են գրել նշանավոր կոմպոզիտորներ՝ ուսու Ա. Ալյաբևն ու Ա. Գրեչանինովը, լեհ Ստանիսլավ Մոնյուշկոն, իսկ ինքնուրույն ու թարգմանական ստեղծագործություններն անցյալներում, սովորաբար, չէին զանազանում միմյանցից:

Նվ այսպես՝ աստիճանաբար մոռացության են մատնվել երգի բուն հեղինակի անունը, կավեղացները՝ և այն լեզուն, որով սկզբնապես հորինվել է բանաստեղծությունը:

Իհարկե, կան նաև իրազեկներ, որոնցից ոմանք հայտարարում են, թե անգլիացի հռչակավոր բանաստեղծ Թոմաս Մուրը գրել է «Ռեւսական մեղեդիներ» խորագրով բանաստեղծական շարք, և «Իրիկնային զանգերը» այդ շարքի բանաստեղծություններից է, «զարմանալի, անհասկանալի ձևով ուսական մի ստեղծագործություն», որին անբռնաբանաբար՝ մարդ ակամայից վերհիշում է ո՛չ թե անգլերեն բնագիրը, որով գրված է այն, այլ ուսերենը³:

Իբրև նախնական նկատողություն՝ ասենք, որ Թոմաս Մուրը «Ռեւսական մեղեդիներ» խորագրով բանաստեղծական շարք չունի... Նրա շարքը կոչվում է «Ժողովուրդների երգերը», իսկ ավելի շարքի բանաստեղծություններից մեկը խորագրված է նախ՝ պարզապես «Երգ», իսկ հետագայում ավելացվել է նաև ենթավերնագիր՝ «Սանկտ-Պետերբուրգի զանգերը»:

³ В. Афанасьев, Жизнь и лира, М., 1977, с. 124—125.

Պետերբուրգում կային շատ եկեղեցիներ՝ ուսաների, լեհերի, հայերի... Երբեմն՝ ոչ անպայման առասկառն եկեղեցու զանգեր, թեպետ Լեւոն-Վերնապրից ցանկացել էն այդ խմբար մակարերել...

Բանաստեղծական հիշյալ շարքը Մուրն աստօին բեղում լույս է բնծայել 1815-ին (թե՛ 1817-ին), հետագայում վերստին ու վերստին լրացրել, իսկ վերջական տեսքի բերել 1828-ին:

Հեղինակի խնդիրն, այսպիսով, պարզ է: Բանաստեղծ Ի. Կոզլովը երգի թարգմանիչն ու ժողովրդականացնողն է ուսական միջավայրում (թարգմանությունը կատարված է 1828-ին և ձոնված բանաստեղծի մտերմության՝ Տատյանա Սեմյոնովնա Վալդեմայերին): Բայց մշուշի մեջ է մտնում տակավին ակունքների հարցը՝ ուսական ելանքի հետ ունեցած առնչությունների խնդիրը:

Ինչպես հետազոտողներն են ներկայումս գրում՝ «Իրիկնային զանգեր» բանաստեղծությունն ենթավերնագրեր՝ «Մանկա-Պետերբուրգի զանգեր» անվանումը, Մուրն համար «սասկ պայմանական նշանակություն ունի», որովհետեւ, «համաձայն որոշ ավյալների՝ սույն բանաստեղծությունը հաշվական ժողովրդական երգի փոխադրություն է»:

Ընդգծված արտահայտությունը փոխ ենք տալ միջազգային հոշակի տեր ուսու դիտականներ Միխայիլ Պավլովիչ Ալեքսեևի, Բորիս Բորիսովիչ Տոմաշևսկու և Վիտալի Վլադիմիրովիչ Զախարովի աշխատասիրությանը կապված ու մեկնաբանված «Անգլիական բանաստեղծությունը ուսական: Թարգմանություններով (XIV—XIX դարեր)» ժողովածուից, որ լույս է բնծայել «Պրոգրես» հրատարակչությունը 1981-ի սկզբներին, Մոսկվայում⁴:

Նույնպիսի մեկ այլ վկայություն էլ գտնում ենք «Библиотека всемирной литературы» 200-հատերյա մատենաշարի 125-րդ հատորի՝ «Անգլիական սոցիալիզմի բանաստեղծությունը» ժողովածուի ծանոթագրություններում. «Ըստ առկա տվյալների՝ այս բանաստեղծությունը հայ ժողովրդական երգի փոխադրություն է»,—գրել է Ն. Վիտկոսկին՝ տվյալ ժողովածուի աշխատասիրողներից մեկը⁵:

Վերջապես՝ գոյություն ունի և մի նորաթուխ վարկած, բայց որի «Իրիկնային զանգեր»-ի խոսքերը փոխ են առնված XI դարի վրաց բանաստեղծ Գեորգի Մթածմինդելու ինչ-որ երկածից, որի հնագույն կամ միակ արտագրությունը պահվելիս է եղել Հունաստանի Աթոս լեռան վանքի մատենադարանում, դարեր անց, շղիանա ինչ հրաշքով, հասել

⁴ «Английская поэзия в русских переводах, XIV—XIX века, М., изд. «Прогресс», 1981, с. 662.

⁵ «Поэзия английского романтизма». М., 1975, с. 624.

է Անգլիա, ընկել Թոմաս Մուրի ձեռքը, որը և անհապաղ այդ խուցուրի (թե՞ հունարեն) բնագիրը թարգմանել է անգլերեն⁶:

Բայց Մթածմինդկին բանաստեղծ չէր...

Վերջին կարգի բոլոր վարկածներն էլ անապացույց են, իսկ առանձին դեպքերում նաև՝ քմահաճ: Նորից անդրադառնանք մեր հիմնական խնդրին և տեսնե՛նք, կարո՞ղ էր հայ կյանքն իր մշակութային ավանդներով, բանաստեղծական պատկերներով ու տրամադրություններով ազդակ դառնալ Մուրի՝ խնդրո առարկա «Երգին»:

Թոմաս Մուրը անգլիացի հուշակավոր բանաստեղծ է, ռոմանտիկ քերթող ու ազատաբաղձ մտածող, Բայրոնի ընկերն ու կենսագիրը: Իսկ ռոմանտիկ քերթողների համար բավական էր մի տող, մի բառ, որ նրանց երևակայությունն իր սավառնումներն սկսեր: Ո՞վ դիտե, գուցե Մուրն էր ազդել, որ Բայրոնը հետագայում իր հայկական հետազոտություններն սկսեր: Մուրը ծնվել է 1779-ին, Դուբլինում, վախճանվել 1852-ին: Կրթությունն ստացել է հայրենի քաղաքի համալսարանում: Այնուհետև անցել է Ամերիկա: Անգլիա է վերադարձել 1811-ին: Փամանակին մեծ ժողովրդականություն են վայելել Մուրի «Իռլանդական մեղեդիներ» շարքը (1807—1834) և «Լալա Ռուկ» պոեմը (1817): Տարիների ընթացքում մեծ ոգևորությամբ ու սիրով նա պատրաստել ու լույս աշխարհ է հանել (1815, թե՞ 1817) նաև «Ժողովուրդներ: Երգերը» խորագրով բանաստեղծությունների շարքը: «Իրիշմային զանգերը» այդ շարքի լավագույն գործերից մեկն է:

Առ այսօր, որքան դիտենք, Թ. Մուրի երգը հայերեն է թարգմանվել միայն մեկ անգամ և տպագրվել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության պաշտոնաթերթ «Բաղմավեպում», 1905 թ. № 11-ում (էջ 518), քերթվածի հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկություններով ու բնութագրական խոսքով հանդերձ: Թարգմանիչը (նաև՝ ակնարկի հեղինակը) «Հ. Ա. Հով.»-ն է, որսիսի անվանատառերը, երևի թե, պիտի՛ վերծանել՝ Հայր Հովհաննես Ավգերյան: Թարգմանիչն, ինչ խոսք, որսացել է Մուրի երգի մատերիկ տոնն ու հուզիչ շեշտերը, բայց օգտագործած լեզվական ատաղձների հեռավորությունը (երեկոյ, զանգակը, զաշնակը, անդոյր) կասեցրել է բանաստեղծի զուլալ հոսքը:

Եվ այսպես, տպագրվելով միայն մեկ անգամ ու այն էլ՝ Մխիթարյանների հանդեսում, որ այժմ խիստ դժվարագյուտ է, երգի հայերեն փոխակերպությունը լայն տարածում չի ստացել և շատ շուտով մոռացվել է:

⁶ S. M. Thomas Murr, Избранное, изд. ХЛ, М., 1981. с. 335 և Վուդհարսկայուի ծանոթությունը:

Ահա՛ այդ մոռացված թարգմանությունը, որ ուշագրավ է, ամենից
ավելի. որպէս գրական-պատմական իրողություն.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՁԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ո՞հ, զանգակներ, երեկորին սիրո՞ւն զանգակը,
Ինչքան վկայեր չըծեն հոգվույս անոնց զաշակը,
Վկայե՞ր իմ տան և մանկության ու չեղտ ժամուն,
Երբ լըսեի հուսկ հոգեզմայլ անոնց թրեղուն.

Ուրախ ժամերն այն ծիծաղկոտ անհետացան.
Եվ երբեմնի սրտեր գրվարի՝ արդ ցիրուցան
Ննչեն անդոյր գերեզմանի մէջ խաւարին
Ու չեն լըսեր մեզմ զանգակներն երեկորին:

Իւրբ մեռնիմ էս ալ, նույնպէս զաշակավոր
Պիտի չընչէ հովտին մէջ այդ նըվազն ազվոր.
Մինչ այլ բերթողք թափառելով հոն միաշինակ՝
Հզրե՞ց երգէն, երեկորին սիրո՞ւն զանգակը:

Ծանոթանա՛նք երգի անդլերեն քնագրին նույնպէս, որպէսզի հա-
մեմատության եզրեր ունենանք.

AIR.—THE BELLS OF ST. PETERSBURGH

Those evening bells! those evening bells!
How many a tale their music tells,
Of youth, and home, and that sweet time,
When last I heard their soothing chime.

Those joyous hours are pass'd away;
And many a heart, that then was gay,
Within the tomb now darkly dwells,
And hears no more those evening bells.

And so't will be when I am gone;
That tuneful peal will still ring on,
While other bards shall walk these dells,
And sing your praise, sweet evening bells!

Քանի որ առ այսօր չկա Մուրի՝ հայերիս համար այնքան կարևոր
այս երգի բանաստեղծական համարժեք թարգմանությունը, իսկ Մխի-
թարյանների կատարածն էլ մտամբ հնացած է, անդլերենին անհա-
ղորդ ընթերցողներին դյուրություն ընձեռելու համար տանք նաև քերթ-
վածի բառացի փոխադրությունը.

Սանկտ Պետերբուրգի զանգեքը

Այդ իրիկնային զանգերը, այդ իքիկնային զանգերը,
 Ինչքան հեքիաթներ է նրանց երաժշտությունը պատմում
 Նրիտասարդության ու հայրենի տան մասին և այն քաղցր
 ժամանակներին,
 Երբ վերջին անգամ ևս լսեցի նրանց հոգեկոթ դողանքը:

Այդ ուրախ ժամերն անցել են:
 Եվ շատ արտեր, որ այն ժամանակ խիստով էին լցված,
 Խափար դերեզմաններում էն այժմ ապրում,
 Եվ չեն լսում աչքի տակ այդ իրիկնային զանգերը:

Եվ այսպես կլինի, երբ ևս էլ կանցնեմ.
 Այդ մեղեդային զոդանքը դեռ կշարունակի հնչել,
 Մինչդեռ ուրիշ զուտանհր կբայլեն այն անտառապատ
 հովիտներով
 Եվ կանեն ձեր զգվոր, անուշիկ իրիկնային զանգեր:

Բայց ի՞նչն է այս երգի մեջ հայկականը և ո՞րտեղ պիտի փնտրել
 նրա հայկական սկզբնաղբյուրը:
 Սկսենք փոքր-ինչ հեռվից:

Զանգն ու երեկոյան մեղմ զանգահարությունը պաշտիլի և հոգե-
 պարար իրողություններ էին հայոց համար դեռ հին ժամանակներից:
 Հայոց հոշակավոր մենաստաններում, միջնադարի անանուն ճարտա-
 րապետների և քարգործ վարպետների ձեռքով կանգնեցված հոշակապ
 զանգակատներն այսօր էլ զարմացնում են իրենց համարձակ լուծում-
 ներով ու երկնասլաց ճախրանքով: Ամենատպալուրիչը էջմիածնի մայր
 տաճարինը և Հաղրատի Սուրբ Նշան վանքինն են: Կան և ավելի հա-
 մեստ զանգակատներ, տաճարների ու կկեղեցիների կողքին կամ գա-
 վիթներում՝ հյուրընկալված զարմանահրաշ գմբեթների տակ և, որ
 առավել կարևոր է, հայոց հողի վրա ձուլված զանգակներով ու հայե-
 րեն: մեծախորհուրդ արձանագրություններով:

Հենքն այդ զանգակատները կոչել են «գեղեցկազարդ տաճարս առ-
 տուծոյ՝ զարթուցանող փառարանչաց տեառն», իսկ զանգակները զո-
 տևորիկ են այսպիսի խոսքերով:

«Լսիլի արա՛ ինձ, Տէր, զձայն ցնծութեան և ուրախութեան»: «Լսե-
 լի արա՛ ինձ, Տէր, զցնծութիւն և զուրախութիւն, և ցնծասցեն ոսկիբը
 իմ տկար», արտահայտություններ, որոնք հարասություններն են Սաղ-
 մոսարանի հայտնի խոսքերի (Մ, 10), «Լսելի արա՛ ինձ զցնծութիւն և
 զուրախութիւն, և ցնծասցեն ոսկիբը իմ տառապեալ»:

Մեջբերված արձանագրությունները Տաթևի գանգերից են, իսկ հեղինակը՝ նշանավոր հայ մատենագիր Ստեփանոս Օրբելյանը (մոտ 1280—1305):

Զանգերի ու գանգակատների մասին հիշատակություններ կան միջնադարյան շինարարական արձանագրություններում ևս. օրինակ՝ Անիի ու Փրկիչ (նույն՝ Ապղլարիի Պահլավունու) եկեղեցու վիմագրերից մեկի մեջ գանգակատուն կառուցելու վերաբերյալ ասված է. «Որք զվարձանէք ի ձայնից սորա, ասացէ՞ք. Տէր աստուած, ողորմեա՛ւ Մխիթարս և ծնողաց իւրաց...»:

Տոգերիս մեկնաբանի՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ենթադրությամբ, սուրբ Փրկիչի գանգակատնից հնչել են գանգերի խումբ, ու լսվել է ամբողջական մեղեդի⁷:

Եւ այս կտորը հարատեւել է ո՛չ միայն մայր հայրենիքում, այլև սփյուռս աշխարհի հայկական զաղթավայրերում: Այն տեղերի տաճարներն ու եկեղեցիները, ճիշտ է, հաճախ հետանում էին ազգային ճարտարապետության ավանդական ձևերից, բայց գանգակներն ու գանգակատները կանգնեցվում ու հնչում էին:

1602 թվականի օգոստոսի 26-ին, երկուշաբթի օրը, բնական աղետից՝ չքա ճարակ է գտնւում ու մոխրանում հարուստ ու անվանի Լեւոնաշանի կամեհից հայտնակ քաղաքը: Այրվում ու կործանվում են ո՛չ միայն փայտաշեն, այլև քարուկրից կերտված շէնքերը, կուղպակները, եկեղեցիները:

Ամեն ինչից զրկված և սեփական տան մոխիրների առջև կանգնած մարդիկ, բոնոր զբոխներ՝ վերն աչքս ծածկ չունեին, այնքան չէին ցավում իրենց կորցրած հարստության՝ տների, կայք ու դուլքի համար, որքան՝ գանգակների:

Զուգադէ տարեդիրը նույն օրերին գրած իր հիշատակարանում այսպէս է նկարագրել իր անսփռփ վիշտը. «Մեծ և ահալին էր ցատումս այս, զի բնա ո՛չ կարալին գեմ կալով՝ շիջուցանել զհօւրն, քանզի իբրև կայծակունն հրալ բորբոքելով՝ ալքէր և առչարէր զբարինս և զփայտս...»

7 Գերլման հայ վիմագրության, սրբիկ Ա. Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 43: Նույնի՝ «Историческое путешествие», Ереван, 1963, с. 187. Ի դեպ, այդ զանազան եկեղեցու մասին վկայում է Ս. Պետերբուրգում, Պետական էրմիտաժում Միջանկյալ տանը, ու գանգերի ու նրանց արձանագրությունների մասին հայտնի հայագիտ Հովսեփ Օրբելուց բացի, որի քննության տարեկան Անիի պեղումներից հայտնաբերված հնադրատեղական նյութերն էին, ուշագրավ նկատառություններ ունի և շնորհալի հնագետ, պատմական գիտությունների պետ Ս. Քալանթարյանը, որը, մասնավորապես, ուսումնասիրել է Տաթևի ավերակներից հայտնաբերված գանգերը (տե՛ս «Հայագիտական հետազոտություններ», պրակ Ա, Երևանի համալսարանի հրատ., 1974, էջ 115—119):

Այլ ևս այս մեծ պատուհաս էր, զի եկեղեցիք Հայոց ալրեցան, և զան-
գահներ հալեցան ի մէջ պուրճերուն. մեծ և ողորմելի կսկիծ եղև վասն
հրաշալի և փառաւոր զանկականերուն, նույնպէս և Իլախ (Լամա լեհ—
Պ. Հ.) ազգի և Բուզ ազգի եկեղեցիք զանկաներով ալրեցան: Ո՛հ թէ
մեծ և գեղեցիկ զանկաներն: ալրեցան, որ գին չունէին»⁸:

Իսկ տարիներ անց, երբ ժողովուրդն ուշքի է գալիս և միջոցներ
գտնում վերաշինելու հին զանգակատունը, քաղաքի նոր ժամանակա-
գիրը հաջաբառովամբ արձանագրում է. «Կամեհացիք <Ո՛հ թէ [= 1630]
լեւի> ապրիլի 5 <-ին> գմեծածախ և զփառահեղ զանգակատունն
Ս. Նիկողայոս հայրապետին շինել սկսան և 1633 [= 1633] թուին աւար-
տեցին»⁹:

Դեռ միջնադարից զանգերի մասին հորինվել են նաև չափածո
ստեղծագործություններ: Հիշենք զրանցից ամենահատկանշականները՝
Ներսես Ծարճալու հանգավոր հանելուկները

Երկու եղբարք միմեանց նման,
Որք են շարեալ ի մի գերան,
Իրք գմահապարտ են ի կախման
ժամէ ի ժամ զաղաղակ բռնան:

Ըննչ հրեշտակին ձայնիս գոչեն,
Զմեզ յագօթիս հրաւիրեն,
Ինքեանք բնաւ չմտանեն,
Տեկեղեցին թկոյտ և են:

Մի՛տ գիր, լսէ՛, եղբայր աղբոր,
Բանիս, որ է խորհրդաւոր,
Զայնիս հընչեն յոյժ զօրաւոր,
Թկոյտ ծուլիցն են նենգաւոր»¹⁰:

Մեզ ծանոթ են զանգակատների կառուցման առթիւ ավելի նոր
ժամանակներում հյուսված ստանալորներ ևս («Տաղ ի վերալ զանգա-
կատան վանից սուրբ Առաքելոյն Թովմայի, որ ի յԱզուլիս»), բնված
XVIII դարի սկզբներին, որոնց մեջ ալլօրինակ ձեռնարկումները փա-
ռաբանվում են մարդկանց մեջ հավատի ու հուլիսի զգացումները մշտա-

⁸ «Կամեհացի», հրատ. Ղ. Ալեշան, Վենետիկ, 1856, էջ 63—64:

⁹ Նույն աւղում, էջ 138:

¹⁰ Ա. Մնացականյան, Հայ միջնադարյան հանելուկներ, Երևան, 1950, էջ 352—353:
Շնորհալու մեկ այլ հանելուկ էլ ձայնում է. «Տարբական, տարփողական յՍրովբէա-
ղոշ, երգձայնական, ի սեռէն իւր ազգական յԶայն արձակէ հնչողական» (ն. տ.,
էջ 296):

պէս արթուն պահելու, նրանց աստվածահաճո զործերի մղելու և բարոյապէս ու հոգեպէս մաքրագործելու համար, որովհետև՝ քանի դեռ կանգուն են զանգակատները, ու զոգանջում են նրանց զանդերը, մարդը կլինի հոգով արթուն և բնթացքով արդար.

...հէջ գձայն

Դարբիւկեան փողայն նման,

Ջարթուցանէ գամենեան՝

Փառքս տալ սուրբ երբորգութեանն...11

Ձանդակների զանգահարությունը հալ մարդկանց տրամադրել է խոհերի ու խորհրդածութլւոնների, կարտաի ու վերհուշների, սրտնք բխել են անարատ հոգուց, որպէս պանդուխտի տրտունջներ՝ տխուր ու հուզաշատ: Հիշե՛ք այդօրինակ տրտմաթախիծ խոհերից մեկը՝ քաղելով միջնադարւան անանուն դուստնների հորինած հայրեններից.

Ժամ-ժամ, զիմ զարիպութիւնս

ես լիշեմ ու նստիմ, ու լամ.

Ճապղկի եմ քրի նման,

Ի յօտար երկիր կու գնամ:

Աստուած զիտե ան հանգիստ,

Ուր կերթամ կամ ուր տի մնամ.

Ո՞վ կտպէ խաչն իմ սրտիս

կամ հողմարբ, որ ես զւրանամ:

Տորեկն եմ նեաի նման,

Ուր նեաեն, ես ի հոն կենամ.

Դիշէ՛րն աղեղան նման՝

ես լորաթափ ի վար կու մնամ12:

Հալ պետնի վրա ստեղծված ու հալ սրտից բխած ալս կամ ալսպիսի մի ռաբիշ երգ, տակաւին անցլալ դարի 10-ական թվականների սկզբներին, Արևելքում շոջազալոդ անդլիադի ճանապարհորդների¹¹, հնդկահայ զործիչների¹², վենետիկի Միսիթարլան հայրերի¹³, լահահայ մտավորականների¹⁴, թե՛ մեկ ալ ուղիով (բուն երգը կամ նրա թարգ-

11 Նաղաշ Հովնաթան, Տաղեր, Երևան, 1963, էջ 206—209, քաղված՝ Ս. Սիմոնյանի «Նաբահայոս տաղասաց մը Ստեփանոս Դաշտեցի» զրբի հավելվածից, Բելրուք, 1981, էջ 97—98:

12 Պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյան, Դուստնական-ժողովրդական տաղեր, Երևան, 1940, էջ 203—204: Բնագիրը քաղված է ՎՏԲ (Վենետիկյան) ձեռագրից, 1642 թվականից:

մանուկներն Անդրիա հասցնողի անունը: առաջիմ պարզված չէ) հասել է ոռոմանիկ մեծ բերքող Քոմաս Մուրին և, ինչպես հավաստում են հետազոտողները, ազգակ դարձել վերջինիս հուլիսյա քերթվածի համար, այն բերթվածի, որի ուստական փոխադրութունը, իբրև բուն ուսական երևույթ, տարածվել էր նաև մեղանում, իսկ մենք էլ բոլորովին տեղյակ չէինք անգլերեն սկզբնաղբյուրին և վերջինիս հաշկական տկունքներին: Ասում ենք՝ անտեղյակ, որովհետև հայ բնթերցողներին այդ մասին գեղես ոչ մի խոսք չեն ասել ու գրել հայ բանասերները:

Բայց մի՞թե Քոմաս Մուրի «Երգը» իսկապես անծանոթ է մնացել հայ մարդկանց, հայ բանաստեղծների ուշադրությանը չի արժանացել հենց թեկուզ անգլիական գրականության հետ հաշկականի ունեցած առնչութունների կապակցութամբ:

1983 թվականի մարտի 18-ին, Հովհաննես Քոմանյանի թանգարանի և Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հրապարած բնթերցումներին, մի հաղորդում արինք՝ «Քոմանյանի անախ թարգմանութունը Քոմաս Մուրից», որակը և հրապարակեցինք այդ ստեղծագործության՝ Հ. Քոմանյանի կատարած սողացի թարգմանութունը, գուգահեռ ներկայացնելով բերթվածի վերրուծութունն ու տվյալ թարգմանության իրականացման պատմութունը: Ուշադրութուն հրապրեցինք հոգերանական այն իրողութունների վրա, որոնք կապված են հայրենիքից, հորազատ վալրերից հեռու նեալած և մերձավորների ու սիրեցյալների կարոտից տանջվող ու տողորվող մարդկանց անհաղթահարելի գղացումների հետ: Այդ գղացումներն արթնանում են նրանց երևակայության մեջ սկզբներում շատ սովորական առիթներով, բայց հետո, երբ միևնույն առիթները կրկնվում են, վերջիններն արդեն դառնում են մշտական ազգակներ և ենթագիտակցական զարթուցիչներ երեվակայության սղացումների համար գեպի անցած-գնացած ժամանակները և բնգմիշտ կորցրած երանութունները:

Կլաներն ու աշխարհը եղել են, կան ու կլինեն մեղանից հետո էլ, իսկ առօրեական գիպվածներն ու եղելութունները և՛ առաջ, և՛ այսուհետև նույն գղացումները պիտի արթնացնեն մարդկանց հոգում՝ հմալելով ու կախարգելով և արթմնին խոհերի պահին նրանց երևակայութունը մղելով այնպիսի սավառնումների, որոնցից անմասն չեն լինի նաև գալիք սերունդները: Մեղանից հետո եկողներին մենք այլևս չենք տեսնի, իսկ նրանք էլ, թերևս, չեն էլ մտածի, որ բնության նույն հրաշքները տեսել, նույն վալրերով անցել, նույն տվյալանքներն ու տենչանքներն իրենցից շա՛տ առաջ ապրել են նաև ուրիշները:

Հայ մարդուն այսպիսի խորհրգածութունների արբամողրող մշտական ազգակներից մեկը անցած-գնացած ժամանակներում դանդերն

ու զանգահարութիւնն էին, որոնք աստժո տաճար էին հրավիրում հա-
վատացլալներին՝ իրենց մեղանշական կոթերից ձեռքազատվելու և աստ-
վածահաճո գործերի նշիրվելու, տաճարների խորհրդավոր լուսլան մեջ
դուլի ու համերժի, կլանրի ու մահվան առեղծվածների շուրջ խորհրդա-
ծելու և բարեշարքս մաքրադարգիելու, մեռած, կորած կամ հեռու-հե-
տուներում թողած անձկալիներին հիշելու համար:

ժամ-ժամ, դիմ զարթոթիւնս
ես լիլեմ ու նստիմ, ու լամ...

Այս դեռ ազատութլան մեջ դառնում մարդը... Իսկ ի՞նչ կլինեք հո-
գելիճակը նրանց, որոնք զանգերի զեղանջը, որպէս իրողութլուն կամ
պատրանք, լսում էին արգելափակման մեջ, բանաւերում կամ արտ-
բւում, մերձավորներից բոնի ուժով ու զաժան ձեռով դառնում:

Թ. Մուրի բանաստեղծութլան քնարական հերոսի խորհրդածու-
թլունների նլուր ալս խնդիրներն ու իրադութլուններն էին, այս կա-
րտաներն ու բաղձանքները, այս համիտեհական ճշմարտութլուններն ու
ողբալի կացութլունը, որոնք բաժին էէն քնկնում շատ-շատերին, իսկ
ներկա դարի սկզբներին՝ ետե հալ ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհան-
նէս Թումանյանին, որը 1911 թվականի գեկտեմբերին ժանդարմների
հակողութլամը արաւրժից Պետերբուրգ և մոտ շորս ամիս անցկացրեց
անգի բանաւում, ամիւր ձիշա՝ կալանավորների տանը:

Դալի ու քենի, մասնութլան ու զրպարտութլան պատճառով էր,
որ հալ մեծ ժողովրդաւերը, որի կլանրի հարցն էր ալն օրերին հարեան
ժողովուրդների՝ հալերի ու թուրքերի միջն բոնկված մոլի կրքերը խա-
ղաղեցնելը և ազգամիջլան կոնֆններին վերջ գնելը, և որոնց համար նա
թափել էր տիտանալան ջանքեր, իսկ երբեմն էլ՝ հաղիմհաղ փրկվել
մահից, հիմա շարաշար աւուժում էր... Թումանյանի այս մեծ առաքե-
լութլանն անձիշա մեկնաբանում տալում՝ ցարական ժանդարմերիան
նրան արգելափակել էր նախ՝ Տփլիսի Մեաեխի բանաւում, ապա՝ Պե-
տերբուրգում, զրանով իսկ հասցնելով անձնական ու բարոյական ծանց
հարված, պատճառելով հողեկան բաղում տառապանքներ:

Բանաւում խորհելու և անցածք հիշելու շատ առիթներ ուներ Թու-
մանյանը, և, երբեմն տնուղդակիողեն, զսանք բեկվում էին նրա նա-
մանների մեջ, որոնք սկզբնական շրջանում, պարտաւղիւ կարգով, պետք
է զրեր բուտերեն, ինգլիս և սլաւաաթխանների, որ նալնդիւ պետք է
լինեին ոտակլեն:

Թումանյանի մշտական ու բաղձալի հյուրերը երազներն էին, բան-տարկչալի երազներն ազատության մասին, հաճախ, միաժամանակ, վառ ու մռայլ գույներով պատած: Նամակներից մեկում, անկեղծորեն պատմելով զուտորերին իր հոգեմիճակի մասին, Թումանյանը խոստովանում է. «Ձեզ հաճախ տեսնում եմ երազում, համարյա ամեն դիշեր, բայց մայրիկին՝ միշտ սևեր հագած» (նամակ Աշխեն և Նվարդ Թումանյաններին, 28 դեկտեմբերի 1911 թ.):

Իր նամակներում, գրեթե միշտ, աշաղիսի թախանձանքներ ու հար-ցումներ է անում. «Երեխաներն ինչպե՞ս են. ամեն մեկի մասին գրե-ցեք: Թող իրենք հերթով երկար գրեն: Ի՞նչ են անում տանըցիք, մեր մոտ բարեկամները, ի՞նչ խաբար գյուղից, ո՞նց են. ո՞վ է զալիս, ո՞վ է զնում» (նամակ կնոջը, 4 փետրվարի 1912 թ.):

Կա մի նամակ էլ, որդուն՝ Արտավազդին դրած, 1912 թ. մարտի 7-ին: Այստեղ էլ բանաստեղծի միտքը սավառնում է դեպի անցյալ ժա-մանակներ, երբ ազատորեն շրջում էր Հայաստանի հովիտներով ու դաշ-տերով. «Շատ ուրախ եմ,—գրում է նա,—որ դեպք է եղել, դնացել ես Արարատյան դաշար, Շիրակովն անց ես կացել: Եթե կարողանայիր մի լավ էլ հասկանալ, կարգալ ու խմանալ, ին ի՞նչ ես տեսել, շա՛տ բան կլինեիր արած... Է՛ն դաշտերը, է՛ն Մասիսն ու Արագածը (որ Մասի-սից բարձր է եղել), է՛ն Անին ու Շիրակը, է՛ն էջմիածինն ու Նրեանը, Աշտարակն ու Սշականը, իրենց միջի նշանավոր հիշատակարաններով, ին որտեղի՞ց են, ի՞նչ պատմություն ունեն և ինչո՞ւ են էդ օրին: Բայց նամակս տեղ չի անիլ...»:

Այս տրամադրությունները կարծես հարասություններ լինեին Թու-մաս Մուրի հայտնի երգի մեջ արտահայտված տվյալտանքների, որոնց բուսական տարբերակի, Ռուսիայում ժողովրդական երգ դարձած «Իրիկ-նային զանգերի» խոսքերն ու մեղեդին ծանոթ էին Թումանյանին ու նրա քննասիրի անգամներին:

Անցյալներում (և ո՛չ միայն անցյալներում) հին, բազմամարդ ու շեն քննասիրներն ունեին իրենց անփոփոխ կենցաղը, ավանդական սո-վորությունները, զվարճալիքները. ջահերն ասում-խոսում էին, պարում կամ երգում, մեծերը՝ ունեկնդրում ու երբեմն էլ ձայնակցում: Հովհան-նես Թումանյանի բազմամարդ քննասիրքն էլ, իսկ նա ուներ տասը զա-վակ՝ վեց աղջիկ ու չորս տղա, իր սեքսած երգերն ուներ, մայրենի և օտար լեզուներով, որոնցից մեկն էլ Ռուսիայում ժողովրդականացած «վեշերին զվոն»-ն էր: Այդ երգը հաճախ էր հնչում նրանց հարկի տակ: Կատարողները բանաստեղծի ավագ որդին ու զուտորն էին՝ Մուշեղը ու Աշխենը, մյուսները լուռ ունեկնդրում կամ մեղմ ձայնակցում էին: Հիմա էլ, այդ պահերը վերհիշելիս, չի կարողանում իր հույզերը զսպել

Թումանյանի կրթութեան գոտարք՝ Թամարը, որը և պատմել է մեզ այս մասին:

Ահա՛ բանտում էլ Թումանյանը առիթ է ունենում կրկին վերհիշելու, գուցե և լսելու, իրիկնային զանգերի մասին երգը և որոշում կալացնում՝ հալացնելու աչք:

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվում է մի ստվաք, սե աեաքակ, բոլոր թերթերը, որ թվով 64-ն են, համարակալված ու ժողովրդավարական բանտի աեաչի օգնականի ձեռքով ու բանաստեղծի կնիքով: Տեաքակի ներքա արխիվային համարն է 262: Ահա՛ ալդաեղ, 1912 թ. մարտի 9—16-ի միջև արված գրառումների շարքում, մենք գտնում ենք նախ՝ Թոմաս Մուրի բանաստեղծության ոտսերեն թարգմանության արադրությունը՝ վերջում նշված հեղինակի ու թարգմանչի ազգանունները. «Том. Мур. (Козлов)», իսկ կոդքին՝ «Բնագրի բաբգմանությունը, անգլերենից, բառացի» խորագերը, և վերջինի տակ՝ բանաստեղծության հայերեն տողացի թարգմանությունը Թումանյանի ձեռքով:

Ահա՛ Թումանյանի առ ալսօր աեաիպ ալդ թարգմանության հաբադաա վերարտադրությունը.

Այն երեկոյան* գանգերը, այն երեկոյան գանգերը...
Որքան շատ պատմություն է պատմում իր մտղիկով՝
երիաաաբգության, հայրենիքի և այն բաղղը ժամերի,
երբ վերջին աեղում լսեցի նրա սփոփիչ զոգանջը:

Այն ուրաի ժամերը աեցեղ են, գնացեղ.
Շատ սրաք, որ էն ժամանակ ուրաի էին,
կալար գերեզմ<անների> ներան են բն<ակում> ալժմ
եղ չեն լսում էլ այն երեկոյան գանգ<երը>:

Ալդոյեա կրկին, երբ եա կրմեաեեմ.
էն ներգաչնակ զոգանջը կրնչի տակալին,
Մինչև որ ուրիշ երգիչներ կրգբոեեն էա հալթաներում
եղ կրեբգեն գոլբղ աեաւշ, երեկոյան գանգեր:

Բանաից Թումանյանն ազաալից ալս թարգմանությունից օրեր հետո, մարտի 20-ին, իսկ Պեաերբուրգից Տիղիս վերադարձալ աղբիլի 19-ին և ալնուհեա ելիտովին մխրճվեց գրական-հրապառակաբասական կյանքի ու պալբարի ոլբրտ և ժամանակ շունեցալ Թոմաս Մուրի՝ հայերիա համար հաաբղբրական բանաստեղծության թարգմանությունը ալարտուն ու վերջնական աեարի բերելու:

* Բաղը գեղած է կրճատ: Կարելի է հեթաղրաբար կարդալ նաև՝ ԽՐԻՆԱՅԻՆ:

Գիտե՞ր Քումանյանը, որ Մուրի բանաստեղծության հիմքը հայկական ժողովրդական երգերն էն եղել: Չենք ուզում գուշակությամբ պարապել, որովհետև համապատասխան վկայություններ ու վավերագրեր մեր ձեռքին չկան ու գեղ չեն հայտնաբերվել:

* * *

Քումանյանն, ինչպես երևում է, ժամանակ անց, ուրիշներին էլ է խնդրում Մուրի այս հոգեցունց բանաստեղծությունը թարգմանելու հայերեն: Ժառանգների մոտ պահպանվել է մի այդպիսի բեկոր՝ «Երգի» առաջին տան թարգմանությունը, որը թեպետև կատարելության է ձեռքատում, մասնավորապես բառերի ընտրության խնդրում, բայց դարձյալ ցանկալին չի գտնված: Ահա՝ Քումանյանի խորհրդով կամ խնդրանքով կատարված թարգմանության այդ փորձի սկիզբը (Նիկոլ Աղբալյանի).

Մայրամուտի զոռանջ գանգի,
Որքան / հուշեր/ խոհեր բերում էս գու
Հայրենիքում ապրած կյանքի,
Ուր սեր տեսա, հայրենի աուն:

Այս տողերի արտագրությունն ստացել եմ սույն նոթերի հրատարակությունից հետո, այժմ արդեն հանգուցյալ Քումար Քումանյանից: Ավելի ուշ, Ռուբեն Զարյանի «Մայրամուտից առաջ» ինքնապատումի Բ հատորից (Երևան, 1990) ինձ հայտնի դարձավ, որ Ն. Աղբալյանը թարգմանած է եղել Ք. Մուրի երգն ամբողջությամբ: Թարգմանչի դուստրը՝ Շաղիկը, թեպետև առել է, թե «Միտս է մնացել «Վեհերնի զվոն» երգի նրա թարգմանությունը» (էջ 432), բայց հաղորդել է միայն սկիզբը, ալսինքն՝ մեր մեջ բերած չորս տողը միայն ու նույնությամբ, նաև ավելացրել. «Ինքը (այսինքն՝ Ն. Աղբալյանը—Պ. Հ.) երգում էր, մենք էլ միանում էինք իրեն» (էջ 433): Ի՞նչ է իրենից ներկայացրել շարունակությունը, կամ պահպանվե՞լ է առհասարակ, չկարողացանք պարզել:

ԹՈՒՄՆՅԱՆՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱՅՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՐ

1

Պետերբուրգում «Դաշնակցության գործի» դատավարության ժամանակ անպարտ հանաչվելով 1912 թ. մարտի 20-ին, չորս օր հետո, մոռացած դատապարտելի իր տառապանքները, Թումանյանը գրում է «Հայոց պատմություն» վերնագրով հոդվածը: Այստեղ նա բարձրացրեց շուտափուլի՝ հայոց պատմություն ստեղծելու անհրաժեշտության հարցը, որպեսզի ոչ միայն հայն ինքն իմանա իր մասին, «Թե ո՞վ է ինքը, ո՞րտեղից է գալիս և ո՞ւր գնում», իմանա իր պարսխառությունների, կրած փորձանքների պատմությունը, «հասկանա նրանց իմաստն ու փիլիսոփայությունը», ալլև, որ այդ պատմության միջոցով «նրան դատույր դատելիս կարողանա ծանոթանալ ու տյնպես դատել, որ նրան պաշտպանողը պաշտպանելիս» հենվի այդ պատմության վրա, ելակետ դարձնի գիտականորեն շարադրված ժողովրդի անցյալը (IV, 197—198): Հեղինակի նպատակը պատմության գիտական հրատարակությամբ «Հայկական հարցը» միջադպային տպարեզ հանելու գործին նպաստելն էր:

Թումանյանը գեո Պետերբուրգից Թիֆլիս չէր վերադարձել, երբ ապրիլի 7-ին «Հերիզոն» օրաթերթում տպագրվեց քննարկվող հոդվածը և նույն տեղում ապրիլի 16-ի առաջնորդսով զնահատվեց որպես հեղինակի «սրտաբուխ հառաչանք» «մի ժողովրդի վերաբերմամբ, որ ցավով ու կսկիծով պատմություն է ստեղծել, բայց միանգամայն անծանոթ է այդ պատմության և այդ պատճառով էլ առնջվում է ամելի ևս առատիկ»¹:

1912 թ. ապրիլի 7-ին Թումանյանը ներկա էր Պետերբուրգի հայ դադութի մշակութային գործիչների ժողովին, ուր որոշվում է ստեղծել հայոց պատմություն, հայագիտական ազգային ֆոնդ, հայկական ախղեմիա և համալսարան: Այդ նպատակի իրագործման համար ընտրվում

¹ «Հորիզոն», 1912, № 73:

է հանձնաժողով՝ Թումանյանի, Ն. Մառի, Ն. Ազոնցի, Դուկասյանի, Հովհ. Սաղաթեկյանի, Միքայելա՝ Տիգրանյանի, պրոֆ. Վարդանյանի, Պետականյանի, Վ. Սուրենյանի, Գարազաշի մասնակցությամբ:

Թիֆլիս վերադառնալու ճանապարհին Մոսկվայում կանգ առնելու հրավեր ստանալով, նա հանդիպումներ է ունենում տեղի հայ մշակութային գործիչների հետ և ստանում հրանց համաձայնությունը նույնպես: Թն նախաձեռնվող գործին ինչ ձևով արկումներով մասնակցեց Պետերբուրգի հանձնաժողովը, հայտնի չէ (բացառությամբ Մառի և Ս. Տիգրանյանի), իսկ Թումանյանը, հասնելով Թիֆլիս ապրիլի 19-ին, այդ ուղղությամբ լայն գործնական աշխատանք ծավալեց համակարգությամբ: Ապրիլի 25-ին գրած նամակով նա բանակցություն է վարում Ն. Մառի հետ, նախօրոք հայտնելով այն մեծ քննդրություն մասին, որ գտել է Պետերբուրգի հանձնաժողովի առաջարկը Մոսկվայում և Թիֆլիսում: Խնդրելով ակադեմիք գիտնականի աջակցությունը, նա իր գոհունակությունն է հայտնում, որ հայագիտության զարգացման գործում «զխամուր գերակատար» է դառնալու Մառը. «Նա սրտանց ուրախ էմ, որ հայկական ակադեմիայի և հայագիտության գործը մեր մեջ հաջողելու է Ձեր ձեռքով, կապվելու է Ձեզ հետ...» (V, 371): Այդ օրերին Պետերբուրգ էր մեկնելու 1911 թ. բնորված Գևորգ V Ասրենյանը՝ նիդերլանդ խաղաղության պաշտոնապետ ամենաչին հայոց կաթողիկոս հաստատվելու, ուստի և Թումանյանը Մառից խնդրում է օգտագործել նաև այդ առիթը (նույն տեղում):

Այնուհետև Թումանյանը իր բանակցությունները շարունակում է հայ գիտնականների հետ: Մայիսի 6-ին նա գրում է Մովսես Խախի. Տեր-Մովսիսյանին, գիմելով նրան ա՛յ միայն որպես հայագետի: Այդ օրերին պաշտոնական առյաններում իր հեղինակությունն ու կապերը օգտագործելով, նա միջամտել էր Մեսրոպ Խախիսյանին Թիֆլիսի և Իմերեթի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդի թափուր տեղում նշանակելու համար: Մի պաշտոն էր դա, որը նույնպես կարող էր օգտակար լինել հայկական ակադեմիայի ստեղծման համար (Խախիսյանը առաջնորդ քնտրվել է 1913-ի հունվարին): Մ. Տեր-Մովսիսյանը Գևորգ V-ին ուղեկցելու էր Պետերբուրգ որպես թարգմանիչ, ուստի խնդրում է նրան ևս՝ օգտվել այդ առիթից, բանակցել Մառի հետ, միաժամանակ արտահայտում իր հիացմունքը վերջինիս մարդկային հատկանիշերի մասին. «տու էղպես էլ լավ մարդ էլինի՞: Ն՞րբ են շատանալու էդ անտակ մարդկանց թիվը—համ լավ մարդ—համ գիտնական» (V, 375):

Մայիսի 28-ին Թումանյանը նոր գործին նամակի միջոցով կամենում է մասնակից դործելու նաև Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին (Միաբան)՝ որպես անվանի գիտնականի, «Ազգի մեջ կենտրոնական մի դիրք ունե-

ցող հալի»։ Գործի սկզբնավորումից անցած կարճ ժամանակամիջոցում նա համոզվել էր, որ եթե մամուլի միջոցով գիմեն ժողովրդին «մեծ նվիրաբերություններ են լինելու» և Տեր-Մկրտչյանին առաջարկում էր «ազգային շարժվել» գիտություն համար։ «Ախր շատ ենք անգետ ու կույր—գլուզից մինչև բազար, նոյեարական ու աշխարհական, գրող ու բեթերցող, ազն՝ ա, ազն՝ ա ամեն բանից, սկսած մեղանից, մեր պատմությունից, մեր կյանքից» (V, 375)։

Նախքան այս նամակը էջմիածին ուղարկելը՝ մայիսի 2-ին «Հորիզոնում» (N 73) Թումանյանի հրատարակում է «Հայագիտության ազգային ֆոնդը» հոդվածը, որը նախանշում էր ֆոնդի ծրագիրը։ Իր տեղում կռնակներ, որ Հայկազյան բնկերության կանոնադրության ծրագիրը շարադրված է այս հոդվածի հիմնական դրույթների վրա, որ եթե համաստեղներ իր խոսքերով՝ կատարվի «Հավաքել, ուսումնասիրել և հրատարակել»։ Չորս կեսից բաղկացած այդ ծրագիրը բովանդակում էր հսկայական գործ, մշակութային մի վերածնունդ, որն իր ուսերի վրա էր վերցնելու հայոց մտավորականությունը ժողովրդի գործուն մասնակցությամբ։

Տաս կես ուներ հայագիտական ազգային ֆոնդի՝ Թումանյանի առաջադրած ծրագիրը։ Առաջինը հավաքչական աշխատանքն էր՝ հայկական և օտար ազդյուններից քաղված պատմագիրների տեղեկությունները հայերի մասին, այլ երկրների պետական գիմեններում պահվող հայոց պատմությանը վերաբերող վավերագրերի, հայկական ձեռագրերի, վանքերի հին հիշատակարանների արձանագրությունների, հայ և օտար մամուլից քաղված նյութերի հավաքումը, հայ գաղութներում, մշակութային կենտրոններում, կաթողիկոսական գիմեններում պահվող հին ձեռագրերի կենտրոնացումը և այլն, և այլն։ Առանձնացվում էր հայոց լեզվի, կրոնի, հին և նոր դրահանություն, արվեստի բոլոր ճյուղերին վերաբերող նյութերի հավաքումը և ուսումնասիրությունը։

Լուսարանվող հոդվածում առաջնահերթ նշանակություն էր ստացել տասներեքը կհար։ Համոզված, որ այս գծվարին գործի համար կապահանջվի երկարատև անդուլ աշխատանք, նա առաջարկում է «առանձին ուշք դարձնել բոտ կարելու շուտով ապրու վերջին դարերի պատմությունը՝ հայերը Խուսաստանում, հայերը Տաճկաստանում, հայկական գաղթականությունը և հայկական խնդիրը» (IV, 199)։ Ինչպես տեսնում ենք, մշակութային այս ծրագրի իրականացումը ուներ նաև քաղաքական նպատակ՝ բարձրացնել ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, մշակույթը ծառայեցնել նրա ազգային արժանապատվության գոյացությունը, նպատակ էր «Հայկական հարցը» միջազգային ասպարեղ հանելու գործին։

Ուշագրավ է, որ այդ 10-րդ կետի շարադրանքից հետո հոդվածը տպագրելիս կրճատվել է մի քանի տող՝ կապված այդ ծրագրի իրականացման ունակ հնարավորությանն ու սկզբունքին. «Այս նպատակով կազմել «Հայոց պատմության ֆոնդ»,—գրել էր Թումանյանը այդ հանված հատվածում,—ընտրել մի մարմին երկու մասից բաղկացած, մինը՝ սպիտակ ընդհանրության առջև հարգ ու զիրք ունեցող մարդկանցից՝ նյութականի, հոգսի ու հսկողության համար, մյուսը՝ գիտնականներից, հայագետներից, որոնք գնահատելու, վարձատրելու և հրատարակելու են արդեն գործողների աշխատանքները և գործի են հրավիրելու նորերին» (IV, 486): Ըստ երևույթին, այստեղ խմբագրությունը համաձայն չի եղել հարուստների մասնակցությանն ու ներգրավմանը: Այդ հարցն արժարժվել է նաև 1917 թ., երբ «Հորիզոնի» խմբագրությունը պատասխանել է Հայ գրողների կովկասյան բնակչության հարցմանը՝ Հայկազյան բնակչության հիմնադիր անդամների ընտրության կապակցությամբ (այդ մասին իր տեղում):

Հոդվածում Թումանյանը հույս էր հայտնում, որ այս մեծ գործի իրականացմանը կմասնակցի զրբերի գլուխի և տպագրության հորելյանական հանձնաժողովը: Անդրադառնում էր Պետերբուրգում կայացած խորհրդակցության առաջարկին՝ «Լեչմիածնի ձեռքերի լսարանները հայագիտական հայկական ակադեմիա դարձնելու և զրական ֆոնդն էլ պատմական և հայագիտական ֆոնդի հետ միաժամանակ բացելու խնդիրը»: Նույն հանձնաժողովը հարաբերության մեջ էր մտնելու այլ հայաբնակ քաղաքների հորելյանական հանձնաժողովների հետ՝ ինչպես ֆոնդը ստեղծելու, այնպես էլ համազգային հանգանակություն բաց անելու նպատակով (IV, 199):

Պետականություն չունեցող մի ժողովրդի համար այսպիսի բռնաճնահատուկ ձեռնարկության գիմելը խեղապես սխրանք էր, որին ձեռնամուխ պետք է լինեին միայն Թումանյանի նման ինքնամոռաց նվիրյալը՝ իր ժողովրդի մշակութային արժեքների խոր իմացությամբ, անցյալի պատմության ու ներկա իրադրության փիլիսոփայական ըմբռնումով: Տարբեր առիթներով բանաստեղծը անդրադարձել է այդ արժեքների մեջ խորանալու անհրաժեշտությանը՝ համոզված «իս անցյալի պատմությունը մի լուսատու լապտեր է, որ ամեն մի ժողովուրդ ձեռքին պետք է ունենա իր ճամփեն անմոլոր գնալու համար» (IV, 459):

Երկար էր ու տառապեղատ այն ճանապարհը, որով պետք է անցնե՞ր Թումանյանն իր համախոհների հետ՝ հայկական ակադեմիան և համալսարանը ստեղծելու համար, ուստի և օգտագործում էր ամեն հնարավոր միջոց և առիթ՝ մտահղացումը պրոպագանդելու և ծրագրի իրականացման նպատակի համար:

1912 թ. հունիսին, մասնակցելով Կովկասի հայ ուսուցիչների միության առաջին ընդհանուր ժողովին, Թումանյանն իր երկու ելույթներում առաջարկում է նյութեր հավաքել ազգագրության և հայրենագիտության վերաբերյալ և տարեկան 1—2 ժողովածու հրատարակել: Նույնիսկ հանձն է առնում հոգալ հավաքածուների հրատարակության ծախսը: Նա կարեւորում է նաև ժողովածուների հրատարակությունը հայագիտության և գրականության զարգացման համար ու հասկնալիս շեշտում գալիս, որ աշխատող ուսուցիչների օգնությունը այդ գործին՝ յուրաքանչյուրն իր աշխատավայրում կարող է հավաքել նյութեր և տրամադրել ժողովածուի հրատարակչին²:

2

1912 թ. հոկտեմբերի տասնձեռնասուկ տեղ է գրավում Թումանյանի ազգային-հասարակական գործունեության բնագավառում: Նա բնաբնակում է Հայ գրողների կովկասյան բնկերության վարչության նախագահ: Ընդհանուր առմամբ Հայոց ազգային բյուրոյի կենտրոնական կոմիտեի անդամ (միակ գրող կոմիտեի կազմում): Պարտավորեցնող պաշտոններ էին դրանք, որոնք պահանջում էին ուժերի գերլարում ու մեծ նվիրում, և բանաստեղծը նվիրվեց...

Գրողների բնկերության ստեղծումը և վարչության նախագահի պաշտոնի ստանձնումը Թումանյանի համար լայն հնարավորություններ ստեղծեցին հայագիտության ասպարեզում ևս իր ծրագրերի իրականացման համար:

1913 թ. մայիսի 29-ին հիմնվում է Հայոց պատմական և հնագիտական բնկերությունը, որի նպատակն էր հավաքել և ուսումնասիրել Հայոց պատմությանն ու հնագիտությանը վերաբերող բոլոր տեսակ նյութեր՝ հիշատակարաններ և վավերագրեր, նույն նպատակով և հասկնալիս պեղումներ ձեռնարկելու համար, կազմակերպել գիտական արշավախմբեր, լավագույն գիտական աշխատանքների համար սահմանել մրցանակաբաշխություն, ուսումնասիրությունները աջակցել պարբերական հրատարակություններում կամ առանձին գրքերով: Հնդգմել է կանոնադրություն, որի տակ ստորագրել են Թումանյանը, Կյուրյանը, Գևորգյանը, Սեդրակյանը (հրատարակիչ «Գիտական հայոց պատմության» մասին նաշարի), Սահիան Լիսիցյանը, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը (Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի արևելյան լեզուների բնիկածու), Առ-

² «Հորիզոն», 1912, № 134, 126:

լան Շահնազարյանը (նույն համալսարանի թեկնածու)՝ Այս ընկերության սկզբնավորումը արձագանք էր Պետերբուրգի մշակութային գործիչների՝ Թումանյանի մասնակցությամբ 1912 թ. ապրիլի 7-ի վերևում հիշատակված ժողովի որոշման:

Հայ գրողների ընկերության վարչության 1913 թ. նոյեմբերի 24-ի նիստում Թումանյանը հայտնել է, որ այդ օրերին իր գործունեությունը կսկսի Պատմական ու հնագիտական ընկերությունը: Անշուշտ, այս ընկերությունը դառնալու էր ապագա Հայկազյան ընկերության մի ճյուղը, եթե քաղաքական նպատակներ պայմաններ լինեին...

1914 թ. փետրվարին գրող Մարգար Ավետիսյանին ուղղված նամակում Թումանյանը ոգևորված իր ծրագրերով, հայտնում էր իր նոր ձեռնարկների մասին. «Հայոց գրականության թանգարան, գիտական արշավանքներ դեպի գավառները, հեղինակի իրավունքի պաշտպանություն» (V, 397): Նույն ժամանակ որոշվում է հրատարակել նաև մի ժողովածու՝ «Դիվան հայոց գրականության» անունով, պարբերաբար հրատարակելով տարեկան երկու գիրք, որոնց մեջ զետեղվելու էին հայոց գրականությանը և գրողներին վերաբերող նյութեր, ինչպես նաև հիմնել «Հայ գրողների բնակարան», որի մեջ հավաքվելու էին հայ գրական գործիչների ձեռագրերը, նամակները, իրերը և այլն³:

1914 թ. ամռանը ժողովրդական համալսարանների Թիֆլիսի ընկերության վարչությունը իր անդամներից կազմում է մի հանձնաժողով, որի մեջ մտնում են Թիֆլիսաբնակ տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ հայերից՝ Թումանյանը և Արամայիսը (գրող Միսաք Տեր-Դանիելյան): Հանձնաժողովը իր հերթին կազմել էր դասախոսությունների սկզբի, որի համար արդեն հրավիրված էին դասախոսներ՝ աշնանից գործը սկսելու նպատակով⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, մշակութային ամեն նոր ձեռնարկություն յուրովի ծառայելու էր հայկական ակադեմիա և համալսարան ստեղծելու ծրագրին:

Բայց եկավ շարագուշակ պատերազմը ու տակն ու վրա արեց ամեն տեսակ մշակութային գործ: Դժնդակ այդ օրերին Թումանյանի համար ազգային-հասարակական կյանքի նոր ասպարեզ բացվեց. նա եղավ ռազմաճակատում, ի մոտո շփվեց արևմտահայ ժողովրդի ողբերգության հետ, տեսավ «ավերակների ու գիակների աշխարհը», էջմիածինը, տառապած ու սովահար գաղթականությանն ու որբերին, հոգաց

3 Կանանդորոյում Հայոց պատմական և հնագիտական ընկերության, 1914, Թիֆլիս:

4 «Առօրիկոն», 1914, № 30:

5 Նույն տեղում, № 124:

նրանց ցավերն ու կարիքները, որոնք խաթարեցին նրա հոգեկան ան-
գործը, հիվանդացրին նրան: Այդ ծանր օրերի ու խոր ապրումների
արդյունքը «Հոգեհաղթան» բանաստեղծությունն է՝ գրված լավատես
Թումանյանին ոչ հասուի հուսահատ գրչով:

Բայց հիվանդ, անկողնուե գամված՝ նա կարողացավ ուշագրություն-
ներ կենտրոնացնել Գլուստ քաչ. Աղանյանի «Դիվան հայոց պատմության»
12-րդ գրքի հրատարակության վրա, և 1915 թ. նոյեմբերի 7-ին լույս
տեսավ «Նոր Դիվանի առիթով» գրախոսականը՝ գրված վերահիշյալ
«Հայոց պատմության» և «Հայագիտության ազգային ֆոնդը» հոգված-
ներում առաջադրված ծրագրերի իրականացման նպատակով:

Գրքի բազմաթիվ արժանիքներից մեկը գրախոսը համարում է այն
առատ աղբյուրները, որոնք նախափորձություն են տալիս նախ հասկա-
նելու այն ժողովրդի գերջին դարերի պատմությունը և ապա գրելու,
հրատարակելու, բոլորի սեփականությունը պարձնելու դա: Նա առանձ-
նացնում է հասկալիս գրքի մի կարևոր հատկանիշը. հրատարակվող
նյութերը ի չիք են պարձնում այն մտայնությունը, թե Թուրքիայում
տեղի ունեցող Սուլթան Համիդի բռնապետությունը հայ
բնակչության նկատմամբ հետևանք են հայ ազատագրական պայքարի
ուժեղացման և որ հեղափոխական շարժումները «գրեցիները՝ ուսու-
հալերն են սկսել Տաճկաստանում» (IV, 318): Վանի ժողովուրդը, ան-
կախ «գրեցիներից», 1872 թ. երգվել է «մեռնել և շահնել այս սար-
սափելի վիճակը, և կամ «վերակենդանություն ստանալ ի ծոց հայրեն-
յաց: Այ ինչ կապտենք, կյանք շունենք, մահն կվախենա՞նք»,—մեջբե-
րում է Թումանյանը գրախոսվող «Դիվանից»: Այդ երգումով է ստեղծ-
վել Վանի «Միություն և փրկություն» դադանի բնկերությունը, որին շու-
տով միացել են շրջակա գյուղերը՝ պատրաստ ընթանալու պայքարի
նույն հանապարհով: Թումանյանը օգտագործում է Աղանյանի գրքում
հրատարակված այլ փաստեր ևս իր կարծիքը հիմնավորելու համար և,
ապա շարունակելով միտքը, ավելացնում, թե սրբան շատ է տառապել
հայր Թուրքիայում, այնքան էլ հաստատվել ու զորացել է նրա ձգտումը
ղեպի Ռուսաստան, «Թեպետ ուստափրության համար էլ տուժել են
շարունակ, ինչպես տուժում են մինչև էսօր»:

Գրախոսվող գրքի արժանիքներից մեկն էլ նա համարում է այն
նյութերի վերաբերյալ տեղեկությունները, որոնք ապացուցում են, թե
1915-ի եղեռնը «մի աննախընթաց դժբախտ անակնկալ չէր, այլ շա-
րունակվող, սխառմատիկ հայաջնջումի մի նոր ու ահուկի գործողու-

6 Մանրամասնություններ տե՛ս Խալիկ Կարապետյան, Թումանյանի հասարակական
գործունեությունը (գրվագներ), 1992, Երևան, էջ 99—174:

թյուն, որ հնարավոր դարձավ համաշխարհային իրարանցումի մեջ, և կատարվեց ամեն արտաքին հանգամանքներից անկախ» (IV, 318):

Թումանյանի այս չափազանց հետաքրքիր հոգվածք պատերազմի ընթացքում գրված նրա այլ հրապարակախոսական հոգվածների հետ երևան են բերում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի փիլիսոփայության մի քանի կարևոր կողմեր, որոնք բնագծում են բանաստեղծի աշխարհայացքի, պատմահայեցողության քաղաքական առատոր, մեծ հասնում նրա գիմնագիտական հմտությունը, քաղաքական հարցերի խորհրդի լուսաբանելու նրա կարողությունը:

3

1916 թ. ձմռան ուշուսական բանավի հաջողությունները, հատկապես էրզրումի, Մուշի, Ախլաթի և այլ բնակավայրերի ազատագրումը, բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին կովկասահայ մշակութային կյանքի աշխուժացման համար, որին նպաստեցին նաև Վ. Բլյուսովի կարգացած պատախոսությունները Բաքվում, Շրեանում, Թիֆլիսում: Մայիսի 1-ին տեղի է ունենում Հայ առվեստապետների միության հիմնադիր ժողովը, որտեղ սղջույնի խոսքով հանդես է գալիս Թումանյանը⁷: Այդ օրերին հայտնի է դառնում հաե, որ աշխանից Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը բաց է անելու հայ գրականության երեկոյան դասընթացներ, որ ծրարվում է հրատարակել մի պարբերական ժողովածու՝ «Նյութիկ հայոց գրականության պատմության» և հատորներով տպագրել նաև պոեզիալ հայ գրողների թողած նամակներն ու այլ գրավոր հիշատակներ: Նույն ժամանակ լայն արձագանք առաջացրեց Թումանյանի հանրահայտ հոգվածը՝ «Գրականությանը ազդային պաշտպանություն պետք է լինի» վերնագրով, որտեղ կաբեռերով գիտության զարգացումը և այդ բնագավառի աշխատավորներին նյութապես ապահովելու խնդիրը, կրկին առաջարկում է ստեղծել մի գրականագիտական կաճառ՝ մշակութային կյանքը իր մեջ կենսարոնացնող ընկերություն (IV, 349—319):

Չնայած շարունակվող պատերազմին՝ նորովի հարթվում է Թումանյանի ծրագրերի իրականացման ճանապարհը: Հոկտեմբերին վերսկսվում են դրողների ընկերության երեկույթները, որոնք զարգարիկ էին պատերազմի պատճառով. առաջին երեկույթը նվիրված էր եղեռնին զոհ դնացած գրողների հիշատակին:

7 «Հորիզոն», 1916, № 96:

Մշակութային կյանքի՝ Թիֆլիսում տիրող աշխուժությունը ներառում է նաև Երևանը, որտեղ հիմնադրվում է Գրասիրաց ընկերություն՝ նպատակ ունենալով պարբերական դասախոսություններով ծանոթացնել ունկնդիրներին դասական հայտնի և նույնիսկ սկսնակ գրողների ստեղծագործություններին։ Առաջին ասուլիսը նվիրված էր լինելու Մ. Վեսպերին, որ գաղթել էր Վանից, հաջորդը՝ Լ. Շանթի «Կալարը» դրամային։ Ընկերությունը նպատակ ուներ հավաքել ցրված արևմտահայ գրականության բեկորները, ստեղծել գրադարան, կառարել հավաքչական աշխատանք, հրատարակել արևմտահայ գրողների երկերը, գաղթած գրողներին բնդառաջել, նրանց գործի մղել⁸։

Շուտով գրասիրաց ընկերություններ են բացվում նաև այլ բաղադրերում ու գլուղաբաղադրերում, ամենուրեք նպատակը նույնն էր՝ գրականությունը հասցնել ժողովրդական լայն զանգվածներին։

1916 թ. աշնանը արդեն իրական հեռավարություններ են ստեղծվում գրական այդ շարժման ծրագրերը գործի վերածնելու համար։ Հոկտեմբերին Ն. Մառին գրած նամակում Թումանյանը տեղեկացնում է Հայ գրողների կովկասյան ընկերության նախաձեռնությամբ և մտավորականների ու մեծատունների մասնակցությամբ հիմնադրվող «մի խոշոր ընկերության» մասին, որը գրողների ընկերությունից անկախ նպատակ ունի ապահովելու և զարգացնելու առհասարակ հայկական կուլտուրան և մասնավորապես հայագիտությունը⁹։ Հայտնելով, որ մտադրություն ունեն առաջժամ բացել հայոց լեզվի, պատմության և գրականության դասընթացներ, Թումանյանը որոշակիորեն գրում է, թե «միտք կա ստեղծել և մի քանի հոգուց բաղկացած հայկական ակադեմիա»։ Ընդամին նա կամենում էր իմանալ, թե ինչով կարող է օգնել ականավոր հայագետը և ինչ պայմաններով, կաեղափոխվի՞ արդյոք Թիֆլիս կամ եթե Թիֆլիս ժամանի՞ հանձն կառնի՞ կարգալ երկու դասախոսություն գրողների ընկերության երեկույթներում¹⁰։ Ըստ երեկույթին, ինչոք համաձայնություն կալացել է՝ գրողների ընկերության վարչությունը հրավերել է Մառին Թիֆլիսում դասախոսություն կարդալու «հայագիտությունից և կովկասագիտությունից»¹⁰։ Բաքվի հայ գրասերների միությունը հրավերով նույն թվականի դեկտեմբերին Մառը դասախոսություն է կարդացել «Հայոց հին գրականության ծագումը», «Հայ մշակութային զարգացման աղբյուրներն ու հանգրվանները», «Շոթա Խուսթավիլու «Ընձենավոր» սյուեթի և նոր կուլտուրալատմական սլորերիմ-

⁸ Նույն տեղում, Մ 267։

⁹ «Հայրենիքի ձայն», 1969, Մ 24։

¹⁰ «Հորիզոն», 1915, Մ 247։

ների մասին» Թեմաներով¹¹: Զպարզվեց, թե Մառք Բաբլից հետո Թիֆլիս այցելե՞լ է, կարգացե՞լ է զեկուցում գրողների ընկերության երեկույթում:

1916 թ. Հոկտեմբերի վերջերին կամ նոյեմբերի առաջին հնգօրյակում Թումանյանը իր ծրագրերի մասին նամակ է գրել Հրաչյա Աճառյանին (չի պահպանվել), որի նոյեմբերի 6-ին պատասխանից պարզվում է, որ վերջինիս ստացած նամակը կրել է հրավերի բնույթ: Երիտասարդ գիտնականը լի էր գործելու, գիտությունը զբաղվելու ցանկությամբ և հոռնգով: Նա ծրագրել էր սեփական միջոցներով Վանում ստեղծել լեզվաբանական բարձրագույն դասընթաց, բայց այդ հրաշալի մտադրությունը ձախողվել էր պատերազմի պատճառով: Իր նամակում հայտնելով, որ «հույսով համակրում է» Թումանյանի սկսած գործը և իրեն ամբողջովին պնդում է նրա տրամադրության տակ, պարտավորվում օգտակար լինել հայոց լեզվի դասընթացի համար, առաջարկում է մտցնել 21 առարկա (այդ թվում՝ 13 լեզու և լեզվաբանություն) և մասնագիտական այլ խորհուրդներով ավարտում նամակը, սպասելով ավելի որոշակի հրավերի¹²:

Նույն թվականի նոյեմբերի 6-ին Թումանյանը Մ. Կոխիկ. Տեր-Մովսիսյանին գրած նամակում վստահորեն հավաստում էր, որ դերժ «արդեն հաջողում է... Անցյալ օրն էլ մի 15—20 հազար ստորագրեցին սկզբնական ծախքերի համար» և ապա հայտնում հասցեատիրոջը, որ նա նույնպես բնագրված է «առաջիկա հայոց բարձրագույն կուրսերի և հայկական ակադեմիայի» համար նախատեսված գիտնականների ցուցակում¹³ (այդ օրերին հայկականոց Առարախանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդն էր):

4

1916 թ. աշնանը և 1917-ի ձմռանը մշակութային կյանքը Թիֆլիսում նոր վերելք է ապրում: Չնայած պատերազմական դրությանը, քաղաքական հեղհեղուկ պայմաններին, լայն ճանապարհ էր բացվել հայագիտության զարգացման ծրագրերի իրականացման, հայկական ակադեմիայի և համալսարանի հիմնադրման համար: Այդ շրջանում տատկանաբար բնդվանվում էր գրողների ընկերության երեկույթների շրջանակը: Հիշարժան են Մ. Աբեղյանի կազմակերպած զեկուցումները «Հայոց

¹¹ Նույն տեղում, 1917, № 4:

¹² ԴԱԹ, ԹՖ, № 491:

¹³ Նույն տեղում, № 413:

Հին բանաստեղծություններ» (Բարձրում՝ Գրասիրաց ընկերություն հա-
խաձեռնություն), «Միջնադարյան հայոց առականներ», «Նարեկացին և
իր շրջանը» վեհնագրերով, Ստ. Լիսիցյանի «Հայաստանի աշխարհա-
դրություն ազդեցությունը նրա պատմության ու կուլտուրայի վրա» դա-
սախոսությունը, Մ. Մառնեձյանի զեկուցումը Սիամանթայի և Տերյանի
մասին, Հ. Քաջազնունու՝ «Խնչ է զեղարվեստը» և այլն:

Թումանյանը մեծ նշանակություն էր տալիս հատկապես դասախո-
սությունների միջոցով դասկանությունը ժողովրդի սեփականությունը
դարձնելուն: 1917 թ. փետրվարին նա հայտարարում է. «Առայժմ ամեն-
րես մի գործի վրա ենք՝ հիմնարկել, հաստատուն դարձնել էս լուսավոր
ամբիոնները և ուղիղ ընթացք տալ նրանց—ճանաչելու մեզ, մեր շր-
ջապատն ու հեռուն»: Նա կրկին անդրադառնում է հայ գրականությունն
ու գիտությունը ազդովին բարձրացնելու անհրաժեշտությանը այն հա-
մոզմամբ, որ գրականությունն էլ ստեղծվում է՝ ազդովին (IV, 391):

Գրողների ընկերության վարչությունը իր նախագահի գլխավորու-
թյամբ կարևոր նշանակություն էր տալիս արդիականություն ունեցող
հրատապ հարցերի հրադարձմանն ու լուսարանմանը, ծրագրում կազ-
մակերպել դասախոսություններ նաև մեծ հեղափոխությունների, քա-
ղաքական հեղաշրջումների մասին: 1917 թ. մարտին տեղի է ունենում
Աբշահ Զամալյանի «Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը» զեկու-
ցումը¹⁴:

Վերջապես, 1917 թ. ապրիլին սկսվում է կազմակերպչական ման-
րակերպ աշխատանք: Որոշվում է ստեղծել Հայկազյան անունով ըն-
կերություն, ապրիլի 20-ին կազմվում է շրջաբերական զիմում-հաղոր-
դում ընկերության ծրագրի ու մատույնը նպատակի մասին՝ այն է՝
հիմնել հայոց ահագեմիտ, բնել հայկական համալսարանի հիմքը, զար-
գացնել հայագիտությունը, «ամենակեղմանը՝ ուսումնասիրել մեր աշ-
խարհը, մեր հին ու նոր կյանքը, մեր գրականությունն ու զեղարվես-
տը, ուղաճով միճակի մեջ դնել հայ գիտականներին, գրողներին, զե-
ղարվեստագետներին»: Հայտարարվում է նաև, որ ընկերությունն իր
առջև նպատակ է դրել հետևել հայ մշակութային հիմնարկությունների
գործունեությանը և կադիր եղած զեկուցում օժանդակել նրանց ևս:

Պահպանվում են այդ շրջումի տպագիր օրինականներից. թեպետ
ինքնագիրը չէր, բայց սճից ակնհայտ է, որ դրված է Թումանյանի
ձեռքով: Դիմումի տակ ստորագրել են քսան հոգի, այդ թվում՝ Թուման-
յան, Կոստանդին Ալիխանյան (բանկային գործիչ, մեծահարուստ, Թիֆ-
լիսի երաժշտական դպրոցի հիմնադիր), Խաչատուր Աֆրիկյան, Համ-

¹⁴ «Հորիզոն», 1917, № 54, 57:

բարձում Մեկիբյան, Փիլիպոս Վարդապարյան (գրամատեր հասարակական գործիչներ), Դևորգ Խաթիսյան (իրավաբան-փաստաբան), Սիրական Տիգրանյան (պատմաբան-արևելագետ) և ուրիշներ¹⁵:

Ապրիլի 23-ին տեղի է ունենում ընդլայնված նիստ Արտիստական բնկերության դահլիճում, որտեղ ելույթ ունենալով՝ ժողովի նախագահներ Կ. Ալիխանյանը և Թումանյանը կրկին հայանում են բացվելիք ընկերության նպատակը և նշանակությունը: Մինաս Բերբերյանը ծանոթացրել է ընկերության: Կանոնադրությանը և ապա սկսվել է հանդանակության, որից հավաքվել է հարյուր հազար ուրլի: Որոշվել է՝ գումարը լրացնելու համար ստորագրությունները շարունակել հետևյալ կերպ. ունեորենեք ընկերության մշտական անդամակցության համար պետք է վճարեն 5000 ուրլի, պակաս ունեորեները՝ նույն գումարը հինգ տարում:

Ստորագրված ցուցակներում (այդ օրը և հետո) շատ են 10-ական ուրլի վճարողները. Թումանյանը աչպես վճարել է իր ընտանիքի անդամների՝ կնոջ, դուստրերի, որդիների և փեսայի՝ Գ. Խաթիսյանի անունից: Այդպես վարվել են շատերը, նշելով իրենց ընտանիքի բոլոր անդամների անունները:

Շուտով հրապարակվում է նաև Թումանյանի հոգվածը «Հայկազյան ընկերությունը» վերնագրով, ուր հանդամանորեն ներկայացվում են ընկերության ստեղծման նպատակն ու հեռանկարները: «Դժվար ու մեծ գործ է, վեր ամեն անհատական և նույնիսկ մասնավոր ընկերության ուժերից»,—գրում է Թումանյանը, կոչ անելով՝ չվախենալ պատերազմական դրության պատճառով ստեղծված դժվարություններից. «Չմոռանա՛նք,—համոզում էր նա,—որ հալ ժողովուրդը ինչ բարձր բան կատարել է՝ միշտ կատարել է՝ չնայելով նեղ ու բառն ժամանակին...

Եվ դրա մեջ է մեր ցեղի մեծությունն ու մեր կյանքի մեծ դրաման: Ինչ որ մենք կլինենք՝ մեր համալսարանն էլ մեզ հետ» (IV, 399):

Հասարակական գործերում ունեցած բազմամյա հարուստ փորձը նրան սովորեցրել էր ամեն նոր գործ սկսելուց առաջ շրջահայաց ու ողջմիտ լինել, խուսափել հետագա բարդություններից: Ընկերության ստեղծման առաջին քալերից Թումանյանը որոշեց անդամների ընտրությունը չթուլնել միայն իրեն ու մյուս հիմնադիրներին: Այդ նպատակով՝ զբոլների ընկերության և վարչության անունից նախօրոք շրջաբերական գրություններ են ուղարկվում հասարակական կազմակերպություններին ու մամուլի խմբագրություններին՝ խնդրելով նրանցից ցու-

¹⁵ Նույն տեղում, № 81: Հայկազյան ընկերության վերաբերող բոլոր նյութերը պահպանվում են ԲԲ, Նոր նյութեր, № 37—40 թղթապանակներ:

ցականեր կազմել իրենց բնագավառների գիտութեան և արվեստի զործիչներին՝ Հաշկազյան բնկերութեան հիմնադիր անդամների կազմը լրացնելու նպատակով:

Ըստ պաշտօնավոգ մի պաշտօնական գրութեան, որ հասցեագրված է Հաշկազյան բնկերութեան ժամանակավոր հանձնաժողովին (ստորագրել են Թումանյանը և Գլուտ Ազանյանը), հարցում է արվել «Հորիզոն», «Մշակ», «Արև», «Գործ» թերթերի խմբագրութեաններին, Թիֆլիսի Հաշկազյան քաղաքական, Երաժշտական, Արվեստագետների, Ազգագրական, Պատմական-հնագիտական, Բարձր հաշկազյան գրասերների բնկերութեաններին և ստացել են նրանց պատասխանները: Բացատրություն են կազմել «Գործի» խմբագրութեանը և Ազգագրական բնկերութեանը: «Ազգացականներից օգտվելով, ինքն էլ իր կողմից լրացնելով, վարչութեանս կողմից միայն Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հաշկազյան գրողների, գիտնականների, գեղարվեստագետների ցանկը, որ և սրա հետ ներկայացնում է հարգելի հանձնաժողովիդ»¹⁶, — կարդում ենք գրութեան մեջ:

Պաշտօնավել են ստացված բոլոր լսվ պատասխանները, որոնցից մեկը Հաշկազյան քաղաքականների՝ ապրիլի 16-ի կազմած ցուցակն է խորհրդի անդամ-քարտուղար Գաբրիել Լևոնյանի ստորագրութեամբ: Ցուցակն ընդգրկում է 75 հոգի, որոնցից 30-ը բնակվում են Թիֆլիսում, մյուսները՝ Փարիզում, Կ. Պոլսում, Կահիրեում, Վենետիկում, Ն. Նախիջևանում, Մոսկվայում և ուրիշ: Վերջնական ընտրութեանը թողնված էր գրողների բնկերութեան վարչութեանը: Ցուցակում տեղ են գտել ժամանակի բոլոր նշանավոր արվեստագետների անունները՝ նկարիչներ, քանդակագործներ, ճարտարապետներ:

Բարձր հաշկազյան գրասերների բնկերութեան խորհուրդը իր պատասխանում հայտնել էր, որ վստահելով գրողների բնկերութեան վարչութեան ընտրութեանը, ցուցակ չի բաշխել, միաժամանակ հայտնելով խորհրդի ջերմ գոհունակութեամբ Հաշկազյան գրողների կովկասյան բնկերութեան վարչութեան և «առանձնապես նրա հարգելի նախագահ Հովհ. Թումանյանի նախաձեռնութեամբ հիմնված Հաշկազյան բնկերութեան ծրագրի առթիվ»: Նրանք հաջողութեամբ էին ցանկանում ալի հաշկազյան քաղաքական գործին, համոզված, որ դա «նոր դարագլուխ է կազմելու հաշկազյան մշակույթի պատմութեան մեջ»: Մտքագրված է՝ խորհրդի նախագահ՝ Տ. Հովհաննիսյան, քարտուղար՝ Յ. Խանդավան:

¹⁶ ԹԹ, նոր նյութեր, թղթապ. № 40: Գրողների բնկերութեան վարչութեան կազմած ցուցակը դրված է Թումանյանի ձեռքով, պաշտօնավում է նույն տեղում, թղթապ. № 37:

Բաքվում հրատարակվող «Արև» օրաթերթի խմբագրությունը ապ-
րիլի 23-ի խմբագրության ժողովում կազմել էր վիպասաններից, բա-
նասեղծներից, հրապարակախոսներից, քննադատներից, բանասիրնե-
րից, ազգագրագետներից, նկարիչներից, երաժիշտներից, տնտեսագետ-
ներից, իրավաբաններից, դերասաններից 41 հոգուց բաղկացած ցուցակ
Սիմոն Հակոբյանի ստորագրությամբ:

«Մեր իրականության մեջ անպալման հեղինակություն ունեցող ա-
աչքի բնկնող» գործիչների 45 հոգուց բաղկացած մի ցուցակ էր ուղար-
կել Հայոց երաժշտական ընկերությունը՝ կազմված մայիս 1-ի արտա-
կարգ նիստում, ստորագրված նախագահ Հովսեփ Տեր-Գևորգյանի անու-
նով: Ընդհանուր առմամբ ցուցակներում ընտրված են նույն գործիչնե-
րը, բայց անշուշտ կան նաև որոշ տարբերություններ, հոր անուններ:

Անվիճելի գրողների, հրապարակախոսների և գիտնականների 24
հոգուց բաղկացած ցուցակ ստացվել էր «Մշակի» խմբագիր Համբ.
Առաքելյանի և Ստ. Զորյանի (ի. տ. քարտուղար) ստորագրությամբ:
Հայտնվում էր խմբագրության կազմում որոշումը միաձայն ընդունելու
և արևմտահայերից ընտրությունը գրողների ընկերության վարչությանը
Թողնելու մասին:

Հայոց պատմական և հնագիտական ընկերության խորհրդի 1917 թ.
մայիսի 6-ի գրությամբ ուղարկվել էր Ռուսաստանում ապրող մշակու-
թային գործիչներից կազմված 31 հոգուց բաղկացած մի ցուցակ ան-
կախ մասնագիտության: Գրությունը ստորագրել են Ստ. Լխիցյանը և
Սմբ. Տեր-Ավետիսյանը:

Նախորդ պատասխանների ընդհանուր ուղղությունից բավական
շեղվում էր «Հորիզոնի» խմբագրության սկզբունքը: Գրվել է 1917-ի
մայիսի 8-ին, երբ արդեն հայանի էին հիմնադիր անդամները և, ըստ
երևույթին, հարցը ըննարկելիս խմբագրության անդամները ինչ-ինչ
անունների դեմ են եղել, քանի որ գրության մեջ առաջարկվում էր ղե-
կավարվել «այն սկզբունքով, որ հրավիրվեն հայոց գրականության,
գեղարվեստի ու գիտության առարկեղում անպալման հեղինակությամբ
ներկայացնող անձեր (ընդգծումը մերն է—Լ. Կ.), թե որպես տաղանդի
տեր մարդիկ և թե իբրև վաստակավոր աշխատավորներ, որոնք աչքի
բնկնող ծառայություն են մատուցել հայոց գրականությանը, գեղար-
վեստին և գիտությանը»: Ակնհայտ է, որ խմբագրությունը դեմ է ար-
տահայտվել Հայկազյան ընկերության այն անդամների վերաբերյալ,
ովքեր նախաձեռնությունը մոտենում էին իրենց հարստությամբ օգտա-
կար լինելու, հովանավորելու նպատակով: Գործին մոտենալու այդ
սկզբունքին անդրադարձանք Թումանյանի «Հայագիտության աղղալին
ֆոնդը» հոդվածը լուսարանելիս «Հորիզոնի» խմբագրության՝ այդ հոդ-

վածից կատարած կրճատման կապակցությամբ: Հինգ տարի հետո առաջարկվում էր նույնը՝ խոստացիկ դրամատերերի մասնակցությու-
նից: Բայց առաջ այդ բարերարների մասնակցության ընկերությունը
պարզապես չէր ստեղծվի, և Ռումանյանն էլ մտածված էր ընկերության
շրջանակները լայնացրել հասն այդ ուղղությամբ. դա էր գիտության կա-
ճառի ազգովին ստեղծելու խորհուրդը: Ապրիլի 29-ի շրջաբերականում
ժամանակավոր հանձնաժողովի անունից (Ռումանյան, Կ. Ալիխանյան,
Խ. Աֆրիկյան, Մ. Բերբերյան և ուրիշներ) պարզորոշ հաշտվում էր,
որ նորակազմ ընկերության մեջ պետք է ամփոփվի «համաշն հայ ազգի
նյութական ու մտավորական կառույցները (ընդգծումը մերն է—
Լ. Կ.), ուստի ավելորդ էր «Հորիզոնի» խմբագրության պնդումը: Վեր-
ջինի պատասխանում շեշտված էր մի ավելի կարևոր հանգամանք, որն
խակապես մեծ նշանակություն պետք է ունենար Հայկազյան ընկերու-
թյան բայթը ճյուղերի գործունեության համար: Հաշտվում էր, որ ըն-
կերությունը կապ չպետք է ունենա այս կամ այն հոսանքի հետ, գերծ
լինի գրականությանն ու գեղարվեստին առնչություն չունեցող նկա-
տումներից, համակված լինի լայն գեմոկրատական ոգով և ծառայի հայ
ժողովրդի օգտին:

Բովական սահմանափակ էր խմբագրության կազմած ցուցակը ի
տարբերություն նախորդ ցուցակների՝ ընդամենը 20 հոգի:

Ահա ստացված այս բայթը ցուցակները հաշվի առնելով, Ռուման-
յանը իր և գրողների ընկերության վարչության կողմից կազմել է այն
ցուցակը, որը հիշատակվեց վերևում: Ցուցակը սկսողի է՝ գրված թա-
նաքով և մատիառվ մեծադիր երկու լեռի շուրջ երեսների վրա: Ցու-
րաբանչյուր ազգանվան գիմաց գրված են տարբեր հասկանալի և ան-
հասկանալի նիշեր, բոլոր ազգանուններ ջնջված են (այդպիսիները վե-
րականգնվում են ուղիղ փախազներով), մեծ մասամբ նշված են միայն
ազգանունները:

Տեղում է ցուցակը ամբողջությամբ:

Դրոդներ—Ռումանյան, Շիրվանդադե, Ահարոնյան, Լեո, Նար-Դոս,
Զարեկ Եսայան, Շանթ, Փափազյան, Իսահակյան, Տերյան, Հովհաննիս-
յան, [Թեքեյան, Տ. Կամուրբախյան, Մալեկյան] (վերջինը ավելացված
է այլ ձևադրով), Ա. Զապալյան, Գ. Գեմիրճյան, Սա. Տեղ-Ավետիքյան,
Ճուղարյան, Քամալյան Ս. <մատիառվ՝ անընթ. 1 բուն կամ ազգա-
նուն>:

<Հրապարակախոսներ, գրականագետներ>—Հ. Ասաբեկյան, Գ. Զալ-
խուշյան, Մ. Վարանդյան, Ա. Շահխաթունյան, Ն. Աղբալյան, Մ. Բեր-

բերյան, Ս. Հակոբյան, Սուրխաթյան, Սարուխան, Ա. Տերտերյան,
Պ. Մալինյան:

Թարգմանիչներ—Հովհ. Խան Մանուկյան, Տիգր. Հովհաննիսյան,
Հովհ. Միրազյան:

Մանկավարժներ—<անուններ չկան>:

Միսիբարյաններ—Տաշյան, Մենենշյան <">, Ղազիկյան, Կետըր-
կյան <">, Ադոնց, Սարգսյան Բաբսեզ, Վարդանյան, Պոտուրյան:

Գիտնականներ—Ադոնց, Հր. Աճառյան, Միաբան, Կ. Կոստանյան,
Մեսրոպ Կպիսի., Մ. Աբեղյան, Ստ. Մալխասյան, Ս. Տիգրանյան, Մա-
նասկյան, Ս. Նդիազարյան, Սմբ. Տեր-Ավետիքյան, Մ. Բունիաթյան,
Ստ. Լիսիցյան, Կ. Լալայան (ժողովրդական դրող) ազգագրող, Հայկ
Հովհաննիսյան, Սշոտ Հովհաննիսյան, Ռ. Աբրահամյան, Դ. Անանուն,
Գարեգին Կպիսի., Ղլաճյան վ<արդապետ>, Մաքսուդյան վ<արդա-
պետ>, Երբիկ, [Հովհ. Կարապետյան], Տեր-Մինասյան Եր., Շահա-
զիկյան Եր., Շահազարյան Աս., Քալանթարյան Աշխ., Կանայան Ստ.,
Իշխանյան <Բախշի> («Մշակ»), Ամատունի Ս. վ<արդապետ>, Ազան-
յան ա. ք. Գ., Քաջբերունի, Ե. Ֆրանգյան, Ա. դո, Մելիք-Թանդյան,
Էդեսֆ. Ղամբարյան, Վարդանյան, Զիվիկիկյան, Թումյան <">:

Գեղարվեստ-նկարիչներ—Ե. Թադևոսյան, Բաշինջազյան, Թերև-
սեղյան, Սուրենյան, Ֆելիպան, Սարյան, Խաչատրյան, Մախոխյան,
Շահին: Անձնագրորժներ—Գյուրջյան, Տեր-Մարտիրոս: Հարսաբանա-
կաններ—Թորամանյան, Քաջազնունի: Երաժշտագետներ—Ալ. Սպենդիար-
յան, Հ. Տեր-Գալսթյան, Ռ. Մելիքյան, Ս. Բաբխուդարյան, Ան. Տեր Ղե-
վոնդյան, Ազատ Մանուկյան, Կոմիտաս, Անտոն Մալիկյան, Նիկ. Տիգ-
րանյան, Ա. Տիգրանյան, Եղ. Բաղդասարյան: Գերատնայիններ—Աբելյան,
Ալիխանյան, Արմենյան, Զարեֆյան, Սիրանուշ, Մայսուրյան, Սևու-
յան, Վ. Փափազյան:

Ընդարձակ ալմ ցուցակից (111 հոդի) ակնհայտ է, թե որքան հա-
րուստ էր մեր ժողովուրդը զրոշներով, գիտնականներով, արվեստի գոր-
ծիչներով, որոնք պատերազմի ալմ մեծավանջալին ապստեբերումների
պայմաններում պատրաստ էին իրենց ամբողջ ստեղծագործական կա-
րողությունը նվիրել հալ մշակույթի զարգացմանը, եթե լինեք նյութա-
կան ապահովություն արամագրող մի հարատևող հաստատություն: Ան-
վիճելի է, որ բոլոր ցուցակներում ընդգրկված անձինք մեծ մասամբ
(անկախ մասնագիտություններից և Հայկազյան ընկերությունից) ի
վերջո դարձան հայտնի անուններ, գիտություն անխոնջ մշակներ, որոնք
տարիների ընթացքում դանդաղորեն, աղյուս առ աղյուս բարձրացնելով

հայ մշակույթը իր բոլոր հիւղերով, հասցրին գրանք համաշխարհային ճանաչման: Ամենայն հարգանքի ու մեծարանքի արժանի են բոլոր այն գլուխները, որոնք ահապահում են մեր հայրենիքը, որոնք ահապահում են մեր հայրենիքը, որոնք ահապահում են մեր հայրենիքը:

5

Ընկերության կանոնադրությունը ավարտվել էր ու խմբագրվել մայիսի 23-ին: Այն գրել էին Քումանյանը, Կ. Ալիխանյանը, Մ. Բերբերյանը և ներկայացրել Կոմկատի ժամանակավոր կառավարության Քիֆ-լիսի առաջին քաղաքացիական բաժնի շրջանային գաղտնիքներին: Քննարկումը ձգձգվել է մինչև սեպտեմբերի 18-ը, իսկ 23-ին պատասխանել են մերժումով՝ պատճառաբանելով այդ մանր թվերով լինելու և բնակչության անդամների նույնպիսի փոփոխությունները: Ի վերջո կանոնադրությունը հաստատվել է 1917 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Բայց կանոնադրության հաստատման քաղաքացիական ընկերության կազմակերպչական գործընթացին չի խանգարել: Հունիսից պարբերաբար տեղի էին ունենում նիստեր ծրագրովին կարևոր հարցերի քննարկումներով¹⁷: Ընդհանուր ժողովում առաջադրվել էր ժամանակավոր մասնաժողով, որի հունիսի 4-ի նիստում ընկերության նախագահ է ընտրվում Կ. Ալիխանյանը, փոխնախագահ՝ Հովհ. Քումանյանը, քարտուղարներ՝ Ստ. Լիսիցյանը, Ստ. Մալխասյանը, գանձապահ՝ Մ. Բերբերյանը: Ընտրվում է նաև երկու հեթանոսական և ուսում-

¹⁷ 1917 թ. հունիս-դեկտեմբեր ամիսներին տեղի է ունեցել 13 նիստ, որոնց թվում հայերեն և ռուսերեն արձանագրությունները պաշտոնապես են (Քումանյանի թանգարան, Նոր Ելավեր, թղթ. № 39): ՀՍՀ ԳԱ իսկական տեղում լեզվաբան Գ. Ղափանյանի՝ «Ե. Մառի մասնակցությունը հայ համալսարան (կամ ակադեմիա) ստեղծելու խնդրի նախնական մշակման մեջ 1912—17 թվերին» հաղորդումը առաջին անգամ է տեղեկություն հաղորդել Հայկազյան ընկերության մասին: Այստեղ, ինչպես վերնագրից էլ երևում է, հեղինակին հետաքրքրել է միայն ն. Մառի մասնակցությունը: Հաղորդման մեջ թվարկաբար նշվում է, որ եղել է նիստերի 24 արձանագրություն, մինչդեռ իրականում պահպանվել է 13 նիստերի 13 արձանագրություն, իսկ 24-ր արձանագրությունների էջերի վերջին թվադասարան է: Ակնհայտ են նաև հաղորդման այլ վրիպումներ՝ Մառի մասնակցությամբ նիստերի օրերի, անուն-ազգանունները:

Հետագայում Հայկազյան ընկերության անդամագրած է նաև անվանի Քումանյան-Նազեկ Ս. Ինձիկյանը «Քումանյանը և հայագիտությունը» հեղինակում (ՀՍՀ ԳԱ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ, 1963, № 6), ապա «Քումանյանը և հայկական համալսարանը» վերնագրով հրատարակել է ն. Մառի մասնակցությամբ հունիսի 7-ի և 9-ի նիստերի արձանագրությունները առաջադրանով («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967, № 2):

նական. առաջինի մեջ առաջադրվում են՝ Սեյանյան, Ղուլյան, Ալի-
խանյան, ուսումնական ենթամոդուլի համար՝ Կ. Ալիխանյան, Թու-
մանյան, Ս. Տիգրանյան, Շանթ, Ս. Լիսիցյան, Մ. Արեղյան, Ս. Մալ-
խասյանց, Մ. Բերբերյան, Ն. Աղբալյան: Վերջիններին հանձնարարվեց
կազմել ծրագիր, հաստատել և ապա բանակցություններ սկսել ապագա
դասախոսների հետ:

Հունիսի 7-ին տեղի է ունենում ուսումնական ենթամոդուլի առաջին
նիսար Թումանյանի նախագահությամբ (ինչպես այս, այնպես էլ հա-
ջորդ՝ հունիսի 9-ի նիստերը տեղի են ունեցել բանաստեղծի բնակարա-
նում): Բացի ուսումնական ենթամոդուլի անդամներից՝ հրավիրված էին
Ն. Մառը և Մ. Կախի. Տեր-Մովսիսյանը, որը ազատվելով Աստրախանի
հայոց հոգևոր թեմի իր պարտականությունից նոր էր վերադարձել
Թիֆլիս:

Բացման խոսքում Թումանյանը շնորհակալություն է հայտնում
Ն. Մառին՝ նիստին մասնակցելու հրավերը բնորոշելու համար, ապա
բարձր գնահատելով ականավոր գիտնականի և հայագետի գործունեու-
թյունը՝ ասում, որ նա «լուր բեղմնավոր աշխատություններով նորանոր
հորիզոններ բացեց արևելագիտության և մասնավորապես կովկասագի-
տության մեջ և որի համակրությունն ու աջակցությունը խոջոր գրավա-
կաններ կլինեն բնկերություն Նալատակների հաջող իրագործման»: Թու-
մանյանը այդ նիստի կարևոր նպատակն է համարում հայագիտական
բաժին բացելը, ուստի և խնդրում է Մառի կարծիքը այդ և ապագա
հաշվախան համալսարանի մասին:

Շնորհակալ լինելով հրավերի և վստահության համար, Մառը
հայտնում է իր միանգամայն դրական վերաբերմունքը. «Դրանք ան-
հրաժեշտ և օգտակար են ոչ միայն հայերի ու Կովկասի, այլև գիտու-
թյան համար բնդհանրապես»: Նա համոզված էր, որ «Կովկասում բաց-
վելիք հայկական ֆակուլտետն ու համալսարանը, ինչպես և վրացա-
կանը, որ նույնպես մտադիր են հիմնելու, ոչ միայն լիակատար ծավա-
լով կմշակեն կովկասագիտության բազմազան ճյուղը, կովկասյան լե-
զուները, մեջ առած և բևեռագիտությունն ու կուլտուրան և սրանով
բնդհանուր գիտության կծառայեն»: Այսպես, գնահատելով նոր հիմնա-
դրվող բնկերությունը, գիտնականը ողջունում է հայագիտության բաժ-
նի և համալսարանի ստեղծումը, ցանկություն հայտնելով, որ նրանք
կապ պահպանեն ապագա վրացական համալսարանի և, մասնավորապես,
Պետերբուրգի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հետ, կօգտվեն վերջի-
նիս խորհուրդներից, դասախոսներ կհրավիրեն, այնպեղ կուղարկեն
իրենց սաները կատարելագործվելու:

Նույթ ունեցողները՝ Լիսիցյան, Տեր-Ավետիքյան, Աբեղյան, Աղբալյան, Տիգրանյան, նույնպես նշում Լին Համալսարանների «պատմական խոշոր երեսօլք լինելը», հասկալու կոմիտայի առաջնության համար, և այն լուրջ դժգոհությունները, որոնք կան դարձր սկսելու, ավարտին հասցնելու համար: Ս. Տիգրանյանը իր ելույթում հիշեցնում է նաև, որ հաշվական համալսարանի հիմնադրման հարցը արժեքավորվել, կարեւորվել է Պետերբուրգում դեռևս 1912 թ. հալ գաղութի մշակութային գործիչներին՝ Մառի և Թումանյանի մասնակցությամբ կայացած ժողովում (ինքը նույնպես ներկա է եղել): Նա զնահատում է հատկապես Թումանյանի հարստեղ ջանքերը, որոնք բեղմնավոր հող գտան Թիֆլիսում և Մոսկվայում: Մ. Աբեղյանը հայագիտական գասընթացի համար անհրաժեշտ էր համարում արեւելագիտության ճշուղին պատկանող օժանդակ առարկաներին՝ բնագիտական, վրացական, պարսկական և այլ լեզուների ուսումնասիրությունը:

Մարերի փախաւակութունից հետո որոշվեց, որ հայկական բաժանմունքը պետք է ունենա երեք բաժին՝ լեզվաբանական, մատենագիտական ու պատմական, որոնցից լուրաբանչյուրը պետք է պարունակի հիմնական և օժանդակ առարկաներ: Կազմվեց առարկաների «իդեալ ցանկը», որի մշակումն ու դասավորությունը ժողովականների խնդրանքով հանձն առավ Ն. Մառը: Նրա կազմած ծրագիրը հաստատվում է հաջորդ՝ հունիսի 9-ի նիստում: Քննության առարկան է եղել գասընթացներում, և ծրագրի մեջ ընդհանրապես, հայագիտական առարկաները առաջնային ու հիմնական դարձնելու խնդիրը: Մինչդեռ Մառի մոտեցումը ուրիշ սկզբունք ունէր, բայց որի՝ հայագիտական առարկաներից զլիսավորները անկարելի է անցնել այլ՝ ավելի ընդհանուր առարկաներից անջատ, և օջիւակ է բերում հայոց պատմությունը, որը, ըստ նրա, չի կարելի դասավանդել առանց Առաջավոր արեւելի պատմություն:

Կարևոր առաջարկներով (առարկաների, դասավանդման մեթոդների և այլ հարցերի մասին) ելույթ ունեցան Ն. Աղբալյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ս. Լիսիցյանը և ուրիշներ, որոնց կարծիքները լրացնելով և ամփոփելով՝ Մառը մտքից իր կազմած ծրագրի մեջ:

Նույն նիստում որոշվեց լեզվական, դրական և պատմական բաժինների հիմնական և օժանդակ առարկաների ցանկը: Առաջարկվեց բաշխել «ազատ ամբիւններ», որտեղ պետք է կարգուցվեին մասնավոր դասախոսություններ: Մառը խոստացել է աշխանք կարգաւ աւսեբէն դասախոսություն հայ գրերի գլուխի և Անիի պատմության թեմաներով և հանձն առնել այն ուսանողների պարագումունքները, որոնք կկամենան աշխատել Անիում:

Ուսումնական ենթաժողովի հունիսի 9-ի նիստում որոշվել է ուսման դասընթացը սահմանել չորսամյա, դասախոսները ընտրել գիտական աստիճան (մագիստրոսի, դոկտորի) կամ բարձրագույն կրթություն ունեցող և գիտական աշխատություններով հայտնի մարզկառնցից, կամ եթե համալսարանավարտ չեն, բայց ունեն կարևոր աշխատություններ, որոնց արժեքը «ձանաչված է անպայման հեղինակավոր անձների կամ հաստատությունների կողմից»:

Այսպես ավարտվեց Ն. Մառի ներկայությամբ, նրա խորհուրդներով գումարված երկու նիստը, որտեղ հաստատվեց «իզեալ ծրագիրը»:

Ուսումնական ենթաժողովի հաջորդ նիստը անդի ունեցավ հունիսի 11-ին, երբ կազմվեց դասացուցակ, որոշվեցին առարկաները ըստ կիսամյակների, վարձատրությունը (3000 և 2000՝ ըստ գիտական աստիճանի), դասադիրը: Անցնելով դասախոսներ հրավիրելու խնդրին, որոշել են՝ հոգեբանություն, արամաբանություն, փիլիսոփայության պատմություն առարկաները հանձնարարել Ս. Տիգրանյանին, Մերձավոր արևելքի պատմությունը՝ Աշոտ Հովհաննիսյանին, զրաբարը՝ Ստ. Մալխասյանցին, գրականության պատմությունը՝ Մ. Աբեղյանին, Հայաստանի աշխարհագրությունը և հայոց պատմությունը՝ Ստ. Լիսիցյանին, ֆրանսերենը՝ Հ. Աճառյանին, արաբերենը՝ Մ. քահանա Ղազարյանին: Ամբողջ ծախսը կազմում էր 38000 ռուբլի:

Այս որոշումները քննարկվել և հաստատվել են ուսումնական խորհրդի նիստերում: Այսպես, հունիսի 11-ի նիստի որոշումները քննության առարկա են դարձել հունիսի 12-ի՝ ուսումնական խորհրդի նիստում և փոխվել է ամբողջ դասընթացի ժամկետը՝ չորս տարին դարձրել են երեք, որպեսզի մեկ տարվա խնայողությամբ ցանկացողներին հնարավորություն տրվեր կատարելագործվելու համար մեկնել Պետրոգրադ կամ արտասահման: Մեկ ֆակուլտետի ուսումնական ծախսը նախնական հաշվարկներով կազմելու էր 200,000 ռուբլի, որով երեք տարվա ընթացքում ապահովելու էին երեք բաժանմունքի (լեզվական, զրաբան, պատմական) բոլոր ծախսերը, ստեղծվելու էր մասնագիտական մատենադարան և տաս հայ գիտնականի իրավունք էր տրվում զբաղվելու և կատարելագործվելու իրենց մասնագիտությամբ: Առաջին տարում այդ հնարավորությունից օգտվելու էին Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Ս. Տիգրանյանը:

Կազմակերպական այլ բազմաթիվ խնդիրների լուծումով Հայկազյան ընկերության գործունեության առաջին փուլը հունիսի 12-ի նիստով ավարտվեց ամառային արձակուրդների պատճառով:

Թումանյանի գրադմոսների առարկան ամբողջ ապրիլ-հունիս ամիսներին Հայկազյան քննիրությանն էր: Հասկապես Հայոց ազգային բյուրոյի լուծարքի ենթարկվելուց հետո (1917, մայիս) նա ամբողջ կուցյամբ նվիրված էր այդ գործին՝ համագլխով, որ արդեն կատարվում է իր տարիների երազը. սկսվում է հայաբնակչության վերածնունդը, հայ գիտնականը հնարավորություն է ստանում գրադվելու միայն իր մասնագիտությամբ, գրականությունը ազգային պաշտպանություն կունենա և այլն:

Բայց գործի հիմնական մասը դեռ առջևում էր:

Պատերազմի մղձավանջը, որի միջով անցել էր բանաստեղծը, քաղաքակրթական հրաշալիք էր թույլ օրգանիզմը: «Հիվանդ եմ, ջգերս բուրբոնին քաղքալվել են, դառել մաշված սրանգալ, սիրտս թուլացել է դատարկ պարիկի պես կախ ընկել: Դե, տեղն էլ ի՞նչ մնաց» (V, 425): Սյուպիան էր Թումանյանի առողջական վիճակը 1917 թ. հունիսին, երբ նա գործուն մասնակցություն էր ունենում Հայկազյան քննիրության ուսումնական մասնաժողովի և խորհրդի նիստերի կազմակերպմանն ու գլխավորում ամբողջ գործընթացը:

Շուտով նա մեկնում է Պյատիգորսկ բուժվելու և հանգստանալու: Միայն թե՛ անհանգիստ էր հոգին, լի տապալակով, թե որտեղ որե՛կ «մեր աշխարհը տակն ու վրա է լինելու: Ոնց որ մի լցրած խախուռ իմանք ըլի մի խամ մարդու ձեռքի ու սպասում ես, թե որտեղ որ է կտրաքի ու...» (V, 426):

Առողջարանում բժիշկները ախտորոշել էին գերհոգնածություն ու ջգերի քաղքալում, բայց այդ չէր կարող խոչընդոտել Թումանյանի ծրագրերի իրականացման բռնի ցանկությունը: Նա առաջնորդվում էր երիտասարդական տարիների իր սկզբունքով՝ Աստվածաշնչի «Հավատք առանց գործոց մեռյալ են» պատվիրանով, ուստի և հանգիստն ու բուժումը զուգակցում էր հասարակական գործին:

Պյատիգորսկում նա շարունակեց հանդեսավելուներ հայ հանդեսադրների միջավայրում՝ քննիրությանը նյութապես աջակցելու: Համար և նախնիկ հաջորդված գումարով ու մարդկանցով օգնություն կազմակերպեց կովկասյան ճակատի հրամանատարության համար:

Պյատիգորսկում գրած Թումանյանի երկու հոսմակը Հր. Սևառույանին և Կ. Արիմանյանին լավագույն վկայություն են այն մեծ հավատի, որ նա ուներ իր ձեռնարկումը հաջողությամբ ավարտելու մասին, թեպետ քննիրության նախագահին գրած համակում «գեղեցիկ գործը»

վերսկսելու ցանկությունը հայտնելով՝ չի մոռանում հիշել նաև իրեն հետապնդող միտքը՝ «եթև ալեկոծություններ չլինեն» (VI, 432):

Հր. Աճառյանին գրած նամակը պատասխան էր հասցեատիրոջ՝ հուլիսի 14-ի ն. Նախիջևանում գրած այն նամակի, որով նա հետաքրքրվում էր, թե ինչու է ձգձգվում Հայկազյան ընկերության պաշտոնական հրավերը իր Թիֆլիս անդամի ընտրության վերաբերյալ, որպեսզի կարողանա ն. Նախիջևանի հոգաբարձությունը հայտնել դպրոցում իր մնալու-չմնալու մասին, շեշտում նաև զինապարտ լինելու վտանգը¹⁷:

Իր օգոստոսի 11-ի պատասխան նամակում Թումանյանը Աճառյանին հավաստում է, որ նույնիսկ եթե համալսարանը չբացվի, ընկերությունը պետք է նրան հնարավորություն տա թողնելու ամեն կողմնակի գործ միայն գիտությունը զբաղվելու համար: Քանի որ ուշանում է համալսարանի բացումը, Թումանյանը հայտնում է ընկերության որոշումը՝ մի քանիսի հետ նրան էլ գործուղել Ռուսաստան կամ Եվրոպա կատարելագործվելու բացվելիք համալսարանում դասախոսելու նպատակով, ինչպես և ակադեմիայի անդամների նախնական ցուցակում նրա լինելու մասին (V, 428):

Պատահյալով ծավալած իր գործունեության մասին Թումանյանը հաշվառում է դառնում Թիֆլիս վերադառնալուց հետո՝ Հայկազյան ընկերության ժամանակավոր վարչության հոկտեմբերի 28-ի նիստում, հայտնելով 29 հոգու նոր անդամագրության մասին 5090-ական սուրյու վճարումով: Մեծահարուստ Խաչատուր Ասլանյանը խոստացել էր 25 հազար ռուբլի՝ «զոհական բարբառի կենդանի նշանները հավաքելու, ուսումնասիրելու և հրատարակելու իր հիշատակին» (այդ գրամի մի մասը շուտով ստացվել է): Թումանյանը հայտնում է նաև, որ Աճառյանը արդեն հանձն է առել զոկերենի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը՝ շնորհիվ նրա հետ վարած իր բանակցության:

Հայտնի է, որ նա Պատահյալով ծրագրել էր մեկնել ն. Նախիջևան Հայկազյան ընկերության գրամական ապահովության համար հանդանակությունը շարունակելու, Հայ գրողների ընկերության հյուպատոսի և Միքայել Նալբանդյանի արխիվը Թիֆլիս անդամի ընտրության նպատակով: Թումանյանի հիշյալ հաշվառվածությունից պարզվում է, որ Ռուստով—ն. Նախիջևան մեկնելու նրա մտադրությունը հետևանք է Պատահյալով ծրագրում հայ հանդուստացողներից ստացած հրավերի: Նա հրավիրվել է նաև այցելելու Արմավիր, Եկատերինադար, Վլադիկավկազ, սակայն հրաժարվել է շրջագայությունից, թեպետ համոզված էր, որ

հայաշատ այդ բնակավայրերում նույնպես շատ անդամագրվողներ կլինեն:

Դասելով Թիֆլիսի հայ հասարակական կյանքի իրադարձություններով, պետք է ենթադրել, որ նա շտապում էր մեկնել՝ սեպտեմբերի 29-ին բացված ազգային համաժողովի կապակցությամբ: Համաժողովը շարունակվում է մինչև հոկտեմբերի կեսերը, իսկ 11-ի և 12-ի նիստերում զեկուցել է լուծարքի ենթարկված Հայոց ազգային բյուրոյի (որի կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր Թումանյանը) առաջին նախագահ Սամսոն Հարությունյանը:

Այդ ժողովում ընտրվել է Հայոց ազգային խորհուրդ (զա քիչ անց դառնում է գերագույն մարմին, Կովկասի և Ռուսաստանի ամբողջ հայության համար, իսկ Հայաստանի անկախ հանրապետության ստեղծումից հետո՝ կառավարության կորիզը): Ժողովը բաղմակուսակցական էր, ուստի և բոլոր հարցերի քննարկումները անցնում էին բուն վիճաբանություններով: Սուր անհամաձայնության տեղիք ավելցին Կովկասի վարչական բաժանման (հատկապես Ղարաբաղի ու պատկանելու) և արևմտահայությանը վերաբերող հարցերը: Հետևանքը Անդրանիկի՝ պաշտոնական հայտարարությամբ Դաշնակցությունից վերջնականապես հեռանալն էր: Բայց Թումանյանը Թիֆլիս վերադառնալ չշտապեց...

1917 թ. ափանավոր գիտնական Ի. Զավախաշվիլու գլխավորությամբ նախապատրաստվում էր վրացական համալսարանի ստեղծումը, որի անհրաժեշտության մասին իր գիտական հիմնավորումն էր ներկայացրել, ինչպես տեսանք, Ն. Մառը ապագա Հայկազյան բնկերության ուսումնական խորհրդի հունիսի 7-ի նիստում:

Նրբ արդեն որոշակի իրական հիմքեր կային վրաց համալսարանի բացման համար, Թումանյանը համալսարանի բնկերության վարչության նախագահ Գ. Դիսաամիձեին հասցեագրված հոկտեմբերի 25-ի ջերմ ու արատու չամակով շնորհավորում է վարչությանը այդ մեծ իրադարձության կապակցությամբ, միաժամանակ ուղարկելով հարյուր ռուբլի, որը, ըստ նրա, պետք է դառնար «վրաց ծաղիկող կուլտուրայի մեծ շենքի քարեփայ մեկը» (համալսարանի միայն փիլիսոփայական բաժինը բացվել է 1918-ի հունվարին):

«Միայն գիտությունը, դրականությունն ու արվեստն են լցնում ժողովրդներին բաժանող անդունդը,—գրում է հայոց բանաստեղծը,— և միայն դրանք կատելծեն դալիր լավագույն կյանքն ու ճշմարիտ մարդուն:

Ուստի և դուք կհասկանաք այն ուրախությունը, որ զգացի ես, երբ իմացա վրացական համալսարան բացելու լուրը...»:

Թումանյանը միաժամանակ նույն նամակում ցանկություն է հայտնում իրականացված տեսնելու «Կովկասի մյուս ժողովուրդների բարձրագույն կրթական հաստատությունների բացումը», որպեսզի դիտությունն ու արվեստը ճանապարհ հարթեն ժողովուրդների հանդիպումների ու «փոխադարձ ըմբռնում ու հարգանք» հաստատելու համար:

Նույն օրը ստացվում է նամակի պատասխանը համալսարանի վարչության տեղակալի՝ Կ. Աբխազիի ստորագրությամբ, որը հայ ժողովրդի և նրա բանաստեղծի նկատմամբ վրաց մտավորականության անկեղծ վերաբերմունքի և բարձր գնահատականի լավագույն փաստաթուղթ է¹⁸:

Բայց անցնենք Հայկազյան ընկերության հոկտեմբերի 28-ի նիստին, որտեղ ընդունվել են Թումանյանի նոր անդամագրած անձինք և ապա որոշել կանոնադրության հաստատումից հետո դա մշակված մի հրավեր կոչի հետ տարածել բոլոր հայաբնակ վայրերում՝ նոր անդամներ գրավելու համար (անկասկած, այդ որոշումը կապված էր Թումանյանի՝ Պլատիգորսկում ստացած հրավերներին): Նույն նիստում որոշվել է հետաձգել հայկական համալսարանի հայագիտական բաժնի բացումը, որովհետև դասախոսները ժամանակ էին պահանջել իրենց դիտելիքները թարմացնելու, կատարելագործելու համար:

Իր երեքորդ ելույթում Թումանյանը հայտնում է պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի հետ իր վարած բանակցությունների մասին, տեղեկացնելով, որ նա հրատարակել է Իսրայել Օրիի գործունեությանը վերաբերող նյութեր և պատրաստում է Դավիթ-Բեկին նվիրված մի հատոր: «Նա էլ մի երիտասարդ ուժ է, որ մեր ընկերության օժանդակությանը արժանի է և կնվիրվի հայոց պատմության ուսումնասիրությանը», — համոզված էր Թումանյանը:

Անդրադառնալով այն դիտնականներին, որոնք պատրաստ են դասախոսություններ կարդալու, զեկուցողի գնահատմամբ դրանք կարող են հիմք դառնալ հայկական համալսարանի համար. «Մեր նպատակը միայն հայագիտությունը մշակելը չէ, այլև հայերեն գիտություն տարածելը», — ասել է նա:

Երբ Ս. Տիգրանյանը և Ս. Լիսիցյանը բարձրացրել են դպրոցական դասադրքերի անհրաժեշտության հարցը, Թումանյանը կրկին ելույթ ունենալով՝ առաջարկում է շեղվել Հայկազյան ընկերության հիմնական նպատակներից, մանավանդ որ դպրոցական-մանկավարժական գործն-

¹⁸ Թումանյանի նամակից մի հատված տպագրվել է «Հորիզոն», 1917, № 223, նոյեմբ. 9: Նույն ամսի 11-ին «Республика» օրաթերթում (№ 104) լույս է տեսել Թումանյանի նամակը ամբողջությամբ, որը և պատասխանի հետ միասին թարգմանաբար հրապարակվել է «Գրական թերթ», 1961, № 9:

րի տնօրինութեան համար կա հատուկ դպրոցական ֆոնդ: Քվեարկութեամբ անցնում է Թումանյանի առաջարկը (հունիսի 7-ի նիստում, երբ խոսք էր եղել այն մասին, որ պետք է պատրաստել հայագիտական առարկաների ուսուցիչներ միջնակարգ դպրոցների համար, Մառը նույնպես դեմ էր արտահայտվել, առաջարկելով զբաղվել «գլուխ գիտութեամբ»):

Հոկտեմբերի 28-ի նիստի վերջում բնութարկում է ութ հոգուց բաղկացած խորհուրդ (Թումանյան, Սմբ. Տեր-Ավետիքյան, Ստ. Մայիսապետյան, Ս. Տիգրանյան, Մ. Աբեղյան, Շահն, Ստ. Լիսիցյան, Ն. Աղբալյան), որը պետք է զբաղվեր հայագիտական: Ֆակուլտետի բացման, դասախոսների, ակադեմիայի անդամների բնորոշման գործով: Իրար հետևից դումարված նիստերն ու խորհրդակցությունները, ելույթներն ու կարծիքների քննությունները վկայում են, թե մասնակիցները հայրենասիրության, հայկական մշակույթի նկատմամբ ունեցած պատասխանատվության ինչ մեծ զգացումով էին մոտենում հիմնադրվող ընկերության ծրագրին: ու նպատակներին:

7

«Եւ ընտանիքս ինչպէս որ ծրագիր է ունենալու գիտությունների ակադեմիան», — ահա հոկտեմբերի 30-ի նիստի բնութարկման առարկան: Որոշվում է, որ հայկական ակադեմիան բաղկացած պետք է լինի հետևյալ բաժիններից. հայագիտություն, գեղարվեստական զբաղմունություն, գեղարվեստ, սրանք իրենց ներքին պետք է ունենալին ճշուշտ (օրինակ՝ հայագիտությունը՝ լեզու, բանասիրություն, պատմություն, հնագիտություն, աշխարհագրություն, ազգագրություն, իրավունք):

Ակադեմիայի անդամների իրավունքն ու պարտականությունները բնեկապ հետո որոշվում է, որ ակադեմիայի անդամը բնութարկում է ցմամբ, անդամները լինում են՝ պատվո, ազատ անդամ, իսկական անդամ:

Պատվո անդամը, եթե ներկա է կոնֆերանսին, ունենալու է ձայնի իրավունք: Նույն իջավունքը վերադասվելու էր նաև ազատ անդամին, որը ազատ էր լինելու պարտականություններից ու վարձատրություն ստանալու: Էր հատուկ աշխատությունների համար: Իսկական անդամը պարտավոր էր իր մասնագիտության սահմաններում հետազոտություններ ներկայացնել, առնվազն երկու զեկուցում կարգով, մեկը իր աշխատությունների, մյուսը՝ նոր լույս տեսած ուրիշների ուսումնասիրությունների մասին, այլ խոսքով՝ պետք է տեղյակ լինի հայագիտության տեղաշարժերին: Իսկական անդամը ստանալու էր տարեկան թոշակ,

Հայկազյան բնկերութիւնից զուրս պաշտօն կարող էր ունենալ միայն բարձրագոյն բարոյացում կամ իր մասնագիտութեան հետ կապ ունեցող որեւէ հաստատութիւնում:

Հոկտեմբերի 30-ի նիստում հայագիտութեան բաժնի գծով ակադեմիայի խօսկական անդամների թեկնածուներ առաջադրվեցին Հրաչյա Աճառեան (լեզվական ճյուղ), Սմբատ Տեր-Ավետիքեան (պատմագիտական ճյուղ), Մանուկ Աբեղյանը և Հակոբ Մանանդեանը (բանասիրութեան), Սիրական Տիրամեանը (ազգադրութեան և իրավունք): Ազատ անդամներ առաջադրվեցին Մեսրոպ Կախի, Տեր-Մովսիսեանը, Գարեգին Կախի, Հովսեփեանը, Ստեփան Մալխասեանը: Ուրշեցին Ստ. Մալխասեանցին նյութապես նպաստեց հայերեն բառարանը ավարտելու, Մ. Տեր-Մովսիսեանին՝ ձեռագրերի ցուցակը հրատարակելու, օժանդակել Գ. Տեր-Մկրտչեանին պարագելու հարմարութիւն տալով, Գ. Հովսեփեանին՝ մանրանկարչութիւնը շարունակելու:

Նույն օրը պատվո անդամներ են ընտրվում Ն. Մառը և Ն. Ագոնցը: Նոյեմբերի 3-ին շարունակվում էին ակադեմիայի անդամների թեկնածուների առաջադրումը. ինքսին նախագահում էր դարձյալ Թումանեանը: Գրականութեան բաժնի համար միաձայն խօսկական անդամներ են առաջադրվում Թումանեանը, Հովհ. Հովհաննիսեանը, Ավ. Իսահակեանը, Շիրվանզադեն, Ավ. Ահարոնեանը, Շանթը, Լեոն: Գեղարվեստի բաժնում՝ Նզ. Թադևոսեանը և Կոմիտասը: Թ. Թորամանեանը ընտրվում է ազատ անդամ և որոշվում է օժանդակել նրան նյութապես՝ ճարտարապետական ուսումնասիրութիւնները շարունակելու: Աշոտ Հովհաննիսեանին, Նրվանդ Տեր-Մինասեանին, Նիկոլ Աղբալեանին պետք է օգնեն և կատարելագործվելու՝ դասախոսութիւններ կարգադրու համար: Թեկնածուները առաջադրելիս նկատի են առնվել միայն Կովկասի և Ռուսաստանի սահմաններում ապրողները, բացառութեան են կազմել Կոմիտասը և Ավ. Իսահակեանը:

Այս որոշումները քննարկվել են ժամանակավոր վարչութեան նոյեմբերի 5-ի նիստում, որտեղ Թումանեանը ղեկուցել է հայկական ակադեմիայի բնույթի մասին: Նրա կարծիքով հայկական ակադեմիան չպետք է նմանվի ֆրանսիական կամ ռուսական ակադեմիաներին. պետք են ոչ միայն վաստակաշատ, գիտութեան մեջ պատվավոր աշուն ունեցող ուսումնականներ, այլև աշխարհի կարող ուժեր, որոնք արգեն հանդես են եկել գիտական աշխատանքի բոլորակի բնորոշակութիւններով, հրուշակակել իրենց աշխատանքի արդյունքը: «Մեր ակադեմիան ոչ թէ պատվո ակադեմիա կլինի,—ասել է Թումանեանը,—այլ մի աշխարհի հաստատութիւն, որ միջոցներ ու հարմարութիւններ պիտի տա մեր իրականութեան մեջ հայագիտութեան զանազան ճյուղերի մշակմամբ

զբաղվողներին՝ իրենց ամբողջ ժամանակն ու կարողությունը իրենց սիրած գործին նվիրելու»։ Թումանյանի կարծիքով՝ այդ հաստատությունը պետք է լինի գործնական, պաշտոնները չպետք է դառնան սինեկուրա (վարձատրվող անաշխատ պաշտոն)։

Իր ելույթում Թումանյանը ձեռնպահ է մնացել գրողներից ներկայացված թեկնածուների նկատմամբ։ Քանի որ խորհրդի նիստում առաջադրված գրողների թիվը ավելի էր գիտնականներից, նա առաջարկում է գրողների հարցը հետաձգել մինչև մյուս ճշուղների կազմակերպումը, ընդամին հրաժարվելով մնալ գրողներից առաջադրված ցուցակում։ Անշուշտ, խորհրդի անդամները առարկել են՝ պատճառաբանելով, թե բանաստեղծների անունները զրկելիս չեն կարող բաց թողնել բանաստեղծ Թումանյանի անունը։ Ընդունելով առարկությունը, Թումանյանը հրաժարվել է տարեկան թոշակից և այդ մասին ներկայացրել նաև զրավոր դիմում-հայտարարություն, խնդրելով դա կցել արձանագրությանը։ Իր այդ մեծահոգությունը նա բացատրել է «ինչ-ինչ պատճառներով»։

Ստորև տպագրվում է Թումանյանի դիմում-հայտարարությունը։

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԸ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԳԵԼԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

Հայտարարություն

Հայկազյան ընկերության խորհուրդի նիստերին Հայկազյան ակադեմիայի անդամության թեկնածուների ցանկը կազմելիս, երբ ինչ-ինչ պատճառներով, ես խնդրեցի, որ իմ անունը ցանկից հանեն, խորհուրդի անդամները չհամաձայնեցին, առարկելով, թե հայ բանաստեղծների անունները զրկելիս իրենք չեն կարող իմ անունը բաց թողնել։ Էն ժամանակ ես համաձայնեցի մի պայմանով, որ իմ անունը զրվի առանց թոշակի։

Այժմ խնդրում եմ հարգելի վարչությանը՝ իմ էս հայտարարությունը կցել խորհրդի արձանագրությանը և նկատել, որ իմ անունը զրված է առանց թոշակի և էս խնդրը չդնել քննության ու վիճաբանության առարկա։

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

1917, նոյեմբերի 5,

Թ ի Ֆ ի ս

Ժողովը ընդունել է Թումանյանի առաջարկները՝ ինչպես ակադեմիայի բնույթի, այնպես էլ գրողներից թեկնածուների առաջադրումը հետաձգելու։

Նույն նիստում առաջադրվել է ակադեմիկոսների ցմա՜ ընտրություն և նրանց տարեկան թուշակը որոշվել 6000 ռուբլի, բայց որովհետև կարող էին լինել աշխատիները, բրոնք գիտական արտադրանք չէին ներկայացնի, Կ. Ալիխանյանի առաջարկով որոշվում է ակադեմիկոս ընտրել նախ հինգ տարով, ապա՝ կրկին հինգ տարով, իսկ այնուհետև՝ ցմա՜ (առաջնությունը բոլոր դեպքերում տալով գիտական աշխատանքների որակին և քանակին):

Առաջին ակադեմիկոսների վերջնական ընտրությունը կատարվելու էր Ընդհանուր ժողովում, իսկ հետագայում ընտրելու էր ակադեմիան մշտական խորհրդի հետ:

Սակայն քննարկումները, կարծիքների փոխանակումները դեռ առջևում էին: Ընկերության ժամանակավոր վարչության նոյեմբերի 14-ի նիստում որոշվեց թեկնածուների ցուցակը քննարկել ավելի բազմամարդ ժողովում: Այդ օրը, երբ կարդացվել է Թումանյանի հայտարարությունը տարեկան թեշակից հրաժարվելու մասին, առաջացել է նոր խնդիր՝ այն է՝ զրոյներին վճարել ոչ թե թոշակ, այլ վարձատրություն նրանց ավարտված ստեղծագործության համար: Վերջնական եզրակացությունը թողնվում է ավելի բազմամարդ ժողովի, որը սեղի է ունենում նոյեմբերի 21-ին: Թումանյանը այս անգամ էլ կրկնում է իր կարծիքը զրոյներից ակադեմիայի թեկնածուներ չառաջադրելու մասին, պատճառաբանելով, որ ակադեմիան զրոյների համար պատվի խնդիր է, ուստի նրանց ընտրությունը պետք է թողնել արդեն կապացած ակադեմիային. բայց նրա, նույն կերպ պետք է վարվել պատվո անդամներին ընտրելիս. այդ պետք է անի ակադեմիան ինքը:

Զարմանալի է թվում վիճահարույց մի այլ խնդիր. Խյսբան մանրակրկիտ քննարկումներից, կարծիքների փոխանակումներից, ծրագրերի առաջադրումներից և ընդունելություններից հետո ժողովում հարց է առաջանում ունենա՞լ թե չունենալ հայկական ակադեմիա: Կ. Ալիխանյանը, Թումանյանը, Լեոն, Ս. Տեր-Ավետիքյանը կողմ են արտահայտվում, ուրիշները՝ դեմ, անժամանակ համարելով հիմնադրումը՝ կարող ուժերի պակասը պատրվակ դարձնելով: Մ. Արեղյանը այն կարծիքին էր, որ հայ իրականությունը միայն 10—15 տարի հետո կարող է իսկական ակադեմիա ունենալ և առաջարկում էր ավելի համեստ բնույթ տալ այդ հիմնարկությանը: Կրկին ելույթ ունենալով, Թումանյանը հիշեցնում է Մառի զրական կարծիքը հայկական ակադեմիա՝ աշխատանքի ակադեմիա ունենալու մասին: Քվեարկությունը անցնում է զրեթե միաձայն (3—4 հոգու ձեռնպահությամբ): Ընդունվում է նաև զրոյներին առայժմ չառաջադրելու Թումանյանի առաջարկը:

Ինչպիսի տեսնում ենք, երկար է տևել նախապատրաստական աշխատանքը. գործին մոտենալով պատասխանատվության բարձր զգացումով, մասնակիցները պահանջում էին խիստ բնորոշվուն կատարել, քննել յուրաքանչյուր գիտնականի բազմակողմանի պատրաստվածությունը, աշխատանքների արժեքը, հաշվի առնել զասախոսություններին մասին եղած կարծիքները: Մ. Արեղյանի, Մ. Տեր-Մովսիսյանի առաջարկով ժամանակավոր խորհրդի անդամներից կազմվում է հանձնաժողով, որը պետք է ուսումնասիրեր և գեկույցեր ահադեմիայի թեկնածուների գիտական աշխատանքների մասին և, եթե անհրաժեշտ է, խմբագրեր նաև այլ գիտնականների կարծիքները:

Վհարանություններից, իրարամերձ կարծիքների քննությունից հետո կազմվում է ահադեմիայի անդամների թեկնածուների նոր ցուցակ, որը բնորոշվում է 18 գիտություն աշխատավոր, այդ թվում՝ Ն. Ազոնց, Հ. Օրբելի, Կ. Կոստանյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Գ. Հովսեփյան, Ստ. Մալխասյանց, Լեո, Սմբ. Տեր-Ավետիքյան, Հ. Ահառյան, Ս. Տիգրանյան, Մ. Արեղյան, Ստ. Կանայան, Հ. Մանանդյան և ուրիշներ:

Այդ օրվա ժողովի ուշադրավ ելույթներից մեկը Մ. Արեղյանինն էր, որով նա ապրքերովեց իր սերնդի և հետադաշի բոլոր գիտնականներից: Փանի եր շուտով հիմնադրվող հաստատությունը կոչվելու է ահադեմիա,—ասել է նա,—իսկ անդամները ահադեմիկներ, ինքը վատ է գրում, ճնշվում է գրանից, ուստի և հրաժարվում է ահադեմիկի պատվավոր կոչումից և խնդրում իր անունը գնել զասախոսների շարքում: Դա տեսնում էր գեկություն մի բացառաճան նվիրյալ, որը թերևս ամենից շատ իրավունք ուներ արժանանալու այդ պատվին: Ժողովը չի բնդունել նրա հրաժարագանը աչհ պատճառաբանությամբ, թե բնարված գիտնականները կոչվելու են ոչ թե ահադեմիկներ, այլ ահադեմիայի իսկական անդամներ, իսկ զասախոսների ցուցակում տեղ են գտնում Աշոտ Հովհաննիսյանը և Նիկոլ Աղբալյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը և Ստեփան Լևոնյանը:

Բեկնություն ժամանակավոր խորհրդի վերջին նիստը տեղի է ունեցել գեկաեմբերի 10-ին, երբ որոշվեց՝

1. Պաշտոնապես հաստատված կանոնադրությունը թարգմանել հայերեն, ուսուերների հեա ապագրել մի տեարի մեջ. զործր հանձնարարելով Թումանյանին և Ս. Տիգրանյանին¹⁹:

2. Հրավերիլ բեկերություն բեդհանուր ժողով գեկաեմբերի 24-ին և բեարել մեալուն խաբհարդ (աղմինիստրադիա):

¹⁹ Տեղադրվել է Թիֆլիսում, 1918 թ.:

3. Խորհուրդը բնարել հիմնադիր անդամներից, որոնք 59 հոգի են (29-ը վճարել է 5000, 30-ը՝ 10-ական ռուբլի): Խորհուրդը պետք է ունենար երեւո սեկշիա՝ ֆինանսական և գիտական, առաջինի անդամները գրամատերերն էին (Կ. Ալիխանյան, Խ. Աֆրիկյան, Համբ. Մելիքյան, Գիլ. Վարդապետյան և ուրիշներ): Գիտական սեկցիային մասնակցելու էին Թումանյանը, Մ. Արեղյանը, Ավ. Ահարոնյանը, Գ. Ազանյանը, Ն. Աղբալյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Ս. Տիգրանյանը և ուրիշներ:

Որոշվեց հաջորդ ժողովը գումարել գեկտեմբերի 17-ին:

Բայց չկայացան ոչ այդ, ոչ էլ գեկտեմբերի 24-ի բնդհանուր ժողովը, որը պետք է վերջնականապես հաստատեր նոյեմբերի 28-ին առաջադրված ցուցակը: Տեղի ունեցան այն ողբերգական տեղաշարժերը, որոնց բնալ հնարավորությունները զուշակում էր իմաստուն Թումանյանը. այդ պատրուով էր նրա միտքը, անհանգստացնում հոգին, բայց ստեղծվելիքը այնքա՞ն էր գալթակղիչ, իր ժողովրդի մշակութային վերածնունդը այնքա՞ն էր անհրաժեշտ, որ լավատես Թումանյանը ոչ մի ապրակուսանքի չէր ուզում ենթարկվել:

Հեկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում իր հետեւեքներով նոր շարիք բերեց հայ ժողովրդին և հիմնովին խորտակեց Թումանյանի ծրագրերի իրականացման հնարավորությունը:

Հայկազյան բնկերություն գեկտեմբերի 17-ին կայանալիք ժողովին նախորդեց նույն ամսի 15-ի Բրեսաւի դաշնագիրը, ապա՝ 18-ի Անգլբ-կովկասյան կոմիտարիատի և թուրքական զորքերի միջև կնքված պայմանագիրը Նրզնկայում, բոտ որի ենթադրվում էր ռուսական զորքերի դուրսբերումը Արեւմտյան Հայաստանի գրաված տարածաշրջանից:

Երազարծությունները կրկնվում էին... դարձյալ զրվեց հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը...

Այն անգամ էլ ժողովրդի փրկության առաջին շարքերում լեղենդար Անդրանիկն էր, նրա կողին առաջին հետեւողը՝ Թումանյանը... Մի կողմ մնաց 1912—1917 թթ. բանաստեղծի համառ, հետեւողականորեն գործ գրած եռանդուն կազմակերպչական աշխատանքը: Ազգային գրողի ուշադրությունը կենտրոնացավ իր ազգի փրկության, ինքնապաշտպանության վրա, որի իրականացման համար նա շնեայեց ոչ իրեն, ոչ բնատանիքն ու զավակներին...

Բայց դուր չանցան Թումանյանի ջանքերը. հայկական համալսարանի սյունների հիմքը փորված էր Հայկազյան բնկերության՝ 1917 թ. ազրիլ-գեկտեմբեր ամիսների նիստերում և Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետության մշակութային դործիչներին, որոնք զինակցել էին Թումանյանին բնկերության ստեղծման սղջ գործընթացի ժամա-

նակ, հաջողվեց 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում ստեղծել համալսարան: Նույն օրը Ալեքսանդրապոլ է հասնում Թումանյանի շնորհավորական հեռագիրը՝ գրված նրան հատուկ իմաստուն ու խորախորհուրդ գրչով: Ստորև բերվում է հեռագիրն ամբողջությամբ:

«Թե Հայ գրողների բնկերությունը, և թե ես անձամբ ստացանք էն ամենաթանկ հրավերը, որ կարող էինք երազել: Թե բնկերության կողմից, թե իմ կողմից սրտագին շնորհավորում եմ հայկական առաջին համալսարանի բացումը ազատ Հայաստանում: Մեր ժողովրդին բռնակալներից ֆիզիկապես ազատելուց հետո պիտի ազատել նրա միտքն ու հոգին խավարի ու տղիտության բռնակալությունից և հաղորդակից անել լուսավոր մարդկության ու տիեզերքի մեծ կյանքին: Մեր զարավոր մաքառումներով մենք դրան ենք ձգտել ամբողջ ցեղով: Հայկական համալսարանը պիտի կատարի էդ մեծ ու նվիրական գործը: Հայ գրողների կյանքն ու բախար անխզելիորեն կապված են հայոց համալսարանի կյանքի ու բախտի հետ:

Կեցցե՛ ազատ Մայր Հայաստանը: Կեցցե՛ ազատ Հայաստանի ազատ համալսարանը:

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ՝
ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ»²⁰

Հանգամանքների բերումով Ալեքսանդրապոլի համալսարանը նույն թվականի ամռանը տեղափոխվեց Երևան, բայց այստեղ էլ նրա գործունեությունը խոչընդոտվեց քաղաքական անբարենպաստ պայմանների (թուրքերի հետ պատերազմը շարունակվում էր), երկրի սոցիալատնտեսական ծանր կացության պատճառով: Այնուամենայնիվ, ինչպես ասվեց, հիմքը արդեն դրված էր, ուստի և 1920 թ. նոյեմբերյան հեղաշրջումից հետո՝ դեկտեմբերի 28-ին բացվեց Երևանի ժողովրդական համալսարանը: Երկու գեղքում էլ հայագիտական բաժնի գեկան են բնորոշում Թումանյանի գործընկերները Հայկազյան բնկերությունից՝ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը, Սիրական Տիգրանյանը: Հայ երիտասարդությանը ազդալին կրթվելամբ դաստիարակելու, Թումանյանի խոսքով՝ նրա միտքն ու հոգին լուսավոր մարդկության ու տիեզերքի մեծ կյանքին հաղորդակից դարձնելու գործը վստահված էր Հայկազյան բնկերության հիմնադրման նախանձախնդիր գիտնականներին՝ Մ. Աբեղյան, Ն. Աղբալյան, Ստ. Մալխասյանց, Հր. Աճառյան, Հ. Մանանդյան, Սմբ. Տեր-Ավետիքյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ս. Տիգրանյան, Գր. Ղափանցյան և ուրիշներ, որոնք սկսված զժվարին գործը շարունակեցին Թումանյանի գասերով:

²⁰ «Աշխատավոր», 1920, № 24:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԸ 1919 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Նշանավոր մարդկանց հոբելյանների դերը մեծ է յուրաքանչյուր հասարակության հոգևոր կյանքում: Այդ դերը հասարակայնորեն գիտակցվել է բոլոր ժամանակներում: Եթե հոբելյանը տեղի է ունենում կենդանության օրոք, ապա այն դառնում է յուրատեսակ հաշվետվություն նրա անցած ուղու, գործունեության, միաժամանակ վկայությունը հասարակական: հարգանքի, պարտքի կարողության օժտված այն միջավայրի, ուր ապրել և գործել է հոբելյարը:

Թումանյանը շատ բարձր էր գնահատում ժողովուրդների խանդավառությունը՝ կապված հոբելյանների հետ: Դա համարում էր սեփականը, ազգայինը, հարազատ մշակույթը սիրելու և ճանաչելու վառ արատհատություն: Նա կազմակերպել է իր ժամանակակիցների և հայ ու համաշխարհային բազմադարյան մշակույթի տարբեր գործիչների հոբելյաններ, դասախոսություններ, երեկույթներ, նրանց հիշատակը հավերժացնող զանազան միջոցառումներ՝ գործով ապացուցելով հոբելյանների նկատմամբ իր դրական վերաբերմունքը: Մեծարել որևէ գործչի, նրա համոզմամբ, նշանակում է՝ հիշելով նրան, նրանով բարձրանալ ու մեծարվել: Թումանյանի անվան հետ են կապվում Շիրվանզադեի և Հովհաննես Հովհաննիսյանի դրական գործունեության 30-ամյակին, Միքայել Նալբանդյանի մահվան 50-ամյակին, Բաֆֆու և Մերենցի մահվան 25-ամյակին, Սուղդուկյանի և Դ. Աղայանի, Մատուրյանի մահվան տարելիցին, Վրթ. Փափաղյանի, Վ. Տերյանի հիշատակին նվիրված զանազան երեկույթների, դասախոսությունների, սղահանդեսների կազմակերպումը, Սայաթ-Նովայի արձանի բացումը, Գրիբոյեդովի մահվան 85-ամյակը, Շեքսպիրի և Սերվանտեսի մահվան 300-ամյակը և այլն: Այս հոբելյանների ու հանդիսությունների շնորհիվ պահպանվեցին հալ գրողներին ու արվեստագետներին տված թումանյանական մի շարք դիպուկ գնահատականներ:

Հոբելյաններ կազմակերպելիս կամ դրանց մասնակցելիս՝ Թումանյանի ուշադրության կենտրոնում ոչ միայն գրողների ու գրական

խնդիրներն էին, այլև հասարակական-մշակութային ողջ կյանքը: Նա սիրով է մասնակցել գերատաննէր Մասիսեռու Աղայանի բեմական գործունէութեան 35-ամյակին, Հոգեւորական Արեւելանի հոգեւորականներէ պոպուլարներին, Սուրեն Մազեանցի տնօրէնի գրադարան-ընթերցարանի 30-ամյակին: և այլն: Ուշագրտով է, որ հուլիսի սովորական բաների՝ Խաչատուր Տեր-Հովհաննիսյանի գրաշարական գործունէութեան 25-ամյակի հորելլանական հանձնաժողովի նախագահը Թումանյանն էր: Այդ հորելլանի օրը՝ 1919 թ. հունիսի 14-ը նա հայտարարում է «աշխատանքի տուն»: Թումանյանը հրավերով ու հաւ առանց հատուկ հրավերների ամենաակտիվ կերպով մասնակցում էր Քիֆլիսում կազմակերպվող գրեթէ բոլոր նշանավոր աշխատողի գործիչների հորելլաններին ու հանդիսութեաններին՝ չմեծանշումով հաւ համակներով ու հետադարձով շնորհավորելով ուսուցիչ համաշխարհային տարրեր մեծութեանների տարեկիցները Գեաղարքուրում, Մոսկովում, Լոնդոնում, Փարիզում և այլուր (Լինչ, Գրեհամս, Վլադիմիր Կորոլենկո, Իլիա Ճավաթով, Վլադիմիր Կոմարնիկ, Հ. Սենկիւիչ, Վ. Բարնով, Շեքսպիր, Սերվանտես և այլն):

Բանաստեղծին: առաջնորդող սկզբունքը մեկն էր՝ շնորհավորել աշխատողի գործիչ հորելլանը, նշանակում է շնորհավորել աշխատողի մշակութային ու սիրելի աշխատանքը: Իր համակներին մեկում Թումանյանը գրում է. «Ժողովուրդների մեծութեանը հաւանում է իրենց հոգեւոր կուրտուրայի մեջ: Այդ ամեն մի ժողովուրդի մեծութեան առաջին նշանը իր գրականութեանն է» (V, 445): Հետագայ, ճանաչել և հարգել աշխատողի գրականութեանը՝ նշանակում էր աշխատողի հոգեւոր մշակութային միջոցով բացահայտել աշխատողի ժողովուրդի սրտի մեծութեանը: Հորելլանները մերձեցնում են ժողովուրդական լայն: զանգվածներին գրականութեանն ու մշակութային, ավելի են մեծացնում գրողի ու արվեստագետի հեղինակութեանը, քննարկողի ու գրողի անմիջական կապը: Գրական գործիչ իր ամենօրյա գործունէութեամբ՝ Թումանյանը միաժամանակ ձգտում էր, որ գրականութեանն ու արվեստը չզաւաճան միայն տուն օրերի բուրվառ, որ միայն հորելլանի առիթով չհիշվեն ու մեծարվեն ագլիտացիան ու գրողը, իսկ հետո մոռացվեն, որ հասարակութեան հոգեւորութեանը գրողի ու արվեստագետի ամեն մի մշակի հանդէպ մշտապես լինի:

Քիֆլիսում և նրա սահմաններից դուրս 1919 թ. փետրվարից սկսած մոտ երկու-երեք ամիս շարունակ անընդմեջ տոնվում էր Թումանյանի 50-ամյա հորելլանը: Այս անգամ կազմակերպողն ու նախաձեռնողը Թումանյանը չէր: Ավելին, նա կարող ձեռով մերժել էր իր հորելլանը տոնելու առաջարկը և խնդրել էր աղմուկ չբարձրացնել, «ղաղմաղալ

չանել»։ Պատճառներից մեկը բանաստեղծի անձնական ողբերգությունն էր, որդու՝ Արամվազդի կորուստը, որին 1918 թ. օգոստոսին սպանել էին Վառի վերջին գաղթի ժամանակ։

Գերենիկ Գեմիրճյանը, նկատի ունենալով Թումանյանի՝ ազգային խնդիրներով և հասարակական ամենատարբեր հոգսերով արտակարգ ծանրաբեռնվածությունը, բանաստեղծի մասին իր կենսագրական ակնարկում գրում է, որ նրա կյանքի ուսումնասիրողը միշտ կանգնելու է մի զարհուրելի հանելուկի առաջ և «հազիվ թե կարողանա մի որոշ պատասխան գտնել, թե ինչով է զբաղված Թումանյանը։—Այնուհետև Գեմիրճյանը կատակով շարունակում է.—Երբ իրան դիմում եղավ և իր կամքը հարցվեցավ, թե կարելի՞ է իր ծննդյան 50-ամյակը և գործունեության 30-ամյակը տոնել՝ թույլ տվեց ծննդյան 50-ամյակը տոնել, բայց արգելեց գործունեության 30-ամյակը տոնել։ Ինչո՞ւ. որովհետև ինքն էլ է հասկանում, որ այսօր իր ծննդյան 50-ամյակն է, բայց երբ հարց հարուցվի, թե գործունեության 30-ամյակն է, խեղույն մի ուրիշ հարց առաջ կգա, ի՞նչ գործի 30-ամյակը, արդյոք ինչո՞վ է զբաղվում Հավհանես Թումանյանը, որ ըստ այնմ ամյակներով չափենք... Ես գտնեմ ոչնչից ոչինչ չեմ կարող տեսլ...

Միաժամանակ նա աշխատանքի բյուրոյի կառավարիչ է, որին դիմում են բոլոր գործազուրկները և գործաթողները։ Միաժամանակ նա հյուրանոցատեր է և իր հյուրանոցն է քաշում աշխարհի ամեն մի ծայրից հյուրեր»¹։

Հումորով ասված այս խոսքերի մեջ կար մի մեծ ճշմարտություն, այն՝ որ Թումանյանը այդ շրջանի գրեթե բոլոր գրողներից ամենից բազմազրադն էր, ամենից եռանդուն ազգային ու քաղաքական գործիչը, գրական-մշակութային կյանքի ղեկավարն ու կենսաբերը։ Նրան դիմում էին ամենքը և ամեն ինչի համար։ Նկատի ունենալով ամենից բազմազրադ գրողի առօրյան, նրա գործունեության ամենատարբեր ոլորտները՝ Գեմիրճյանը կես կատակ կես լուրջ Թումանյանին հայտարարում է «Թեկնածու Հայաստանի գահին»։ Գուցե հենց այդ էր պատճառը, որ նրան դիմում էին բոլորը՝ առանց բացառության, մեծից փոքր, նախարարից, քաղաքագլխից մինչ հասարակ զյուզացին ու բանվորը։ Գրողները նրանից էին խնդրում նպաստ կամ փոխառություն, որոնքը՝ որդեգրել ու խնամել, զանազան հաստատություններ՝ իրենց զույլության համար պետությունից, կառավարությունից կամ ժողովրդից գումարներ հայթափել, մշակութային ձեռնարկների համար հանճանակություններ կազմակերպել, գյուղացին նրանից էր խնդրում

իր հոգսը թեթեւացնել, գործազուրկը՝ աշխատանքի տեղավորել, ռազմաճակատից զինվորը նամակ էր գրում նրան՝ ուտելիքի և հագուստի ծանրոց ուղարկելու խնդրանքով...

Հիշատ էր՝ «Կյանքս արի հրապարակ, ոտքի կոխան ամենքի...»

Ու քանի որ Թումանյանը միաժամանակ ազգային գործիչ էր, որի հրահանգին էին կարծես սպասում զժամված ժողովուրդները՝ սրերը պատյանները դնելու համար, ու քանի որ նա զրոյ էր ու միաժամանակ «զենեակ ու զինվոր», մանուկների ու մեծահասակների համար հավասարապես սիրելի՝ նրա հերելյանը տոնվեց տարերաշնորհն, բայց արժանավայել։ Տոնեց ինքը՝ ժողովուրդը, առանց սպասելու սրոշումների ու հրահանգների, թե երբ ու ինչպես տոնել, տոնեց հենց ծննդյան օրերին, կարծես զգալով, որ դա իր այնքան սիրելի բանաստեղծի առաջին ու վերջին հերելյանն էր կենդանության օրոք։ Թիֆլիսում զրեթե յուրաքանչյուր հաստատություն, բնակեցություն, աղումբ, հիմնարկ ու դպրոց, լրագրի կամ հանգեսի խմբագրություն նշեց բանաստեղծի հարելյանը որեւէ հանդիսավոր միջոցառումը։ Հիշատակության արժանի են մասնավորապես 1919 թ. փետրվարի 23-ի, 25-ի, 27-ի, մարտի 4-ի, 7-ի, 9-ի, 17-ի, 23-ի, 24-ի, 27-ի, ապրիլի 3-ի, 6-ի, 13-ի, 26-ի զրական-երաժշտական երեկույթներն ու ցերեկույթները՝ նվիրված Թումանյանին թե՛ Թիֆլիսում և թե՛ Երևանում, Բաքվում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում և այլուր։ Հակոբ Սառիկյանին ուղղված 1919 թ. փետրվարի նամակում Թումանյանը գրում է. «Բանն էն է, որ էս երկու օրը իմ բնակերներն ու բարեկամները մի աղմուկ սարքեցին, թե ինչ է՝ լրանում է քո 50 տարին։ Ակամայից բնկա հերելյանի մեջ, որից էնքան շատ էի վախենում։ Եվ ահա 2 շաբաթ է, մի ցուցակ են դրել զրպանումս, թե ամեն օր որտեղ եմ լինելու։ Այժմ ես էլ մի տեսակ թամաշավոր եմ դարձել...» (V, 438)։

Այդ «զայմազայի»՝ աղմուկի սկիզբը փետրվարի 20-ն էր, երբ առավոտից սկսած համաժողովրդական մի կատարյալ շքերթ ուղևորվեց դեպի Թումանյանի բնակարանը՝ Վոդնեսենսկայա 18։ Մեծ ու փոքր, տարեց ու մանուկ, նշանավոր և ոչ նշանավոր մարդկանց հոծ բազմությունը կեցցեններով ու քալիբրոներով, նվագախմբերի ուղեկցությամբ եկան դեպի բանաստեղծի տունը՝ շնորհավորելու նրան։ Նախ այցելեցին Շիրվանզադեն, Փափազյանը, Լեոն, Նար-Դոստ, Դ. Դեմիրճյանը։ Այնուհետև 3-րդ արական և 3-րդ օրիորդաց զիմեազիայի սաները, Թիֆլիսի մամուլի, թատրոնի, հասարակական կազմակերպությունների (Հայ դրողների բնակեցության, Հայ կանանց կոմիտեի, Հայ դրամատիկական, Հայ հայրենակցությունների միությունների միություն, Հայ կոոպերատիվների միության, Պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասները ցու-

ցակագրող հանձնաժողովի) և այլ հաստատությունների ներկայացուցիչներ, օտարազգի գրողներ. Գ. Դիասամիձեն, Ս. Գորոդեցկին, որը ղեկավարում էր «Цех поэтов», խմբակցության պատվիրակությունը (Ալ. Կուլերյակին, Յու. Դանցիգեր, Ն. Բել-Կոն-Լյուբոմիրսկայա), Հաստատանի խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանը, որը ղլխավորում էր Երևանից ժամանած հայ խորհրդարանական պատվիրակությունը, Մ. Ի. Փասաջանովը և ղեներալ Կորզանովը, հայ-վրացական կոնֆերանսի ամբողջ կազմը, «Հառաջ», «Մշակ», «Ժողովրդի ձայն», «Գեղարվեստ», «Աղբյուր-Տարազ», «Закавказское слово» և այլ թերթերի խմբագրությունների ներկայացուցիչներ, վրաց խորհրդարանի անդամ, մուսուլման գրականագետ Աբդուրախման-բեյ Ախունդովը, Ամերիկյան օգնության կոմիտեի ներկայացուցիչ կապիտան Զեյմա Արրոլը²:

Ռուս բանաստեղծների բերած ուղերձում Թումանյանը մեծարվում էր իբրև տիեզերական խոսքի մեծ սպասավոր, մարդկայնության խիղճ, մեծ մարդասեր և հզոր սրտի տեր մարդարե՞ս:

«Մենք ծաղիկներ չենք բերել Զեզ,—ասաց 3-րդ արական գիմնադրյալի 8-րդ դասարանի սան-Դաստակայանը,—որովհետև նրանք շուտ կթառամեն, մենք բերել ենք ձեզ մեր սրտերը, որոնք միշտ անթառամ են»³: Երեխաները հայտարարում են, որ իրենք Թումանյանի սերունդ են, նրանով են կրթվել և խոստանում են միշտ հավատարիմ լինել նրա խոսք ու խորհրդին: Իսկ այդ խորհուրդը այս անգամ էլ Թումանյանը հնչեցրեց «Հին օրհնության» իմաստուն առղերով. «Ապրե՛ք երեխեք, բայց մե՛զ պես չապրե՛ք» (IV, 468):

Նկատի ունենալով բանաստեղծի այդ օրհնանքը՝ Թիֆլիսի ընդհանուր դաշնակցական աշակերտական միությունը իր ողջունի ուղերձում ցանկություն է հայտնում, որ գեթ «զալիք սերնդի վերաբերմամբ» կատարվի այդ օրհնանքը և «նա ձեր հոբելյանը ավելի մեծ շուքով, ավելի պատվով ու փառահեղ տոնի ձեր սիրած Հայաստանի բոլոր անկյուններում»⁴:

Ոչ միայն այդ օրը, այլև Թումանյանի պատվին կազմակերպված բոլոր երեկույթներին մասնակցում էին թե՛ հայ հասարակությունը, թե՛ ալլադդի բաղաբական զործիչներ, գիվանագետներ, հյուպատոսներ,

² «Закавказское слово», Тифлис, 1919, № 28, «Հառաջ», № 33, «Ժողովրդի ձայն», № 41, «Մշակ», № 41:

³ Աճ. Զախարյան, Ռուս գրողները Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը 1914—1920, Ե., 1984, էջ 152:

⁴ «Մշակ», 1919, № 41:

⁵ «Կույս», Թիֆլիս, 1919, № 1 (մարտի 10):

գրողները ու երաժիշտներ, մշակույթի գործիչներ, որոնք գալիս էին՝
 իրենց հետ բերելով ջերմ շնորհավորանքներ, բանաստեղծություններ՝
 ձոնված Թումանյանին: Միայն Հայ ուսանողական կույտուրական միու-
 թյան կազմակերպած երեկույի ընթացքում հնչեցին Ս. Գորոդեցկու «Հա-
 յաստանի հրեշտակ», վրաց բանաստեղծ Մճեղիլիշվիլու ստեղծագործու-
 թյունները՝ նվիրված Թումանյանին: Ի. Գրիշաշվիլին հայերեն կարգաց
 Թումանյանի «Իմ երգը», ապա՝ վրացերեն իր գործերից: Հնչեց Ան.
 Տեր-Ղևոնդյանի «Ինձ մի խնդրիր», Կոմիտասի «Բարձր սարերը», Մու-
 շեղ Աղայանի կատարմամբ՝ «Քլոոզդին», Սայաթ-Նովայի «Դուռն էն
 գլխենը»: Այդ օրը՝ մարտի 4-ին, զահլիճը դիմավորեց Թումանյանին
 ազգային ռոմանտիկ՝ «Մեր հայրենիքի» հնչյունների տակ, հոտնկայա,
 իսկ փերջում «Հանդիսականները Հովհաննես Թումանյանին բարձրացրին
 թևերի վրա»⁶:

Երեկույթը տեղի ունեցավ Կաթարե Գ. Սյունիի ղեկավարությամբ, իսկ աչնուհետև խըն-
 ջույք, որը շարունակվեց մինչև առավոտ: Ներկա էին Ի. Գրիշաշվիլին,
 Ս. Գորոդեցկին, Ա. Կուլբյակինը, Շիրվանզադեն և ուրիշներ: Դիմե-
 լով ներկաներին՝ Թումանյանը ասում է. «Ես ձեզ կկապեմ իմ սրտի
 թելերով անբաժան և միասին... Ես ձեզ կաամ անհուն սրտի երկնային
 երգի զմայլանք և դուք կմոռանաք ձեր վեճերն ու պայքարը»: Կամ.
 «Թող մեր համբույրները անցնեն ժողովուրդներին, թող սերը լիակա-
 վորի նրանց սրտերին»⁷:

Թումանյանի 50-ամյակի հենց առաջին օրերից արդեն պարզ էր,
 որ այն վերածվելու է հայ և անդրկովկասյան ժողովուրդների, ինչպես
 նաև Ռուսաստանի հետ ջերմ բարեկամության իսկական ցույցի: Իր
 հոբելյանական հանդիսությունների անմիջական տպավորության տակ
 բանաստեղծը խոստովանում է, որ զարմանում է իր ժողովրդի կեն-
 սունակության վրա, որը երբեք չի հուսահատվել իր շատ խորհրդավոր
 ճանապարհին և մեկ էլ՝ «Բն ինչքան գորեղ է ժողովուրդների մեջ հա-
 մերաշխույթյան ու եղբայրության զգացմունքը»:

«Հենց նոր մոտս էր մի պատգամավորություն—հայերից, ռուսե-
 րից, վրացիներից, թուրքերից և հրեաներից,—գրում է բանաստեղծը իր
 նամակներից մեկում և ավելացնում,—և հասկապես նրա համար, որ
 ես եղբայրություն ու համերաշխություն եմ սիրել» (V, 438):

Նույնիսկ այլ գրողներին ու մշակույթի գործիչներին նվիրված երե-
 կույթներին ու հանդիսություններին Թումանյանի ներկա գտնվելը առիթ

⁶ «Հառաջ», Թիֆլիս, 1919, № 44:

⁷ Նույն տեղում:

էր դառնում, որ հանդիսականները այն վերածեին բանաստեղծին նվիրված տոնախմբության: Երբ փետրվարի 25-ին Դ. Վարուժանին նվիրված գրական երեկոյի երկրորդ մասում դահլիճում հայտնվում է Թումանյանը, ահանատանների վկայությամբ «անձրևի նման բանաստեղծի վրա տեղացին թարմ մանուշակների անթիվ փնջեր, և դահլիճը դղրդալ բուռն ծափահարություններով ու օվաղիաներով»⁸, իսկ երիտասարդ Ստեփան Զորյանը «Գրական-գեղարվեստական ակմանախի» խմբագրության և «Պատանի» հրատարակչության անունից իր ողջունի խոսքն է հղում բանաստեղծին, խոստանում է, որ երիտասարդ սերունդը կլինի մեծ բանաստեղծի ավանդապահը: Իր պատասխան խոսքում Թումանյանը ընդգծում է չզրված երկերի ցանկ ունենալով՝ հայ գրողի ողբերգությունը և մաղթում է նոր ու արժանավոր գրական սերնդին ավարտել իր սերնդի գրողների անկատար իղձերն ու ծրագրերը, չզրված երկերի ալյ երկար ցուցակները:

Նույնը տեղի է ունենում Ի. Գրիշաշվիլուն նվիրված երեկոյի (մարտի 24) ընթացքում: Թումանյանին ողջունում է Պատլո Յաշվիլին, որից հետո նրա պատվին տեղի է ունենում հանդիսավոր ցույց և «հասարակությունը հոտնկայա, որոտընդոստ ու երկարատև ծափերով դիմավորեց օթյակում երևացած Հովհաննես Թումանյանին»⁹:

«Цех поэтов» (Բանաստեղծների համբարություն) գրական ընկերությունը, որի նախագահը Ս. Գորոդեցկին էր, փետրվարի 26-ի 24-րդ նիստը նվիրեց Թումանյանի 50-ամյակին: Գորոդեցկին, Կուլեբյակինը և Լուբոմիրսկայան ողջունի խոսքեր ու բանաստեղծություններ են ձուռնում բանաստեղծին և հրապարակում են՝ Թումանյանին իրենց ընկերության անդամ ընտրելու որոշումը, իսկ «կոմպոզիտոր Ֆոմա Հաբումանը, մտաբերելով ամեն մի տոնախմբություն նոր երգով սկսելու հայկական սովորույթը, հորեկարի պատվին նվագում է հետաքրքիր էտյուդ»¹⁰: Մարտի 12-ին «Цех поэтов» ընկերության անդամները Թումանյանի հրավերով այցելում են նրա տուն՝ գրական նոր հավաքույթ անցկացնելու և ընթրիքի:

Ինքը՝ Թումանյանը, այնքան շատ էր հրավերներ ստանում հայ և ալլադդի գործիչներից, որ հաճախ ստիպված էր լինում մերժել: Բայց կազմակերպիչները դրա հնարն էլ էին գտնում: Հրավիրում էին իբր Ծանթի «Հին աստվածները» քննարկելու, բայց երբ բանաստեղծը այցելում է զենեքալ Ակիմովի տուն՝ նրա կնոջ՝ Բուլմերինգինի հրավերով,

⁸ «Մշակ», 1919, № 51:

⁹ «Աշխատավոր», 1919, № 58:

¹⁰ «Закавказское слово», № 33, 28 февраля, 1919 г.

պարզվում է, ինչպես գրում է Թումանյանը. «Գնամ տեսնեմ մի 70—80 հոգի հայ ու գերմանացի ընտիր հասարակություն և դարձյալ իմ 50-ամյակի պատմությունը» (V, 441): Գերմանացի բանաստեղծ Նեյմանի կարգադրած Թումանյանի մասին դատախոսությունից և «Անիծած հարսի» գերմաներեն թարգմանությունից հետո նրան մատուցվում է ցորենով լի ծաղկազարդ մի կոշով. «Բանից դուրս է գալիս,—գրում է Թումանյանը դասերը՝ Աշխենին,—որ ցորենը էս տեսակ զեպքում առանձին հարգանքի նշան է, աղ ու հացի պես մի բան» (V, 441):

Թումանյանի ստեղծագործությունն ու ողջ ազգային-հասարակական գործունեությունը, նրա 50-ամյակի հետ կապված զանազան միջոցառումներ մեծ չափով լուսաբանվեցին 1919 թ. փետրվար, մարտ, ապրիլ ամիսներին ժամանակի մամուլի և հատկապես Թիֆլիսում հրատարակվող գրեթե բոլոր պարբերականների էջերում: «Հառաջը», «Աշխատավորը», «Ժողովրդի ձայնը», «Մշակը», «Քալեր», «Ալիք» (Պյատի-գորսկ), «Ճակատամարտ» (Պոլիս) «Тифлисский листок», «Борьба», «Закавказское дело» և ժամանակի այլ հայտնի պարբերականներ հոբելյանական համարներ են հրատարակում՝ կամ ամբողջությամբ, կամ սրոշ էջերով նվիրված Թումանյանի կյանքին ու գործին: «Մշակում» փետրվարի 20-ին լույս են տեսնում Դ. Անանունի, Սուրխաթյանի, Պահարեի, Ալ. Պապովյանի, Գ. Լևոնյանի, Սա. Զորյանի, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի հոդվածները: «Закавказское дело»-ն իր էջերում տեղ է տալիս Ս. Գորոդեցկու «Բմաստուն և հեղ» հոդվածին, «Հառաջը»՝ Բրյուսովի դնահատանքի խոսքերին: Վերոհիշյալ հոդվածում Ս. Գորոդեցկին արտահայտեց Հայաստան երկրի և Թումանյանի նույնության ընկալումը. «Հասկանալ Թումանյանին՝ նշանակում է հասկանալ Հայաստանը՝ խաղաղ երկնային կյանքի նրա վաղեմի գաղափարներով, բնության ու մարդկանց համագործակցության մեջ հովվերգական կյանքի ձգտումով, հակառակ պատմության ողբերգական ընթացքին»¹¹:

Նույն գաղափարը ժամանակին արտահայտել է նաև Վալերի Բրյուսովը. «Ամբողջությամբ վերցրած Թումանյանի պոեզիան ինքը Հայաստանն է—հին ու նոր, որը հարություն է առնում և տպավորվում բանաստեղծությունների մեջ մեծ վարպետի ձևերով»¹²:

Հայտնի է, որ Թումանյանը հավանել է «Աշխատավորի» առաջնորդողը, Վահան Խոբեհու «Գյուղական աշխարհի երգիչը», Վաղարշակ Նոբենցի «Նոր սերնդի բարեկամը»: «Ժողովրդի երգչի տոնը» առաջնորդողում գրական նոր սերունդը կոչվում է «Թումանյանի սերունդ»,

¹¹ Նույն տեղում, № 27, փետրվարի 20:

¹² «Հառաջ», 1919, № 32, փետրվարի 20:

շեշտվում է Ռումանյանի տաղանդի ազդեցիկ կողմը, այն, որ նա կարողացել է հանճարեղ վարպետությամբ ժողովրդին վերադարձնել իր ապրումներն ու խոհերը, իր հույսերը, հենց դրա համար էլ նա այդ ժողովրդի «ոգու սրանշելի մատչանն է» և «հայ ժողովուրդն ինքն է՝ իր բանաստեղծական բնատուր և աստվածային ձիրքով, իր մաքուր, բնածին բարոյականությամբ և վսեմ, անկեղծ ու անկաշառ մարդկայնությամբ»¹³, որ միայն Ռումանյաններ ծնելով է ժողովուրդը կուլտուրական դոկտրինայի արժեք ու իրավունք ստանում, որ միայն Ռումանյան ունենալը ժողովրդի կենսունակության արտահայտություն է: Ռումանյանի և հայ ժողովրդի հույնության միտքն է շեշտվում մի շարք այլ ելույթներում: Բ. Ռուֆչյանը մարտի 23-ի իր ելույթը Ռումանյանի մասին ավարտում է այսպես. «Եթե դուք ուզում եք ճանաչել հայ ժողովրդին, ճանաչեցեք Հովհաննես Ռումանյանին»¹⁴:

«Ժողովրդի ձայն» թերթի խմբագրականում բանաստեղծը փառաբանվում է իբրև սուրբ ճշմարտության, հավիտյան անմեռ, վեհ գեղեցկության հրաշունչ երգիչ, անհաս վերևի ու պալծառ արևի բանաստեղծ, հայության զգալուն սրտի ճիշտ արտացոլում, հայ ժողովրդի միշտ արթուն խղճի լրիվ մարմնացում, նրա եռանդի, հուսավառության կենդանի արկարք և զիմում է հայրենիքին Ն. Նևիրասովի «Գոբբոլյուբովի հիշատակին» բանաստեղծության խոսքերով. «Հրաշքների մալր, հարազատ երկիր, եթե շուղարկեիր դու այդպիսի մարդիկ, մեր կյանքի արար խոսքան կդառնար»¹⁵:

«Ո՞վ է Հովհաննես Ռումանյանը» ծրագրային հոդվածում Ստ. Զորյանը իր առաջադրած հարցին պատասխանում է երկու անվիճելի ճշմարտությամբ. «Ռումանյանը համազգային բանաստեղծ է, Ռումանյանը հայոց Պուշկինն է»¹⁶:

Վ. Սիրվանյանը, նկատի ունենալով զրոգի նյութական վիճակը, առաջարկում է խոսքից անցնել զործի և հիմնել Ռումանյանի ֆոնդ¹⁷: Այդ առաջարկը վիրավորում է բանաստեղծին, և նա անմիջապես հրապարակավ խնդրում է շարձագանքել այդ կողմն և «մամուլի խնդիր շնչել իմ խնդիրը որպես մասնավոր խնդիր»¹⁸: Ինչ վերաբերում է զրոգի նյութական ապահովվածության խնդրին, որը մշտապես եղել է Ռու-

13 Նույն տեղում:

14 «Աշխատավոր», 1919, № 61:

15 «Ժողովրդի ձայն», 1919, № 39:

16 «Մշակ», 1919, № 40:

17 «Ժողովրդի ձայն», 1919, № 75:

18 Նույն տեղում:

մանչյանի ուշադրութեան կենտրոնում, նա առաջարկում է խնդիրը դնել Քրեգճանուր ձևով, ոչ թե մասնակի ու հենց հորելյանի օրը»¹⁹: Իհարկե, Թումանյանը շնորհավորանքների հետ միասին ստանում էր նվերներ նաև նյութական, դրամական ձևով: Սակայն անմիջապես անօրինում էր դրանք՝ նվիրաբերելով հայ մշակույթին: Հայ գրողների կողմից կապան քնկերության վարչության նիստերի արձանագրություններում նշված է, որ մայիսի 16-ին Թումանյանը Թիֆլիսի ակումբներից մեկից ստացած 1000 ռուբլին, Հայկական ակումբի ավագների խորհրդի նվիրած 1 500 ռ., զոգթնեցիների արամագրած 1000 ռուբլին պետք է Գրողների քնկերության արամագրության տակ²⁰:

Այդ օրերին շատ էր գրվում ու խոսվում Թումանյանի անձի և գործչի վաչկած ժողովրդականության մասին: Դեռ 1916 թ. Բրյուսովը նկատել էր, որ Թումանյանը այն հարավցու տիպն է, որն իր մեջ պարմանալի կերպով միացրել է երկու սկզբունք—քեֆ ու հանճար, որ նա իր կենդանության օրոք արդեն հայ պոեզիայի նահապետն է, որ Թումանյանը պատկանում էր կանոնների կենտրոնին է և Թիֆլիսում չկա մի մարդ, որը չսիրեր նրան իբրև մարդու և սքանչելի գրողի²¹: Թումանյանի վաչկած ժողովրդականության յուրօրինակ հավաստումն է նաև Սալ-Մանի (Աշոտ Աթանասյան) «Օհաննես Թումանյան» հոդվածը: Ըստ հեղինակի՝ հայերի համար երեք շատ սիրելի «ամենաժողովրդական տնհատներ կան՝ Քաջ Անդրանիկ, Պողոս Նուպար փաշա և Օհաննես Թումանյան», և վերջինս կարող է առաջին երկուսի հետ մրցել ու հաղթել, ժողովրդի աչքում երեւալ ավելի հարուստ և բարեկործ, քան Նուպար փաշան, ավելի քաջ, քան Անդրանիկը, ավելի ճարտար, քան Խատիսովը: «Եվ ես կերգվեմ,—կես կատակ, կես լուրջ ասում է Սալ-Մանը,— որ Հայաստանի բոլոր վարժապետները, վարդապետները, գրող-մրողները, միևնույնները, լիդերները, օրիորդներն ու արվեստները, վարժուհիներն ու անվարժները իրենց ձայնն ու մատը կտան հօգուտ մեր Օհաննեսի»²²: Եվ հրաշք է համարում այնպիսի գրողի գոյությունը, որին սիրում են ոչ միայն անխտիր բոլորը, այլև բոլոր գրողները:

Թումանյանը ստանում էր բազմաթիվ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական շնորհավորանքներ, հեռագրեր ու նամակներ, հրավերներ տարբեր քաղաքներից: Այ. Խատիսյանը խնդրում է Թումանյանին մարտի 9-ին ժամանել Նրեան, ուր նշվելու էր նրա 50-ամյակը. «Բոլորը խընդ-

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ ԳԱԹ, Հայ գրողների կողմից կապան քնկերության Դոնդ, № 48, 23:

²¹ «Հառաչ», 1919, № 32:

²² «Մշակ», 1919, № 40:

րում են նրան դալ»,—հաղորդում է խառնույնը «Հառաջ» լրագրի միջոցով²³։ Բարձի հայ մտավորականների անունից Թումանյանին ողջունի հեռագիր է հղում Բարձի Հայ ինտելիգենտների միության նախագահ Հ. Մանանդյանը²⁴։

Հիշատակության արժանի են հատկապես Վրաստանի կառավարության նախագահ Ն. Ժորգանիայի, արտաքին և ներքին գործերի նախարարներ Նվ. Գեղեշկորիի և Ն. Ռամիշվիլու շնորհավորական հեռագրերը, Հայաստանի կառավարության պաշտոնական ողջույնը, ուր Թումանյանը հռչակվում է հայ գրականության զարդ, որի աղսթքի քաղցր հնչյունների կարիքն աւնի իր ժողովուրդը²⁵։

Ամենաբարի մաղթանքները ստացավ «մուսաններից գերված, աստվածներից սերված» (Վշտունի) բանաստեղծը, մեծ վարպետը, հայրենիքի և ժողովրդի տանջանքների երգիչը, հայրենիքի հերոսամարտի սցենարիստը, խաղաղության և սիրո քարոզիչը²⁶։

Ախալքալարի Հայրենակցական միության վարչությունը շնորհավորում էր Թումանյանի «50-ամյա ճանապարհորդությունը արևի շուրջը», որից ստացած լույսը Թումանյանը առատորեն տարածում է իր աշխարհի միության մեջ և սասանեցնում խավարի թաղավորությունը²⁷։

«Թող վառ մեա զեռ երկար ժամանակ Ձեր մտքի և սրտի հնոցը, նրա կարիքը շատ մեծ է, մանավանդ ներկա համաղղային սև ու գույժան օրերին»²⁸,—ասվում էր Հայ ուսուցիչների հեռագրում։ Նույնաբնույթ շնորհավորագրեր Թումանյանը ստացավ նաև Դմիտրի Սոկոլովից, Դմիտրի Գորգենիցից, Յուրի Գեղվիչից, Տիցիան Տաբիձեից, «ԱЕХ ПОЭТОВ», «КОЛЧУГА» բնկերություններից²⁹։ «Պայծառ օրեր մաղթելով Հայ Պառնասի զարդին, 50-ամյա կյանքի փորձից իմաստանացած բանաստեղծին», Դավիթ Անանունը անվանում է մխիթարող ու առաջնորդող մարգարե³⁰։

Այդ օրերին Թումանյանի հետ էին նաև նրա հայրենակիցները՝ լուսիկները։ Մարտի 19-ին Լոռու շրջանի կոմիսար Ղաթրիջանը հեռագրում է Ղաթաթիլիսայի հասարակական գյուղական կոմիտեների և

23 «Հառաջ», 1919, № 43;

24 Նույն տեղում։

25 Նույն տեղում։

26 ԳԱԹ, ԲՖ, № 2092, «Հառաջ», 1919, № 43։

27 ԳԱԹ, ԲՖ, № 1286։

28 ԳԱԹ, ԲՖ, 1303։

29 Նույն տեղում, 984, 752, 2511, 828, 1291։

30 «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, № 40։

ընտրված անձերի համագումարի անունից, ողջունում է Ռումանյանին՝ իբրև ծննդավայրի սիրեցյալ երգչի, և տոնում է իր բանաստեղծի հոբելյանը. «Ձեր հայրենիք Դսեղը, Անուշ-Դեբեաթի շրջանով և իր հպարտ սարերով հանձին Ձեզ ողջունում է իր մեծ պավակի հոբելյանը»⁸¹: Հեռագիր է ստանում նաև Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի, Արդահան-Օլթու, Շավշի, Բուլանուղի, Գանձակի, Գողթնի, Ղարսի, Նախիջևանի, Նուխու, Շամախի—Գուկչայի Շուլավերի և Փամբակի հայրենակցություններից: Նրանց վարչություն անունից Սիմ. Հովսեփյանը նվիրում է նշումների համար արժաթյա տետր՝ օնիրսի պատվանդանով:

Հորելյանի օրերին Ռումանյանին նվիրվում են նաև բազմաթիվ բանաստեղծություններ, ձոներ, որոնց հեղինակները ոչ միայն հայտնի, կամ ոչ այնքան հայտնի բանաստեղծներ էին (Արմենուհի Տիգրանյան, Ազատ Վշտունի, Պահարե, Ս. Գորոդեցկի, Հարություն Ռումանյան), այլ նաև տարբեր զբաղմունքի տեր մարդիկ, ոչ բանաստեղծներ, որոնք Ռումանյանին բարի խոսք ասելու ցանկությունից ստեղծագործում էին: Նրանց անուններն իսկ այսօր լրիվ հայտնի չեն, որովհետև ստորագրում էին մեկ կամ երկու տառով: Բերենք մի քանի օրինակ հայտնի և անհայտ հեղինակներից.

ՆԱԼԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Աշխարհի մեջ ցավելի	Մի հավր ախուր ու սիրուն
երգն է անանց ավելի,	Վարդի թփի ուսերուն,
երգն է անանց ավելի	Վարդի թփի ուսերուն՝
Մեր կյանքի մեջ ցավելի:	Կերպի ախուր ու սիրուն:

Սիրտս անաթի մի ծով է.
 Մով սրտիս պես մեծ ո՞վ է.
 Մով սրտիս պես մեծ ո՞վ է.
 Սերը սրտիս մի ծով է⁸²:

ԱԶԱՏ ՎՇՏՈՒՆԻ

...Այսօր 50-ամյա հանդեսիդ պահուն
 Քեզ մոտ եմ գալիս սիրով անհուն:
 Չունեմ ոչ ոսկի, ոչ անդին զոհար,
 Որ նվեր բերեմ քո տանի համար,
 Բող երգս համեստ, Լիք հավանես,
 Քեզ նվիր լինի, Կղրայր Հովհաննես⁸³:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

⁸¹ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 1919, № 63:

⁸² «Ժողովրդի ձայն», 1919, № 39, փետրվարի 20:

⁸³ Նույն տեղում, № 62:

Ահա բրտնաթոր մշակը մտրի՝
Անցնում է լոկի ծառուղիներով,
Գեմբը դունաաված, անողոր կյանքի
Անհուն տանջանքի մռայլ խոհերով:

Տխուր դեպքերը արյուն օրերի՝
Անդրադառնում են նրա ուղեղում,
Կարոտը ավեր հայրենի երկրի
Նրա հոգին է մաշում, մրբկում:

...Ողջ՞ւյն բեզ, սրեա, բո երգերը բշար
Արձագանք դտան ամբոխի սրտում,
Կենդանի խոսքդ հասավ ամենուր,
Այսօր բեզ համար դափնի ենք հշուսում³⁴:

Ապրիլի 6-ին, բանաստեղծի պատվին 4-րդ արական զիմնադիպի կազմակերպած երեկույթում, ուր զրոզը ներկա էր Նոյ Ռամիշվիլու հետ միասին, գահիճի վարագույրը բացվում և փակվում է «Զոն Հովհաննես Թումանյանին» երգով (երաժշտությունը Անտոն Մալիլյանի), որի կրկներգն էր.

Բերեք ծաղիկներ, պսակներ հյուսեր,
Հայոց պոետի ճակատը զուղենք...

Ի կատարումն երգի խոսքերի՝ դափնեպսակ է զրվում Թումանյանի ոտքերի առաջ և տրվում է ճոխ ընթրիք, «որն ամենայն հավանականությամբ պիտի արժենար 8—10 000 ռուբլի»՝ մասնակցությամբ զրոզների, արվեստագետների, նախարարների: Ընթերցվում է զնդապես Բազրատունու շնորհավորանքը՝ 1000 ռ. նվիրատվությամբ³⁵:

Արմենուհի Տիգրանյանի բանաստեղծությունը տպագրվում է ինչպես հայերեն, այնպես էլ ռուսերեն Ս. Գորոդեցկու թարգմանությամբ³⁶: «КОЛОКОЛ» պարբերականը տպագրում է Ա. Կուլեբյակինի աբրոստիկոսը՝ «Հովհաննես Թումանյանին» վերնագրով: Այն ավարտվում է հետևյալ բառերով.

Не умолкай, нам нужен Туманян.

Թումանյանին բանաստեղծություններ ձոնեցին և ողջունի ուղերձ հեցին նաև նրա նախադասած Հայ զրոզների ընկերության երեք արդեգիր-

34 «Արձագանք», 1919, մայիսի 35:

35 «Ժողովրդի ձայն», 1919, № 74:

36 «Հառաջ», 1919, № 32, «Закавказское слово», 1919, № 27.

ներք, որոնք երեխաների իսկ խոստովանությամբ Թումանյանի որդեգիրներն էին, նրա զավակները՝ Վաղարշակ Երիցյանը (Նորենց), Միհրան Թյուֆուճյանը ու Նորայր Դաբաղյանը.

Վաթան ու ծնող թողինք ու եկանք,
Միայն սուղ, կարտա, արցունք ենք բերել,
Ու այսօր որք ենք, շունենք հայր ու մայր,
Որ մեկ ուղարկեն գիտության տաճար...

Այսպես է գրում Վաղարշակ Երիցյանը և գիտության տաճար մըտնելու իր նպատակներն ու իղձերը իրականացված տեսնելու հույսը կապում բանաստեղծի հետ։ Թումանյանի մյուս որդեգրի՝ Նորայր Դաբաղյանի հալացքով Թումանյանը բարության մարմնացում է. «Ամեն մի հայու հոգու վրա նա լուր գրվածքներով բարության կնիքն է գրողմել», որովհետև արգարտության շողերից է հյուսված այդ բնարը։ «Մենք,— գրում են որդեգիրները,— որ մեր վշտի օրերին լսել ենք բո հույսի երգերը, մեր սիրտը բո երգերով է պաշտպանվել վշտից»³⁷։

Առհասարակ որբերին հանդիպելիս՝ Թումանյանը ունենում էր արտակարգ հուզամնայից պահեր։ Մարտի 27-ին Մարիամյան-Հովնանյան դպրոցում նշվում էր Թումանյանի 50-ամյակը։ 8-րդ դասարանցի վանեցի մի աշակերտուհի պատմում է իր հուշերը Թումանյանի մասին, թե ինչպես երեք տարի առաջ Վանում իրենց տխուր ու հուսահատ օրերին բանաստեղծը երջանիկ և ուրախ պահեր է պարգևել, իսկ այսօր ինքը համարձակվում է պատանեկան անկեղծ ներշնչումով մի բանաստեղծություն ձեռնել Թումանյանին։ Ինչպես արձանագրել են ժամանակի լրագրերը, «Բանաստեղծը հուզվում է, արցունքի կաթիլներ լափում»³⁸։

Իր կենդանության օրոք Թումանյանը կրել է նաև ամենայն հայոց որբերի հալրիկ անունը։ Մի առանձին ջերմությամբ, Երասխիի ու շնորհակալության զղացումներով տոնեցին բազմաթիվ հալ որբանոցների երեխաները Թումանյանի 50-ամյակը։ Մեծ խանդավառությամբ նրանք մասնակցեցին դեռ 1919 թ. փետրվարին Արտիստական թատրոնում կալացած մեծարման երեկույին։ Այդ մասին գրում է նաև ականատես որբերից մեկը՝ Յուլի Հալկադյանը, բանաստեղծի կրտսեր դստերը՝ Թամար Թումանյանին ուղղված 1985 թ. մարտի 27-ի նամակում։ Նա պատմում է, որ այդ օրը հալ մտավորականներից Գերմանիայից նոր վերադարձած պատմաբան և հասարակական գործիչ, Հովնանյան զբաղրացի. տնօրեն Հալի Հովհաննիսյանին էր հանձնարարվել առաջինը ող-

37 «Փարոս», 1919, № 2։

38 «Ժողովրդի ձայն», 1919, № 67։

ջունել Ռումանյանին. «Օթյակներն զբաղեցրել էին Անտանտի դաշնակից զորքերի բարձրաստիճան զինվորականները, ողջույնի խոսքերը թարգմանում էր Վահան Թոթովենցը: Ռումանյանի պահանջով օթյակներից մեկը հասկացված էր իր «որբ զավակներին»³⁹:

Ամերիկական կոմիտեի որբանոցների որբ աշակերտական միության «Փարոս» շաբաթաթերթի ապրիլի 6-ի համարը ամբողջությամբ նվիրված էր Ռումանյանին: Գրողի տարեկիցը 1919 թվականին, իրոր նր, տունվում էր ողբի ու որբի հալընիքում, երբ գեռ չէր ցամաքել ալո որբերի հարազատների արյունը հալընի դաշտերում, չէր ցամաքել արցունքը ալո մահուկների, որոնք ականատեսն էին եղել ու իրենց մաշկի վրա զգացել մեծ եղևնի զարհուրելի ողբերգությունը: «Փարոսի» խմբագրականում երեխաները, արտահայտելով իրենց երախտիքի անկեղծ զգացումները, խոստովանում են.

«Որբերի, փոքրիկ, բախտահալած որբերի պաշտպանն է և դուր-դուրացողը Հովհաննես Ռումանյանը, ահա թե ինչու համար մենք՝ որբերս, նրան անվանում ենք «մեր բանաստեղծ հալընիլը» և նրան մեր սեփականությունն ենք զարձնում»⁴⁰:

1919 թ. ապրիլին, հունիսի 7-ին, հուլիսի 13-ին Ռումանյանը սիրով մասնակցում է Ամերիկական որբանոցների որբ աշակերտական միության կազմակերպած ցերեկույթներին: Դրանցից առաջինը կայացավ Հին Ներսիսյան որբանոցում: Ողջույնի խոսքով ու բանաստեղծի մասին դասախոսությամբ հանգես եկավ Ազատ Վշտունին⁴¹: Հունիսի 7-ի երեկոն, սրբ տեղի ունեցավ Կովկասյան հայոց բարեգործական ընկերության դահլիճում, կազմակերպել էր որբերի օրգան «Փարոս» շաբաթաթերթը: Ռումանյանի հետ միասին մասնակցում էին շատ անվանի մտավորականներ՝ Դ. Դեմիրճյանը, Իս. Հարությունյանը և ուրիշներ: Նկատի ունենալով ալո օրվա խանդավառ ցույցը Ռումանյանի պատվին՝ Վաղարշակ Նորենցը իր հուշերում գրում է. «Թանկագին հյուրը, մեր անզուսպ մեծարանքներից թեպետ մի քիչ բնկճված, անչափ գոհ մնաց ալո երեկույթի բովանդակությունից: Ալո երեկոն երկար ժամանակ խոսակցության նյութ զարձավ որբանոցներում»⁴²:

Իսկ հուլիսի 18-ին, Յուրինյան որբանոցում բանաստեղծը ինքն է դասախոսում երեխաների համար՝ խոսկելով աղվերի աղատության, ան-

39 Ալո նոմակը մեղ է արամադրել Ռումանյանի արժանահիշատակ դուստրը՝ Թամար Ռումանյանը:

40 «Փարոս», 1919, № 2, ապրիլի 6:

41 Նույն տեղում, № 12:

42 «Ռումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Ե., 1919, էջ 855:

կախության, հալի ու թուրքի, աղգալին արժեքների վերաբերյալ: Նրա ալդ ելուլթի կեսից ավելին, անշուշտ, բաղադրական զրդապատճառնե-
րով, դուրս է մնացել բանաստեղծի գիտական առաջին հրատարակու-
թյունից: Այնտեղ կան շատ հետաքրքիր դատողություններ, որոնք այսօր
էլ շատ բանով ուսանելի են: Եվ քանի որ «Փարոս» լերթում ապագրը-
ված դատախոսության շարադրանքը «Էրեթե բառացի» է⁴³, հարկ ենք
համարում մեջ բերել այն հատվածը, որը մինչ օրս գիտական շրջանա-
ռության մեջ չի եղել, մանավանդ որ համառոտագրությունը բարեխրդ-
նությամբ կատարել էր Վաղարշակ Նորենյը. «Ինձ էր հանձնարարվել,
իրեն «Փարոսի» խմբագրական անդամի, սղագրելու, ավելի ճիշտ՝ հա-
մառոտագրելու ալդ մեծաբովանդակ գատախոսությունը ապագրության
համար»⁴⁴:

«Մեր հիմիկվա աղատությունը գեռ շատ լերի է, սա միայն մեր
ֆիզիկական աղատությունն է, իսկ մեր մեծ, իսկական աղատությունն
այն ժամանակ կլինի, երբ մենք հոգով ու մտքով էլ կազաավենք թուր-
քերից: Հալը երկար ժամանակ ենթարկվելով թուրքերին, թաթարներին
և ուրիշ կիսավայրենի աղգերին, լուրացրել է նրանց վատ հատկություն-
ները, որոնցից պետք է աղաավել, և նա համարեց ալդ մեր աղգի ամե-
նամեծ գժբախտությունը:

— Բայց,—ասաց,—իմացած եղեր, որ հալը ստեղծագործող և
աղնիվ ցեղ է. ուրեմն հոշակավոր Բալրոնի առածները հալերի մասին
թե՛ «Ինչ առաքինություններ, որ ունին հալերը, դա նրանց սեփականն
է, իսկ ինչ վատ հատկություններ, որ ունեն, վերցրել են իրենց տիրա-
պետող աղգերից», միանգամայն ճշմարիտ են:

Նա հալերի և թուրքերի միջև եղած տարբերությունը պարզելու
համար օրինակ բերեց հետեւյալը. ինչպես բոլոր բրիստոնլա աղգերը,
ալգպես էլ հալը, կնոջը այնքան է բարձրացրել, որ պատկերը եկեղեցում
դրած նրան Աստվածամայր անունն է տվել և պաշտում է, իսկ թուրքը
բանտարկել է հարեմում և նրան համարում է մի ստորաղրյալ էակ՝
լսկ իր քմահաճույթին ծառայող:

Բացի ալդ, նա հրաշալի օրինակ բերեց հալ ստեղծագործող մաթի
դոյության և գեղեցիկին երկրպագու լինելուն. օրինակ՝ 1896-ին, երբ
Վանում կոտորած էր տեղի ունենում, թուրքերը ամեն բան փշրելով,
ջարգելով, մարդկանց սպանելով մանում են մի մարդու տուն, ալդ ահ
ու սարսափի մեջ մարդը սկսում է պաշտպանել իր շինած արձանը,
որպեսզի չկատրեն, անխնշ թուրքերը մարդկանց էին կոտորում:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 857:

⁴⁴ Նույն տեղում:

Հեռու չզնայու համար, օրինակ բերեց հայ բրբերի օրգան «Փարոս»-ն էլ: Հապա մենք ինչպես կ'ըսենք մեր ազատությունը. երկի շատերը կարծում են՝ թուրքին: սպանելով, վրեժ առնելով. ո՛չ, ուստի չեն ինքնաթիռներ, դժբախտություն է. մենք, սպանելով թուրքին, հասցնում ենք իր նպատակին, նմանվում ենք նրան, մենք պետք է աշխատենք շնամանվել նրան, այլ նրան հետ դարձնել, նմանեցնել մեզ: Այն ազգերը, որոնք վրեժով են լցված իրար դեմ, հանգստություն չունեն. իրար կոտորում են, փշաքնում իրարու վաստակ և իրար հասցնում մեծամեծ վնասներ:

Այդպիսի բաներից ազատվելի դժվար է, որովհետև մի բան, որ յուրացրել ենք, դժվար ենք հրաժարվում դրանից. օրինակ՝ երբ Մովսեսը առաջնորդում էր Իսրայելին դեպի Ալեկալաց երկիրը, ճանապարհին ժողովուրդը նեղվելով արանջում էր, թե Նզիպտոսում կուշտ էինք մնում, միշտ սոխ ու հաց էինք ուտում և այլն: Նրանք չէին ուզում հրաժարվել Նզիպտոսից, որովհետև յուրացրել էին եզիպտոսյանների սովորությունները և չէին ուզում բաժանվել իրենց դարավոր հոգեկան ստրկությունից: Մովսեսը, այդ բանը տեսնելով, ամբողջ 40 տարի Իսրայելի ժողովրդին՝ չճանապարհելու բնակեցնել տվեց մինչև որ մեռավ մի ամբողջ հին սնունդ, որը իր հետ տարավ հոգեկան ստրկությունն ու սովորած վատ հատկությունները և սրանց տեղ եկավ նոր սերունդ: Մովսեսը, դրանց զլուխն անցնելով, տարավ Ալեկալաց երկիրը»⁴⁵:

Ի պատիվ Թումանյանի մարտի 7-ին բեմադրվում է Արմեն Տիգրայանի «Անուշ» օպերան⁴⁶, նոր Բալազետում որոշվում է Թումանյանի անուշով փողոց կոչել և հիմնել Թումանյանի ֆոնդ՝ նրա մանկական գրքերը հրատարակելու: Նման բազմաթիվ այլ վկայակոչումներ կարելի է բերել, բայց բավարարվենք այսբանով: Ասենք միայն, որ Թումանյանը իր անձի եկամտամբ ցուցաբերած սիրտ ու մեծարանքի ցույցերը համարում էր դրականության հանդեպ ժողովրդի ջերմ վերաբերմունքի, հոգատարության դրսևորում և ամեն անգամ իր պատասխան խոսքում շնորհակալություն էր հայտնում ոչ թե իր անձի, այլ դրականությանը ցուցաբերած ջերմ վերաբերմունքի համար, ժողովրդի խանդավառությունը իր հորելիանի շուրջ բացատրում էր ոչ թե իր ստեղծագործության արժեքով, այլ հայ ժողովրդի մշակութային ստեղծագործական աշխատանքի ընդունակ, կարոտ լինելով: Թումանյանը, նկատի ունենալով այն դաժան ժամանակն ու անտանելի պայմանները, որոնցում ինքն ու իր սերնդակիցները ստեղծագործել են, ասում է. «Հայ

45 «Փարոս», 1919, № 12:

46 «Հառաջ», 1919, № 43:

ժողովրդի արշուճած կյանքի վերջալույսին և նոր կյանքի արշալույսին
ևս էս ոգևորությունը էնպես եմ հասկանում, որ մեր ժողովուրդը ակտիվ
է սիրելի իրենք, հարագառք։ Մեր էն լավ խոսքերը սնդրել մնացին,
շապկեցին։ Յնդուրան և արշուճը թույլ չէին տալիս»։ Քաջ և հույս է
հաշտում, որ զեռ կառվի շապած խոսքը, և եկող սերունդը ավելի լավ
կապրի, իսկ ինքը զեռ կերպի իր կարապի երգը հաշ ժողովրդի վերածը-
նություն մասին, ժողովուրդ, որը անպայման պիտի ապրի, քանի որ
գեղեցիկը սիրելիս բնգունակությունը երբեք չի կորցնում։ Բակ երբ երե-
խաներին էր ուղղված լինում այդ խոսքը, նա մաղթում էր ունենալ այն-
պիսի երջանիկ բանաստեղծներ, որոնց ժամանակը թույլ տար երգել
մանկական հոգուն համապատասխան զվարթ ու պայծառ երգեր։

Այո՛, Թումանյանը չէր ուզում իր անվան շուրջը աղմուկ-աղաղակ,
ղալմաղալ. որքան էլ մեծարեին նրան, միևնույն է, որդու կորստյան
կսկիծը տանջում էր նրան. «Ամեն օր ճաշին ու իրիկունը մեր տունը
լիքն է,— գրում է Թումանյանը գստերը՝ Աշխենին ուղղված նամակում,—
շատ քնափր ու գեղեցիկ հասարակություն է բոլորում շարունակ մեր
սեղանի շուրջը ու շարունակ ինձ սաստիկ ախրեցնում։

Անցյալ օրն էլ հրավիրվածները շատ ծաղիկ բերին, տունը կորել
էր ամեն տեսակ ծաղիկի մեջ, բայց ինձ համար ինչքան շատ՝ էնքան
վատ...» (V, 440)։

Բայց, ունենալով հասարակական խառնվածք, Թումանյանը ակ-
ափվորեն մասնակցում էր իր պատվին կազմակերպված բաղմամբիվ
հանգիստություններին՝ Արտիստական բնկերություն ղահլիճում, Քամո-
յան օրիորդաց դպրոցում, 4-րդ արական գիմնազիայում, Մարիամյան-
Հովհանյան դպրոցում, Ս. Վ. Արղության—Երկաշնաբաղուկի օրիորդաց
գիմնազիայում, ուսն և վրաց զրական շրջանակներում և այլուր։ Թու-
մանյանը միանգամայն զրական էր վերաբերվում հոբելյաններին և բաջ
գիտակցում էր զրանց անհրաժեշտությունը ազգերի հոգևոր կյանքում,
որովհետև, նրա կարծիքով. «Երբ ժողովուրդը հոբելյան է տոնում, նա
էդ օրերում վերագնահատում կամ զնահատում է հոբելյանին և իր
զգացմունքներն է մեջտեղ բերում, աշխինքն՝ ամենամեծը, ինչ որ էդ
օրը կարելի է բերել»⁴⁷։

Իբրև բանաստեղծ Թումանյանը զգացմունքներին մեծ նշանակու-
թյուն էր տալիս թե կյանքում և թե արվեստում։ Իր 50-ամյա հոբելյա-
նի առիթով իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի ողջույնի ողերձում պահ-
պանվել է այդ մասին Թումանյանի կարծիքը. «...Կարելի է ամեն բան
զոհել, բացի զգացմունքները... զրականություն, լավ եք ասում, բայց

47 «Ժողովրդի ձայն», 1919, № 78, ապրիլի 12։

գրականությունից առաջ գրող կա, գրողն էլ իր զգացմունքներով է գրող: Երբ որ այդ զգացմունքները կզոհվեն, այնուհետև էլ գրող չի լինիլ, իսկ երբ գրող չի լինիլ, գրականություն էլ չի լինիլ»⁴⁸:

Եվ հորեկյանները Թումանյանը զիտում էր իբրև ժողովրդի զգացմունքների վառ արտահայտություն: Այդպիսին է հատկապես Թումանյանի 50-ամյակը, որովհետև այն կատարելու համար պետական հոբելյանական հանձնաժողովներ չկազմվեցին, հատուկ որոշումներ չկայացվեցին, բայց այն նշվեց, տոնվեց արտակարգ հանդիսավորությամբ, ամիսներ շարունակ, ինքնաբերական կերպով և ավելի լավ, քան այդ շրջանի որևէ այլ գրողի ու մշակույթի գործչի տարեից: Այն դարձավ ազգային հորեկյան հենց Թումանյանի ասած մտքով.

«Ազգովին հորեկյան ես հասկանում եմ, երբ տոնում են մեկի հոբելյանը, որին պատկերիս՝ ամբողջ ազգը կարող է ասել. «Թե քեզ պատկերով միևնույն է՝ թե ինչ եմ պատկում: Որ դուրս է եկել ու վեր է բարձրացել իր ժողովրդի մակերևույթից էնքան, որ զուխը երևում է ամեն երկրից, հարգանք ու հիացում է ազգել ամեն տեղ» (VI, 173):

Թումանյանի հորեկյանը համազգային հորեկյան էր, որովհետև նա գրական այն հսկա կաղնին էր, որին միանում ու որից բաժանվում են էջականության բոլոր ճանապարհները: Ժողովուրդն զգում էր, որ մեծարելով բանաստեղծին՝ ինքն է բարձրանում ու մեծարվում:

1919 թ. Թումանյանի 50-ամյակի տոնակատարությունը մի անգամ ևս հաստատեց այն իրողությունը, որ ազգային բանաստեղծը միայն համազգային հորեկյան պետք է ունենա:

⁴⁸ «Ժողովրդի ձայն», 1919, № 39, փետրվարի 20:

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄՈՑԱՏՆՏՐԵՐԸ

Հրապարակում Խ. Գյուլնազաբյանի
և Ջ. Ավետյանի

Հովհաննես Թումանյանի ծոցատետրերին երկար ժամանակ գրեթե անհաղորդ էր թումանյանագիտությունը: Միայն մի քանի տարի առաջ, ուսումնասիրելու և հրատարակելու համար, գրանք ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան զրականության ինստիտուտին տրամադրեց բանաստեղծի գույտը, Թումանյանի թանգարանի երկարամյա տնօրեն, արժանահիշատակ Թամար Թումանյանը: Դրա առաջին կարևոր արդյունքն այն եղավ, որ մեծապես հաջողության Թումանյանի երկերի ակադեմիական նոր հրատարակության («Հովհաննես Թումանյան, Յրկերի լիակատար ժողովածու տաս հատորով» ԵՎ) ինչպես բնագրերի, այնպես էլ տարբերակների և ծանոթագրությունների բաժինները:

Մոցատետրերի գրառումները կատարված են ավելի քան երեսուն տարիների ընթացքում՝ 1890—1921 թթ., և առանձնակի նշանակություն ունեն նաև ամենայն հայոց բանաստեղծի և հասարակական նշանավոր գործչի հավատամքը, նրա սկզբունքները, ի կատար ածված և անկատար մնացած ծրագրերն ու ստեղծագործությունները լավագույնս ընկալելու և որոշ դեպքերում նորովի գնահատելու գործում: Դրանցով հնարավոր է նաև ոչ միայն ստուգել, այլև լուսաբանել ժամանակի շատ իրադարձություններ, բանաստեղծի և նրան շրջապատող մարդկանց կյանքի ու գործունեության առանձին գրվագներ:

Մոցատետրերի գրառումները ընթերցողին են ներկայացվում առաջին անգամ (բացի բանաստեղծությունների ինքնագրերից և մի քանի ծրագրային նշումներից, որոնք օգտագործված են ԵՎ արդեն հրատարակված հատորներում՝ համապատասխան ծանոթագրություններով):

Թեթևակի վերանայված է միայն գրառումների կետագրությունը՝ ըստ այդ բնագավառում հայ գրավոր լեզվի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների:

Բուն ծոցատետրերը միջին և փոքր մեծության, կաշվե կամ աստվաթաթղթե կաղմերով, վանդակավոր կամ անտող թղթերով բլոկնոտներ

են, որոնց մեջ, սակավ ղեկավարում, նկատվում են նաև ուրիշների գրա-
ռումներ: Գրեթե բոլոր նյութերը գրված են մատիտով, ուսի վրա, «ձե-
ռաց», ունեն բազմաթիվ ջնջումներ և այդ պատճառով հաճախ սեւ-
գրությունների տպավորությունն են դործում: Դրանց վերծանումը շատ
ժամանակ և ուժեր է խլել և, այնուամենայնիվ, տեղ-տեղ մնացել է
անընթեռնելի մի բանի բառ:

Ծոցատետրերը համարակարգված են ժամանակագրական կարգով:
Փակագծերում նշված են ԹԹ արխիվի հերթական համարները:

* * *

Թումանյանի ծոցատետրերի գրառումները խառն ու բազմազան են
և զովար է գրանք միմյանցից տարանջատելն ու զասպասելը՝ ըստ բո-
վանդակության և ձևի, մանավանդ որ գրանցում արտահայտված տար-
բեր մտքերը հաճախ են միահյուսվում: Մենք այստեղ կանգնեցնե-
նանք գրառումների առավել աչքի ընկնող խմբերին, որոնք մեծ հե-
տաքրքրություն կարող են ներկայացնել ինչպես թումանյանագետների,
այնպես էլ ընթերցող հասարակայնության համար:

ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՒՄԲ. Բանաստեղծությունների, այդ թվում նաև քառ-
յակների ինքնագրեր:

№ 1 ծոցատետրում է «Աստղերի հետ» բանաստեղծության միակ
ինքնագիրը՝ գրված 1891 թ. հուլիսի 17-ին (թվագրված է՝ «17 հուլիսի,
Դսեղ»):

Հեղինակի դուստր Ն. Թումանյանը հիշողությամբ մեջ է բերում
բանաստեղծի խոսքերն այս երգի գրության հանգամանքների մասին.
«Հիշում եմ «է՛յ աստղերը» գրելու օրը: Դսեղ էի: Ձաղի ձորն էի գնա-
ցել որսի: Կալի ժամանակն էր, ձորից դուրս եկա մեր կայը, կալի մոտ
էլ դադան էր, աստղային ցիշեր էր, պռոկեցի դադից հետո կալի մոտ
ու էստեղ էր, որ գրել եմ «է՛յ աստղերը» (տե՛ս Ն. Թումանյան, Հուշեր
ու գրույցներ, Երևան, 1969, էջ 240):

№ 3 ծոցատետրում է բանաստեղծի մեկ հասած «Հողուս հատոր»
տողով սկսվող առաջին բանաստեղծության ինքնագիրը՝ գրված հիշո-
ղությամբ, հեղինակի մի կարևոր ծանոթագրությամբ: «1881 թվակա-
նին,—կարդում ենք ծանոթագրությունը,—այս ոտանավորը բռնեցին
Հմայակն ու Միքայելը: Մեր տեսուչ Տիգ. (խոսքը Տիգրան Տեր-Դավթյա-
նի մասին է) ինձ ուղում էր ուղղի տալ, բայց լացով պրծա (թագավորի
սպանվելուց հետո այն օրերում)»:

Եթե նկատի ունենանք, որ Ալեքսանդր Երկրորդ կայսրը սպանվել է 1881 թ. մարտի 1-ին, ապա բանաստեղծությունը պետք է գրված լինի մարտի առաջին օրերին:

Նույն՝ երրորդ ծոցատետրում է հայ քնարերգության ղեղեցիկ կտորներից մեկի՝ Թումանյանի «Աղբյուր» բանաստեղծության միակ թերթ-սևագիր ինքնագիրը, որի գրություն ժամանակը (1891—1893 թթ.) որոշվում է թվագրված նյութերի օգնությամբ:

Մոցատետրերում պահպանվել են «Խեղճ Աղամյան», «Այգալիսի աշքեր ես դեռ չեմ տեսել», «Եթե զիտենաս իմ ցավը, հողիս», «Գերեզմաններում վաղուց հանդիմում են», «Քեզ, դոված մուսա, ես չեմ ճանաչում», «Այս տողերը գուցե ջնջվեն», «Գիշերը բացվեց լեռների վրա», «Քրիստոս հարյավ... Ախ և այս հոծ», «Ոչ, էլ երգել չեմ կարող ես» բանաստեղծությունների ինքնագրերը, Հիմենսի «Հիվանդ եմ, մայրիկ» բանաստեղծության թարգմանության ինքնագիրը, «Կորուստից հետո» քնդհանուր վերնագրի տակ՝ «Ետ չեկավ...», «Հանդել են...», «Ձի գալիս...», «Մ'ըր կորան...», «Մնացել է բերդը մեզ...» բառյակները և մի քանի սևագիր պատճառիկներ:

Սրանք, գրեթե առանց բացառության, առաջին ինքնագրեր են, որոնց մի մասը հետագայում բանաստեղծը մշակել և հանձնել է հրատարակության, բայց կան նաև այնպիսիք, որոնք հրատարակվել են միայն բանաստեղծի մահից հետո, ինչպես, օրինակ, «Այգալիսի աշքեր ես դեռ չեմ տեսել», «Եթե զիտենաս իմ ցավը, հողիս», «Գերեզմաններում վաղուց հանդիմում են», «Քեզ, դոված մուսա, ես չեմ ճանաչում», «Ոչ, էլ երգել չեմ կարող ես», «Այս տողերը գուցե ջնջվեն» և այլն: Սրանք առաջին անգամ հրատարակել է տողերիս հեղինակը (տե՛ս «Լրաբեր», 1979, № 1), այնուհետև տեղ են գրավել Եկեղ առաջին հատորում:

«Հանդել են...» և «Ձի գալիս...» բառյակները առաջին անգամ տպագրվել են Եկեղ հ. 2, որի բնագրերը պատրաստել և ծանոթագրել են Հասմիկ Աբեղյանն ու Անահիտ Չարենյը:

Ինչ վերաբերում է սևագիր պատճառիկներին, ապա թեև դրանք անմշակ են, բայց դրանցում ևս կան իսկական թումանյանական տողեր: Ահա մի հատված այդ տիպի նյութերից.

Չորն ահավոր,
[Ես մեղավոր],
Միտքս մոլոր,
Սիրտս լքված,
Քհաբեկված... եվ այլն:

Այս խմբի մեջ պիտի դասել նաև այն պրատումները, որոնք նախնական էսթիզիներ են «Արտավազ» դրամայի և մեկ այլ, ըստ երևույթին կենցաղային պիեսի, «Հաղարան բլբուլ» հեքիաթ-պոեմի և ուրիշ մի շարք ստեղծագործությունների:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՒՄԲ. Այս խմբի մեջ են աշուղական և ժողովրդական երգերը, ժողովրդի մեջ շրջող առածները, ասացվածքները, թեմավոր խոսքերը, անեկդոտները, լեզենդներն ու զրույցները, որոնք հմուտ բանահավաքի նման զրի է առել մեծ բանաստեղծը և որոնցից մի քանիսը ատաղձ են դարձել նրա այս կամ այն երկի համար: Դրանցից մեկն է, օրինակ, № 1 ծոցատետրի հետևյալ պրատումը, որը, փաստորեն, Թումանյանի «Անխելք մարդը» հեքիաթի կոնսպեկտն է, թեև առանց իմաստային եզրահանգման.

ԱՆՆԵԼՔ ՄԱՐԴՈՒ ԱՌԱԿ

Որ դնում է ասածուն գանգառվելու, թե ի՞նչն է պատճառը, որ բոլորն էլ հարստանում են, ինքն է միայն մնում աղքատ, և փայ խնդրում: Պատահում է գալլին, որ ապստրում է յուր մշտական բաղյաժաթյունից, ծառին, որ շնայելով յուր արմատի մոտից անցնող առվին, անպատու է մնում և շոր, սիրուն աղջկանը, որ տանջվում է միշտ ու հանգիստ չունի...

Դրանցից է № 6 ծոցատետրի 15-րդ պրատումը, որ մի լեզենդ է Քրիստոսի մասին:

Եթե վաստակաշատ Արամ Ղանալունյանը ծանոթ լիներ Թումանյանի ճեջատետրերին, անշուշտ նրա «Առածանի» և «Ավանդապատում» արժեքավոր աշխատությունները, որոնցում ի մի են հավաքված ժողովրդական առածներն ու ավանդույտները, ավելի կհարստանային այնպիսի նյութերով, որոնց բանահավաքը բոլոր մյուսներից տարբերվել է ոչ միայն իր բաջատեղյակությամբ, այլև առավել արժեքավոր նյութերն ընտրելու հմտությամբ: Թումանյանի զրի առած ժողովրդական իմաստությունների մեջ չկան այլ լեզուններից թարգմանված առածներ, օվանդություններ ու թեմավոր խոսքեր, չկան նաև, այսպես կոչված, «անհատական ստեղծագործություններ»: Դրանք բարերի ընթացքում ստեղծվել են հայ ժողովրդի ընդերքում, ունեն համամարդկային գաղտփարների և հին-հին հավատալիքներից քրիստոնեությանը հասած պատվիրանները: Ահա այդ կարգի մի քանի առած. «Ոչխարը որ հտ տան, կաղն առաջը կընկնի», «Ջուջուն ամում ա, կուկուն տանում», «Ոչ դու ինձ բոռ ասա, ոչ ես քեզ շիլ», «Դե, որ լավ մարդ ըլի, թվ մի հավ ունի, երկու ձու կղնի տոռաջը» և այլն:

Խոսքը շերկարացնելու համար մեջ չենք բերում Թումանյանի գրի առած անկեղծությունների օրինակներ, որոնց մի մասը նա ժամանակին մշակել ու տպագրել է մամուլում:

Այս խմբի մեջ առանձնակի աեղ են պրավում ժամանակի հայտնի և անհայտ աշուղների և ժողովրդական երգերի պատումները, որոնցից ամեն մեկն առանձին ուսումնասիրության առարկա կարող է դառնալ: Բանն այն է, որ, ինչպես բոլոր դեպքերում, այս դեպքում ևս, Թումանյանը եղել է խստապահանջ և բծախնդիր: Նրան հետաքրքրել են ո՛չ բոլոր բանահյուսական նյութերը: Նա որոնել, գտել ու գրի է առել միայն: այնպիսիները, որոնք կապված են ժողովրդի պատմական ճակատագրի և կենսամոտիվացիայի հետ: Օրինակ՝ պատահական չէ, որ № 7 ծնցատետրում նա գրի է առել գուժանավորի աշխատանքի մի նկարեն պատկեր, որտեղ մարդեղացված են նաև լծկաններն ու գուժանն իր բոլոր համամասներով, և դրանց զրույցի մեջ է բացվում ժողովրդական «Գուժան շեղներ, աշխարհն ի՞նչ էր» զարմանալի մեջատար խոսքը: Թումանյանի Լոռու տաքերակն է մեղ հայտնիներից ամենահինն ու ամենաանաղարտը:

Այս տեսակետից հետաքրքիր է նաև մեղ ո՛չ այնքան ճանաչ աշուղ Սեֆիլ Քիբի օղլու «Ժամանակի չարության վրա» բանաստեղծությունը, որը, կարծես, Թումանյանի «Հառաչանքի» մի միամիտ ձայնակցությունն լինի:

Այս խմբի մեջ կան նաև ժողովրդական հայտնի երգեր, ինչպես «Գացեք տեսեք, ով է կերել զեծը» տողով սկսվող ոտանավորը, «Զարթիր լառ» եղերածին երգը և այլն:

Թումանյանի բանահավաքական աշխատանքի առանձնահատկությունների և բարձր արժեքի մասին ճաշակ տալու համար, անդրադառնանք ժողովրդական «Դլե յաման...» երգի նրա գրի առած տարբերակին:

Այդ երգի այժմ տարածված բոլոր տարբերակները միմյանցից տարբերվում են սոսկ այն «մշակումներով», որոնցով զանազան մարդիկ իբր «հարստացրել» են երգը: Այսպես՝ կթե ժողովրդական տարբերակներում կաբղում ենք. «Քամին եկավ, առավ բերդին՝ Քյո սեր կաթավ մըջ իմ լեղդին», ապա «մշակողները», գոհնիկ համարելով հատվածի երկրորդ տողը, այն դարձրել են «Քո սերն բնկավ մեջ իմ սրտին»:

Կարելի էր ուղադրություն չդարձնել այս տիպի «մշակումներին» վրա, բաց, բոտ երևույթին, դրանք կուտակվելով աստիճանաբար փոխել են երգի բնույթը: Այժմ «Դլե յամանը» համարվում է սիրո երգ: Սիրո երգ, սակայն, որի մեջ մի անհասկանալի տառնապ է նկատվում, որ, հատկապես, խտանում է հետևյալ տան մեջ.

Դչի յաման, գյամին եկավ՝
Կրակի պեռ, կրակի պես,
Վա՛յ, դչե, տնավեր, եկավ հասավ
Չուր ծովու կես, յամա՛ն, յամա՛ն...

Ի՞նչ գյամի է, որ գալիս է «կրակի պես», ինչո՞ւ է դա այգրան ցա-
վաղնորեն հուզում երգի, այսպես կոչված, քնարական հերոսին, և ին-
չո՞վ է այս տաղնապը կապվում «Մեր տուն, ձեր տուն, զիմաց-զիմաց||
Մենք սիրեցինք առանց իմաց» սիրո տողերի հետ:

Այս հանելուկը պարզվում է միայն Թումանյանի գրի առած տա-
րբերակի մեջ, որից երևում է, որ երգը ոչ թե սիրո, այլ պանդխտության
երգ է: Այստեղ «Լե-լի յաման, գյամին կյու գյա||Կրակի պես, կրակի
պես||Լե-լի տնավեր, եկավ խասավ||Սե ծովու կես, յամա՛ն, ա՛մա՛ն»
տաղնապալից տողերից հետո կարգում ենք.

Լե՛-լե՛ յաման, իմ կարիքն է
Մըջ ի նորին, մըջ ի նորին,
Տաման, Աստված, լավ պահպանիս
Դու ի նորին, յամա՛ն, Դուլի:

Իհարկե, ինչպես բոլոր մյուս տարբերակները, այս մեկը *ևս*, ըստ
երևույթին, թերի է հասել մեզ, սակայն այստեղ, թվում է, արդեն
ունենք «կարիք տնավերի» անունը՝ Դուլի:

Կարևոր մի հանգամանք *ևս*: Ակնհայտ է, որ Թումանյանի գրի
առած տարբերակը հնագույնն է և գալիս է XVI—XVIII դարերից: Այդ
դարերում են հորինված պանդխտության մեր գրեթե բոլոր երգերը,
մինչդեռ XIX դարում պանդխտության երգեր չեն ստեղծվել:

Այս խմբի գրառումների շարքին պիտի դասել նաև արևելյան
«Քյոտոդյի» վիպերգի հալատառ թուրքերեն հատվածները*, որոնք անց-
նում են ծոցատեարից ծոցատետր: Այստեղ ուշագրավը հենց Թուման-
յանի արտակարգ մեծ հետաքրքրությունն է վիպերգի նկատմամբ:
Ովակիմ Յուզբաշու ժառանգը, որ հանապաղ սիրով ու զորովանքով է
հիշել իր քաջ նախնիների սխրագործությունները, երևում է, որսին մոտ
է ընդունել վիպերգն իր հերոսի ուսմանտիկ քաջագործությունների նկա-
րագրություններով և նպատակ է ունեցել ստեղծելու վիպերգի լիարժեք
հաշերեն տարբերակը:

ԵՐՐՈՐԴ ԽՈՒՄԲ. Պայմանականորեն այս խումբը կարելի է կոչել
«Բնութագրումներ»: Սա ամենամեծն ու «բաղամամարդն» է: Դրողը, որի

* Դրանց բառացի թարգմանությունները կատարել է արևելագետ Արիֆի Մինաս-
յանը, որին հայտնում ենք մեր նրախտադիտությունը:

նպատակների մեջ առաջինը մարդկային հոգու զաղտնարանները թափանցելն ու դեղարվեստորեն արտացոլելն է, խորապես ու «մասնագիտորեն» է ուսումնասիրել իր շրջապատի մարդկանց՝ սկսած միամիտ ռանչպար զիբոներից, մինչև նշանավոր քաղաքական, հասարակական, մշակութային, կրոնական գործիչները, իր զրշակից բնիկները, որոնց նա վար չի դատում եվրոպական նշանավոր գրողներից: Հիշենք Շիրվանզադեի հոբելյանի կապակցությամբ նրա գրած հետևյալ տողերը. «Վերջապես կցանկանալինք, որ մեր ազգն էլ կարողանար տեսնել, զնահատել ու պաշտպանել իր ծնած ուժերը: Եվ երբ որ տեսնի, կհամոզվի, որ նրանց մեջ էլ կան այնպիսիները, որոնք իրանց տաղանդով մրցում են ու հավասար են եվրոպական հեղինակներին, տարբերությունը միայն սրանց ու նրանց բախտի մեջ է» (ԵԺ IV, 155—156): Բոլոր զնահատականներում Թումանյանի շափանիշը համակցության օրենքներն ու բարձր բարոյականությունն են, յուրաքանչյուր շեղում որոնցից նա չի ներում նույնիսկ հարազատներին և մտերիմ մարդկանց:

Այս շափանիշը նա լավագույնս ձևակերպել է մի վարմանալի սեղմ ու տարողունակ նախադասությամբ: «Ավելի հեշտ է բարեկամներ գտնել,—գրում է նա,—քան մարդիկ: Այդպես էլ ես շատ բարեկամներ ունեմ, բայց նրանց մեջ քիչ մարդ եմ ճանաչում» (Ճ 3 ծոցատետրի 6-րդ գրառումն է):

Հավատարիմ իր ընդունած սկզբունքին, գրառումների մեջ նա հրեմն խիստ է, սակայն երբեք անարդար: Մարդ արարածին բանաստեղծը զնահատում է ոչ թե նրա հետ ունեցած անձնական հարաբերությունների տեսակետից, այլ ելնելով դարերով մշակված այն բարոյական նորմերից, որ մենք անվանում ենք քրիստոնեական հավատի պատվիրաններ: Իր գրառումներում նա այս պատվիրանների որոնող է՝ յուրաքանչյուր անհատի բնավորության մեջ: Խիստ է, երբ տեսնում է զրանց կոպիտ խախտումներ, իսկ այս կամ այն մարդու թուլություններն ու թեթև թերությունները նկատելիս, սարկազմի խարազանը փոխում է սրամիտ հումորով, Պարոնյանի ասած՝ «կոմիթներով», որոնք ժպիտ են առաջացնում անգամ այն մարդու շուրթերին, որին ուղղված են: Այս տեսակետից լավ օրինակներ են Ղ. Աղալանին և Պ. Պաշտանին բնութագրող տողերը՝ նրանց հետ պատահած անցքերի օրագրային նշումներում: Եթե իր կողմից հրապարակավ բարձրագույն զնահատականի արժանացած արձակադրի բնավորության խոտելի երանգները նկատելով, նա կարող է արձանագրել (իր ծոցատետրում, միայն իր համար), թե «սաստիկ նախանձոտ է: Եթե մեկը մեկի հետ լավ էր լինում կամ մի հեղինակի հավանում էր, ամեն կերպ աշխատում էր

խառնել, վատարանել» և այլն, ապա Աղալանի և Պոռշլանի մանրիկ թերությունները նկատելով, նա պարզապես սրամիտ առղերով ձեռ է առնում նրանց:

Ահա մի հատված Պոռշլանին նվիրված գրառումներից.

«Ես ում վառ եմ ասել, էնենց էլ դուրս ա եկել: Ասեցի՝ Հայրիկը լավ չի լինելու, խո ասեցի, էնպես էլ եղավ: Սրա մասին էլ ասել եմ, որ խաշագող ա, էլն էնպես դուրս եկավ:

— Ո՞վ ա:

— Գլադստոնը»:

Ահա Աղալանին նվիրված գրառումներից մի հատված.

«Աղալանը էջմիածնից վերադարձած ժամանակ, երբ փող չունեի, որ հաց ուտի, ես էլ չէի կարողանում մեր աուն բերել, Ռամամշովի առջևի բուկաշուց (զեկաեր ծախող) ամեն օր փող էի փոխ առնում, որ դնում էինք մի տեղ հաց ուտում: Ուտելիս մեկ էլ տեսնում էիր կանչեց մեկին կամ մյուսին, թե ով գիտի նա էլ սոված կլինի»:

Տասնյակ ու տասնյակ մարդկանց մասին գրված հարյուրավոր գրառումներն իրար հետ համադրելով, հանկարծ նկատում ես, որ ամբողջության մեջ գծվում է բազմաշերտ հասարակության զարմանալի կենդանի պատկերը: Այդ ախպի գրառումներն այնքան վարպետորեն են գրված, որ զեղարվեստական մի մեծ երկի հատվածներ են լվում և կարգացվում են համաշխարհային:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԽՈՒՄԲ. Այս խմբի մեջ դասվում են այս կամ այն առիթով կատարված սպամական էջակութաները, ղեռական ուսումնասիրություններից, Աստվածաշնչից ու զանազան այլ հոգևոր գրքերից քաղված վկայությունները, որոնք, կարծես, նախորդ բնութագրումների տեսական հաստատումները լինեն: Այս խմբի գրառումներն, առաջին հերթին, կարեոր են այն իմաստով, որ Ռումանյանն ստուգում է իր սկզբունքների ուժն ու կարեորությունը՝ ո՛չ սոսկ հայկական կյանքի օրինակներով: Սրանցում հալ նշանավոր անձանց ասույթների կողքին, որպիսին է, օրինակ, Պարոնյանի ասույթը, թե. «Թերություններու վրա լալը թերություններու մեծագույնն է, խեղճության վրա արտասուք թափելն ապացուցանել է, թե արյուն չունեն՞ր թափելու» («Հոսհոսի ձեռատեարը»), նա մեջ է բերում XVI դարի իտալացի հայտնավոր նկարիչ Պաուլո Վերոնեզեի ասույթը. «Մի բան կա ավելի վատ, քան ուղղակի բարբարոսությունը, դա կեղծ լուսավորությունն է»:

№ 3 ծոցատեղում բյուրեղացելով ես մի միտք, այս անգամ ընտանեկան ժողովրդի մեջ գեղեցիկ և մեալունի մասին, գրելով, թե «Բանաստեղծության մեջ գեղեցիկը ամենաքիչն է, հասարակն է, սրովհետև

նրան են վերադարձված հրաշքները, հիացմունքները», № 4 ծոցատես-
քում նա օգնության է կանչում Դոբրոլյուբովին և Բելինսկուն։ Ահա
Բելինսկու միտքը, որ վերադառնում է իր բառերով. «Բանաստեղծու-
թյունը՝ լի բովանդակությամբ, միշտ արժարժվում է, առաջ է գնում,
իսկ անբովանդակ բանաստեղծությունը միշտ կանգնած է միևնույն
տեղը, երդում է միևնույն բանը, միևնույն ձայնով։ Սկզբից դույն աղ-
մուկ հանի, բայց երբ նրան կրնտեղանան էլ շին կարգով, այլ միայն
կզովեն անպայման առանց հիմքի»։

Ահա, վերջապես, իրար դեմ կանգնած բռնությունն ու սերը պատ-
մական երկու անձերի՝ հոռմի կայսր Ներոնի և բանաստեղծ Բայրոնի
ասույթներում, սր Թումանյանը մեջ է բերում 1894 թ. ծոցատեսքում.

Ներոնն ասում էր. «Երանի բոլոր մարդկությունը մի գլուխ ունե-
նար, որ մի հարվածով թույնի, մի անգամից սպանեի», իսկ Բայրոնի.
«Երանի բոլոր կանաչը մի վարդագույն բերան ունենային, որ կարողա-
նայի մի անգամից համբուրել՝ հարավից հյուսիս, արևելքից արևմուտք,
բոլոր կանաչը միասին»։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԽՈՒՄԲ. Իմաստասիրական մտորումներ, ժողովրդի,
ազգի վիճակին նվիրված խոհեր ու տաղնապներ։

Այս ախպի զրառումներում քաղաքական եզրահանգումներն այն-
քան էլ որոշակի չեն, թեև բանաստեղծի ազդեցին դիրքորոշումը՝ յուրա-
ժանչյուր իրադրության մեջ, այնուամենայնիվ, զգացվում է։ Դա հաս-
կանալի է, ծոցատեսքերը շատ էլ հարմար չեն քաղաքական հայացք-
ներ շարադրելու համար։ Հայկական կոտորածների, ժողովրդի տեղա-
հանության, փախստականների, տնանկության հիշատակությունները,
ինչպես «Զաբթի լառ» երգի Թումանյանի գրի առած տարբերակում
(№ 7 ծոցատեսք, 14-րդ դրառում) և «Առունկն երկնքում ճամփա կրքո-
նի» տողով սկսվող երգի անաշարտ տարբերակում (№ 7 ծոցատեսք,
65-րդ դրառում), արդեն հիշատակված «Գերեզմաններում վաղուց
հանդում են...» և նման բանաստեղծությունների խնքնադրերը, մեջբե-
րումները՝ Պատկանյանի ազգասիրական երգերից, հայկական դպրոց-
ների փակման առիթով գրված զայրալից տողերը՝ № 9 ծոցատեսքի
11-րդ դրառման մեջ, և այլն, և այլն, այնուամենայնիվ, որոշակի ցույց
են տալիս Թումանյանի տաղնապն ու ցավը և դիրքորոշումը՝ «Հայկա-
կան հարցի» նկատմամբ։

ՎԵՅՆԵՐՈՐԴ ԽՈՒՄԲ. Այս խմբի զրառումներն առաջին հայացքից
հետաքրքիր չեն լիվում, քանի որ մեծ մասամբ ցուցակներ են տն ան-
ձանց, որոնք դրամական օգնություն են ստացել Կովկասի հայոց դրող-
ների ընկերության նախագահ կամ ոճբախնամ մարմնի ղեկավար Հով-

հաննես Ռումանյանից: № 13 ծոցատետրում, որը վերաբերում է 1920 թ., այս ցուցակներից բացի ոչինչ չկա: Բայց սրանցում երևում է ոչ միայն բազմազբաղ բանաստեղծի փութաջան և բարեխիղճ աշխատանքը, նրա հոգատարությունը ընչազուրկ որբերի, փախստականների, ինչպես նաև օգնության կարոտ իր գրչակից բնկերների նկատմամբ, այլև այն բժախընդրությունը, որով բանաստեղծը վարել է իր կոշմանն անհարիր դրամական հաշիվները:

ՅՈՒՆԵՍԿՈՒԴ ԽՈՒՄԲ. Յուրաքանչյուր գրքի հրատարակությունից հետո ծոցատետրերում արձանագրելով, թե այդ գրքերից ում է նվիրել, բանաստեղծը մեկ հնարավորություն է տալիս մտերիմների մեջ ջոկելու իր համար առավել թանկ մարդկանց: Այս տեսակետից թումանյանագիտությանն անակնկալ ծառայություն են մատուցում անունների այդ պարզունակ ցանկերը:

ՈՒՅՆԻՍԿՈՒԴ ԽՈՒՄԲ. Այս խմբի գրառումները, որ նույնպես աչքի են ընկնում թումանյանական հումորով, բիշ չեն: Դրանք իր ընտանիքին և հարազատներին, նրանց առօրյա կյանքին նվիրված գրառումներն են՝ ցրված համարյա բոլոր ծոցատետրերում: Այդ գրառումներից երևում է, թե ինչով և ինչպես է ապրել բանաստեղծի բազմաճյուղ ընտանիքը, մասամբ նաև, թե ինչ հակումներ է ունեցել նրա զավակներից յուրաքանչյուրը: Սրանք կարևոր են նախ և առաջ թումանյանագիտության հետագա զարգացման համար, մասնավորապես Ռումանյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունն ստեղծելու գործում:

* * *

Կրկենք. Ռումանյանի ծոցատետրերի ողջ հարստությունն անհնար է ամփոփել մեկ համառոտ ուսումնասիրության մեջ: Չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ կան գրառումներ, որոնցից յուրաքանչյուրի մասին կարելի է գրել առանձին հանգամանալից հոդված: Բայց դա արդեն հետագայի գործ է:

Դալով գրառումների լեզվաբանական առանձնահատկություններին, պիտի ասել, որ այս դեպքում ես մեծ բանաստեղծը հավատարիմ է ինքն իրեն: Նա չի շաբաշահում բարբառալին լեզվաձևերը, բայց և անհրաժեշտության դեպքում չի վարանում օգտագործել ժողովրդական լեզվի հարստությունը:

Խ. Գյուլնագարյան

- 1 Պոեմաներ
 1. Անձեղ ավազակ
 2. Անուշ
 3. Մարտ
 4. Մերժած օրենք
 5. Մեր այգեպանի դրույքը
- 2 1888 թ. կաթ. ծախք. 57 10—10
- 3 Իսկուհի—Թաղե. ք. <1 անընթ.>
 Սոնա Հովհաննիսյան Քոչարյանց
 Սմբատ Արս. Հովսեփյանց
 Ա: 7, 1Տ—27 հունվ. 1878 թ.
- 4 Մաթիամ տփխիսաբնակ Բաղալ.
 Սարգսյան Մաճկալյանց
 Շաշինկա Սիմոնյանց
 Պետրոս քահանա Տեր-Հովհաննիսյանց
 Տ. ք. Իսահակ Բաղալյան
 Պապոյանց № 29
 դեկտ. 9—25, 1871 ամի
- 5 Սուլան ծնյալ ի ժամանակս սլրապորշչիկոթյան 8 նոյեմբ.
 1839 թ.
- 6 1. Փրիստ. վարդ.
 2. Սրբ. պատմ. Հին և Նոր կտակարանաց
 3. Թարգմ. ի դրոց լ. հաշխաքհիկ բարբառ
 4. Վայելչագրություն
 5. Եկեղ. երդ. ըստ արհեստի (!) ձայնագրու<թյուն>
 6. Տոնացույց
 7. Ընթերցանություն.
- 7 87 թ. դեկտ. 12-ին առաջին համակը գրեցի հորս ինձ նշանելու
 համար:
- 8 Զուխտ բաղտակին կապել եմ,
 Նեղ քուչեքը չափել եմ,
 Աղափներին խափել եմ,
 Ինչ ճանկել եմ, լափել եմ,
 Օրը դատիր, օրը կեր,
 Յախեղ մի տալ ռարիշի ձեռ:

Գրելիք
Մերժած օրենք
<2 ջնջած տող>*

9 1890 թ. մայիսի 18-ին «Բանասանդուխտուհիների» քաջանորդա-
թերթերը տվեցի.

1. Մելքոնին (Ասլիբեկյանց)
2. Բազրատին (Թումանյանց)
3. Սիմեոնին (Ղլաշյանց)
4. Սեդրակին (Մովսիսյանց)
5. Ստեփանին (Թումանյանց)
6. [Տիգրանին (Վերանյանց)]
(կորցրած)
7. Արամին (Առաքելյանց)
8. [Արամին Հակոբյանց]
կորցրած
9. [Աղեքսանդրին (Մելիքյանց)]
Աղաբալյան, Թևալ
10. [Գեորգ Միքայելյանց] (Ախալցխա)
11. [Թադեոս Գեորգյանին] (Կաղզվան)
12. [Արշակ Մկրտչյանին] (Ղարս)
13. Վանյանցին (Գրիգոր)
14. [Հարությունյանին (Արշակ)]
15. Ստեփանյանց (Հակոբ)
16. [Տարիելյանց (Միքայել)]
17. Յարայանց
18. Դարձյալ մեկը
19. [Մեր Արամին, դարձյալ մեկը]
20. Ամիրաղյանց Բազրատին
21. Հակոբին (Ստեփանյանց)
22. Սմբատին (Շահադիզ)

- 10 1. Ասլիբ. ստացաւ—1 ա. 75 կ.
2. Մովսես—1 ա., 1 ա. թերթի հետ
3. Թումանից—1 ա. 25 կ.
4. [Յարայանց—4 ա., 1 ա. 30 կ., 50 կ., 6 ա.]
5. Արամից [Հակ.]—50 կ.
6. Բազրատից—4—25—բոլորն թերթի հետ

* Էջի վերին աջ անկյունում Թումանյանի անձնական կնիքը. Հովհ. Թումանյանց-Մամիկոնյան

7. Մեկրիկին—75 կ. Թեքթի հետ
 8. Ստեփանյանց Հակոբք.—5 (4)
 9. <1 անրնք.> Բաքու
 10. Առաքելյանից—5 ո. 50 կ. Թեքթի հետ
 11. Աղբալյանից
 12. Վանյանից
 13. [Ամիրաղյանից]
 14. Շահազիզից—75 կ. Թեքթի հետ
 15. Ղլաշյանից—5 ո. Թեքթի հետ
- 11 Ս. 25-ին ստացա Ստեփանից [20 ո./, [10 ո.] և ուղարկեցի [30 ո. 10] Գարոյին, տերտերին [11 ո.] [3 ո. Յազորին] [2. 1—70—10] 3 ո. Հակոբքին [5 ո. տերտերին տվեցի] [20 ո. տպարանին 12 ո.—18] [10 ո. Արամին] 12—շորերին
- 12 1. Սիմեոնին—50
2. Արամին—30
3. Աղասուն—25
4. [Արոթյունին—50]
5. Յարալին—40
6. Տեր Սահակին—20
7. Բազրատին—40 փողն ստացվեց
8. Ատուվմյանց—50*
- 13 Ն. 22-ին գրքերն ստացա
Բաժանորդներին.
Արամին—11 օր.
Ստեփանին—8 օր.
[Յարալին—34 օր. 160 ո. 30 կ.]
Հակոբք.—14 շ+1
[տեր Դավթ. Ամիրյան]
Դարեգիին բաժանորդները—1 օր.
Աղաբալյանին 2 օրին.
Առաքելյանին 8 օրինակ
Ջ. Տեր-Գրիգորյան—10 օր.
և այստեղի բաժանորդներին

* Այստեղ և հետագայում աչից և ձախից գծեր ունեցող հատվածները բնագրում չնշված են:

Ատոմ. ստաց<ա>—1 н. 75. 1

Սիմոնից—8 н., մն. 1 н. 25

Սիմոնից Ղ.—4 ., 2.

7-ի տեղ 5—40÷3—64

Վաճառելու

Կենտրոնական գր. [200] 1807 н.

[Ծառուրյանցի խան.—5 օր.]

[Հակոբյանցի խան.—4 օր.]

[Տեր-Սարգսյանի— [2 օր.] 1

[Բաղարջյանի—3 օր]

[Տեր-Հովսեփյանի—3 օր.]

Եսայու—2 1

Ատոմյանցին—50. 17

[Մելքոնին—3] 2

[Յարալյանին—16 օրի., 30 կ.]

14 ն. 27 [Ղ. Սիմոնին—30 օր., 4 н. 8 կ.]

[Ա. Արամին—20 օր.] ստացա

[Աղասուն—20 օր.]

Տարիելյան—10 н., 3—50

Հարությունյանցին—6

Արիստակեսին—10., 175

[Մելքոնին դարձյալ 40 н.]

Նիկոլին—6 օր.

[Ստեփանյանին—15 օր.], Շուշի

[Վիճակ—8]

[Ս. Հով. 25 օր.], Բաբու

Բառայանին—15 օր.

[Երվանդին] [(Պետրոսին), Զալ. 20]

[(Զավարյանին), Բաթ. 20]

Իֆենճյանին 7 օր.

Հակովբին 4

[Յարալյանից—7 н. 75], 8

15 Պատի Պետո

16 Алек <сандропол>
Сапожный магазин
Моцакович Сергею
Моцакянц Սիմոնին

17 Шушу, Григорию Аглатову.
 Հակոբին

18 Ахалица,
 учителю Ованесу Малхасяну.

19 Սուրբ Գրիգորի միաբանությունը այնքան մեծ է եղել, որ մի
վարդապետ ձմեռը դարձանումը մեռած գտել են, ականք չեն հանել:

20 Թուրքերին, որ Հովակիմ պապը բռնում է, ստիպում է ասել՝
Իսա ալլահ գր.*: Իրանց գլուղացիք, երբ նախատում են, ասում են...
Եթե դուք լինեիր, կասերիր. Օվակիմ ալլահ գր...»:

21 Հովակիմ պապի նշանածաց
(Ղարաբաղ-Աղջաղալա) գնացին: Երկու նշանավոր ավաղակ սպա-
նեկը: Կասկածը նրա մասին, մի մարդու սպանած են՝ մինը հրացանով,
մյուսը թրով. թույլ Արզումանի և Օրդուխանի քույրը:

22 Շուշի, զավուդի ձորում, հուլիսի 5-ին հայրենիք գնալիս.

Ջորն ահավոր,
[Ես մեղավոր]
Միտքս մոլոր,
Միրաս լքված,
Ահաբեկված.
Ես [Թույլ] գնում եմ...
Եվ [Պինդ] սեղմում եմ
Սառը փողը հրացանիս
[Աշխատում եմ]
[Սրտապնդում եմ]
Սակայն իզուր,
Դարձյալ սարսուռ,
[Մտքերս սե]
Դարձյալ <1 անընթաց>

Ո՛հ, իմ հրացան,
Կրճբիս մեջ է թշնամին
Ջորն ահավոր,
[Միտքս մոլոր ձայն ահավոր]
Կա հանցավոր**.
Ես կանգնում եմ

* Հիսուսը Աստված է (թուրքերեն):

** Կա նաև՝ կա մահապարտ:

[Ես ինչ անեմ]

[Դողում եմ]

Ինձ քիչ մնաց

Որ հասնեի [գերեզմանիս] [տապանիս] վախճանիս, պատանքիս

23 Անոթի—ատամի ժանգով ենք:

24 Ղուզղունը, վարդակաղնին 100 տարի են ժամանակ դնում և ալին:

25 Նորահետ—նոր եկած ձյուն (որի վրա [անցած անասունի] անցածի հետքը նշմարվում է):

26 Հասան խանի տարին թվանքի զսնդաղը մինը 50 մտնեթով չէինը ճարում:

4 տարի ալանի մնացինք:

27 — Դե որ լավ մարդ ըլի, ով մի հավ ունի, երկու ձու կղնի առաջին:

Գրիգորից

28 Իմը կուզուկուզ չի, աշկարա <ա>: Մինը բերեմ ինչ անեմ, թե առնող ըլի, կասի աղքատ մարդ է, էժան կատ, կարծիք կտանի իսկույն, կամ թե մի բան բաց ըլի, ես ուտեմ, կաշառք տամ, թե ջառմա, իսկ թե շատ ըլի՝ հա՛մ դատաստանի պատասխանը կտամ, հա՛մ գործը լավ կլի:

Ալեք

29 Բաց լաշիս կատու բռնելն էր պակաս:

30 Աղվեսի տված խորհուրդը մյուս գաղաններին՝ ինքնապաշտպանութլան համար (շվաբդ ծանդրն ա):

31 Քրիստոսն որ աշխարհք եկավ, ետ գնալիս մի ձեն եկավ: Ասավ՝ ատամը ցավող կլի, զա՛ գեղն ասեմ: Ասացին՝ ցավող կնկա, թե տտված բարի ազատում կատ, ու գնաց: Նրա համար էլ ատամի ցավի զեղը մնաց:

32
է՛լ ասողեր, ասողեր,
Երկնքի աշբեր,
Որ ալգպես ցրված
Շողում եք վառված,
Գիտեր, թե ինչեր,

Կամ ինչ գիշերներ*
 Հիշեցնում եք ինձ,
 Ապշեցնում եք ինձ...
 Շողում էիք դուք;
 Երբ ես դեռ մանուկ
 Աշխուժ ու կայտառ**,
 Ձեզ նման պայծառ
 Թրթռում էի
 Եվ ցավ չունեի:
 Շողում եք և արդ,
 Երբ երիտասարդ
 Անհուն հույսերով***,
 [Եվ միշտ աննկուն]
 Նայում եմ հեռուն:
 Կըշողաք հաե
 Շիրիմիս վերե¹:
 17 հուլիսի 91, Դսեղ

33 <Երկու էջ անընթաց>

...Մարդու առաջը բացականչում է.

— Ի՞նչ է պատահել, աղա ջան, ասա ես բռնեմ եմ:

— Էսպես բան եղավ,—պատմում է աղին:

— Դեռ ժամանակը չի, աղա ջան, ի՞նչ ես վառվում,—ասում է կինտոն²:

34 Գեներալի մոտից, թաքախը գլխին, յուր պատիկի հետ անցնելիս՝ զիպչում է գեներալին.

— Ах ты сукин сын, армяшка ешь,—հայհոյում է գեներալը և զոռում.

— Адютант, запиши его.

Կինտոն հանգիստ հարցնում է.

— Лорис Меликова знаешь?

— Знаю,—պատասխանում է գ<եներալը>³՝ սպասելով թե ինչ է տակելու.

— Он тоже армяшка, он тоже арм<яшка>,—զոռում է դարձյալ գին<երալը>—Կարապետ, запиши его:

Դառնում է կինտոն պատիկին.

— Посмотри, кто был мой генерал.

* Կա եսև՝ Քանի գիշերներ

** Կա եսև՝ Տակավին կայտառ

*** Կա եսև՝ Սրտալի

35 Երեխան լալիս, մայրը վախեցնում է նրան կինտոյի անունով,
և ահա երեւում է կինտոն.

— Кинто. кинто, пугай его.

— Ах ты... твою мать,—մայր թափ է տալիս կինտոն նրեխի
վրա:

36 Կինտոյի՝ Սուքիաս վարդ. պսակի մասին տոածը:

37 Կինտոյի՝ քնած վրացուց էշ գողանալը, իշի տեղ կապվելը.
մայրս ինձ անիծել է:

38 Խարփուլում քուշալ զենզի նի դալ, ազա գարաթափոյ:

39 <Կիսատ, անընթեռնելի գրառում>

40 Քիչ կրեամ, շատ լաց կրկն:

41 Ձիմ կըզնան Բրեան,
Ես, դու կըմնանք հրեան:

42 Գլառզառեցի
Քաղցան Դեմիրխանյանց
Աթա <1 անընթ.> [Ասատուրը] հացի ժամանակ Ս. Կախիս-
պոսին հարցնում է.

— Սրբազան, ռանչպարն էլ կարո՞ղ է օրհնել կարգավորին:

— Թառ չես հիշում, որ ասում է. Գաղանք և անասունք, օրհնեցեք
զտեք:

43 Մատթեոս <1 անընթ.>
տեսած երազը

44 ...Կնոջն, իր երկրորդ մորը <2 անընթ.> ասում, թե առաջս
<1 անընթ.> դու էլ ես լավ ասում, նա էլ, բայց <1 անընթ.> կար,
Էրկուսից էլ <1 անընթ.>

45 Որ ամպը զոռում է, Քրիստոսը Մամմազին բղավացնում է:

46 Թուրքն ասում է հային.

— Էն չէ՞ր Ք<րիստոսը>, որ մի ոչխար արածեցրեց ու Մ<ամմա-
զի> հախը կտրեց:

— Ա՛յ, լավ արավ, նրա պես շան ոչխարը խի կը <1 անընթ.>, որ
հախ կտրի:

47 ԱՆՆԵԼՔ ՄԱՐԳՈՒ ԱՌԱԿԸ

Որ գնում է աստծուն զանգատվելու, թե ինչն է պատճառը, որ բո-
լորն էլ հարստանում են, ինքն է միայն մնում աղքատ, և փալ խնդրի:

Պատահում է դայլին, որ ապստղրում է յուր մշտական քաղցածությունից, ծառին, որ, շնալելով յուր արմատի մոտից անցնող առվին, անպտուղ է մնում և շոր, սիրուն աղջկանը, որ տանջվում է միշտ և հանգիստ չունի, ևն:

48 Ես ասացի՝ կմեռնես, նրա համար չհաշտուցեց:

49 Ոչխարը որ հա տան, կազն առաջը կընկնի:

50 Անուշավանի շնորհավորական նամակից

...Նույնիսկ քո հարազատ կողակիցդ անգամ, այժմ բեզ ուրիշների հետ համեմատելով, հոգեկան բնական հպարտությունը պիտի նկատես, որ իրան շատ աղջիկներ երանի ևն տալիս և բացի մինչև այժմ տաժած նվիրական սիրույց, կավելացնի զեպի բեզ մի ուրիշ տեսակ ակնածություն...

51 Գրգմբ քաղի
Գլխավերեն էլ նստի ոչ:

52 Աստված այց է գալիս երկրին և ընդունում ամենի ողջույնը, բայց վրացուն լսելով զարմանում է, թե ո՞վ է, չեմ ստեղծել: Երբ խմանում է, ասում է՝ հա՛, իմացա, էդ մեր սարսաղ Քրիստոսին մի ժամանակ զարգեցի, էս նրա բանը կլի:

53 Օ՛, ո՛չ, ո՛չ, ո՛վ ողբերգություն Խորայելի:

Մենք էլ անցանք ընդ հուր և ընդ ջուր, բայց ոչ դտաք հանգիստ անձանց մերոց:

54 Էս տարի Նոր-տարին հունվարի բանխաբն կլինի:

55 Մամի բիձու հարցը.

— Տիրացու, որ պատարադիչ լինես, ու դան ասեն, թե հիվանդը մեռնում է, ի՞նչ կանես, կերթաս, թե՞ չէ:

56 (Կատվի ու) նրանը մինչև դռան տակն ա, նրանից հտը պրծավ:

57 (շատախոս, դատարկախոս)
անջուր ջաղաց, ալանի բաղարջ:

58 Բիր բուլախ ուստա,
կաբլարի ուստա,
Դյալ սինամ ուստա:
Աղլըմի ալտըն,

Չոլլարա սալտըն,
Ման յալղզ գալտըմ*:

59 Իգ. Բեժ

Քալանթարովի համար տրեխ են անում, Կատ. քեռակիինն ասում է.
— Ինչ լավ էլավ, Բեժ ջան, հներն էլ կտաս Օթարին:
Այս լսելով՝ հներն էլ հագնում է նորերի վրայից:

60 (Տեր Սարգիս)

Գյուղացիք տերտերին հարցնում են.

— Ինչո՞ւ ժամ չունես:

— Ինչ եմ անում. էնա չկա, մին որ <1 անընթ.> մինչև կես դի-
շեր է, մին էլ ժամի ժամանակ:

61 (Ստեփան)

(Աղա՛, թուրք Մահմադի խողը տեսել չե՞ր...)

62 <2 անընթ.>

Գիշեր և ցերեկ, ամառ և աշուն մի դադար կացեր: Եվ Աղամը մի
սառույցի վրա կնոջ բանը տեսավ: Նրա համար մարդու ծունկն է սառը
լինում, կնոջ՝ ո...ը:

63 Այաա՛, արի էս տարի, քանի էժանություն ա, յա պսակվիր, յա
մեռիր:

91 XI/11

64 Գրիշկա բիձուն.

— Շորերդ թափենք, դատ կա՞:

— Գիտեմ ոչ, մի դատ կա շալվարս մս <1 անընթ.>

65 (Բաղոն) Իսայու շտրաֆի համար—նրան օդուտ է, դարձյալ մի
շորս օր կմտածի, հաց չի ուտիլ, էն էլ շտրաֆումը դուս:

66 (Ստեփան)

Պինդ երեսը լավ է, քան մի տանու դաթան:

* Մի աղբյուրի ղիխն,
խոսքերը պերճ,
Արի կրճրիս վրա:
Խելբահան արիբ,
Հանդերը դցեցիր,
Ես մենակ մնացի:

67 Ստեփանի ասած առակը.

16 տարեկան երեխան՝ իրան հորից խռով, պատերազմին դնում է, մեկ օֆիցերի մոտ մնում ու փախչում՝ զոջալով. գիշերն Սողանլուխի դատարկ շերքեղների մի զյուլում մնում. հանկարծ կնոջ դիակը մեշտկով ներքև են ձգում: Պոկում է <1 անքնք>: հետո բռնաբարիով փախչում: Մի գնացած շուն բնկնում է <է> ետևից, մոտենում են շերքեղները, հրացանով խփում, վեր է թռչում, տեսնում երազում է, և լուն կծել է ազդրը:

68 Ադն նազր—Ռաշիդ,
Բիր տեյնան, բիր էշիտ:

Թարգմանությունը:

Անունդ ի՞նչ է—Ռաշիդ,
Մին ասա, մին լսիր*:

69 Մեր տեր Հովհաննեսը ու տերակերը Մարցյա դալիս տեսնում են մի հարսի քամակի կապած մաղ: Տեր Հովհաննեսը հարցնում է.

— Ա. հարս, ուրիշ կրկենի ա՞:

— Չէ, ա<երտեր> ջան, որ կրկենի էր էլի, քեզ կըտի:

70 91 թ. նոյեմբ. 19-ին երեկոյան ժ. 6 մթնով, Գեղամ վ<արդապետ>.

— Առաջին անգամ եկա Սանահին (Չաթինդաղով):

71 Ծերությունը, աղքատությունը, քո ցանկությունը իմ կամքն է:

72 (Գեղամ)

Ս. նշանը <մնացածը պատուված է>:

73 Շնողնեցի Ղազարը կարկուտի ժամանակ վանդ է տալիս, երբ գլխին մի քառիսը դիպչում են, կանչում է.

— Տեր Պետրոս, Ավետարանը վեր կալ արի, արի, հա՛:

Երբ նա չի գալիս, աղաղակում է.

— Ս. եղիս, սուրը քաշիր, սուրը քաշիր... <մնացածը պատրուված է>:

74 Վարձ ի՞նչ կտաս, որ տանեմ:

— Ինչ որ ճանապարհին գտնես, քեզ լինի:

75 Ճյուղադրություն

№ №

Կատարինե

Պսակվող.— Տեր հայր, Կատարինե չկա:

* Կամ՝ մեկ ասողին, մեկ լսող:

Տերտերը.—Չէ, էս ուրիշ Կատարինն է, առանց սրան դժվար կհասնի:

76 Պետրոս Հովհաննիսյան, Քարհանյան (Ղարաքիլիսցի, որ ապրում է Երևան)

77 Эреванский шоссе № 32.

против дома Мирзоева

Մեծարդս, պ. Հակոբ Անաղչյանին

Այն երիտասարդը, որի մասին ես ասեցի և խնդրեցի Ձեզ, սա է: Դարձյալ խնդրում եմ, որ հետը պարապեր կրկնակի հաշվապահությունը:

15, XII 91

Ֆ<իլիպ>

78 Եթե գիտենաս իմ ցավը, հագիս,
Եթե գիտենաս, ինչու եմ ախուր,
Կգովես, անշուշտ, կսկիծը սրտիս
Եվ ինձ քո սրտին կըսեղմես ամուրձ:

79 Գողի մեկը հարձակվում է անցվորի վրա.

— Փողդ տուր, թե չէ...

— Թե չէ ի՞նչ,— հարցնում է սառնարյուն անցվորը:

— Ոչինչ...— խեղճ-խեղճ պատասխանում է գողը և մնում կանգնած:

80 91 XII 22, գիշերվան ժ. 4. 20 վ. վերադառնալիս Եզորի հարսանիքից, երբ Մետեխի ներքև կանաչ ծախողի խանութի լապտերին մոտեցա և դառն շեմքում կանգնած գրում էի հիշյալ տողերը, վաճառողը, որ զբաղված էր դուրսը գտնվող բլոցներով, մի բիշ ապշած նայելուց, հեռո մոտեցավ և խիստ բարկացած բացատրություն էր պահանջում, թե ինչ եմ գրում իրան գուբանի վրա, երբ որ հարեանը (3 խ<տնութ> էին նոր բացել) նրան հանգստացրեց, ես հեռացա, կամուրջի վրա լավում էր նրա գոռոցը.— Ախր բա՞ արիս ար, բա՞... Ժուլիկի վին իցիս վին արիս... էխլա թու ամիսգան էրթի խաթա ար դամովա, մաշ մե...*:

81 92 թ. Նոր տարուն կոնս<խտորի> ծառայողները, երբ գնացին շնոր<հավորելու> սեկր<ետարի> Նոր տարին, մուրաբա բերին, Քերեսիճյանը բացական չեց.

— Սա ինչ բար է, ծո, սեկրետարի մոտ:

* Վրաց. Ախր ի՞նչ կա այստեղ. ինչ... Ժուլիկ է նա, ո՞վ գիտի ով է: Հիմի քե սրանից մի խաբա դուրս չգա, ուրեմն ես...

82 Թիֆլիսեցի պառավ Հովանեն մի գլխարկ էր առնում և գլխից ծախում ավել տվողի վերա, ուրիշը գնում, նույնպես տալիս աշխատանքով ևն:

83 3000 վերսիլը տալիս է պարտքատերին մեկգահում երկու աբասով, որ գելարնուրի գնի—(Նրանից ավել չի լինում պարտա<տերի> ձեռքին):

84 Տերտերը պատվիրում է տիրացուին մեռել լինելիս իրան այսպես իմացնել.

— Զուկն է ընկել թուր:

Մեռնում է մի քահանա, և տիրացուն գալիս է, ասում.

— Զկնկուլի է ընկել թուր:

85 Մահմեդական փաշան հարցնում է հրեա ռաբբուն.

— Զեր կրոնն է լա՞վ, թե քրիստ<ոնյաներինը>:

Ռաբ<բի>.—Մի մարդ կա փրկիչ, նրանք ասում են՝ եկել է, մենք ասում ենք՝ պետք է գա: Թե նրանց ասածն է՝ վա՛յ, մեր ու ձեր մեղքը, թե մեր ասածն է՝ վա՛յ, նրանց ու ձեր մեղքը:

86 Մակարն (առաջնորդ) գնում է Քուիսլիս և զարմանք հայտնաբերում, որ ողջ քաղաքում հայերեն խոսող չկա: Առաջ են բերում մի հայի խոսի.

— Հա՞յ ես, որդի:

— Այո, սրբազան, հավիտ:

87 Զուջուն ածում ա, կուկուն տանում:

88 Երուսաղեմից եկած վարդապետին հարցնում են.

— Երուսաղեմ ի՞նչ կա:

— Ոչինչ, խաղաղություն կտիրե, միայն փոքր-ինչ զավաղանաշարժություն եղավ, երկոստոսան եղբայրք առ Աստված փոխեցան:

89 Ո՛չ դու ինձ քոռ ասա, ո՛չ ես քեզ շիլ:

90 Ст. Михайлов,
Закавказской <железной>, д<ороги>, станция
С. А.

91 Сед., гос.
Абовянец.
Սեդրակ Աբ.,
189... ին,

92 С. Петербург,
Троицкая ул., д. № 25, кв. 7,
Баграту Тум<аянну>.

93 Մարզը Սիրիւրից վերադառնում է, տեսնում մի մեծ երեխա:
Կնոջը հարցնում է, թե՞ սա որակելի՞ց է.

— Դրանով հղի էի, որ զնայիր:

— Իսկ այս մշո՞ւսը:

— Այդ էլ երազով ընկա:

— Օրորոցի՞նք:

— Դա էլ սր քեզանից բան չի ուզում, դու դրանից ի՞նչ ես ուզում:

94 Կոնս<խտարի> ծառա ծեր Գրիգորին հարցրինք Մ<ակար>
կաթ<ողիկոսի> Թիֆլիս եկած ժամանակ.

— Գրիգոր, քանի՞ կաթ<ողիկոս> ես թաղել:

— Սրանով վեց, — պատասխանեց:

95 Մեկն ուզում է ողորմի առնել և հարցնում է խանութպանին.

— Что стоит, господин помилуй.

96 (Սանգրոն՝ տերտերի հորեղբորորդի)

— Որակա՞ցի ես:

— Գիշերով եմ գուրս եկել, միտս չի:

97 Մի շենք լավ ա, քան օխտը խարաբեն:

98 Օխտը մենք, օխտն իմ հորանք:

99 Խանաղովի՞ կնոջը ազարակցի բշտիվեն.

— Էս անտերիս զուխը մնացել է գատարի:

100 Մեր Բաղդյին առնուտերը բանտարկել էր զողոթյան համար
(187...), մարագում հստած Բաղոն տեսնում է սև Սահակի զոչենին
բանդ են անում շեմքումը տոխտոխալով.

— Ա՛խ, լարաբ գուրս կգամ, մի ձեր տոխտոխալն էլ կարացնիմ:

101 Խառատանց Աթոյի գերեզմանի քարի համար Գիգոյին խնդրում
են մի ձի շինի: Շինում է՝ էջ է գուրս դալիս:

102 Անասիլ վեր ունիլ (զողանալ):

103 Մամի բիծու և իմ ծիրանի գնալը (արադ եմ բերել էրևանից):

* Խանաղովը հղի է էջմիածնի գավառապետը:

- 104 Բու գեջա խոշ գեջատըր,
 Յար գոյնուղի բոշ գեջատըր,
 Զանմ շխան ա յալղղ յար,
 Յալղղ յաթմաղ նեջատըր*:
- 105 Բաղա գեամ բաղմանան,
 Դունիա գիտամ սարվանան,
 Աղղ, սանն դարտնան,
 Օլուրամ ման դարմանան**:
- 106 Դարա շաղիր դուլտու դը,
 Բանաքչարի բաղդա դը,
 Սենին գյոզին սեվմիշան,
 Հալա գյոզում օղդա դը***:
- 107 Դաղլար դան դուշումիտը,
 Բաղչայա բար <դուշումիտը>,
 Բու էրմանի ալ վերմաղ,
 Յարմա խար դուշումիտը****:
- 108 Գեջա էադուն հյ բաթմաղ,
 Դարդ բիլան գեջա բաթմաղ,
 Հան քի մի գյորաի,
 Բիրջա ալլա <1 անրնր.>*****:

* Այս գիշեր հաճելի գիշեր է,
 Յարիս ծոցը պաբապ գիշեր է,
 Հոգիս դուրս է գալիս, ով մենակ, յար,
 Մենակ ընկն ինչի՞ է պետք:

** Այդի գնամ այգեպանի հետ,
 Աշխարհ մտա ուղտապանի հետ,
 Այ աղջիկ, բո դարդից
 Ես կլինեմ պղղի կարոտ:

*** Սե վրանը խփած էր,
 <1 անհասկ.> պատերազմում էր,
 Քո աչքերը սիրել հմ,
 Դեռ աչքս աղջկա վրա էր:

**** Լեռները արյան մեջ են,
 Պարտեզները բերրի մեջ են,
 Այս հայը ինձ սերունդ չի տա,
 Իմ յարը փշի մեջ է:

***** Ամռան գիշերը լուսինն մայր չի մտնում,
 Վիշտ ունեցողի գիշերը չի վերջանում,
 Ում որ տեսար
 Մի անգամ (մի տեղ) Աստված <1 անրնր.>:

- 109 Արաղ աշտի դեմիշլար,
Քիսա բալանշտի <դեմիշլար>
Բիր բալաջա չար սեվերիմ,
Օ դա զաշտի դեմիշլար*:
- 110 Ազիզմ նեջա էյլերիմ,
Գյունըմը դեջա <էյլերիմ>,
Սան մաճա տոլանսան,
Ման սանսզ նեջա** էյլերիմ***:
- 111 Ղալա թերզմ ուջինան,
Դամուրինան, թուջինան,
Ման յադնան ալրալաշլար,
Ալրզիլար գլուջսունան****:
- 112 Գլանջանն էլ բաշընան,
Շանգլըմի քել <բաշընան>,
Հար քիմա չար էզիփսան,
Օլտափար քել բաշընա*****:

* Արաղը հորդացալ, առում են,
<2 բառ անհասկ. > տառում են,
Մի փոքրիկ չար սիրեցի,
Նա էլ փախալ, առում են:

** Սիրելիս, ի՞նչպես անեմ,
Օրս գիշեր անեմ,
Ի՛նչ ինձ խելքից հանես,
Ես առանց քեզ ի՞նչ անեմ:

*** Բերդ շինեցի ճանապարհին,
Երկաթից, թուփից,
Ինձ յարից բաժանեցին,
Զոռով բաժանեցին:

**** Գանձակի ժողովրդի գլխին,
Երջանկովյան լարի ծալքին,
Ում որ չար ես դարձրել,
Մնացել է միայնակ:

Գլունուժի աղ խաւերամ,
Քեֆիմի չաղ <խաւերամ>,
Ոչն քիմի դարտաղտրր,
Համեշա սաղ խաւերամ*:

Աման, այ զղ, այ զղ, այ զղ,
Բիր աղրն մանի ղեյսան նա օլուր:
Բաղամ վերերիմ ղեյսանա օլուր,
Շիրին սասըն ղեյմա դուշտի,
Նեջասան մանի ղեյսան նա օլուր**:

Որ մեռնենք, ինձ էլ կասեն <1 անընթ. > քեզ էլ:

Ա՛յ ցար նեջա գեաիփսան,
Վախտի գեջա գեաիփսան,
Յօլլար բաշի հարասի,
Յալնըզ նեջա գեաիփսան :
Ա՛յ հայ հաջի բալասի,
Խալղը մումուն տրասի***:

Աղլար յուզունու օփեմ,
Գիրսամ քլումուր դուրասի,
Բիր դուշ գլուլար մարմարտա,
Խաբար վերեր յուրունան:

* Օրս մարտը հմ ուղում,
Քեֆս ուրախ հմ ուղում,
Բերդ ո՛ւմ եղբայրն ես,
Մշտապես առողջ հմ ուղում:

** Աման, ա՛յ աղջի՛կ, ա՛յ աղջիկ, ա՛յ աղջիկ,
Անունդ ինձ ասա, ի՞նչ կլինի,
Նուշ կտամ ասես, ի՞նչ կլինի,
Քաղցր ձայնդ կտրվից,
Ի՞նչպես ես, ինձ ասես, ի՞նչ կլինի:

*** Ո՛վ ցար, ինչպե՞ս ես գնացել,
Գիշեր ժամանակ ես գնացել,
Ճամփի վերջը որան՞դ է,
Մենակ ինչպե՞ս ես գնացել,
Ով հաջիի դավաի,
Մնացի <1 անհասկ. > միջև:

Սաննան մանա յար օլմադ,
 Մանի զոյաուն սարգիարտան,
 Սանա տեաիմ բաստի գլուլ,
 Քլոմուր բեշիմ բլաստի գլուլ,
 Սոյբաթ պաման մի գետտի,
 Մանի յոխում բաստի գլուլ*:

118 3 պարբ. 502 հոդ. IX հատ. օրինաց 1876 ամի, աալիա է քա-
 հ<նալի> թոռանն իրավունք պատվավոր փոքրության:
 հունվարի 10-ին

119 Ուրախության օր է այս,
 Բեր բնծան, որին սրտեր գեռահաս...

Մ Ո Ց Ա Տ Ե Տ Ր N 2 (7)

- 1 Գելլը որ պառավլւմ ա, շների մասխարենն ա գառնում:
- 2 Երգ ա ասում, ոնց որ ժողովրդի վրա շաղ ա մաղում:
- 3 Կարկուտի հետ ա վեր բնկել (բարկացկոտ է):
- 4 Ախպէր, էդ անտեր գիլանն էլ թուրքեր են դառել, մեզ կերան:
- 5 Խարազանց Եգորը (Օձուն) ճոթ էր ծախում Օձուն գյուղում:
 Ժոթ էր ծախում և ջհուդ Իսմէյիլը (<Վ աճըճը.>): Եգորը չի ուզում,
 որ ջհուդն էլ ծախի: Կանչում է Տիտանանց ներսեսին, թե էնպես արա,
 որ ջհուդը կորչի, բեզ համար մի թունդի գինի կառնեմ: Թե՛ առ, խմեմ,
 ես գիտեմ: Առնում է, խմում է ու գնում ջհուդին կանչում մեյդան: Թե՛
 Իսմէյիլ՝ Գաբոն ու Միրոն <Վ աճըճը.> բնչի են կովել: Զհուդը՝ թե ես
 ինչ գիտեմ:

* Եթե երեսդ համբուրեմ,
 Մանեմ ածխի հոցը,
 Մի թռչուն կդա <Վ աճըճը.>,
 Լուր կրերի յարիցս:
 Քեզնից ինձ յար չի լինի,
 Ինձ տանջանքից կշտացրիր,
 Քեզ ասացի բավ է, վաբդ,
 Գոտին մեջքս կտրեց, վարդ,
 Զրույցի ժամանակն անցավ,
 Ինձ ոչնչացրիր, բավ է, վաբդ:

— Տո շան որդի, ո՞նց թե ես ինչ գիտեմ, պատճառն ի՞նչ ա, որ չգիտեա, չէ որ մի բան կրէր մեջտեղը, որ կռվել էն, ու դու գիտես ոչ,— ասում, է ու, ով կուտի, ջոուզը կուտի, ծեծում:

6 Բախտով-թախտով

- 7 [1. Եսայի Խառատյան 25 ո.]
 [2. Դալուստ Վանեցյան 25 ո.]
 [3. Բարսեղ Ամիրջանից 25 ո.]
 [4. Շամիր Սարգսյանից 25 ո.]
 [5. Դանիել Սարգսյանից 25 ո.]
 [6. Բազր<ատ> Քոչարյանից 25 ո.]

20 Պետրոսին

Ալեքսան 50 ո. (—30)

Արշակից 27 <1 անընթ.>

8 Алекс. Алекс.
Славский

9 I. ротмистр.
Мих. Анд.
Гончаров.

2 Команд. 3 эск.
Сиверск. п.
Анат. Конст.
Клименко.

3. Корнет 3 эск.
Евг. Мих.
Бугаев

4. Вас. Алекс.
Тархан
Муравёв

Ե Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր № 3 (10)

1 Թեպետ ասում են՝ զեղարվեստը ազգ շունի, բայց այն երգից, այն եղանակից, այն ձայներից կարելի էր միայն ճանաչել հային. նրանք հայի էին միայն հարազատ, հայի, զուտ հայի:

2 Երեխան ուսումնարան գնալիս լաց էր լինում և աղաղակում:

— Վարժապետը մեռնի:

— Վարժապետը մեռնի, բարիչը կրեքեն, — ասա ա, — Բ-Բ մեռնի, — ասաց մի ուրիշը:

3 Նկար՝ Թումանյանի ձեռնով նկարած, վերևում գրված է. «Նոր սպիտակ տունը»: Ներքևում նկարված է ջուր և գրված է. «Ջրի մակերևույթը»:

4 Երբ հորս հանդիմանեցի կարկուտ կապելու համար (գրքիս Ա հատորը նոր դուրս եկած ժամանակն էր), նա պատասխանեց.

— Լրագիրներում քեզ, կարծեմ, գտվել էին գրքիդ համար:

— Այո:

— Այդ գիրքը դու գրել ես, որովհետև փոքրիշատե ուսում ես առել:

— Այո:

— Այդ ուսումն էլ առել ես, որովհետև ես կարկուտ եմ կապել, մի 3—4 տարի ցորեն եմ ստացել և դա էլ քեզ պաշելու համար, թե չէ դու էլ պետք է մեր խոզերը գնալիր, ինչպես եղբայրդ, որ շնաչելով քեզանից բնդունակ է, բայց որովհետև նրա համար կարկուտ չեմ կապել մնաց խոզարած: Այժմ ով որ շնորհակալ է քո բանաստեղծությունից, պետք է առաջ շնորհակալ լինի իմ կարկուտ կապելուց: Ես հասկանում էի, որ կարկուտ կապելը հիմար բան է, բայց այդ հիմարությունն արի նպատակով, ճարահատված, և այդ իմ հիմարությունից դու դուրս եկար, իսկ քեզանից հետո ես դադարեցի, հույս ունեի, որ եղբորդ էլ դու կօղնես, բայց քո ուսումդ իմ հիմարությունն չափ չօղնեց եղբորդ:

Դու երեկ ակնարկեցիր այդ մասին, և խավարամտություն կոչեցիր, այո՞, այդ խավարամտությունը ես արի, որովհետև լուսավորամբտությունը շատ էի սիրում:

Եթե այն ժամանակ ես կարկուտ չկապեի, այժմ դու ավագակություն կանեիր:

5 26-ին, Բորժոմ.

Բանաստեղծության մեջ գեղեցիկը ամենաբիշն է, հասարակն է, որովհետև նրան են վերապահված հրաշքները, հիացմունքները:

6 Ավելի հեշտ է բարեկամներ դանել, քան մարդիկ [որովհետև շատ] աչդպես էլ ես շատ բարեկամներ ունեմ, բայց նրանց մեջ քիչ մարդ եմ ճանաչում:

7 Քո զարմանքի առթիվ, որ ես լավ էի սովորում, նույն ժամանակ եւ Երկյուղ ե<ս> հայտնում, չլինի քե ծուլանամ:

8 (Հոգուս հատոր,)
Սրտիս կտոր,
[Դու մի հոգար: Մի զարմանար]
Դասիս համար.
Թե կան դասեր,
Կա նաեւ սեր.
Եվ ինչ զարմանք,
Իմ աղավնյակ,
Որ կենդանի
Մի պատանի
Սերը սրտում
Դաս է սերտում:

81 Թ<վակ> նոյ. այս ոտանավորը բռնեցին Հմայակին ու Միքայելը. մեր տեսուչ Տիգ<րանը> ինձ ուզում էր ռոզգի տալ, բայց լացով պրծա:

(Թագավորի սպանելուց հետո, այն օրերում)՝

9

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ

Որ աղգասեր չես, ես երգում կուտեմ,
Կրոն, հավատ շունես, այդ էլ լավ գիտեմ,
Զգտում ես նմանիլ ճըղտած Պետրոսին,
Միրութիւն բռնել նոր կաթուղիկոսին:
Բ'շվառ, մի բան շուտ մոռանում ես,
Ինչի էլ դիպչես, ապականում ես,
Արդ՝ կանգիտատը թող լավ իմանա,
Որ մաղից շատ սե քվե պիտ ստանա.
Մի ջանալ, ուրեմն, ու մի թափիլ ճիգ,
Մի ցույց տալ խեղճին արջի երախտիք:
Գ<ամառ> Քաթիպա

92 փետր. 2ձ

Նոր նախիջեան

10

Երբ ես տեսնում եմ հայ երիտասարդ,
էպոլետներով, օրդենով հպարտ,
Որ հայի վիճակին նա չի խորհում
Մըտքիս ասում եմ՝ հողը քո գլխուն:

Երբ ես տեսնում եմ հայ լուսավորված,
 Խելքը սնտակ բաներու տված,
 Որ սառնասիրտ է [լուր ազգի] հայոց բազմին—
 Մտքին ասում եմ՝ տոեմ քո քթին:
 Երբ ես տեսնում եմ հայ վաճառականին,
 Խելք-միտքը տված իր շահին բանին,
 Բայց հայի վիճակին ես չի մտածում—
 Մտքին ասում եմ ք...եմ քո ծոցում:

Բայց երբ տեսնում եմ սիրուն հայ կնիկ,
 Որ ուրացել է մեր աշխարհ՝ բնիկ,
 Ռուսի վարքով է վարվում տուտուցը,
 Մտքին ասում եմ <Երեմ անգրեկի բառ>

Գամառ Քաթիպա

- 11 Գացեք տեսեք ով է կերել զեծը,
 Գացին տեսան զալյն է կերել զեծը,
 Գալյն ու զեծը, զեծը զտիկուն,
 Տիկ զարևուն հալալ է կերել, հալալ է:
 Էս ինչ քաֆուր դարու հասանք, հալալ է,
 Էս ինչ խաբար Կրմս ստացանք, հալալ է:
 Նազ մի անի, նազ մի անի, նազ աղջիկ, (2)
 Մինթանովդ թուզ մի հանի, շան աղջիկ: (2)
 Նազ կու անեմ կու, նազ կու անեմ կու, (2)
 Նազ կու անեմ, նազ կու անեմ, նազ աղա, (2)
 Մինթանովս թեզ կու անեմ, շան աղա:(2)*

- 12 Քսի ափին ուզում է բան<աստեղծություն> անել.
 Солнце заходит—луна выходит, на берегу ишак ходит.
 Фу, ничего не выходит.

13 Ուղունյարցին որդու մեռնելիս հրացանը լցնում է, զլուղից դուրս արձակում դեպի երկինք՝ ասածուն սպանելու:

- 14 Քրիստոսի էշը Օվսանեա երգելիս զուում է.
 — Օրհնյալ կենդանի, սուս, քեզ շեն ասում:

* Բացի առաջին երկու տողից՝ մնացածը Ռումանյանի ձեռագիրը չէ:

Ճանաչում էի ես նրան, ընկեր,
 Չափազանց ճարտար, հանճարեղ մարդ էր.
 Այս շրթունքները պատմում էին ինձ
 Լիրի, Համյետի, տաք մամլրի սրտից,
 Այս աչքերն: ուժեղ հրով ցույանում—
 Ծիծաղում էին, տխրում, բարկանում²:

16 Երեխան ամուր խորովածի կտորը ձեռումը, ճակատին խփելով՝ «թո՛ւ, ազնի հերը <անգրեկի բառ>, էլի խոխո ա հանել»:

17 Մարդու մեկին հարցնում է թագավորը.

— Քանի՞ որդի ունես:

— Օխտը տղա ունեմ, բայց ի՞նչ:

— Ինչո՞ւ:

— Թող մինն ըլի, քեզ նման: ըլի:

18 Թուրքից 7 ոչխար է բարիչում առնելու:

— Բաս, որ հիմա ձեռքիս փող չունեմ:

— Ոչինչ, պատ<ասխանում է> թուրքը,—3 ոչխար ես մասսս գրավ կպահեմ, մնացածը տար, փողը բերես:

19 Աղոթք չար նաղարի և չար լեզվի

Հրանիթ, Հռափայել, Հրատէ, Համատուն, Համակէզ, որ եր ուղա-
 սաւորք Աստուծոյ, դուք կապեցէք և պապանձեցուցէք զամենայն շար
 աչքն և շար նիւթն և զշար խորհուրդն, կապք և կախարդութիւնք ընդ-
 դէմ ծառայիս Աստուծոյ, խափանեալ եղիցի շար կամքն, շար աչքն ի
 շար փուշն, փուշն ի բարկ կրակն, բարկ կրակն ի բարն, քարն ի յան-
 հատակ ծովն և ամենայն շար աչք և շար նիւթ և շար լեզու և շար խոր-
 հուրդ և շար զղոյթութիւնք պատառի և խաւար դառնայ ընդդէմ ծառայիս
 Աստուծոյ (Մովսիսի):

20 88 Մ 281 Շուշա

Մ 281 <1 անբնթ.>

21 Այդպիսի աչքեր ես դեռ չեմ տեսել,
 Աչքերն այդպիսի կրակ չեն ցայտում.
 Արեգակն այդպես երբեք չէ կիզել
 Այրող շանթերով տար անապատում:

Այդտեղ երկրային ոչ մի [լույս] նյութ չըկա,
 Նդեմում փայլող արեշողն է դա,
 Որ իրան տեղից [կորել-մոլորվել] սլացել-փախել,
 Աչքերիդ մթնում [ուզել] է պահվել

մթին ծովումն [ծովի մեջ ընկել] ցոլացել:

Ռհ, այդ աչքերին ով որ պատահի,
 Տեր աստված նրա սիրտը թող պահի
 [Այդ քո սպանող] զեղեցկությունից,
 Որ իմ հանգիստը խլեց ինձանից:

[Այդ հայացքի մեջ կա մի գերբնական
 Զորություն երկնի կամ թե դիվական,
 Երկնքի ուժը երկրին միացել
 Քեզ պատուհասեն:

Որ իրան տեղից մեղ հյուր է եկել,
 Աչքերիդ մթին ծովն է դուր եկել,
 Երկնայինն ուժեղ, երկրայինը շար,
 Դարձան սրտերի [տանջանքի] ցավերիս պատճառ:

Երկինքն այդպիսի [աչքեր] տվեց քեզ,
 Երկիրը՝ մի սիրտ ամուր քարի պես,
 [Եվ մեկը մյուսի ույժով շարաշար
 Եվ մեկի ուժով մյուսը շարաշար
 Զարշարանքների դառնում է պատճառ:]

Աչքերդ լիքը կրակ է անշեջ,
 [Սրտիդ մեջ գութ չկա]
 Ափսո՛ս, մի քիչ գութ չըկա սրտիդ մեջ:

Այդ աչքերն արդյոք ո՞վ է տվել քեզ
 [Արդյոք ո՞վ] այդպես աչքեր տվեց քեզ
 Եվ հետը մի սիրտ ամուր քարի պես:

Վկա է սրտիս զողը,
 Նա դեռ չեմ տեսել:

22 Դերեղմաններում վաղուց փսում են, հանդուս են
 նրանց [քրքրած] շարշարված մարմիններն անշունչ,
 Իսկ հոգիները [անթե] խաղաղ, անիրան պտտվում են
 Սիրած վայրերում, սիրելիների շուրջ:

Այժմ հալածել դժվար է սրով
 Լէյն հեքերային գոյություններին,
 Որ դարմանալի զորություններով
 Գիտեն մոտենալ մարդկանց սրտերին:
 Հաճախ մտորման ժամին լռեցուն
 Ուրվական ձայներ ալ Լեւոնակով
 Խոսում են այնպես և ալեկոծում
 [Կարճի] Դժգոհի հոգին սուրբ նպատակով,
 համարձակ մտքով:

...Ա՛յ կարճամիտ մարդ, միաքղ բեր դու մեզ...
 Հավիտենական խո չե՞ս ապրելու,
 Մի օր ծնվել ես, մի օր կըմեռնես,
 Ի՞նչ ես համբերում ձաղքին թշնամու՜:

23

էլ ո՞վ էր կարող այնպես բողոքել,
 Թե կարենայի եղածը [պատմել] երգիլ:

- Բայց ես պերճախոս բողոք չեմ [գրում] անում
 2. Թե կարենայի [էս դեպքը] եղածը պատմել
 1. Նրանից խիստ այնպես բողոքել ես չէի կարող

Անթիվ դարերի անողորմ հարված
 զրկանք ու [արյուն] ավեր:

Եվ ահա այսօր նա խեղաթյուրված
 Դատ է պահանջում թշնամու գլխին
 <1 տող անընթաց>

Այնքան խիստ բողոք ոչ ոք չէր անիլ,
 Թե կարենայի էս դեպքը պատմել:

Անթիվ դարերի անողորմ հարված,
 Արյուն, արտասուք, դառնություն,
 Եվ ահա այսօր նա խեղաթյուրված
 [Ներկայանում է իրան պոետին
 Հարուցանում է կենդանի] բողոք*,
 Լեզու է տալիս երեխաներին:

* Հարուցանում է... իրեն երգիչ:

24 Քեզ, զոված մուսա, ես չեմ ճանաչում,
 Ո՛չ ձեռքիս ունեմ ոսկեղեն քնար,
 Ո՛չ էլ ծովերի ափերն եմ փախչում
 Վայրենի երգս երգելու համար:

Բայց ճանաչում եմ ես մի ժողովուրդ՝
 Ճտահար թաղված տառապանքներում,
 Ունեմ և հոգումս մի գաղտնի [անսպառ] խորհուրդ,
 [Որ ինձ ոգևորում
 Հանդես հրապարակ—բերում]
 Ինձ [հրապարակ նրանք են բերում]
 [Նրա վիշտն է ավել ինձ երգչի պաշտոն:]
 Նրա ցավն է ինձ [ալնպես] ողի ներշնչել
 Այն է իրավունքն իմ անվարժ երգի,
 Ինձ նա է ալսպես ներշնչել,
 Նրա տանջանքն է ողին՝ իմ երգի,
 Եվ ո՞վ է կարող իմ երգը մերժել
 Որպես հառաչանքն իմ ժողովրդի՝:

25 Սարալանջում բարակ ջուր,
 Բխեց հստակ ու մաքուր
 Աղբյուր

Ջուր էր բխում
 [Ականակիտ] ջուր [էր բխում]
 Սարալանջում ծաղկավետ**
 Ջուր էր բխում լանջերում
 Ծաղկադալար սարերի
 Եվ անօգուտ ճահճանում
 Թափումներում [ղալարի]
 Յրվում խոտերում, կանաչում:
 Նորա առջև մի խոր գուշ***
 Շի՛նք հովիվն ու տարավ
 Եվ խոսքերով փաղաքուշ
 Ջրեց հոտը յուր ծալում:
 Պախերեն անցաւ՝ ալն սարից՝
 Շողից հանած շոր լեզուն

* կա նաև՝ շունչ:

** կա նաև՝ խոտավետ:

*** փոքրիկ փոս:

Կուշտ-կուշտ խմեց աղբյուրից
[Ապա] հետո նայեց [վերև] Ասաբժուն⁶:

26 Գիշերը բացվեց լեռների վրա,
[Թանձր մռայլը] կոխեց դաշտ ու ձոր
Ոչ մի լուսատու երկնքում չըկա,
Մենակ մի լույս է փայլում հեռավոր⁷:

27 Դու անգութ ես

Դրաման

<18>93 III/12

<1 անընթ. > Որքան եմ սիրում ես քեզ, Լուսիկա
III/12

<4 անընթ. > Նա չէր կարողանում իրան զսպել.

— Զա՞ն, ես մեռնում եմ: Ամուսինը նախանձից դեմքը մթնած
բարոյականության մասին էր ճառախոսում. նա դույնը թռցնում էր, V
դարու կանաչքն էր հիշում, նա խաղում էր կամ խոսում մեկի հետ:
Ամուսինն իմ ուշադրությունն էր պահանջում և բարկանում կնոջ վրա,
որ լսի: Ես սկզբում դիմադրում էի՝ հանաքով զրկելով նրան և ազատ սի-
րո ևն անուններ տալով. կամ լինելու կիսն է բոլորի մեջ մեղավոր
(մարդը ման եկող էր եղել, այժմ շատ էր խեղճացել և բարոյականու-
թյան քարոզներ էր խոսում, որ մի ժամանակ չէր ուզում լսել): Ես էլ
ակամա մասնակցեցի քարոզին, բայց իմ խոսքերը հաճախ շփոթում
էի, որովհետև ծանկա տիկնոջ ծնկան տակ էլեկտրականացնում էր ինձ
կամ ոտքով խաղալով, սեղմելով նրա ոտքերը ուշքս կորցնում էի:
Մյուս օրը ժամը 11-ին ժամադիր եղանք, դնացի [(երեխան շուտ-շուտ
սենյակը մտնելով)] շատ շուտով բնկավ գիրկս և շրթունքներս սեղմե-
ցի բավական մեծ և սառը աչտերին, սակայն երեխան շուտ-շուտ առն
էր վազում յուր պալոդղով, և ական թոթափել մենք ցնցվելով հեռա-
նում էինք (ը—ինչ ա, ձաձեն ինչի է ձեռքդ բռնել, ինչ սատանեն ա,
տար մյուս սենյակը մի բան տուր իրան): Նա տարավ մյուս սենյակը:
Ես չէի կարողանում տիրել ինձ ընկած բախտին, կրքերս թուլանում էին
զանազան մտածմունքներից, երեկոյան քարոզից ևն, սկսեցի թերթիկ
առաջիս ալբոմը, որ նրանց ցրվեմ, բացվեց մի վանքի պատկեր, մյու-
սը նրա սկեսրաբը մեռած դադաղում <1 անընթ. >, դարձյալ շրջում
եմ, Մադոննան երեխան զրկին: Նա եկավ, ընկավ վրաս, նստեց ծրնկ-
ներիս, փափուկ, բայց ճշրած, վերջապես բաց արեց <1 անընթ. >
սառն էր, բայց այնպես շփոթվեց, կես բոսի տենդային շարժումներից

հետո փախաւ, հետու կանգնեց՝ գույնը թափեց և երկու ձեռքով կուրծքը բռնած:

— Վատ դարձա, սիրտս գնում է:

Ես խոսք չէի գտնում, ծնկներս դողում էին սաստիկ, մյուս սենյակում թեյ էր շինում՝ ինձ համար բերի: Երեսան ճշարտով ու...

Նրա գույնն ինձ վախեցրեց:

— Զուր խմիր,— առաջարկեցի:

— Զէ,— պատասխանեց <1 անրնր>:

Կառքերի ձայնը շատանում էր, ժամը վերջացել էր: Ժամանակը մոտ էր:

— Թո՛ղ, ես գնամ:

— Զէ՛, սպասիր:

— Երեսան:

Ամբողջ գիշերը չեմ քնել, բայց այնպես էի ձեռքներս, թե քնած եմ և <1 անրնր> էի երեսան օրորել տալիս (թեև խեղճի քունը շատ էր տանում), որպեսզի ես մտածեմ բո մասին, այնքան եմ լաց եղել, չեմ քնել: Երեկոյան նրանց մոտ էի [վերարկուսի, ես գիտեի, որ նա այնքան տառապում համար]: Տասն օր էր չէի տեսել, նախասենյակի դուռը բացեցի, տեսնեմ նա առաջ կանգնած մեջքը պատին, սև զգեստը հագին և բաց գույնի շալը վզին (պատուհանը բաց արավ, վերեկից տեսել էր, բայց ես չհայեցի) հանկարծ առաջ տեսնելով՝ սիրտս թրնդաց, իսկ նա զդուշությամբ ինձ իմացրեց [(ամոթ քեզ համար)] չես ամաչում, հայրս (այստեղ է) հագելով ես վրա բերի, և դուռը բացվեց, նա էլ ձայնը բարձրացրեց, մտանք ներս ևն, ես գիտեի՝ նա ինձ բան է ասելու, և մտածում էի, որ կզնի վերարկուսի գրպանը: (դուրս եկա) Հագնելիս ձեռքս տարա գրպանս և տեսա մի թուղթ, շտապեցի, փողոցում կտրկացի. «Եղիր բարի, ժամը 5-ին [արի <2 անրնր>] քեզ սիրող ու պաշտող»

Քո

28 Համ վնաս—համ անագ

29 վիճակ են ձգում... դադաղ

30 III-ից շորրորդ անցնելով՝ պատմությունը առանց քննություն, հայերենից...

31 14 արասին՝ Լոնդոնում ճաշելը, 12½ արասի ևն:

32 Պոլսեցուն ծանոթանալը պուրլիչնի բիբլ<խոտեկալի> Շուշանիկ ևն: Հրավիրեց մոսկովսկի տրակտիր յարմոնիկ վերև: Յուր նկարագրությունը՝ կֆոար սև ծով, կֆոթնար սև ծով:

Թեյ, վերջում կռիվ՝ նրանք երեք կոպ<եկ> են ուզում, նա 2 է տալիս: (մտնելիս էլ եկավ) Վերջը Դավոթի բերնից՝ բիճո... 2 կոպեկն էլ թողին, թե սուա, կնժին տվին դուրս գցեցին, սուա ու փուա գնացինք նստեցինք սկվերի տակ: Ես պետք է այս գրեմ, թիֆլիսցիներին խայտառակեմ: <1 անընթ.> անի, բայց որ էլ ղոնաղ չանի:

33 Իմ տիրացուժյունը

Տեր Սարգիս—առաջին օրը պատարապ, ես ջերմեռանդ կանգնած տեր Անդրեասի (տեր Մելքոնի, որ անժողովուրդ պատարագներ էր անում) կողքին, տեր Կոստայի ավետարանը՝ տար ցույց տուր քոնն Անդրեաս երեցին: Տեր Անդրեասը ներքևից՝ վրիթվիլո, շենի <վրացերեն հայհոյանմ> շինողի. վրացերեն հայհոյանմ>, էս մամաձաղի, (չի ամաչում, եկեղեցուց էլա):

Բոնոթին հանեց, թափ տվեց, ինձ դեմ արավ, ես էլ մատս մեջը կոխեցի, և սկսեց տեր Կոստայի հասցեին <2 անընթ.> ու հայհոյանք. մի երկու պառավներ էլ քթները դետինն են քսում, աղոթում:

34 Հրեշտակապետ ~

Տեր Լոնդոնի երկյուղը, որ մեզ տեսավ. ինձ վերե կանգնացնելը, տիրացուի հետ մտերմությունը, տեր Լոնդոնի մատյանը, Քրիստոսի քելիկս <2 անընթ.> ավետարան կարդալը...

Մյուս առավոտ տիրացուի ձայնը լսում եմ մի փողոցում, կոնսիստոր գնալիս.

— Ձվելի տանսացմելի, ձվելի տանսացմելի*:

Տեսնեմ առաջս դուրս եկավ՝ մի երկու հին շալվար ուսովը ձգած, մի փայտ ձեռքին:

— Տո, էդ ի՞նչ բանի ես:

Թե.— Բաս, իմ փեշակն էս ա:

35 Նորաշեն** — բոլորն իրար հետ խռով, բուրվառ անելիս խփում են իրար պլորներին: Տեր Դավթի պատարաղի ժամանակ սապոզները վանոն (սարկ<ավազ>) ջուր է լցնում, հագնում է մեկը, ջուրը կրծքովն է տալիս, մյուսն ավելի բարկացած: Քոռ խարազն (իմ ընկեր)՝ իմ շապիկը նոր կարեցին: Տեր Դավթի ավետարանը քթովս խփելը՝ քիթս արնեց:

36 (Տեր Դավթի պատարաղը հիփոսյի եկեղեցում)

— հիփոն տեղումը պառկած շայ խմի, բուլկի ուտի, ես էստեղ շարշարվեմ են:

* Հին շոր, հին շոր:

** Նորաշենը, Ձորաբաշը, Մոդնին և վանքը Թիֆլիսի եկեղեցիներն են:

37 Պատարագի ժամանակ տեր Դավթի ձեռքերին հռայրած շուր են ածել:

38 (Մի որ երկաթից) սաղավարտը վերցնելիս մաղերը պոկել, հետո շրջանակ երկաթի թափ են տալիս վիզը ձգում:

Նշխարն ամբողջ աղ են շինում:

39 Պատկերը սառանի նման քաշում են, տակը դրում <1 անրնր.>:

40 Էջմիածնեցից եկեղեցի. Շապիկս կարեցին, շուշխելով եմ գնում՝ խիկունը մի, առավտար՝ մի:

41 <1 անրնր.> քացախ էին ածել, են:

42 Մղդսու և զպիբների գրազը. Բաղկալ Մեխակին ու թուլուղչի Պողոսին հիշատակելու գոհոթւան մեջ: Գրազը տարան:

43 Տեր ներսեսն.—Ազգի Օսան, արի մի բռնոթի քաշի, խի չես մի հետ գալիս, արի գնանք, մի բան ունեմ ասելու, Սալոմեն ո՞նց ա:

44 Զորաբաշ

Տեր Հովհաննեսը—բազի կծած—նրա տղի քաք զցիլը հոր խաշի մեջ. եկեղեցում կռիվ:

45 Մողնի—տեր Մուշեղ, մալենկի պոետ:

46 Վանք. Շապիկ կարեցին, խաշվառը Մեհարբն ու տեր Դրիզորը, Արիստակեսը, բշոցը, տերտերի աղոթք կաբդալը են:

47 Կինը մեր ցանկութունը ավելի զրդեկու <համար> կամաց հեռանում է մեղանից, քեթալով և մանր, թույլ շիրմաներ շինելով, որոնց խորտակելով ու առաջ դնալով մենք ավելի ենք բորբոքվում, և նա ավելի քաղցր է դառնում: Այդ շիրմաները նորա նազերն են: Երբ կինը նազ է անում, նա խաղում է բեղ տաքացնելու համար:

48 Իմ [մեջը] հողիս կազմող էությունները՝ անձերը, փոթորկից անջատվել են և դիտում են իրար, բայց ամենից զորեղը նա է, որ խոսում է բեղ հետ և բացակայում:

— Պետք է:

49 Ես գիտեմ մի կին, որ ուտում է յուր ամուսնու հացը և գիշերները արձակ գնում ուրիշի մոտ՝ յուր ամուսնու ծնողների և բարեկամների դիտությամբ: Նա վախենում է բաժանվել ամուսնուց, որովհետև եկրոցի յուր հարդն ու դիրքը հասարակության մեջ: Մենք դրան ենք ասում բարոյականութուն:

50 Խոստացնում է հետո.

— Նա ի՞նչ ասաց.

— Դու ի՞նչ ասացիր:

— Նա ի՞նչ ասաց ևն, ևն, կրկնում է:

— Դե, լավ, գնա:

51 վերջին գործ.

— Քամի է.

— Ուրեմն, գլուխդ բռնիր, թեթև բաները տանում է քամին:

52 [Եթե նա ոչինչ չարություն չի անում, այդ չի նշանակում, թե նա բարի է, այդ նշանակում է] Նա բարի է, որովհետև գեռ ոչինչ չի անում:

53 Մարդիկ այդպես շատով չեն բարոյակրթվում. դրա համար դարեր ևն հարկավոր՝ ինչպես մարմնի, նույնպես և հոգու հիվանդությունները ևս անցնում են սերունդներ և ունեն իրանց բժշկության շրջանները:

54 [Այո՛, ևս գիտեմ, որ ամուսնություններն այսպես չափաի լինեն, ևս էլ զժողով՝ եմ, բայց չեմ հեռանում, որովհետև ևս աղմուկի և խառնակության տեղիք կտամ, տեսնում եք, գեռ չեն հասկանում]:

Իսկ ևս այնքան էլ հասկան չեմ, ևս ուրիշների մասին էլ եմ մտածում:

55 Դու մարդ ևս, եղբայր, նրանք կապիկներ են՝ գեռ չհասած այն զարգացմանը, նրա հեռանդներն են ընդունում և չեն ուզում պատմություն իմանալ:

56 Նրա սիրտ վրա կարելի էր դրել թաքցմանություն կամ փոխադրություն, (այսինչից), ինքնուրույն չի:

57 Հրեշտակած ժողովուրդ

Մարմնով փարթամացել է, բայց հոգով նիհարել, շատ չնչին է նրա բարոյական սլահանքը, մտքի կարիքը: Բա՛վական է, եթե նրան մի աղմուկ տաս, մի անմիտ աղմուկ (օր. Ռոտինյանը.—[Եղբայր] Դրանց պետք է խեղդել (վճացե՛նք ին), որովհետև, թե նրանք զորանան, քաղաքադուխ կընտրեին X-ին, նա էլ քաղաքի փողերը կուտեր ևն, ևն):

58 Շահախնդրական ոգին տիրում է և քաջքայում մնացած բոլորի ձգտումներն ու զործերը, թեև վերջը բացվում է, խալտառակվում:

59 Սրա աղչիկն է այն գիղեցիկ արարածը, որ զվլած փարթամ բանալից, Համլիկի խոսքերի, ազատ կյանքի քաբողների մեջ յուր սրտի

բողոքն է տեսնում, տեսնում է Համլիկի ազնվությունը և անբախտությունը, և սիրում է նրան, բայց չի կարողանում իսպառ ազատվել կապանքներից հանգամանքների և կյանքի, ամոթի ևն: Եվ այլովիով յուր կրակի մեջ՝ զոհ է գնում յուր սիրույն, թունավորված Համլիկի կնոջից: Սրա հետ որոշ շափով մեռնում է Համլիկի սիրար:

Ա. գործ<ողություն>

60 Հարուստ հայրը նախատում է և խրատում սիրուն աղջկանը.

— Զգուշացիր, լսո՞ւմ ես, զգուշացիր: Դու նրա երեսին շատ մի ժպտալ: Քո ժպիտները նրա սրտում վատ մտքեր կծնեն. ամուսնացած մարդ է նամանավանդ: Աղջկա անունը մի գիշերվան եկած ձյուն է. ամեն մի սև կետ շատ շուտ աչքի է ընկնում: Իսկ նա այնքան էլ յուր խելքի տերը չի (մի բոպե քեզ նրա կնոջ տեղը դիր և տես, լա՞վ ես անում դու)

Աղջիկը լուռ լսում է:

Անցյալ օրը մեր բոլոր հյուրերին թողած ամբողջ գիշերը՝ նրա հետ էիր քնիշում և ալգպես [ամեն անգամ] [մի] շատ անգամ...

— Ի՞նչ եք խոսում, ինձ ասա:

— Այն գիշեր նա ինձ հարցնում էր, թե իրա՞վ են տեսնում, թե քո հայրը սուտ թելերով պարաքի տակ է ձգել յուր բարեկամին և աղքատացրել. նա X-ի մատին էր հարցնում:

— Ի՞նչ, ուզում է բա՞ն գրել դրա վրա:

— Ես ասում էի, որ իմ հայրը նրան շատ էր սիրում [մինչև անգամ] [նրա փոքրիկ աղջկանը կա<մենում> էր]

— Ասա՛ մինչև անգամ նրա փոքրիկ աղջկանն էլ ուզում էր որդեգրել, ուսում տալ իր հաշվով:

— Հապա, ասա, էն իմ հայրը չէ՞ր, ար Մաստարա գյուղի եկեղեցուն 100 ա. փող ընծայեց կամ դու շե՞ս հիշում, որ խոչընայի ժամանակ 50 ա. փող տվեցի ժողովրդի օգտին, գրանից էլ թող խոսան.

[— Ամեն բան հավատում է նա քեզ:

(կամաց-կամաց խոսելով մտնում է մի ծերունի (Համլիկի հորից մնացած <1 անընթ.) համար)]: Կտում է.

— Նրանից [իմացիր] կարո՞ղ ես իմանալ:

— Կարող եմ:

— Հա, իմացիր, տես (մի դադտնիր): Բայց տես, զգուշացիր, սիրահարական սիլիբիլի չլինի: (Գաղտնիքն իմանում է, հորն ասում և վնասում սիրահարին):

* Այստեղ, վերին լուսանցքում՝ Մոռումներ և երգեր: Կնոջ վիշտը, սիրունու վիշտը: Կնոջ ժպիտը մաքուր սրտում մեղքեր է ծնում, ինչպես...

(Դաժան մարդու որդին հաճախ լինում է առաքինի և սիրելի, բայց կեղծավորի որդին միշտ ժառանգում է հոր բնավորությունը):

61 Թղթակից է Համլիէր և վեպեր է գրում:

62 Պարզությունը

Մարդիկ ամեն բան բարդում են:

63 Աստված ինքն էլ պարզ է, [բայց] անհուն մի պարզություն:

64 Ինչ հիմարություն է միայն հիմարություն անվանելը: Իրավունք են ստացել, անուններ ունեն՝ պատկառել, քաղաքավարություն, խոհեմություն, պատշաճ խորամանկություն:

Քաղաքավարությունը պահանջում է հարգանք ցույց տալ ակամա, խոհեմությունն էլ սրա նման՝ համբերել անպիտաններին, որ կարող են [քեզ] վնասել, չասել ինչ որ մտածում ես, զգում ես:

65 (Կնոջը)

Իմ լուսատուիկ
Որ լույս ես ցույց տալիս,
[Կրակ ես] փալեցնում
[Բայց] ջերմություն
չունի

Այլ լուսատուիկ, եր փալլ ես տալիս առանց ջերմության

66 Երկու սիրտ կեղծավոր են. այդ [մարդը նման է] մարդու սիրտը մի շարժում սիրուն տուն է, որի մեջ բաղմամբով սենյակներ կան: Առաջին սենյակում՝ վարդ, երաժշտություն, քաղցրավենիք, գեղեցկուհիներ, որ ներս են հրավիրում: Երկրորդում՝ թռնավոր նետերով, ժանգոտ սրերով, թույնով

Երրորդում՝ գերեզմաններ:

Հեռու փախիր նրանից:

Մյուսը—[խոշորագնամ] մռայլ բանտի նման է՝ [մի մեծ] բանտ, որի մեջ բանտարկված են բոնության դեմ բողոքողները, ազատության համար կռվողները են—զաղամարի հալածված հերոսներ...

(Սա աղքատ է)

67 (Կնոջը)

— Դու մեղավոր չես, իսկի մեղավոր չես, Հասմիկ:

— Իսկ միշտ այդպես չես ասում.

— Այո, [Լրբ որ] քեզ [հետ խոսում է] քո ամուսինը, քո սիրողը իրավունք ունի մեղադրելու [աշխարհի հանցանքների մեջ, որոնցով տանջում ես դու նրան]: Բայց վիճաբան [այդ] հանցանքիդ [առիթը] պատճառը քեզանից առաջ խոստովանելով՝ [քեզ] չի մեղադրում հետևանքի [համար] մեջ: Փխխտութեւ և ամուսին՝ երկուսն էլ կան իմ մեջ [այդ երկուսն էլ կանգնում են քո դեմ]: [Մեկը] Քեզ անողորմ պատիժ կտար մեկը, եթէ մյուսը չարդելիք մատածողությամբ՝ խղճի և դիւստրիան ուժով*:

68 Դու կանաչի ստրկության դարերի ընթացքում (այս կյանքի մութ խորշերից) պատրաստած և արձակած մի նետ ես՝ թունավորած ստրկության բոլոր թույններով:

Խաբեքա, դարանակալ ու դավադիր լինել սիրո մեջ: Ամբողջ տիեզերքը վկա կբերեմ, թե կուզես, սխառ լաղնիվ արու տեսակի սողուններից մինչև [հրեշտակները] X-ը, որ ամուսնացավ... ի հետ: Գաղաւթ զգացմունքների, անկողնի մեջ անզղա դահիճ (աղջիկը դուխը խոնարհում է) որպէս յուր մարմնով ծնում է մարդուն, փրով էլ ծնում է մարդու հոգին, եթե աշխարհ չի, մարդիկ հրեշ են, բայց մի՞թե կարող է կինը սպառնա վաճառելու և կարևոր համարվել: Բայց երբեք չես կարող «Դու» լինել կամ աչն, ինչ որ ես կցանկանայի լինելիք:

[— Իսկ ես ինքս ի՞նչ պիտի լինեմ] — Այսինքն ի՞նչ:

— Այս հասարակության հակառակորդը, թշնամին [եթե միայն] ու քո հար նախընթաց մատածողություններով, ուրիշներին տիրելու ձրգտումներով և, առհասարակ, աշդ կյանքի հաշվներով ու դավերով, որ սրբադերձել են հանդամանքները, որ և այստեղ մի բարձրություն են շինել, որտեղից կարելի է ընկնել: Այս աշխարհի հասարակություն է, որին չե՛ կարելի օղորտ տալ սիրելով [դուրելով], հետը համաձայնելով: Դու զորացրու քեզ ապագա կովի համար:

— Դու, օրիորդ, իսկի չե՞ս մտածել կյանքի մասին:

— Ինչպե՞ս մտածել,

— [Այնպէս] Թե ում ինչպէս դուր դալ, ինչպէս անել [անպատճառ] հարուստ, ուրիշներից բարձր, սիրված լինելու համար, իսկ եթե սրանց մասին չմտածես, էլ չմտածես ուրիշներից բարձր լինելու մասին:

— Չմտածես, չմտածես [որովհետեւ] կարող ես մոռանալ և կորցնել քեզ, դու այն ժամանակ ամեն բան կարող ես լինել քաղաքակրթության ժամանակով և քաղաքակրթության <1 անընթ. >:

* Ձախ լուսանցում կա՝ «հասարակական դիրք». վերել լուսանցում՝ «Դիւստրի <1 անընթ. > ընկնում է...»:

— Դու գործ կատարող մարդ չես, բարեկամ, դու ուրիշ հաշիվներ բռնես, որ քեզ ասվելի շատ են զրազեցնում քան մեր եկամուտները (և դուրս է գնում տերը), ասպա արշիկն է խոսում:

— Դու ուրիշ հաշիվներ բռնես (նա լուռ, մտախոհ լսում է):

— Հաշիվները պրծել եմ: [Գուբա եկած դռնարն է] Ինձ զբաղեցնում է մի մարդ, որ խաղաղ ժամանակներում կարող է ստեր խոսալ, սրտակից ընկեր, մտերիմ անվանել բախտավորներին և դժբախտության ժամանակ խրատներ կարգալ, բարոյականություն դասեր տալ, խոհեմություն քարոզել, շարած սխալները թվել, հիշեցնել:

— Օ՛, հեռու-հեռու ստախոս, փոքրուկի, սարկի որդի: ([Տեսնում ես, գլխիս սիպտակել է])^{*} [Եթե] Այսպես չլիներ, դու էլ կունենայիր սպիտակ մազեր:

Трагедия

69 Падение тем глубже, чем выше же тела его.

70 Համիկը բարձր է ոչ հասարակական, այլ հոգեկան դիրքով, հզոր և առաքինի հատկություններով:

— Որքան բարձր ու մեծ է զոհը, այնքան սաղսափելի է մահը:

71 Ժամանակակից կյանքի մեջ խորատկվում է ճշմարտությունը և ազատ զգացմունքների, անկեղծ սիրո ոգին, ինչպես անհատի երգը խլանում է գիշերային ավազակների ահազոռ աղմուկի մեջ, առանց լսվելու, առանց հասկացվելու...⁸

72 Կուղեի այնպես երգել քեզ, որ մնայի քո միակ երգիչը ժամանակների, դարերի համար:

73 Պսակները ծածկում են ձեր ճակատի անամոթությունը:

74 Իսկ նորա թշնամին, այսինքն՝ ժողովուրդը:

75 Նրա շղթաները և վերքերը շաշում են և թառանչում ինձանից բարձր:

76 Ով քեզ տեսել է, նրան խոսքն ի՞նչ կանի, իսկ ով չի ճանաչում, նրան ո՞նց պատմենք (մենք խոսք չգիտենք նրա համար):

77 Ի՞նչ է քո կյանքը, ժողովուրդ, անվերջ պատմություն թանկ կորուստների, բռնայն, ասարդյուն տանջանքի դժոխք... Մի՞թե այս բնական է ցավերի և ստրկության:

^{*} Կա նաև՝ Տեսնում ես իմ մաշկությունը, իսկ քո երեսին է դեռ...

78 Մի՞թե արատեղ առաջին մարդը բնակվեց, ոչ ոք մինչև այսօր
չերգեց այս հրաշալի բնությունը:

79 Այս աղջկա՝ դեղեցկությունը, անշուշտ, երգել են, բայց ո՞ր են:

80 Բայց ինչ սիրուն է. մի՞թե այս երկրում առաջին բնակչից մինչ
այս օրերը ոչ մեկը չերգեց, որ երգում զովքը այս երկինքն և այս վայ-
րերը:

81 [Շամախույց] Շիրվանից արդյոք ձեզ ո՞վ է բերել,
Այս սեղանին և հարգանքին հասցրել,
Անշուշտ, տաղանդը մի վիպասանի
Եվ թող [տա աստված] առավել այժմ հեռու տանի.
Ուրիշ [այլ] մեծ սեղան:
Այնտեղից ապա
Քո ցանկաց<ած> Եվրոպա:

82 Տարեկ եք, այո, դուք դործը Մուրճի,
Եվ որ ձեր ջանքը իդուր չրկորչի,
Խմբադրության անունից ես էլ
Ուզում եմ ձեզ մի կոմպլիմենտ ասել:
Մուրճը համակիր ուղղությանը նորերի,
Ուզում է ծեծել ապագա խմբադրին Մշակ լրագրի:
Կեցցե՛ք, տեր հայր, դուք եք հովիվն քաջ,
Իսկ տեր Ղազարը ձեզանից առաջ,
Մի ողորմելի ու տղետ տերտեր,
Ավետարանը հաղիվ կթերթեր:

83 Համեստ
Բարի ժամանակների բնիշ անաչառ,
Ձեր նախորդները սատիկ չար և չար,
Կեղեքում էին [հայազգի] հոտին,
Իսկ դուք պաշտպան եք հոգևոր դատին:
[Ձեզանից առաջ] [և դրա համար]
Խոսքերիս վկա ունեմ պերճաբան՝
Դուք չեք ստացել Մակարից նշան:

84 Քո մեղքերն արգելում են դրախտը մտնելու:

Մայիսի 20-ից

Մարկաներ

«Դրախտի քնար <անիր»»

«Սիրաք և Սամ <ուէլ»»

Դարադաշ <յան»*

և շնիկ

3—20 կ.

Արտադրելու փող—60

Սահակյանցին համակ—7 կ.

Նրան ևս բանդ <երուլ>—11 կ.

Մարկա Խրիմյանին—80 կ.

1 օր. պասսայոր կազմելու—1 ո.

Պակրովսկի մարկա—80 կ.

Պոս. Շուշի—1—33

Կարո, Հովակիմին բանդերուլ—58 կ.

Կլիշեները տանելու ևն—40 կ.

Թել—10 կ.

Մշակին զրքերը առաքելու—30 կ.

Երեք ճան. խուկրա մշակին—75 կ.

Երկու օր. պասսայոր կազմ.—1—60

ևս մի ճան խուլ.—25 կ.

մարկա <1 անընթ.—80 կ.

Պոսիկա Գանձ. և Ալեքս—3 ո.

Մշակին փոստը տանելու—10 կ.

Ինձ մոտ—19 ո. 30 կ.

16—80

20

57—10

20

77—10

Ս. Հախումյանին համակ—14 կ.

ևս համակ—7 կ.

Մշակին—10

Էլզուլային և Զլամմ—1—70

* Հիշատակվածը Ա. Մ. Դարադաշյանի «Քննական Պատմություն Հայրեն» գրքի առաջին հատորն է (1880 թ.):

Բանդ<Լրոլ> Խարազյանին 1—46

և Խորասանյանին 1—46

Բանդ. Սդնախ—12 կ.

Ախալցխա—6 կ.

Շամախի—72

Բանդ. Շուշի Փիրումյանին—76 կ.

Բոկ—30 կ. ևս 30

Մշակին—պոս. փոստ—10

Մշակին—3 ճ. կազմ.—75 կ.

Պոս. Էջմիածին Շուշի—7—77

Պոս. Կարս—50 կ.

Մշակին—10 կ.

Մոմ—25 կ.

Գթասեր քրոջը մարկա—80 կ.

Շրջաբերական արտադրողին—1 ÷ 1

Նամակներ Փափազյանին—10 կ.

Պոս. <2 անընթ.> 5—88 կ.

Մշակին—10 կ.

Խոլերան արտադրելու—4—20.

Շրջաբերական 20 հատ—1—40

[Փետր. 25-ից]

Պասիլկա բերելու պոչտալիոնին—15 կ.

Պասսյորին մարկա—80

Բանկում տոկոս ստանալիս—80 կ.

Բուդի և թանաք—95 կ.

Պոսիլկա Աղեքս. և Էջմ.—1—25

Խրիմյանին նամակ—20

մարտի 12-ից [8—37]

Խարազի տղին—80 կ.

Ընդհ. ժողովի ժամանակ մշակներին—1 ա.

Յամբոյը փոխելու—50 կ.

Մոմ—25

Պասսյորի կիշեններին—5 ա. 85 կ.

Նամակ Քիշնե, Չուբարյանին—21 կ.

Ծառաներին ընդ. ժող.—6 ա.

Նահանգ. նամակ Եղիային—10 կ.

Չորս [նամակ] բանդերու—[40 կ.]

Նամակ Արխալի գյուղի ուսում <նաբանին> — 7 կ.

13 նամակ — 1 ա. 5 կ.

Մի մարկա <1 անընթ. անուն> — 80 կ.

Կտավ — 3 ա.

Բանդ <երոլ> Ղազախ — 24 կ.

Շուշի պոստիկա — 78 կ.

Արդահան բանդերոլ — 76 կ.

Փաթեթեկու թուղթ — 1 — 10

Կարի թել — 15 կ.

Նամակ Ս. Հախումյանին — 21 կ.

159 ա. Բաշինջաղյանին — 1 — 5

Բաթում Սարուխ <անյանին> բանդ <երոլ> — 30 կ.

Դերբենդ <1 անընթ. անուն> և Տեր-Յուզբաշյանին — 23

Պոստիկա կարեկու — 9 կ. մյուս

IV

Երկու սալ փայտ — 8 և 30 կ. դալալ

Փայտը կտրատողին — 1 — 60 կ.

Թուղթ — 60 կ.

Մի համրիչ — 1 — 60 կ.

Երկու տետր զնեցի — 70 կ.

Նամակ և բանդ <երոլ> Նաբաթյանին — 17

և նամակ Շահումյանին — 7 կ.

Նամակ Փիրբուլաղին — 7 կ.

<1 անընթ. > 1 ա.

Պոս. Ախալք. Սելյանին — 1 — 56 կ.

դումիրաբա — 30 կ.

Շամախի, դրբեր — 1 ա. 72 կ.

Մոմ — 25 կ.

Հանրամատչելուն մի մաշկա — 80 կ.

Սելյոնի փռղ — 38 կ.

Դիլիջան, անդորրադրեր — 9 կ.

III

Արվանձայանի հոգեհանգ. 6 ա.

Կարս Ղալանջ. պոս. ... 70 կ.

Դերբենդի 15 — 65 — 87

Մարկա—20 կ.

Երկու տրանսպարանտ—20 կ.

գումիրաբա—20 կ.

Քանդ<երող> Բաթ<ում>, Գուլոյանին—8 կ.

մոմ—25 կ.

Պոտտպենկուլի վերադարձրած գրքին—60 կ.

Աղեքս<անդրապոլ>, պատիկա—1—62

փող ուղարկել Լալայանին—68

Խալաթ<յանին> գրքերի քրեհ.—2 ա. 20 կ.

մշակին—20 կ.

Վարդանյանի տպարանին, պարահանդեսի կարգադրիչին,

Աֆիշների համար—7 ա.

II

Նամակներ և բանդերոլներ

Սելյանին և Պարոնյաններին—32 կ.

Մոսկվա, Հովհ. Բանդ.—13 կ.

մարկա պարահանդեսի—5 ա.

դեղ կնիքի—շտեմպելի—30 կ.

Սաբուխան. և Դավթին նամակ—14 կ.

մարկա բիլեթի—25 ուրլի

Պոս. Ալեքսանդրապոլ—58 կ.

Բանդերոլներ գրքերի

Նուխի, Բաթում են—1—31

Աբեղյանին—50 ա.

պաստյորի հեռագրին—10 ա.

I

նամակներ Գողադին, Նաբաթին և տեր Պողոսյանին—21 կ.

պոս. էջմիածին Գողադ. 4—61

մշակին.....15

բանդերոլ..... 9 կ.

արկղ..... 60 կ.

մշակին..... 15

մեխ.....10 կ.

մշակին..... 25 կ.

Հրատ. քննկերությունը Բաքու տանելու..... 4—55 կ.
 պոս. Շուշի և Դիլիջան..... 2—62
 պոս. Էջմիածին..... 68 կ.
 մոմ. 25 կ.
 Կարոս պոս. 62
 մկրատ 40
 երկու մատիտ 10
 աղս. Օդեսա 57 կ.
 ցամքիչը փոխելու 50 կ.

Ախալք. քննկերությանին

Մենդյան պատմ<ուխուն>
 Աղաթանգ<եղոս>
 Փնջիկ
 Ստեփ<անոս> Տարոն<եցի>
 Թիֆ<լիզեցոց> մա<ավոր> կյանքը
 Վարդ Ռեալի
 Աստված գիտե <արդարն ու մեղավորը>
 Նավի փոքրավորը
 Մեծ<աղաթիվ> մուրացկանը
 Տարասկոնցի> Տարտարենը
 Հոսհոսի ձեռ<ատետրը>
 Սասմա ծոեր
 Ջավախք<ի բուրմունք>
 Սպենսեր
 Մբռան <Օ. Ի. Շմիդի>
 Տարաս Բուբա
 Բժշկարան
 Մակրեթ
 մինչև աշտակ վերջացած է հաշիվը

10 ուրի
 20% = 8 ու.

կտավ (Բայանդ. 15 արշ.)—3 ու.
 բրեհ (Բարխ. 2 Արասխ. գիրք) 1—40
 գրասենյակը բերելու—30
 Տյաչկովին նամակ և բանդ. 21
 թանաք 30
 թատրոնի ծառաներին 1
 թուղթ 20
 Պատապենկոյին 69

Հեռագիր Բաշինջ<աղլանին> . . . 75
 պասիկա Թադ. Երվանդ. . . . 1 ո. 23
 մարկա Սպենսերին 80
 պասիկա Քրիստ. Թադ. 4 ո. 36
 սրանից հետո ամսվո հաշիվը տեսնված է և
 պարտքս հաշված Տ. Գ.-ի հետ՝ ուսճկաց և
 ծախսերում 20
 32 (2) 34

- 86 Պատրաստ եմ, ուրիշ խոսքեր չկան ծառայի և ախրոջ մեջ:
- 87 Տեսնում եմ քեզ, իմ հայրենիք,
 Հեծեծանքների մեջ ժողովրդի,
 Տեսնում եմ, որ կենդանի ես:
- 88 Այդ բախտ է անբախտովյան մեջ:
- 89 Գերեզմանս չի լսիլ, կխոսա ամենրի հետ, բայց քեզ ի՞նչ կասի:
- 90 Տխրանշույլ հիացման հառաչ
- 91 Մեծ և հրապուրիչ*, սրպես աչն ցնորքը, որ խոստանում է կըր-
 կին տեսակցութուն մահից հետո:
- 92 Թե մի քիչ էլ (լույս) ավելացնեին, կփշանար:
- 93 Հնովյամբ (շատ դարերով) սրբազնացած:
- 94 Գեշերվան սավերը ծածկեց երկիրը:
- 95 Ծովի կասրույտ ալիքները խաղում են լեռների սավերների հետ:
- 96 Սրից մեռնել, քան շղթալից:
- 97 Ամպերը բռնած են, անցնում են, և ահա երևում է տեսարանը
 լեռների:
- 98 Տխուր որպես համբույր հրամեշտի:
- 99 1862, մալիս 13

Верх. сел. Калаки
 Аветисян Тер С...
 Большая Садовая, д. 49, кв. 24.
 12-ից մինչև 20. 20-ը մի շաբաթ

* կա նաև՝ սիրելի

1 «Թերութիւններու վրա լալն թերութիւններու մեծագոյնն է. խեղճութիւն վրա արտասուք թափելը ապացուցանել է, թե արլուն շու-
նինք թափելու»¹:

2 Նամակների պրածը շի կատարել: 3 նամակի 1 պատ<ասխան>
չկա:

3 Նունեն. Ինչ-որ ասացիր, գնալուն պես կկատարեմ. ի՞նչ արիր:

4 2 մատանի, 1 դելրա, անշուշտ, ուղարկել <1 անընթ.>

5 Տեր ներսեսենց Օթար. Օսեփ աղի աղչկա, էփեմիի համար:

6 [Հովհաննես, Աթո Հակովբյանց, Նախշուն (Վարվառ) Հարու-
թիւնյան [72] 73]

7 Գիրքերի արեշիկութիւնը:

8 Ջալալօղլեցի Սենեքերիմ Պողոսյանի քննութիւնը ուղարկել:

9 Սարգիս 79

Վարդարուր

Մկրտիչ Զուրաբյանց, Մազթաղ <1 անընթ. ազգանուն>

10 Գեվոնդին մի օրաց<ույց> երազահանով: 4 հատ:

11 Բաղդի քեռու համար պախրի զրգիղ ալանի:

12 91, I հատ. ինձ մոտ 320

II

«Բանաստեղծութիւններ»

Բաժանորդաթիւթ

Գեկտ. 1891, 40 թերթ, 40 կ. թուղթ

Ստացա 93 թ. հունվ. 13-ին, 200 օրինակ

Մարտի 22-ին՝ 464

Բարու Ս. 20 2

կր. 30

էջմ. 40 5

Ախալք. 40 3

Ախալց. 15 1

Բաթում

Թեկալ

Շուշի

Շուշալեք 20 1

Դերբենդ 7 1

XII. 20

1. Արամ.

Ստադ.—50

2. Դավիթ է.

XII. 22

3. Հովհաննես է.

XII. 24

4. Արամ է.

XII. 24

Ստադա.....50 է.

«..... 50

XII. 24

5. Երվանդ

XII. 25 զարկ. Ջալալ<օղլի>

6. Պետրոս Մ.

Ստադ.—50 է.

XII. 25

7. Կոստանդյան Գ.

XII. 25

8. Քալանթար

IV. 29, 3 ռուբլի

XII. 27

9. Մոսո Մ.

XII. 27, 91

10. Արշակ Պ.
V. 20 ..., Ստ. 10 ս.

XII. 25

11. Ստեփանին Բ.
Մարտի 1, 2 ս.

—
XII. 25.

12. Հովսեփ

—
XII. 27.

13. { Հակոբ. № 1. 2.

14. { — 18—50.

—
15. № 3
(Պերճանուշ)

—
Ստացա IV 3.—7 սուրճի

XII.

16. Արամ Ա.

—
XII. 27

17. Սեդրակ № 1

—
18. № 2

XII. 27

—
19. Աղասի

—
Ախտը. XII. 27

20. Եղիա

—
Բաթում 92. 1. 8.

21. Զավրյանց

—
I. 12

22. Օր. Օվսանյա Գ.

—
Դերբենդ I. 27

23. Գրիգոր վ.

Ստադա 4 և. II. 28,

Բաժանե՛ք զազրութիւնն՝ Թերթի հետ:

Կողբ, 27, I

24. Սիմեոն Ղլաճկան

III. 17

Ստադա 10 ոտբլի

Բարութ. I. 27

25. Սիմեոն Զ.

92 II. 4

26. Գարեղին

27. Արամին՝ զարձկով

28.

8 օր.

92, II. 26

29. Մելքսնին

Ստ. IV 16—3 և.

V—4 և.

14 օր.

Էջմ. III. 18

30. Տիգրան Սարկ.

Աղեքս. III. 18

31. Աղեքս. Ղասաբկան

Արդինա III. 18

32. Հակովբ Ղլաճկան

Ֆիլիսդ—10

13. Բանաստեղծութիւն մեջ բովանդակութիւնն է աշխարհայեցողութիւնը. Ուրիշ կողմից Досвѣдомовъ, Белинскій.

14 [Բանաստեղծին պատկանում է] Բանաստեղծինը միայն ձևն է, թե նա ինչպիսի է արտահայտել, իսկ բովանդակութիւնը նրա ժողովրդի կյանքը և պատմութիւնն է:

Բանաստեղծությունը՝ լի բովանդակությամբ, միշտ արծարծվում է, առաջ է դնում, իսկ անբովանդակ բանաստեղծությունը միշտ կանգնած է միևնույն տեղը, երգում է միևնույն բանը, միևնույն ձայնով: Սկզբից, զույցն, աղճուկ հանի, բալց, հրբ նրան կրնտեւանան, էլ չեն կարգաւ, ալլ միայն կգովեն անպաւման, առանց հիմբի:

Ոչ թե ցնորական-զաղափարական, ալլ իրական-զաղափարական ուղղություն:

Բալց ի՞նչ է ցնորքը. ո՞չ ապաքեն ապագա իրականություն:

Ոգևորությունը հոգեկան պայծառ տեսողական դրություն <է,> կարճ, ամփոփ, բալց խոր թափանցողությամբ կյանքի զաղանիքներին մեջ:

Մ Ո Ց Ա Տ Ե Տ Ր № 5(4)

1 Москва.

Страстной бульвар.

Ново—Екатеринская больница,

врачу Тиграняну.

2 (Հանցանք գործիր համոզելու համար)

Մեղքը մեղք չէ, երբ որ ծածուկ է,

ինչպես միտքը առանց իրագործելու:

3 Ինչպես գիշատիչ ուրուրն երկնքում խոչանում է՝ վախեցնելով թռչնին լուր սավերով...

4 Մի փշացնիլ՝ ինչ որ չի կարելի ուղղել:

5 Դու երևում ես ոչ աչն, ինչ որ պետք է լինես, և պետք է լինես ոչ աչն, ինչ որ երևում ես: Թագավորն, ինչպես և Աստված, պետք է իրան զսպի:

6 Քսան համբույրը ես մեկի մեջ կտամ, կթափեմ:

7 Ծաղկյա շղթաներով կապած թանկազին սիրելիի մահը մեր աչքում ձգում է կյանքի նշանակությունը:

8 Լիրը հրադանից մի մարդ է վախենում, [կոտրած] դատարկ հրադանից՝ երկուսը (մեկը տերը, մեկ էլ դիմացինը):

9 Ներսեն ասում էր. Երանի բուրբ մաքրկությունը մի դուրս ունենար, որ մի հարվածով թոցնի, մի անդամից սպանի:

Իսկ Բալբոնը. Երանի բուրբ կանաչը մի վարդագույն բերան ռենհալին, որ կարողանայի մի անդամից համբուրել՝ հարավից-հյուսիս, արեւելից-արեւմուտք, բուրբ կանանց միասին:

10 Բոլորը բոլորի դեմ:

- 11 Ես կարծեցի ալն վերջին զարկն է իմ սրախ:
- 12 Այժմ համբերող լինենք և երկաթամիտ՝ դու բռ փափագներիդ,
ես իմ բանտի մեջ:
- 13 Նա որպես
Մի ղեղեցիկ հնչումն սիրալին խոսքի,
[Մի անուշ բուրմունք վարդի]
Թարմ վարդի մի կտոր բուրմունք,
Աստղի մի ճաճանջ:
- 14 Դու էնպես մարդ ես, որ անձրև ես պստնում ամեն տեղ լիաց-
նում հովից:
- 15 Արեւ ա իրա ձեռքովը, թող լաց բլի իր աչքերովը:
- 16 Կենացները բազմաբանում է (Ս/Սու) գինին:
- 17 Ամեն թռչուն էլ որ թռչի, ոչինչ չկա, միայն լորի թռչելն է զըժ-
վարը (ալսինք՝ նրան թռչելիս խփում են):
- 18 Նորա հառաչանքին ոչ մի կուրծք արձագանք չավեց:
- 19 Ափսոսանքը՝ էլ ես չի բերելու:
- 20 Բուլբուլ լուսին՝ բո մթին գահից...
- 21 Ով է տանջվում, ով է տնքում կես գիշերին. մարդասպան է, թե
սիրահար <1 անընթաց> ալդու մթնում:
- 22 [Գիշերը] Երկինքը պարզարված էր յուր գիշերային բոլոր փառ-
քերով:
- 23 Այն խաբուկը՝ 200 տարի առաջ վառած, սիրտս ալրում է:
ժամանակը սառնացել ա:
Երջանիկ օրերին կավեկանան երջանիկ գիշերներ:
Իմ մտքերս վշտերիս (կրքերիս) ծառաներն են, սպասավորներն
են, սարուկներն են:
- 24 Միծաղելով թողինք Օձուն, վա՛յ,
Սերգոն ծեծեց Գիքո բիձուն, վա՛յ,
Ճանապարհ
Զբոսով, զբոսով
[Չարչարվելով] հասանք Օձուն

Շատ [անիծեց] շարժարեց Սասն դեգուն
 Երբ լուսացաւ առավոտը, վա՛յ
 Գացինք տեսանք այն զավոդը, վա՛յ
 Զավոդիցը [լավն էր] [շատ] լավ համա, վա՛յ
 [Տեսանք սիրուն] <1 անընթ>
 Խելքս զնայ և հիմարացա, վա՛յ

Կուզեիր

Տնքանքալով թողինք հանքը,
 Ճամփա ընկանք դեպի վանքը,
 Պատահեցան ճամփի կեսին
 Իշխանուհիք քթոցն ուտին:
 Իշխանուհի, ուտի՞ր դամբլից
 Մի երկուսը <ու> զարկիր ինձ:
 Իշխանուհին լուռ անց կացավ,
 Մեր խնդիրը զուր անց կացավ,
 Զսուով հասանք քարի* գլուխը,
 Երեկցավ վանքի ծուխը:

25 Օտալ սրձակի (աքաղաղ) նման կատարիցը վեր չեա դալիս (շատ
 եւ տեսնում):

26 Որ Լուսւ արեր շտեմէի

27 Հենց արա (էդ ցավի, անդունդի) ավաղը չգտնես (հաստակը
 չհասնես):

Եւ բարեկամացա մահի հետ, նրա մոտ ես այժմ իմ <1 ան-
 րնթ> են:

28 Զարթնեցրեք, կենդանացրեք այդ ինքնասպանին, թող յուր հո-
 գու անդունդից դուրս բերի յուր ցավը, շափենք իմինի հետ, տեսնենք
 ո՞րն է մեծ:

29 Նա վաղուց-վաղուց էր մեռնում յուր էջերում:

30 Ուզունլարցոց կոտրած թաղը.
 Լեզգի Պեռոն Արզվեցի
 [Պրանանց Գիքորը] Պրանը <1 անընթ> Հաղպատ
 Ճոճկանեցի Խուզին.
 Գլուզուբաղցի Դոնդուզ Դավոն
 Շոողնեցի Վերան քլոխվեն
 Սանահնեցի Արութինը (ձի)՝

* կա հակ՝ ձորի

31 Եվ ահա աշխտեղ, ուր երկիրնքն ու անասունն են, ժայռերն ամհ-
հի, և ուր զազաններն ու հողմերն են շարժում, ես պատահեցի իմ մու-
սայիս: Վաշխեի էր նրա երգն, ես:

32 Ամեն օր նոր այբիներ են սղբում:

Ձեր հայրացուները գինվորներ կտակդեն

Այս խոսքերը կարելի է անպատշաճ արտասանել, ոչ թե մարդ-
կանց մոտ (մեղք են):

33 Օրիորդը [զանդատը]

Գնացել են քեֆ անելու մայիսի 7-ին. մեկն է տխուր. երեկոյան
մութն ընկավ. օրիորդը հանգատվում է հողու դատարկությանից, ես:
Պարոնը մխիթարում է, որ այդ կանցնի, ես, կարեկցում է և հետևան-
քը օր<իորդը> սիրահարվում է:

34 Հայոց մամուլի առաջնորդներն

(տռաջ կանգնածին)

Ով իմ արեր կարի, օխար խախալ ցավս առնի:

35 Սատանա-մատանա, [գետնի] տակին մի բան եմ դրել, գտիր,
կեսը ինձ, կեսը քեզ:

36 Նորա երգերը քաղցր են մեղրի պես և հավերժաճարսի գլուխիչ
ձայնի նման:

37 Мигацминдский переулоч № 1

г. Сараджева

38 Իմ զորանչի քիթը քոր է գալիս [և]. բան են բերում կամ մե-
ռել է պատահում (երբեմն ֆայշիվանում է):

Տերտերի բարկացած ժամանակը—գուշակություններ են անում,
երբ ուղիղ է դուս գալիս, պետք է մի բան առնի պարզե:

39 Պոսշյանի հորելյանը (35)

Սասունի կոտորածը և Բարեգործական ընկ. նախագահի աչքերը:

Հովնանյանի աչքերը բռնացան, իսկ Սասուն կոտորեցին: Բռ-
լորն իմ բախտիցն է:

40 Ասում է՝ որ շատ սախպեցի, նա էլ շատ մերժեց, բանն էնտեղ
հասավ, որ էլ չէր ընդունում: Մի օր էլ գնացի, դռան դիմացն էնքան
ման եկա, տեսա եկավ, մտավ ներս: Գնացի, զանգը տվի, ասի՝ պա-
րոնին ասա, ուզում եմ տեսնեմ: Գնաց եկավ, թե՛ ասում է տանը չի:
Ասեցի՝ նոր եկավ, ես տեսա: Գնաց եկավ, թե՛ չի ընդունում:

Սպասեցի, դուրս չեկավ. էնքան աչքով պահեցի, դուրս եկավ,
գնաց: Գնացի ետեից, մտավ Մատուրովի մագաղինը: Մտա՝ տեսնեմ
մի երկուսի հետ: Կանգնած խոսում է, որ ինձ տեսավ, երեսը շրջեց,
ասացի.

— Ի՞նչ ես երեսդ շուր տալիս, դրանով պրծնիլ չես...

- 41 Սրգվեցի լեզվի Պեարոսը
 Օձնեցի Զիլավը
 Ճոճկանեցի Խուդին
 Գյուլուբաղցի Դոնդուզ Դավան
 Շնողնեցի Վերան քյոխվին
 Օձնեցի Աբովենց Սափարը¹:
- 42 Ա՛յ գյուղալ, սան հարալըսան,
 Գյուրջիսաւանըն մարալըսան,
 Գյուռնա չիմա, սարալըսան,
 Ման յարա զոնախ գետաջամ,
 Բիլմերամ հավախ գետաջամ,
 Օլաքի սարահ գետաջամ,
 Ֆայտոնա բինիբ գետաջամ,
 Բալզունա չըխըբ գետաջամ*:
- 43 Քյորօղլինըն բիր աթը վար ալափաշա,
 Մաջալ վերմեզ Դռաթ զաշա,
 Օզի քհահլանտըր, տիլի հաշա,
 Քիմ Գիզիրօղլի Մուստաֆա բեզ,
 Օզի բիր խանօղլի ին-բիր բեզ
 Շահըն թավլասնա գորտմ հիզընը
 Օփեյիտ յանաղեմի սադաֆ գյոզունը
 Սամանա չիսարտի <1 անընթ> թողնը:
 Քյորօղլինըն բիր աթն վար գոշանտուր,

* Ո՛վ գեղեցկուհի, որտեղացի՞ ես,
 Գյուրջստանի մարալն <երից> հո,
 Արևին դուրս մի դա, կսեանառ (կզհնեռ):
 Ես յարիս հյուր եմ գալու,
 Զգիտեմ, երբ եմ դալու,
 Գուցե, առավոտն եմ դալու,
 Կառք նստելով եմ դալու,
 Պատշգամբ դուրս գալով եմ դալու:

Յարգի տաղ բիր պեջադա աշանատուր,
Անդ իջարամ մանմ տարմ Ռուշանտուր
Վալլահ-բիլլահ ման Քյորօղլի տելիլամ*:

- 44 Հե՛յ աշալար, հե՛յ դադիլար,
Հե՛յ իդիլ լալիլ օլմասն,
Ախմեյեյան, ջանմ իշան
Նամարդա մուհլաջ օլմասն:
Ղոշուն շխտի դորթ քեշադան
Հե՛յ փարբմ էլիս բազ փաշադան:
<Լ աևրևր.> չըխտի մեշադան
Ասլան դա լալիլ օլմասն**:

- 45 Միրուր կապեր կանա Մոսես,
Քարոզ կապեր հանա քոսես:

- 46 Այար Գիրո—մայար Գիրո,
Երկու շահու հայ առ, Գիրո
Յոմցոմ պուրեր նու իդիլի,

* Քյորօղլին մի ձի ունի արադավազ,
Զի թողնի Ղաթթը փախչի,
Ինքը փահլեան է, լեզուն երկսայր,
Ո՞վ է Դիլրօղլի Մուստաֆա բեզը:

Ինքը մի խանի ադա, մի բեդ,
Շահի հանդում աեսա իրեն,
Համբուրեմ ալար, սադաֆ աչրերը,
Երկինք բարձրացրեց <Լ աևրևր.> փոշին:

Քյորօղլին մի ձի ունի արադավազ,
Ճեղքեց սարը մի զիշերում, թռավ անցավ,
Երգվում էմ, իմ անունը Ռուշան է,
Ասավաժ վկա հս Քյորօղլին չեմ:

** Հե՛յ ադաներ, հե՛յ դատավարներ,
Իդիլը երբեք մենակ չմնա.
Միսս ուտողը, աբշունա խմողը
Տմարդի հույսին չմնա:

Զորքը դուրս եկավ չորս կողմից,
Բոլորովին վախ չունեմ բեզերից, փաշայից:
<Լ աևրևր.> դուրս եկավ անտառից
Ասլուծն էլ մենակ չմնա:

Սիպտա ֆխած հաց առ, Գիքո,
Ես քեզ ասի զնա կումիս,
Ինչ է ցոցո ցացար Գիքո

Մանգլիսի նիկոլ

- 47 Ինչ եմ անում սովորյալը՝
Հեռու գնա խրիդ անի,
Լավ է, կերթամ ես շոբանի,
Գուդուկ ածի, ինձ պար ածի:

Տիկ. Բարխուդարյանց

- 48 Այս տողերը գուցե ջնջվեն,
Դուցե, կորչի հուշագիրը,
Բայց ինձ համար դրանք ցավ չեն,
Ոչ էլ այդ է իմ խնդիրը:

Ես քեզանից ուրիշ անանց
Մի հիշատակ եմ խնդրում՝
Թո՛ղ կենդանի մնամ պահված
Մտքիդ տպված հուշագրում:

Որպես անկեղծ մի բարեկամ,
Իր կարող էր այդ խնդրել,
Որ խոսքերից հազար անգամ
Ավելի է քեզ սիրեի՞:

94 VI/2

- 49 Զուգակցեր ի մի, հոգուս տենչանքներ,
Որպես երկու տարբեր տանջանքներ.
Ես չեմ կարող բաժանվել ձեզնից
Ինչո՞ւ եք ուզում սիրտս պատառել:
Ո՛հ, նա ցավում է այնպես <1 անրևր.>
Ես ձեզ ուզում եմ միասին դրկել:

- 50 Փաթմա խանում, ձերը տար, մերը բեր—սատանին:

- 51 Մի բան կա ավելի վատ, քան ուղղակի բարբարոսությունը, այդ
կեղծ լուսավորությունն է:

Պ. Վերոն

- 52 94, VII 15, ժ. 5

Ահա սարերը դարձյալ երևացին: Դարձյալ սկսեցին իրանց հին խոսակցությունը, հին զրույցները ինձ հետ, իմ սրտի հետ:

Ուրեմն, էս էլ էմ շատ բան կորցրել:

53 Ո՛հ, եթե աստղեր, դուք էլ
Իմ սրտիս նման ձգտում եք դեպի
Խզճում եմ ես Ձեզ,
Որբան դժբախտ եք, որբան ինձ նման:

54 Բաղդասար քեռին.
Սամիթը դիր բարձի տակ, երևիտան չի վախիլ կամ սիրահարվիլ:
Նարդոս, քրքում—նույնպես բարձի մեջ էին զնում հին մեծերի:
Հոպոպի թեն ու տակի շանեն—սիրու համար:
Ասելու համար դիր են անում, գրում կատվի և մկան արյունով:
Դարձյալ տեսիլս համար գալլի աչքի յուզը քսել (առանց աչքը
բարբելու գրել):

55 Բացի թաղավորից և դահաժառանգից մյուս Արշակունիք պիտի
քնակեին Հաշտեանք: Այս Վաղարշակ<ը> սահմանեց, իսկ Արտա-
վազդ Բ և Տիրան Ա Հաշտեանքին միացրին և Աղիովիտ և Առբերան:

55 Հին մեծերը իրանց բարձի մեջ զնում էին զանազան խոտեր և
ծաղիկներ թե՛ հոտի և թե՛ կախարդական զորություն, նշանակության
համար:

(տեսնել Ֆեստեր—«Հանդես ամսօրյա» կամ «Բաղմավեպ»)

58 Հին վաճ<առականները>
Քարը զնում էին ականջում, աչքում քնում, որ գիշերը քունները
չտանի, որ առավոտյան գնան գնեն ապրանքը իրանց քնկերներից
առաջ:

59 Քարնջեցի Մացոն
Գյուլաբարակցի Բաղալը:

60 Հասան խանի տարին ուզունլարցի մեկ իշխան մարդ (Մոսանց
Վարդանը) գերի տարված, ծախում են մի իշի: Իշատերը ծախելուց հե-
տո ուզում է փախանը վերցնել, թե՛ իշին զոռով արժի, փախանը չարժի:
Գերին գլխին խփելով բացականչում է.

— Հողը գլխիդ, ուզունլարա առաջին իշխան—քեզ [զնում են]
ծախում են մեկ իշով, փախանն էլ ավել են համարում:

61 Դամշկուտեցիք պայման են կապում ղրողչու հետ—[թե] ով որ
ղրողչուն ծեծի, 25 մ. շարափ տա, գրելու փոխանակ, գրում են՝ ով
ծեծի, Կոստանցոնց Կարապետը 25 մ. շարափ տա:

62 Աստված կյանք տա էն վարդին, որ բուլբուլին տեսնելիս կբացվի,

Աստված կյանք տա էն բուլբուլին, որ վարդին չի մոռանալ...

63 Մի թուրքի հարցրին, թե նամազ չե՞ս արել, թե՛ մի գիշեր գնում էի զոդության, ոտս քարովը դիպավ, երեսս՝ գետնովը, նամազ չէր, բա՞ս ինչ էր:

64 28 VIII, 94, Լոռու բերդում

Տխուր ավերակներ

Ինչպես սե մտքեր դեռահաս սրտում, ի՞նչ եք սկսեցնում զվարճությունը, զեղեցկությունը այս շքնաղ վայրերի: Ի՞նչ եք ուզում ասել, որ մենք էլ ունենք վախճան, հա՞, բայց մինչև գերեզմանը մենք <1 անընթ>:

65 Մի լուրցի ձեռքին մի ազնավ էր տանում.

— էդ ի՞նչ ա, բիձա...

— Ազնավ ա:

— էդ ո՞ր ես տանում:

— Ասում են՝ 900 տարի ապրում ա, տանում եմ փորձեմ, տեսնեմ զրուտա ա, թե չէ:

66 265

Մարդը նման է ընդհանուր իրական աշխարհի.

Ներքին զգայարանքն իբր զուր հրեշտակաց մեծի Ասածո:

Գլուխն իբր հրեղին կամարն:

Կուրծքն՝ աստղալի կամարն:

Որովայնն ջրահող երկիրն:

67 Իշխողը և տիրողը աւուր տունջեան և գիշերոյ:

Լուսաբերն—որեւ Արտեմեայ ձայնի, ցուրտ և դեձ բարեխառնօրեն իշխում է սերմանց և ցանկութեանց, համոց, հոտոց, շոշափմանց, կաշաշութեան և սպիտակութեան:

Լուսնբազն—(Ֆալկաոն) պայծառ, բարեխառն, միջակ, խոնավ և չերմ. տիրէ արեան, շնչոց, երիտասարդութեան թոքին, կողից, անուշութեան և կարմրութեան: Բարեկամ Երեւելին, Արեգակն, Լուսաբերին և Լուսնոյն, թշնամի Հրատին:

Նրեակն—արձնադոյն, յոյժ ցուրտ և միջակօրեն շոր: Տիրէ հողայնոց, փայծեղաց, սսկերաց, ծերութեան, աշնան եղանակին, թանձրեաց: Թշնամի Հրատին և Լուսաբերին, բարեկամ է <ուսն> թագին, Արե-

գակին և Լուսնոյն: Եթէ իշխէ, պատճառէ դժնեայ ցրտութիւն, թանձրութիւն ամպոց, հողմահարութիւն, ակեղծութիւն ծովու, մառախուղ են:

Նրաւն—կարմրաշող, ջերմ և չոր: Բարեկամ միայն Լուսաբերին: Երբ տիրէ, պատճառէ ջերմ քամիս, փայլակունս, կաշմակս կատաղութիւն ակեաց, ցամաքութիւն ջրոց, խորշակահարութիւն են:

Փայլածուն—ընդ բարեացն բարի և ընդ վատթարացն վատթար: Իշխէ փոփոխմանց ոտոցն մարմնոյն հիշողութեան, երեակայութեան, լեզուի, կոկորդի, ջրից: Բարեկամ Երեակին, Լուսնթագին, Լուսաբերին, թշնամի Արեգական և Լուսնոյն: Ի ծագիլն առաւոտուն, ջուրք և յաներեւութիւնսն նուազին: Եթէ իշխէ—յամպ զորոտս և կայծակունս:

Լուսինն—ցուրտ, խոնաւ, ջրային, զիշերային, իզական, չարահար: Իշխէ մաղասին, բլղին, կզակին, ձախ աշացն, փոքրափորին և այլ տամուկ և ցուրտ իրաց: Բարեկամ Երեակին, Լուսաբերին, Լուսնթագին, թշնամի Հրատին, Փայլածուն և Արեգական: Հաճէր մինչ 15 աճեն էութիւնք ի ծառս, բուսսս վերանայ, ուռի, և փքանայ ծովն: Սրանք ունեն իրանց աթոռը, աունը, ուր հզօր են և իշխող: Ոչինչ է կարծիքն, թէ տաավորն ծնանի ի վեր քան զԼուսնականն երկինք:

Տաւլորն—մահ մեծամեծաց, կռիւ և խռովութիւն յարքունիս, զիներհակի օրինաց բնութեան:

Լուսնթագն յետաքայլ և վատաբաղտ Յերեակէն, է նշան, թե թաղաւորն պատժիցէ զվր սպասաւորսն, լինելոց են մեծամեծ պատերազմունք, զի Լուսնթագն գտանի Լուսնթագ>ում տան երկնից:

Լուսնթագն գտանի ընդ տունն վիշապին, Արեգակն՝ գտանի Լուսնթագ>ում տան երկնից նշան է, թէ թաղաւորք ունիցին զնեղութիւնս, քնտանիքն զանազան խորհուրդս ընդգլխակայութեան ընդ թաղաւորի:

Իշխող տարւոյն Փայլածուն գտանի ի միջի երկնից, ի տան Լուսնթագին, որ է ձուկն յիրում բարձրութեան և յուրում առաջնում հայեցողութեան:

Լուսնթագն յառաջնում տան երկնից՝ նշան է եղիցին սպանութիւնք ի թաղաւորս և յօգնեցութիւնս:

Արեգակն—Լուսնթագ>ում տան կտրան ընդ զուխ վիշապին ցուցանէ, թէ երեին նոր թաղաւորք, որք բռնութեամբ կամեցին իշխել և տիրել այլոց տերութեան: Լուսաբերն և Փայլածուն վատաբաղտք կիզեցիս:

68 Սգում են Մաժանի վրա. վա՛յ քո արեին: Սաթինիկն ընդհատում է. բացականչելով՝ Մաժան հե՛լ...⁴

69 Պոռշյանի գրքեր տարածելը:

Թեմական տեսուչ էի. ամեն գյուղերը գնալով՝ լցնում էի խուր-
ջինս ու դնում: Ամեն վիճակում պետք է ուղեկցեին գործակալները
մինչև հանձնելին մյուս գործակալին:

— Է՛հ, տերտեր, էս 30-ը քեզ:

— Կա՛մ, աղա:

Գնում ենք վեր գալիս: Կանչում է կարգացուցներին՝ տերտեր, տի-
բացու, վարժապետ:

— Էս աղի գրածն ա, օրհնյալ լինեք, մի մանեթը հանիր:

Փողերը հավաքում ա: Ես էլ իբրև բանից խաբար չեմ: Իրիկունը
գալիս ենք տուն: Հաշվում, տալիս ա:

Շարունակ քարոզում էր թողնել գրական ասպարեզը: Մի հացի
ճամփա գտնել: Լակոտները հաց են ուզում [(է՛հ թե չի)] (...Ասա մի
հառաջարկ: էլ կգրեմ իրան անտոնով, կգովեմ, դիրքն իրան անվանը
կնվիրեմ... Թե չի տալ խու, իրան հերն անիծած): Այսպես էր ասում
ամեն մեկի մոտ ինձ միջնորդ զյեղիս, որ իրան «Հուշիկները» ապեն
(Վարդազարյանցին, Պառավլանցին, Զառեթյանցին):

70 Զուռնաչի Սաբանի անցքը Բաշապարանում. վարդապետը մա-
րագում:

71 Հավ ծախողը. թե զլուխս թառումը չէր ըլիլ, նա դժար ինձ կղըտ-
ներ:

72 Մարդը կնոջը սովորցնում է խանչալով, իբրև թե, էդ դնացողը և
իրեն սիրեկանը...

73 Ժամանակի և տարածության մասին.

Թե նյութեր շատ ևս ուղարկելու, մի խմբ<ազդական> զամբյուղ
բռնեմք:

74 Շուլավիրցիք մի թուրքի խաբել են, թե մի 50 կատու բեր, ամեն
մեկն 10 շահով վեր կառնենք: Նա էլ չորս քթոց լցրել է բերել:

75 Միծեանակի պատմությունը. որ ճուտերը ծխից խեղդվելով ցած
են ընկել, կոտորն տարել է, մալրն ընկել է հոտից և վերջը գնացել
ծառի վրա սաստիկ:

76 Շիրվան. դրում եմ, հետո բառարանը դնում առաջիս, լավ,
բաղդրահնչուն բառեր ջոկում, փոխարինում ուրիշ բառերի:

77 Վարդազարյանի կանխիկ 94 թ. <1 աճրճր.> տարած փողի հա-
մար—10000 ռ. փող ունի, ինձ 25 մանեթ է ուղարկում (25 էլ առաջ էի
ստացել), իսկ Վ.-ի մոտ մնացել էր 5 ռ.:

78 Շալավեր, եկեղեցում քահանան մենակ է. երկու եկած ժողովականները գնում են փոխ ասելու: Մեկը՝ բարձր, մյուսը՝ ցածր: Մեկը սխալվում է, սկսում են ծիծաղել: Տերտերն էլ է սկսում ծիծաղել: Պատավը, որ ներկա է լինում, մոտենում է փոխասացներին.

— Ի՛հ, ա՛յ շներ, դուք շուն-շուն, մեր տերտերին էլ շնացրիք:

79 Մի վայրենի էլ (զերբ) կա, ո՛չ պոչ ունի, ո՛չ մի զենք, կծեկ են. բայց ամենից շատ է ապրում և ամենից էլ շատ է, որովհետև ինչ որ վտանգավոր բան է տեսնում, փախչում է, էլ նրանց <1 աճրճր>:

80 Մեր խերը (լավությունը—բարությունը) մենք փողով ծախում չենք:

81 Տան վերին հարկը ավազակները դատարկում են, գալիս ներքև, ուռումբիք տեսնում, խմում և երգում Մրավալժամի*: Տանտերը ձայնից վարթնում է, գալիս տեսնում՝ երգում են Մրավալժամի, ինքն էլ երգում է՝ շնորհակալ եմ, են:

82 Կռիվը սկսում է երկու ծայրից բաղաբի: Արգամբ պարսպի վրայից տեղեկություններ է ուզում և հրամաններ տալիս: Ինքը մնում է քնկնող կողմին օդնության զնալու, վերջին վտանգին հասնելու:

— Ո՞ր կողմն են երևում:

Թագաժառանգը.

— Այս կողմի զորքի առաջին կարգերում է ծածանվում զորշը:

— Ես այս կողմի համար կմնամ:

Դուռը ճռնչում է: Նա սուրը ճռճելով իջնում է. մյուս կողմից քաղաքը հրդեհվում է: Արգամբ ետ է մղում, կրկին ետ մղվում...⁵

83 Երկու քուռակ ու մի էշ արտումն արածում էին: Զուռակնեղը խաղում էին:

Մեծը՝

— Ընչի՞ եք խաղում:

Փոքրերը՝

— Որ դու իմանաս, դու էլ կխաղաս, մեր փալան կարողը մեռել ա:

Մեծը՝

— Հողը ձեր գլխին, դուք ալսուհետև տեսեք ինչ կլլի, մեզ հարմար փալան կարողը մեռել ա, հմի կամ մեզ ակլոր կբարձեն, կամ էնպիսի անհարմար փալան կկարեն, որ մեջքներս խարաբի:

* Վրացական երգ է:

Ստ. <2 անբնր.>:

Դարձյալ նույն ձայնը
 Եւ նույն հայացքը, ժիր աշխույժ աչքեր,
 Խոսում են սրտիս հավանածի հետ:
 Հիշեցնում <1 անբնթ.> անցյալ օրերի:

Կապուտակ ձին հեծիր եմ,
 Արազին մոտեցեր եմ,
 Արազ, ինձ մեկ ճամփա տուր,
 Մասիսին կարոտցեր եմ:

17, 94 VII

На Давидовском горе
 Пили мы шампанский.
 Целый день кричал ура
 Наш народ армянский.

Если хочешь торговать,
 Нужно арифметики.
 Хорошо торгуется
 И мой брату Аветики.

Из бараннины шашлике
 На [сковороде] шампурах грелся
 И прятным запахом
 Сало наш вертелся.

Ճապաղ—տարածումն, ցրվումն
 Ճապաղաջուր—այն տեղը, ուր ջուրը կտարածվի:
 Ճամարտակ—մեծաբան, առաջ նետվել:
 Ճառազլուխ—ճառին—բանի զլուխը
 Ճարմանդ—օղակ—շափռաստ
 Ճարտուկ—ճերմակ, բծավոր ձի
 Ճեպելի—կարեւոր, շտապողական
 Ճիմ—սանձ
 Ճոկան—դավադան (զլխավոր)
 մալիլ—տրորել, մաշել
 շաղ արած—քոթոթ արած
 քոնձրակ*—մատածուժ
 ձեռնադալիր

* Ուղտի ձագ

Թիբի սովոր շան նման համով ու կամով ըլի—մարդով,
մարդամիջով

83 91 VIII 2, խարդանեցին.

Բարկացած.—Աղչի, աղչի, շորերս տուր, գնում եմ քարիցն ընկնեմ:

89 Շիրակեցի տիրացուն 300 ու է տալիս ձեռնադրվելու համար և երբ առաջին երկուսն բերում են մկրտելու, 300 ու է պահանջում, թե՛ ինչո՞ւ.

— Բայ ինչո՞ւ ինձ մկրտելիս 300 ու առան:

90 Տերտերը.

— Աղա, էդ շան տղերքը 5 շահու խունկ չեն ծախում, 10 շահու թսում են:

91 Տեր Սարգիսը.

— Ախպեր, գնացի Թիֆ<լիս>, մի քանի պատարագ արի՛ պատ-
ժեցին, բռնեցին (իրավունք չունի), տո քյոփողլիք...

— Պսակ (չկա) եմ անում՝ բռնում եք, պատարագ եմ անում՝ բռ-
նում եք, բա էլ ընչի՞ համար եք ձեռնադրել:

92 Ղազարեցի երկուսը մտնում են բաղը: Մեկը ձեն ա տալի.

— Ա, Վրթեան, քե մատաղ, մրսում եմ, բաղի դուռը հտ արա:

93 Տերտերի «այցոն»:

94 Գրիշիկեն պատ էր շինել Շնող.

— Ուստա,—ասին,—արի էս քշեր բու շինած պատի տակին քնիր, առավոտը փողդ տանք: Զհամաձայնվեց, ոչ էլ փողն առավ:

95 — Կաց հլա,—որ ասում ենք՝ մի քիչ պարսպ մնամ, ասել պտիս դուռը բաց ու խուփ արա էլի:

96 82 թ. 15 ու. պարտք արավ Գրիշիկեն Հեփոլից, 89-ին 10 մ. տվուց, մեկ էլ մի խալիչա, իսկ 91 թ. տղեն կես տարի նոքար տվուց, մի ամիս էլ ինքը պատ դրուց, իսկ 93 թ. 120 մ. ամբողջ տունը վեր-
դրեց:

97 Պոռչյանցն ինքն էր կարում յուր ամբողջ տան կարը՝ կոշիկները, կրկնակոշիկները կարկատում, ևն:

98 Եղանանց Գիբուլի կիներ քոչնա Սիմոնին թե՛

— Սիմոն ջան, երեկ գիշերս գելը 5 ոչխար ա կերել:

— Ի՞նչ կտաս, որ սպանեմ:

— Երենկի երեկ էիր ասել, Սիմոն ջան, ինչ որ գիշերս գելը կեբեկ
ա, քեզ կտի:

99 Հորարթեյի քոռ Մկսն միշտ գնում է Տորմակ, տեր Վարդանանց
Սաքոյի տունը, գիշերները հաղլ ասում: Սաքոն ասում ա՝ ճրագ լիս
շունենք, էլ դալ մի հաղլ ասիլ: Հետևյալ օրը ճրագ ա տանում հետը թե՛
ախպեր, համ ճրագը՝ կբերեմ, համ հաղլ կասեմ:

100 Կրնտոն մեկի գրպանը կտրում է ու փախչելով բղավում՝
держн. держн:

101 Զալին սաղ հաց չէր ուտում, կտոր հացերն էր ուզում վերջաց-
նել: Հարսներն ստիպված սաղ հացերը կտոր-կտոր էին անում, այն-
պես առաջը բերում:

102 Ամբողջ օրը Զալին փորն ուռած էր լինում. տանը շատ երեխա-
ներ կային, ջուր էին խմում, թասը կիսատ վեր գնում: Որպեսզի մնա-
ցած ջուրը դուր չփչանա, Զալին խմում էր բոլոր թասերինը ակամա:

103 Զալին մի խորջին բան պետք է բերեր. որպեսզի ձիուն նեղու-
թյուն չլի, ինքը խորջինը շալակն էր ձիուն հատում:

104 Մի թուրքի հովիվ հարցնում է մյուսին.

— էս որտեղ ջաղաց եմ տեսնում, ջրի կողքին է շինած, ինչի՞ցն ա.

— Բոս ջաղացականը որտեղից պտի ջուր խմիլ:

105 Նա լավ ու վատ մարդը որոշում էր հրանով, թե իրան ինչպե՞ս
են պատվել:

106 Շամախեցին թատրոն է գնում «Համլետի» ներկայացմանը:

— Հը, ի՞նչ տեսար թատրոնում:

— Ախպեր, բարձրացրին-ցածրացրին, բարձրացրին-ցածրացրին,
մին ալ...

107 Տեր-Դավթյանը Շիլլերի «Ավաղակներում» քահանայի դերում
հանդիմանում է ավաղակներին, 91 թ.

— Դուք դողեր, դուք ավաղակներ, դուք ջիբկիրներ, դուք ռադբոյ-
նիկներ, մաշեննիկներ:

108 Պետրոսյանին պիտի Ավալյանը սպաներ դերի մեջ: Մոռացավ
սպանելու, բայց նա յուր ժամանակին ընկավ:

— Մեռի՛ր, անպիտան,—նոր վերեկից խփելով դռաց Ավալյանը:

109 Չմշկյանը «Վարդան» ներկայացնելու ժամանակ մեռնելիս առաջինում է նշեցնել ժամանակից առաջ դալիս է ողբալով.

— Վարդա՛ն, իմ Վարդա՛ն...

Վարդանն էլ ձայն է տալիս.

— Ո՛վ դու եղիշե, ժամ չի ներս գալու, ժամ է դուրս գնալու, ապա ներս գալու:

110 Պետրոսյանը 31 <թ.>, «Ավագակներ» խաղալիս՝ «Ո՛վ մարդիկ, մարդիկ» մոնոլոգն ասելիս Կարլ Մոսրի դերում, չէր կարողանում ասել «իմի ծնունդներ», այլ՝ իշի ծնունդներ:

111 Մեկը մյուսի զուխը քարում է քնած ժամանակ:

112 1894 թ. հունիսի 19, Բիֆ<լիս>. Լիկզ<եցական> ընտրությունների ժամանակ: Հրեշտակ<աց> Լիկզ<եցու> նախ. տեր Գարբիել Ջիվ.— գրում է Քեթևան:

— Տեր հայր, ես Քեթևան չեմ, Գեգեոն եմ (գերասան):

113 Ս. Նշանում անգրագետին սովորեցնում են անունները թեկնածուների. գոկտոր Ստեփանյան, Խարազյան են. դալիս է նախագահին ասում՝ գոկտոր Խորոզյան:

114 Բազգի բեռն մոտ մի մարդ է տանում Վարդան բիձեն, թե սրան փող տուր: Տալիս է, հետո չի վերադարձնում:

115 Ղարաբաղ մի Արամ ափու կար: Գալիս է դուքան պարծենալով թե՛

— Համա թակեցի հա՛:

Թե.— Ո՞ւմ թակեցիր:

— Երկու հոգի կար, շատ թակեցի:

— Բաս խի ա բերանդ արնած:

— Քարչ տվին, է՛:

116 Մուլա Նասրեդդինը դարձ է անում: Կինը զնամիշ է անում, թե քանի դարդ անի: Հանկարծ էտրից մեկը ձեն է տալիս թե՛ հարևանի էշը ցնդնեց, քուռակը պոչ չունի:

— Հը, [տեսար] իմացա՞ր, ասում եմ՝ ինչ ես չարդ անում: Հարևան ա, էշը ծնեի, քուռակը պոչ չունի, հիմի էգուց որ ցխումը մնա, ի՞նչից բռնեմ, որ դուրս քաշեմ:

117 Մուլա Նասրեդդինի ձին որ զոզանքում են.

— Բերեք, թե չէ ոնց որ իմ հերն արա՛վ, էնենց կանեմ:

118 Վայ մե, կլավի*:

119 — Խի՞ ծեծեցիր:

— Նա էլ իմ մատը կռտրեց:

— Ո՞ր մատդ:

Մատները ցույց է տալիս:

— Էս մատներիս մեկին տվուց, գիտեմ ոչ ոքն էր:

120 <Թումանյանի ձեռքով նկարած մարդ, տակը գրած>. տեք Մոսկուսը հտեից:

121 Դատավորի աչքերը կարճ են տեսնում: Նրան դատապարտեցին տաժանակիր աշխատանքի երկար ժամանակով: Նա սպանել էր յուր կնոջը միաջն նրա համար, որ նա մի հակառակ խոսք էր ասել: Այդ շնչին բանի համար մարդ սպանելը աշխրան ծանր էր, որ ոչ մի բանով չէր կարողանում արդարանալ մեղադրյալը:

Ես նրան պատահեցի, նա պատմեց դեպքեր:

Ուրեմն աշխտեղ, մի շնչին դեպքի վրա է կտրել համբերության թելը:

122 — Օ՛, Մարիամ, թեթեացել մի այս բոպեն, այս վիշտը: Ես պետք է սրա բոլոր ծանրությունը զգամ, հանցանք կլինի:

Օրինորդը հեծկառում էր, բառ չէր գտնում:

123 Դրախտը գնացող տերտերը.

124 Սուս, իմ տակին էլ վարդապետ կա:

125 Զինվորի գլուխը

126 Ավաղակների Մուսվաթամին

127 Հենց ամեն օր կաքավ ու կաբավ,

Բաս հենց ամեն օր Մարիամ ու Մարիամ:

128 Դադստանից փախած գերին ճանապարհին պատահում է կամուրջին՝ վրան հարթած մոխիր շաղ տված, որ փախչողն երեւա, թե որ կողմից է դնաղել: Կանգնում է, մտածում և ետ ու ետ դնալով անցնում, որպես թե հակառակ կողմից է եկել:

129 Երբ գնել են գերին, բերել տուն, օջախի առաջ նստած է, հանգից մյուս եղբայրը դալիս է, քացով տալիս.

— Էս ի՞նչ ա, որ առել եք:

— Դե ինչ որ ա, առածներս էս ա, մեղք ա, ի՞նչ ես խփում:

* վրաց. «վայ ինձ, քես»:

130 Մարցյա վերևի հովտում, ջրափին— ձախ՝ խաշի վրա.

«Կամառն Աստուծոյ ևս Մելիքս՝ Աղախինս մեծ Մաթճպանին, արարի զլէշատակ գիւաչս: Որք երկրպագէք, հիշեցէք»:

Սրա գիմաց, ջրի մյուս ափին.

«Ողորմութեամբ Ասածոյ, ևս Մամիկոնս թողի Զեղի VI Գոշ... ակն միջնորդութեամբ թաղ... ին ի հաստատուն պահողին, օրհնյալ Աստուած, ամեն»

131 Ժառանգի և ամուսնութեան համար *माण्डेष्ट* է լինում, և ներում են տուցանքներն ու պարտքերը ժողովրդի, և ահա ամուսնութեանից առաջ բոլորը ժողովում են, որ հետո բաշխեն՝ մանիֆեստ լինի:

132 Մեկի մահը մյուսին պահ է:

133 Բակկեն: Սոյի ժամանակ երեխաներին խաբելու համար քար են եփում: Վերջը երեխաները մի օր ասում են՝ Տեսեք եփե՞լ է, թե չէ: Հանում են, տեսնում բակլա: Նզունդի տեղն էլ գա:

134 Մեռելի վրա գունձը վեր գա:

135 Արաղ չտալ կովայուղն ստանալու <համար>, վարձատրութեանները սրտել աբարտար և շրջաբերականները ման ածելու

136 Ժամանակի և տարածության մասին.

Անատոնները վերջացնելու դանդաղ շարժվածքը, ղրուլցը, հոգին-հասկացողությունը

137 — Խի՞ չես ուզում:

— Խի պաի:

138 Անուններով դեշակելով ավելի շաղ կլինի՝ Սարգի՞սը, թե՞ Գրիգորը, (Գրիգորը) ևն (94, 29 IV), և դեմքով՝ ում ի՞նչ անուն է սաղում:

139 Աշխարհքումն ինչ բան կա՝ սրտումս է, բոխշումս ինչ կա՝ հաղիս:

140 — Ղարբան ըլիմ Խոջա լուսինն, հենց էր մի թափուրիկ (տեփուր).

Սալմաստ լուսին էս ի՞նչ ա, հաստ, հաստ՝ խորին տա:

141 Հոռու բերդի դարպասի վրա.

<Այս բառերից հետո իր ձեռքով զծված հիերոգլիֆներ և հռոմեական քվեր>:

142 Է մեր <ջնջված> կնյազ <ջնջված> յուր ազգականների համար. երկու հոգի են՝ քույր ու եղբայր, և ասում են, եթե կարող եք եղբորը հաշ տվեք, իսկ քույրը ներքև, իրենց մոտ կհաշե: Մայրիկին հարցրու և իսկույն պատասխանիր, եթե կարելի է <ջնջված> մարդու ձեռքով, թե <ջնջված> տալ և ինչ <ջնջված> *:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 6 (2)

- 1 Կատարին—ջիճուկ խմել որքան կարող է:
 Խաղող (քաղցր)—ամեն օր 1 գր.-ից հեազհետև մինչև 12 գրը-վանքա: Սինդրիկի <1 անընթ.> 5 հատ 1 բժ. <1 անընթ.> եփել կատարի դեմ:
- 2 92 թ. «Հանդես [գրական] ամսօրյա»:
 Արտավազդի մասին
 (Մհեր են)¹
- 3 Մուկո. (Մկրտում) Զիլինգարյանց, քարնչեցի 82 տարեկան

Ժամանակի շարության վրա

Թաղաթնե՞րնս կտրել ա, ապրուստի գլուման չկա,
 Ամեն կերակրի մի թովջի, ռհաթումը ջան չկա,
 Պատակերը շատացել ա, հավատն ուրացել ա,
 Մեծամարդը ժամանակին նահախ տեղը կացել ա,
 Ռհաթի ջաբըը շատ ա, լավ-օտալ ղեմացել ա,
 [Մեծամարդը հա ա ընկել, խոսելու մեյգան չկա]:
 Օրեշիկը որ դալիս ա, խոսում ես, նազ ա անում,
 Պրոտոկոլինին շինում ա, ռհաթին ջավ** ա անում,
 Հայրի խոսքն հա ա ընկել, որդին տնազ ա անում,
 Գիշեր-ցերեկ բամբասում են, էլ մի ուրիշ բան չկա:
 Անցկացած ժամանակին էրեկ կտա հազարը,
 Ռհաթը խեղճ ա ըլել, տուներն ընկավ ազարը,
 Գեղամեջը խաբար ա արել ջահհինների բազարը,
 Մեծամարդը հա ա ընկել խոսելու մեյգան չկա:
 Ռհաթը խարջ քաշեկեն ջլիզ հալաքար ա [ընկել] դառել***

* Այս գրառման էջի վրա բանաժ է քափված:

** կա հակ՝ նեղություն

*** հակ՝ թաղաթը կտրել

Կլավնիս իր տոնլուղը՝ խալիսիա շալակ ա
 Ժամանակիս դիվաննիքը փողի թալաք ա,
 Քիթիօղլի, քու մեղքերաց էլ ուղիղ դիվան չկա:
 1886 թվակ.

4

Հոգու—մարմնի խեր ու շառը հարցընես՝
 Նրա արանքումը բարձրը սար կըլի.
 Ով որ մեղքագործի շատ թամաճ անի,
 Նրա շալակինը ծանդըր քար կըլի:
 Արի, անդամ արա գըրի խրատին,
 Խող շինեցին, հավատ բերին Տրդատին,
 Ապավինի Լուսավորչի հավատին,
 Նա շատ մարդի ընդի իրիքար կըլի:
 Ով որ էս անգամը ձիաքաշ կանի,
 Ղաթարից կը՛նկնի, հոգին մաշ կանի,
 Վերջի պատասխանին ախ ու վաշ կանի,
 Աղաքը սե ծովը կապ ու լար կըլի:
 Ով որ էս անգամը հոգին կըպահի,
 Տուրս ու տալիք կըտա աղքատ կըշտհի,
 Բարի հրեշտակը կըտանի մահի,
 Աստվածածին նրա հավատար կըլի:
 Ով որ հավատալ չի էն անձի բանը,
 Աշխարհքը կըկոշոպտի, կըքաշի ջանը,
 Ուռնեին կալում կանի դիվանը,
 Նրա հոգին էնդի դարբեղար կըլի:
 Ով որ էսդի հույս ու հավատ, սեր կանի,
 Արտասուք կըչափի, մեղքը վեր կանի,
 Հովհաննիս՝ Մկրտչին իրան տեր կանի,
 Արդարոց դասին բարեբար կըլի:
 Սեֆիլ Քիթիօղլի, դու բո մեղքը լաց,
 Աշխարհքս փուշ բան ա, ոչով չըմնաց,
 Ճշմարիտ խոստովանի քահանայի դիմաց,
 Ճշմարիտ խոսողին էնդի ճար կըլի:

95. VII/29

* Չփոփոխված ժամանակ գլավնին տոնլուղ են տվել (ժանոթ. Բումանյանի):

(Սինամ Թագավորի հեքիաթ)

Որդի<ները> — Ահմադ, Հումմադ և Մահմաժժադ:

Մեռելու ժամանակ որդոցը խնդրում է, թե որդիք...

Օձը (Ջաադի սանամ)

Գյուլլուբադ տարավ Մահմադին Սինամը.

(Սինամ գյուլը կինն է):

Փոքր քույրը՝ Ջաադի Սանամ, մյուսը՝ Ջադի (բաղ.) փարի²:

6

Թաղա բազերդան օլսւխտան,

Բազարն մինբարակ օլսուն,

Ալըշվերիշ օրդեանուփտան

Բազարն մինբարակ օլսուն:

Գեսալըն գիրտըն տադիրմանա,

[Ղոաթ] Աթըն վերաին Գյուլ օղլախա (համդա),

Հատեաալը* էյվադ-խանա,

Բազարն մինբարակ օլսուն:

Գյորան տուշմանն զոռի,

Ավլալար** սան թաթի թուռի,

Վերտըն զոռի-ալան թուռի,

Բազարն մինբարակ օլսուն***:

* նաև՝ մշտուդ

** Այս բառի վերևում Թումանյանը գրել է՝ որսացել են:

*** նոր առևտրական հս դառել,

Առևտուրդ օրհնյալ լինի.

Առևտուրդ սովորել հս,

Առևտուրդ օրհնյալ լինի:

Գնացիր մտար ջրաղաց,

Զիդ <Ղոաթ> տվեցիր, Գյուլ օղլանին.

Նվեր է էյվադ խանին,

Առևտուրդ օրհնյալ լինի:

Տեսար թշնամու ուժը,

Որսացել են թաթի թուռով,

Տվիր զոռ, առար տոռը,

Առևտուրդ օրհնյալ լինի:

Հէյ աղալար, հէյ դաղիրար*
 էլլարատա (հէշ իգիթ) յալղղ օլմասըն,
 Աթրմ լեյան, գանրմ իչան
 Յոլլար (տուշման) տա յալղղ <օլմասըն>:

Ղոշուն շխաի գորդ քեշադան,
 Փաքլըմ լսխ բաղ-փաշադան,
 Սասըն տա շրխսա մեշատան,
 Քյոլլար տա յալղղ օլմասըն:

Քյորօղլիամ, չեքեր նարասի,
 Մարմարտան աղտըր սարասի,
 Ղաղինան օրտակ բալտսի,
 Դյոլլար տա յալղղ օլմասըն**:

8 Մոսկվայի հայոց բաճանա Տեր-Ղուկասովը կրոն էր դաս տալիս ուսաց ուսումնարանում հայերին: Մի անգամ նրա դասին մտնում է տեսուչը:

— Դասդ ասա՝ Իսրայիլի Եզրայտոսից դուրս գալը,— հրամայում է տեր հայրը:

— Զգիտեմ,— պատասխանում է աշակերտը:

— Դե՛, հայր Աբրահամի պատմությունն ասա:

— Այդ էլ չգիտեմ:

— Դե լավ, «Ծիծեռնակն» ասա:

Եվ աշակերտն սկսում է. «Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ, դու գարնան սիրուն թռչնակ»:

* Ղաղի— բառացի: հավատի գինձոր: Դատավոր.

** Հե՛յ աղաներ, հե՛յ դատավորներ,
 Փողովրդի մեջ (իգիթը թնավ) մենակ չմնա,
 Միսս ուտողը, արյանս խմողը
 Ճամփերին (թշնամու) մենակ չմնա:

Զորքը դուրս եկավ շորս կողմից,
 Վախ չունեմ բեղերից, փաշաներից,
 Սարերի և անտառների
 Քոլերն էլ մենակ չմնան:

Քյորօղլին եմ, ձայնով ասում եմ,
 Մարմարից սպիտակ թռչունի՝
 Սաղի ու բաղի ճուտն էլ
 Լճերում մենակ չմնա:

9 Փառքը մի պատվանդան ունի՝ անունը հանգամանք:

10 Տեր-Ղուկասովը խոստովանել է մի ուսանողի:—Էս մեր նոր ուսումնականները ասածուն չեն ավտում, մազբամ էդ լավ չի: Վուր ավտանք՝ ի՞նչ վնաս ունի. [թե] դու ավտա—թե [կուլի էս խիստ լավ] չի քի, ի՞նչ իս կորցնում. մազբամ վուր չավտա—ու մե բաշ էլավ...?

11. Սրան մեկը տեսնում է Մոսկվա, ասում է.

— Տեր հայր, կարծես, Ձեր գեմքն ինձ ծանոթ է, վաղուց տեսել եմ:

— Հա՛, տեհած կնուխ, մե վախտ ես Թեկեթի ճամփին միկիտան դուքան ունի, էնտեղ տեհած կուլիս:

12 № 7050 «Новое время».

Հայոց պաղանի կոմիտեաների մեկը՝ «Аптак...» Ապտակ, մյուսը՝ «Зеро-Вахронс-тинтшак».

13 Պոռշյանը մի օր ծաղրում էր պրոպագանդան Րաֆֆու վեպերի մեջ. «Ամա ինչ անես, որ ժամանակիս էդ ա դուքս գնում, լակոտներն էդ են կարդում, էդ են առնում, ես էլ դրա խաթեր վեր կալա «Սկիզբն երկանցը» գրեցի. ասում եմ՝ բալքի էսենց էլ ա դուքս գնա, թե չէ ուզում ես էլ ես սարքեմ. հայ կնանիքը գնացին քոլ քաղելու <1 անընթ., տակեն տվին, գլխեն դուքս եկան:

14 Պոռշյանը (պատմում է). մի անգամ տեսնում է, որ մոխրաման է դուքս եկել «Մշակի» վերնագրով: Մտնում է հարցնում՝ «Նոր-Դար» չկա՞: Թե՛ ինձ մի հիսուն հատ հարկավոր էր, այդ շատ կտաբածվի, դրանից պատվեր տվեցեր: Դուքս է գալիս, մի ուրիշին ներս ուղարկում: Թե՛ ես դրանից մի երեք հարյուր հատ ուզում եմ, վաճառական եմ: Մի ուրիշին էլ ուղարկում է, թե՛ հինգ հարյուր եմ ուզում: Այսպես մի երեք օրից հետո մտնում է, իմանում, որ արդեն մեծ քանակությամբ պատվեր են տվել: Ստացվում է մի քանի հազար, և մնում է վեր քնկած: Պոռշյանը մի օր մտնում է, մի հատ ուզում:

— Ախր դուք շատ էիք ուզում:

— Շատն քնչիս է պետք, էս մինն էլ հալա ավելորդ ա, իսկի ես էլ ծխում չեմ:

15 Կյուրեղը [<1 անընթ.>] Երևան եղած ժամանակ հրաման է գրում, որ պսակի ժամանակ նշանակութուն չտան աղջկա տարիքին, այլ ծծիրը քննեն, տեսնեն հասունացած է, թե չէ:

16 Նա, որ չի կարողանում ավրած կալի վրա ման գալ, բռնում է...

17 Բարձր ամպերիցն է կարկուտը գալիս:

18 Մեկս մեկով, բոլորս Աստծով:

19 Չալ շուն ա (կճանաչես—աշխիւնքն՝ հալանի նշանով)

20 (Նա էնպես մարդ ա, որ) քացի տվանի առաջն ա կանգնում,
հարու տվանի՝ հտեր:

21 Ի՞նչ ունեւ Բաքի,
Որ սիրտս ճարի՞:

22 (Վրա տալուց առաջ)

— Տո հարա, արի գնանք էրը, արի գնանք էրը:

— Ի, էս ի՞նչ ա էս քոփակը էս սհաթին կամենում:

— Հարս, արի գնանք էրը:

— Ի, էս ի՞նչ ա:

Երբ որ վրա են տալիս:

— Հարս:

— Էրն էր մոտի՞կ, թե՞ Ղարս (95, օդ. 16):

23 Ժողովվում են [միասին] առանց իրար ճանաչելու, ապրում են
[միասին] առանց իրար սիրելու, մեռնում են: առանց իրար ողբալու:

24 Դբումը—թուրքը շաշ խաղ կասի, ի երձենը չիբուխ կքաշի, հալը
[խաղ կասի] հաց կուտի:

25 Որ քարը վերցնես, ես տակիցն անց եմ կացել:

26 [Դբումը հալը զվաքելում ա, երգում ա, բերձենը ծխում է, թուր-
քը հաց է ուտում:]

27 [(Վանաձահններ)]

Կապրենք միասին՝ առանց իրար սիրելու, կժողովվենք միասին՝
առանց մեկս մեկի ճանաչելու, կմեռնենք՝ առանց մեկս մեկի ողբալու:]

28 Աստաղները—հրեշտակների փոխած շորերն են, որ (լուսեղեն)
վալը են բնկելում գետին:

29 Օձուն պատմում են.

Խաչատուր Աբովյանը այստեղ եղած ժամանակ երկու շահով մար-
դիկ էր վարձում ու մեծ-մեծ քարեր զլորել տալիս ձորի զլխիցն ու նա-
յում, զվարձանում էր:

95, IX. 5, Օձուն

30 Տէր Ղրութու

31 <Այստեղ երկու տող բութերէն անընթեռնելի սեագրութիւն>

32 Իշի գերեզմանը գիլի փորն ա:

33 Գբիգոր եպիսկոպոս Տաթևացին (կաղ) ասում էր.—Այս աղքատ-ներին, կաղերին ու կոթերին Աստված ինքը որ ստեղծել է, մեղանից ավելի լավ է տեսնում. երևի, նա այդպես է արժանի տեսել, և դրանց խղճալ կամ օգնել, կնշանակի Աստծու կամքի դեմ գնալ:

34 Հախ՛չիք=աղջիկ
Հարս [ըն]՝ անենք=Հարսանիք
մաղամ-մաղյան

35 [Լոռու] Գյուղերում կրակին հարգելով չեն ասում կրակը հան-գալ, այլ՝ փախալ: Ծրագը հանգրեք, այլ՝ օրհնեցեք:—Կրեմ գլուխդ, երբ որ մեռածին կրով էին թաղում:

36 95 <թ.>

Սասունի սովյալների օգտին ժողովելիս Զալալօղլի, երբ գործա-կալը (հալըս) ցուցակ առաջարկեց, ուսուցիչները (Շահեն, Զոհրապ) փողոցում բազմության մեջ գոռալով, ծիծաղելով քարոզում էին չտալ, իսկ քահանան (տեր Մկրտիչ) զոռով մի ոտքի ստորագրելուց հետո, վերջը ջնջեց, տակը գրեց՝ չեմ տալիս:

Ինձանից հրաման էր ուղում պսակի:

Անձրեով՝ մեռելը ճանապարհին վեր է դնում ու հայհոյում, թե փող զցկեցրեք:

Զօրհնեքին փող հավաքելու հանդեսը (տարեկան)

Ղարիբ ղոնախը հիվանդացել էր, տանում է, դնում հարեանի տու-նը, այնտեղ մեռնում է, չի թաղում մինչև հարեանից թաղման փուլն առնում է:

37 Զումշուդը. երկու հորի կովել էին բարնջեցի, մեկին էլ գնացել էր թափելու, երկու կովողիցն էլ կաշառք բռնալ, թափողիցն էլ:

38 Տանուտեր, քյոխվա, զղիր, սուդիեր, ամեն մեկը նոր պաշտոն ստանալով՝ սկսում են խողի, ոչխարի կամ ճանճի տամազլղ ժողովել: Ծաթերեցի մեկը 10 ոչխար ուներ, մի ամառվա մեջ դատարկ հոտ եկավ, որը մորթել էին, որը տամազլղ վերցրել:

39 1896 թ. հոկտ. Բիֆլիսի Բարեգործական ընկերության խորհուր-դը մասնաժողով էր ընտրել սովյալներին հող տանելու (ընդամենը մի

քանի տասնյակ հոգի էին): Թշվառությունը ծայրահեղ էր: Դեռ տար-
րակա՛ն պետքերը չլրացրած՝ մասնաժողովում Գրէյդոր Վարդանյանը
[Հարց է] հարուցում է գաղթականների համար ծառաներ վարձելու
խնդիրը: Մյուս օրը, երբ գաղթականներին հայտնում է, թե շուտով
ձեզ համար ծառաներ կվարձենք, թշվառներն ապշած, չէին իմանում
ինչ ասեն:

40 Ինձ՝ հոկտ. 12 վրդովված [հայտնեց] ասում է, [ահա բանից]
երևում է (գաղթ<ականներն> են պատմել), որ տաճիկները հայերին
դուրինաներով (մահակ) և կացիններով են կոտորում, ոչ թե հրացան-
ներով: Ահա սրա գեմ պետք է բողոքել: Չէ՞ որ մարդկանց այգպիսով
ափելի են տանջում:

41 Պերճ Պռոշյանն ասում է. «Գիմնապիսից դուրս եկա մեկ ու-
սաց пристрастельное բառի համար, որ չէի կարողանում արտասանել,
մեկ էլ մի ականջի, որ առջև էին դրել. ամբողջ չորս ամիս նկարեցի
ու չկարողացա նկարել»:

42 Հայրը կիսախելադար և սաստիկ արբեցող, նույնը կար և իրանց
ամբողջ ցեղի մեջ: Ժառանգական հիվանդություն, էպիլեպսիա: Ինքը
իմ ծանոթության առաջին օրերից ինձ վրա մի տարօրինակ, աննորմալ
մարդու տպավորություն էր արել: Նա աշխատում էի նրանից խուսա-
փել, թեև նա ինձ սիրում էր: Նա միշտ, գեռ խաղաղության օրերից,
բեբուդ՝ նեղ ու երկայն դանակներ, և զանազան տեսակ գեներեր էր ման
ածում շորերի զանազան տեղերում՝ ծածկելով ու բուն շինելով: Նա
շարունակ սրան-նրան սպառնում էր, որ կսպանի, և միշտ այսպիսի
մարդիկ ուներ անընդհատ: 95 թ., երբ իմացել էր, որ ես խոսում եմ
յուր գեմ, ինձ պատահեց, ուզում էր դաշույնով զարկել, ուզում էր
սպանել S<եր> Հ. և հ. Պ-ին, որն իրա համար երաշխավոր էր կանգնել:

(Նա, շատ հավանական է [ներ կարգացել է] Հեղափոխականների
ծրագիրը կարդալիս, երբ հասել է տեղորին, ցնցվել է, և նրա էությունը
յուր, զազանական հրճվանքով աղաղակել է՝ էվրիկա:

Նա կանգնեց այգտեղ և պատվ յուր կյանքի նպատակը, յուր ինս-
տիներտի ձայնը, բոլոր [գործերի] ղեկարությունների հանգույցը, անու-
նը դրեց հայրենիքի փրկության հնարը, դործը:

43 Մյուս եղբայրը ինքն իրան փախել էր և զանազան արկածների
մեջ փալկեցնում էր յուր սպանությունների դաշույնը: Նա միայն սպա-
նությունները և տեղորն էր համարում [բոլոր ամենա] միակ և միակ
գործողությունը, ուրիշ ամեն բան՝ «չեմ ընդունի»:

44 Իմ շրջագայութեան ժամանակ ինչ խումբ որ պատահեց կամ անհատ, որ գնալու տրամադիր էր կամ գնացած էր, բոլորք [ցած տեսակի] հանցավորներ էին, խելագարի անուն ժառանգած դիժ, դալի ևն:

45 Կկուրի ծտերն և առակը

Քրիստոսը փախաւ ջհուղներից, մտաւ մոշի տակ: Ջհուղները եկան, տեսան մոշի վրա կկուն նստած, ասում են, որ մարդ ըլի, վրեն դուշ չի ըլիլ, պրծաւ: Քրիստոսը օրհնեց մոշին, որ միշտ կանաչ ըլի, իսկ կկվին երկու ծիտ նշանակեց, մեկը մոտ է թռչում, մյուսը՝ հեռու: Նա միշտ հեռվինն է ուտում, մոտինը պահում:

46 Իմ հայրը գիտւմ է <1 անընր. տեղանուն> Ղազարխանց Չատնին հաղորդելու:

Տանրցիր հավաքվում են. էս ի՞նչ ա, տեր հայր, էս ի՞նչ հիվանդութիւնն ա:

— Էս իմ հոր հիվանդութիւնն ա, իսկը էն ա, մի անգամ իմ հայրն էլ էս տեսակ հիվանդացաւ:

— Հեռո, հեռո ինչպե՞ս եղա՞վ, տեր հայր:

— Մեռաւ:

47 Իմ հոր ձեռնադրութեան լուրը մի թուրք տանում է իրանց օբեն:

— Այշի—Ասլան աղաչա

Հալիֆ օլուփ—քեշիշ

Էյլեֆարլար քեշիշա—

— Հալիֆ, հալիֆ—ափսոսում են

— Մինն այշիս զոռենան

Էյլեֆարլար:

— Վա՛լ—Ասլան աղաչին

Ափսոս եղաւ—տերտերը

Կերցրին տերտերիս—

— Ափսո՛ւ, ափսո՛ւ—

— Հաղար կերակուր զոռով

Կերցրին:

48 Թիֆլիսում 95—96 թ. թափառում էր մի խելագար ասորի. գեմբը սեւացած, մազերն ու շորը երկար, սե միրուքով, միշտ Ավետարանը ձեռքին կամ կռան տակ և իրան-իրան Ավետարանի նման խոսելով գնում էր՝ թվելով թե ինչպե՞ս բոլոր անիրավութիւնները կատարվում են ուսի հոգում: [Նրան] նա ասում էր, թե Գոմորի ճանապարհը կապված է, ինքը պետք է բաց անի:

49 Նկարիչ Բաշինջաղլանին երկանցի մի քահանա հարցնում է (Թիֆ.), թե ի՞նչ է երկիրով ես նկարում, թե՞ աշխարհի ամենալաւ ներկիրով:

— Հա՛, ախր ես ասում եմ ինչիցն է, որ անունդ էսքան հռչակվիլ է, հասե՛լ է Երևան:

50 Քահանան դալիս է Ալեքսանդրապոլ: [Հարցնում են.]

— Հը՛, տերտեր, եկել ես:

— Մանավանդ, ձիս կապեցի:— Ուզում է դրաքար խոսել:

51 Շիրվանզադե.

Սասաիկ նախանձուտ: Ենե մեկը մեկի հետ լավ էր լինում կամ մի հեղինակի հավանում էր, ամեն կերպ աշխատում էր խառնել, վատաբանել:

52 Շարունակ ինձ հորդորում էր մի վատ բան զրեկ այս կամ այն անձնավորության դեմ և, մանավանդ (95 թ.), «Մշակի» ու տպել՝ օգտըվելով իմ տրամադրությունից, որ խոսում էի նրանց պակասությունների մասին:

53 Սասաիկ ստախոս.

Հրապարակում իրան ցույց էր տալիս պատվասեր, բայց առանձին տառում էր ամեն տեսակ անարդար, են:

54 Պարճեկոտությունը.

Գրեդ<որ> Արծրունին ինձ ամեն օր (96 թ. նոյեմբ. 3) էր առում, որ դրեմ, և նրանից առաջ էլ շատ անգամ խնդրում էր, որ իրան աշխատակցեմ:

55 Կրասիլնիկյանների տանն էի ճաշին, միայն 20 մարդ հագլիվ էին հրավիրել:

56 [Շնորհների տեր] Արճիսեցի քուռա տեր Պետրոսի էշը կորչում է: Ինքը գնում է ման գալու, տանը պատվիրում է, թե ինձ համար ամոթ ա, եր ձեն տամ: էշը որ գա, զանգակը տվիք, որ խմանամ: Ինքը գնում է, էշը գալիս է: Տանեցիք զարի են տալիս ու դնում, զանգակը տալիս: Գլուհաշիք հենց խմանում են Մաղկաղարդի ժամը սկսվել ա, դալիս են, ժողովվում:

Թե.— էդ ո՞ր եր եկել:

— Բաս, ընչի՞ եր տալիս:

— Ձեզ համար չէր, մեր էշի համար:

57 95 IX 4, Օձուն

Տեր Բաղդասարի վրա դանդառ էին տվել, թե մի հարսի խաբել է, թե արի, սերմը շինի: Տարել է տուն, բռնաբարել: Քննության ժամանակ ժողովրդի մեջ հրք հալանեցին, թե խնդիրը տվողն ուրիշն է, տեր Բաղդասարը լսելուց հետո թե՛ Աստված ջանս սաղ թողա, ես դրա կրնկան էլ սերմը շինել սովորեցնեմ:

58 Էջմիածին կանչված մի հանցավոր տերտեր կաթողիկոսին ներկայանալիս վերցնում է դուրսը սպասող մի ուրիշ քահանայի փիլոնը, որ ներկայանա ու դուրս գա: Ներսը կաթողիկոսը բարկանում է ու վերցնում նրա փիլոնը: Դուրս է գալիս, սկսում են կռվել: [Ի՞նչ]

— Է՛, միկիտանի մոտ խո չեմ գրավ գրել, վեհափառն է վերցրել: Վեհափառն ազմուկից մարդ է դուրս ուղարկում [և խմանում], գալիս են ասում, թե վերջրած փիլոնը ուրիշինն է:

59 96 թ. օգոստ. 27, ծնվեց Համլիկը: Մնվելու ժամանակ Նվարգր լաց ըլիով վաղեց, բնկավ իմ սենյակը: Հարցնում եմ՝ ո՞վ ծնվեց: Թե՛ մայրիկի փորիցը մի երեխա դուրս եկավ, և կրկին լաց է լինում: 5 կ. տվեցի, որ միրդ առնեն ուտեն, թե՛ սեմինդ առնենք, ասում եմ՝ փորներդ կցավի: Աշխենը թե՛ մայրիկի փորը լսո սեմինդից չիցավեց, հրեխիցը ցավեց:

60 96 թ. [սեպտ. 30] հոկտ. 1

Մուշեղին ու Աշխենին տաքա Տեր-Հովսեփյանի պանսիոնը: Առավոտը վաղ վեր էին կացել, պատրաստվել, նախաճաշիկը մի բուլկի, մի կտոր պաշիր ու խաղող վերցրել: Նվարդին սախալում էին, թե դու արի բալկոնիցը տես, մենք սնց ենք ուտումնարան գնում: Նվարդը [և տանըցիք] գալիս էին, բալկոնում կանգնում, անձրև թե բամբի, նալում էին, մինչև նրանք հասնում էին մեր առաջվա կացած տանը, անհետանում:

Մուշեղը ուտումնարանից [գալիս] գալով (Աշխենը լաց էր լինում, ասում) վերցնում էր իրան-իրան մի բան,—Մուշեղ՝ это что такой-крем (գույն)—Մուշեղ—это что такой ասում է. հալոց օրիորդը ասում է՝ Մուշեղ, ուտաց օրիորդը ասում է՝ Միշա:

61 96 թ. հոկտեմբերին (պանսիոն գնալու երկրորդ ամսին) տեսնում ենք, որ երեխաները փոխանակ ուղղակի պանսիոնից Садовая փողոցով գալու, ուրիշ կողմից՝ Большая крывая փողոցով են գալիս: Հարցնում ենք պատճառը: Աշխենը թե՛ Հայրիկ, էս Մուշեղը ամեն օր արձակելուց հետո Լյուին տանում է իրանց տուն ու հետո աջնաղից գալիս: Ինձ հետ էլ ման չի գալիս: Հենց էնա Լյուի հետ ա ման գալիս: Խաղալու ժամանակ էլ չի խաղում, դուրս չի գալիս, նրա հետ մնում ա դասատանը:

Մուշեղը թե՛ Հայրիկ, սուտ ա ասում: Աշխենը թե՛ Հա սուտ եմ ասում, դու հենց նրա հետ չե՞ս ման գալիս. էն երգի ժամանակ էլ մենք ասում ենք ёлка, ёлка, դու ասում ես Лёла, Лёла, ինչ որ տանում ես, նրան ես տալիս:

Այստեղ Մուշեղը շփոթվեց և չէր իմանում ինչ ասի՝ Մայրի՛կ, էնենց սիրուն ա որ, մեր Արտիկի մազերի նման մազեր ունի: Տանը-ցիք սկսեցին բարկանալ, նախատել և արգելեցին, որ էլ մյուս անգամ նրա հետ չտեսնեն:

62 Վաղուց <1 անընթաց> լինելով գրողների մի քննկրություն՝ 97 թ. հունվարի 18-ին հրավիրեցի մի յոթ—8 հոգու ինձ մոտ, առաջուց նրանց համաձայնությունը առնելով, որ կհաշտվեն իրար հետ և կտա-նեն թե՛ անձնական և թե՛ կուսակցական հակառակ համոզմունքները ևն, ևն:

63 Զարբոյ ժողովր, որ Պոսշի մոտ էր, շատ էր մազալու: Պ<ա-րոն> Երիցյանը չուր հետ բերել էր չուր կնոջն և մի պոլսեցի՝ օր. Մյու-հենտեսյան*։ Ժողովից առաջ հեռու, այս ու այն կողմ նստած, երկու-սով-երեքով խոսում էինք, հանկարծ Պոսշյանն ու Փափաղյանը օրիորդին ու տիկնոջը խնդրում են հեռանալ, որովհետև ժողով են սկսելու, իսկ սկզբունքով որոշված է նախորդ ժողովներում, որ կողմնակի մար-դիկ չեն կարող ներկա լինել: Մի կարճ հակաճառությունից հետո երբ նրանք դուրս գնացին, թե՛ խնդրեք էլ չենք դալ, հարկավոր չի ևն, մենք մոտեցանք և տեսնում ենք՝ Երիցյանը վիրավորված խոսում է, թե այն օր<իորդին> դուր չեք ճանաչում, նա պոլսեցի հայտնի Մյուհենտես-յանն <է>, այնտեղ էլ բարեգործական քննիչ <ուսթյան> ատենադպիր, մի շատ զաբաղացած <օրիորդ> և այստեղ նա ծանոթանում է գրողների հետ, շատ սուր գիտողություններ է անում և չուր տպավորությունները մանրամասնաբար դրում Պոլսի չուր բարեկամներին: Որոշեցինք խընդ-րել, ետ կանչել, բողոքեցինք, որ հեռացրել են և այլն: [Բի չէ էլ մենք չենք] Երիցյանը՝ չէ, էլ նրանք չեն գալ, պրծանք, ևն: Խնդրեցինք, իս-կույն եկան: Իրավ, որ առհասարակ վարպետության գիծ է նկատվել նրանց առաջ, որոնք նկարագրելու մտադրությամբ ունեն կամ խաբար տանելու, լսելով օր. Մուսին, որ նա գրելու է Պոլիս, շատ մազալու էր: Ժողովն սկսելուն պես առաջարկեցին Երիցյանին, որ նա հախազահի: Երիցյանը, թե՛ ես ձեր նախորդ ժողովներին անձանոթ, չեմ կարող նա-խազահի: Արժեք Պոսշը նախազահի, բայց նրան էլ դեմ եմ, որով-հետև անկարգ է. առաջարկվեց Աղ. Շիրվանզադեն, թե՛ ես էլ սրա դեմ եմ, չի կարող ևն: Աղ<եքսանդր> առաջարկեց տիկ. Երիցյան, շանցավ: Շիրվան<զադեն> թե՛ պ. Պոսշը չի կարող, Աղ<եքսանդր> նույնպես, պ. Երիցյան անտեղյակ է, ուրեմն ո՞վ կառավարի: Պոսշ-

* Այս ուղղանունից վերև, տողամեջ կա նաև՝ քուռակ:

յանը թե՛ միմիայն Շիրվանդադեն, դուք կառավարեցիք, այ. Շիրվանդադե, իբրև Պախաձեռնող այս գործի (այստեղ զգալով, որ խիստ սուր խոսեց, ավելացրեց), թե՛ հիշում եք, որ 6 տարի առաջ ես ու դուք խոսում էինք այս մասին: Այստեղ պետք է ասել, որ Շիրվանդադեն ու Պոռշյանը, որ այնքան վատ կարծիք ունեին փրար մասին, որ մեկը տիրացու էր ասում միշտ մյուսին, մյուսը՝ Շունդադե, այս ժողովներում զարմանալի կերպով շուտով էին իրար և պատիվներ էին թավազա անում. դու նախաձեռնող, դու էլ նահապետ, դու ինչպես այ. Պ-ը ասաց Շ-ն ճիշտ է ասում են, են: Իսկ այդ երեկո Շ., որին հանձնվեց նախորդ ժողովներն էլ պատմել, մեծ ճարպկությամբ, ի լուր Պ<ուրիս> լուրեր հաղորդեղ օր<իորդին>, բոլոր առաջարկությունները և հարցերը ներկայացրեց իբրև իրան առաջարկածը, այնպես որ լսողը պետք է ասեր, թե սա է բոլորն արել ու ասել: Մանավանդ, երբ Երիցյանը, ձայնակցելով Աղապյանին, իբրև նպատակ դրեց փողի խնդիրը և առանց նրան անկարելի համարեց ժողովները, և երբ հակառակ կողմից խոսացին, թե միայն բարոյական է մեր նպատակը, և այդպիսի զբաղմունքներ ենք ունենալու: Երիցյանը շառաչարկեց, որ իրան խելքն այդպիսի զբաղմունքներից բան չի կտրում, իրանք էլ են փորձել են, և առաջարկեց մի փորձ անել, մի բեպետիցիա. Շ. սկսեց՝ օր<ինակ>, ես առաջարկում եմ հրատա<արտելել> մի հանդես (այդ նախորդ ժող<ովում> արած փմ առաջարկությունն էր), ես առաջարկում եմ զրվածքներ բերել, կարգալ (այդ էլ սկզբից արած բան էր և հետո է. Մանվելյանն էր պնդում) են, են, են:

Օր<իորդը> և տիկ<ինը> և Երիցյանը.—Հա՛, այ. Շ-ի առաջարկությունները հիանալի են:

64 Բու տունիա ֆանի տունիա,
 Ղարղարամ սանի տունիա,
 Ափարտն աթամ անամի,
 Գյուղ թիբզն մանի տունիա:

Բու զալա, յաշլը զալա,
Թորփախլը տաշլը զալա,
Ղորխիրամ ման օլեիմ,
Յար գյուղի յաշլը զալա:

Աղիզմ մին այեա տալար,
Խանլղ մին այեա տալար,
Այն վար բիր գյունա տալմաղ,
Գյուն վար մին այեա տալար:

Աղիզմ գարշի-գարդի,
Յուստունուն դարգէ-դարդի,
Խալիս վալ Ելգտի, գլուլ բիտաի,
Ման գլուլ էլգտմ վալ գարդի”:

65 Հասան:խանի տարին իմ տաար գալիս է հարս: Տ ծեր սպիտա-
կամիրութ էր հասում: Չէր իմանում ոչին է մեծը, որ առաջ նրան ծա-
ռայէր:

66 Ղուցին—Իլխի գլուղը գալը, ծողովըդի փախչելը, սե մաղյանը:

67
ԽԵՆՐԸ
[Խեղագարը]

Նա մի նիհար, բարձրահասակ աղա էր՝ դեմքը գեղնած, աչքերը
վառվառն և ձայնը սրտալի:

Շորիքը պատառուտւն, կոշիկները մաշված շրջում էր գրադարան-
ներում ու մեծ փողոցներում: Կարելի էր տեսնել այս կամ այն մեծա-
տան, աղջակին մարդու դռանն սպասելիս [կամ խմրադրատանը]: Նա
խնդրում էր, որ իրան փորձեն, մի մենախոստովուն ասի, որ համոզ-
վեն, թե ինքը հանճար ունի, պիտի մի օր Աղամլանին փոխարինի և
ապա առանց սպասելու ներկայացնում էր Արքա Լիրից <1 անրնր.>
փախորկը, Օթկլոյից՝ Դեղդեմոնալին խեղդելու տեսարանը կամ Համ-
լիաից՝ «Լինել շինելը»...

* Այս աշխարհը փուչ աշխարհ է,
Անթծում եմ րեզ, աշխարհ,
Տարար հորս ու մորս,
Աչքդ հառեցիր ինձ, աշխարհ:

Այս ամբողջ հին ամբողջ է,
Հող ու բարով <սարբած> ամբողջ,
Վախենում եմ ես մեռնեմ,
Յարիս աչքը թաց մնա:

Սիրելիս հագար լուսին արժի,
Համեառությունը հագար լուսին արժի,
Ամիս կա մի օր չարժի,
Օր կա, հագար ամիս արժի:

Սիրելիս դարդը-դարդը,
Հալչենիքի դարդը-դարդը,
Ուրիշը փ էլ անկեց, վարդ բուսավ,
Ես վաղ տնկեցի, ցավ <բուսավ> դարդս:

Թե ինչպե՞ս ինձ պատմեցին, թե մի «հեկադար» կա. ես գնացի բարեգործ <ախան> գրադարանը նրան գտնելու, չկար: Ինքը եկավ, ևն:

— Ես դիմագծություն սովորել եմ. ես քո դեմքը տեսնելուն պես հասկացա քո հոգին, ալ ինչ շիտես, առ ալ բավական է: Հ. Առաքելյանի դեմքը, իբրեւ ատելի մարդու դեմք: Ես իմ կենսագրություն մեջ պիտի ուտոնց բոլորին խաչատառակեմ, ես պիտի գրեմ ևն: Ես պիտի բոլոր դրողներին ապահովեմ: Ինձ համար ի՞նչ արժի մի քանի հազար մանեթը տալիս:

Երբ որ կգամ, իմ պրոֆեսորներին գովասանական թերթերն ու իրանց պատկերներն ստացած ու բոլոր լրագրերը հիացրած, ան ատեն այդ մեծատները երբ որ կգան ինձ հրավիրելու, ես չեմ մերժիր, կերթամ, ամա երբ սեղանին շուրջ ժողովվինք, պիտի ըսեմ. դուք հիշո՞ւմ եք, պարոն, քանի տարի սրանից առաջ ես այստեղ կթափառեի, այնպես թշվառ, երբ Ձեզ դիմեցի, դուք ինձի մերժեցիք ու ծաղրելով ճանապարհ գրիր, հարամ է Ձեր սեղանը, ես Ձեր հացը չեմ կտրիր, կըսեմ ու կհեռանամ խելույն:

Մի օր եկավ, թե՛ դիտե՞ս ինչ, ես այնպիսի (կլավիրոյչի վերջին կտորն էր սովորել) դերեր չպիտի վերցնեմ, որտեղ հակառակորդ կա սուրբ ձեռքին, կվախնամ, աղբար, ո՞վ դիտե, առ դերասաններ նախանձից ինձի ճիշտ կզարնեն, կսպանեն:

— Այսօր ինչպե՞ս ես տեսնում՝ անցյալ շաբաթո՞ւն էի ավելի նիհար, թե՞ այսօր: Էս դեղնությունն ինչի՞ցն է: [Տեր] Դավթյանի հայտնվիլը, նրա հրճվանքը, սեղանի նկարագիրը, օրիորդների ու տիկիկների խումբը:

— Ծո՛, իշխանուհիներ կան, ինձի ծնկով կզարնեն, ի՞նչ կուզին, աղբար, ձեռքս այնպես կսեղմեն, որ ցավից կպոռամ, թե չամչնամ:

Ես բեմն այսպե՞ս պիտի դուրս գամ Օթելլոյի մեջ, և հեռվից հանդիսավոր գիրք ու կատաղի դեմք ընդունելով գալիս է. «Դեղգեմոնա, աղոթե՛լ ես, թե ոչ» ևն:

Վերա երկու աղբատ աղաներ կան, ածուխ կվաճառեն, անոնց քով կբնեմ: Փոքրիկ տնակ մը է: Ճրագ չունինք, գիշերները ես կներկայացնեմ, կպոռամ մութ սենեկին մեջ, անոնք ալ կխնդան, թե կառնկեմ, տնոնք կքնանան, իմ աչքիս առջևով կզան կանցնին բեմը, Աղամյանը, Օթելլոն, Համլետը...

Ու երբ բնանամ, երազումս ալ անոնք կտեսնեմ:

68 նիկ<ռլալ> I կալսրը էջմիածին գնալիս հարցնում է Ախտա (ԱՄԿԻ) գյուղի անունը: Ասում են ԱՄԿԻ. թե այդ ի՞նչ անուն է: Թե՛ սրա անունն իսկապես ԱՄԿԻ է, բայց մենք չենք համարձակվում ձեռք ասելու ԱՄԿԻ. ասում ենք ԱՄԿԻ:

69 Ով էրին կերել ա, թող նա պատարադ անի:

70 Քոռ ձին մի օր կիմանա:

71 95, սեպտեմբերի 20, նույն տեղը

Ձաղի վիրի ճգնավորի նորաչեն (նորոգած) խորանի դրած քարերը իրարից բացի՝ չարդել էին.

Թվ. ՈԶԹ

689 1895

+	—
551	1240
1240	655

մշտը ՈՂԹ 695<+551-1246>

—
689
—
6

Ես Գրիգոր՝ որդի Մարծպան

բերդ

ինձ խոստովանեալն...

ՄԱՅԱՏԵՐ № 7 (1)

1 Что надо знать влюбленным
соч. Волептины Сафо, 94

2 Երկար, սառը պանկեմ (ալսիներն մեռած):

3 Պանդխտության դառն հացն է ուտում:

4 Մե միտքը [թաղարած] ծածկած լուր սրտում,
ինքն: էլ գիշերվան սե զգեստի տակ ծածկված:

5 Օ՛, եթե ես այնպես մեծ լինեի [զորեղ],
ինչպես իմ վիշաքը 144, թ. 3

6 Քո տխրաւթյունը ճոխացնում է (շքեղացնում է, մեծացնում է) թշնամուդ հանդեսը, փառքը:

7 Այդ (մարդը) բնութիւնը դրքի ապագրական սխալն է—պետք է ջնջել:

8 Շան որդի, թե բռնը հաշկուն հասնի—էն էլ քեզանից լավ կհաշկմ:

9 Кое что теперь понятно (Боккаччо)

10 Զկարողանալով անել այնպես, որպէս կկամենար, արեւով այնպէս, որպէս հարմար էր, հնար կար:

11 Впрочем, и свиня на кабана похоже.

12 (Նրա) կրակում էրվում եմ, ու շվաքումը շեմ տաքանում:

13 Թասակ—թաղ

14 Զուր ե՞րբ մնամ զիշու դռներ,
Զերթամ գտնիմ զեմ խեղճ դռներ,
Զուզիմ զիմ բախշայի ծառներ,
Զարթի՛ր լառ, օգնե հայուն:

Իլաճ մնացել ա Րուսիային (?),
Սպանել են ջոջ ափոյին,
Խաբար աթեք քուրդ ափոյին,
Զարթի՛ր լառ, օգնե հայուն:

Խեղճ մշեցին մնաց լալով,
Մեռավ թուրքի պարտքը տալով,
Օտար երկրներ ման գալով,
Զարթի՛ր լառ, օգնե հայուն:
մեռնեմ քըզի

1895 թ.

Վ. Վարդանյանց

15 Ճեմարանում Օրմանյանը ստիպում է աշակերտներին ոտանավորներ գրել: Ետ . աշակերտ Ռուբեն Մելիք-Մուսյանը մյուս օրը բերում է յուր ոտանավորը.

Զավահիր տաւը թոնրան կողքին նստած,
Հավաքել էր շուրջը թոռներին սիրած,
Թե ինչ էր գրուլցը փոքրիկ խմբակին,
Ցանկացողը կարող են լսել ի ծակեն դռնակին:

16 Մի ուրիշը (Ռափայելյանց, Պոռշյանցի պատվերով)։

Գնացինք մենք անտառը,
Մեր գիմացն էր Մասիս սարը,
Կեցցե՛, և մեր Վեհափառը։

17 1. Լե՛-լե՛ լաման, գլամին կյու-գյայ
Կրակի պես, կրակի պէս,
Լե՛-լե՛ տնավեր, եկավ խառավ
Սև ծովի կես, լամա՛ն ամա՛ն։

2. Լե՛-լե՛ լաման, իմ կարիքն է
Մըջ՛ի նորին, մըջ՛ի նորին,
Յաման Աստված, լավ պահպանիս
Գու՛ի նորին, լամա՛ն Գուլի։

3. Լե՛-լե՛ լաման, արի երթանք,
Մըր իգին տես, մըր իգին տես,
Լե՛-լե՛ տնավեր, կյոճի խաղող,
Քաղիմ ուտես, լամա՛ն-ամա՛ն։

4. Լե՛-լե՛ լաման, թե դու ասիր,
էգուց կուգամ, էգուց կուգամ,
Լե՛-լե՛ տնավեր, մըջ զիշերին,
Քյո մոտ կուգամ, ամա՛ն Գուլի։

18 Գանձակի պարսկական գյուղերից մեկում տերության (правительственного) ուսումնարանին ղիրեկտորի ալյեկելու ժամանակ կրոնությունը մոլլան խնդրում է, որ թույլ տան երգել տալ աշակերտներին ալյեկոզների համար հատուկ պատրաստած երգը և է այս.

1. Գուբերնատոր ուեզդնիյ,
Նաշառնիկ, դիրեկտոր,
Ինսպեկտոր նարոզնիս ուշուուշ։

2. Սմաթրիտել ուշուուշ,
Զակոնաուշուտել,
Տուր տա՛յ տա՛մ, տուր տա՛յ տա՛մ,
Տուր տա՛յ տա՛մ, տուր տա՛յ տա՛մ։

Երգում են աշակերտները, իսկ մոլլան ասում է. «Մոլլոզեզ ուշադլար, յախշի փայտա»։

Ավույի գրած

- 19 Մի խորում խոտի համար իշին քեռի չեմ ասիլ:
- 20 Մոլոր ճամփից, մութ ամպից հետո մնա:
- 21 Աղերսանդրապոլ բժիշկը հարցնում է հիվանդին.
 — Ի՞նչդ է ցավում:
 — Գաղափարս ցավում է, պ. բժիշկ:
 — Ո՞րն է գաղափարդ:
 Հիվանդը ցույց է տալիս փերը:
- 22 Մյուսն՝ Ազուլիտում:
 (Գեորգ Աբլանց)
 Փորը ցավում է: Բժիշկին ուզում է դաբար ասել: Ասում է.
 — Արգանդս ցավում է:
- 23 Ուրերան
 Ոռերես—շատ լիրբ
 Հոռետես—սռերես
- 24 Կատվի աչքերը կապում ա, էնպես ա հաց ուտում:
- 25 Ղարաբաղցին գալիս ա էջմիածին, տեսնում իր ծառան՝ վար-
 գապետ.
 — Տո՛ւ, էս ի՞նչ ես անում էստեղ:
 — Վարդապետ եմ:
 — Առաջ ի՞նչ էիր անում:
 — Ջուր էի կրում:
 — Բաս որ մեր ջորուն ղարկել էի էստեղ, մինչև հիմի կաթողի-
 կոս կլեր:
- 26 Տեր աստված—տուր աստված:
- 27 27 նոյեմբ. 95 թ. ժ. 4, հասա էջմիածին:
 Գմբեթները ներկել են տվել, <1 անընթ. > Մատթեոսը՝ կապույտ,
 Գեորգը՝ փոքրերը կարմիր, որ կան այժմ, ավագը մուգ դեղին:
- 28 Անտառից (Ներսեսի) կտրած էր 700 ծառ, անխնամ բնկած:
- 29 Ամամն
- 30 Ճեմարանը—սենյակները փոքր, ցուրտ, նախասենյակը մութը,
 վանքը և Վեհարանը տանող մոտիկ (Տրդատի դռնից երկրորդ) դռան
 ամեն մի կողմը եղել է մի մեծ—ցլահ արտաքնոց, ճանապարհը մութը
 և լճեր:

31 Ամուսնություններ.

Հանապարհորդության ժամանակ տղերքը, ին՝ պետք է անպատ-
ճառ ամուսնանալինք, բալց այս հայոց հարցը խառնարեց. ո՞վ գիտի,
ինչ կպատահի աշխարհքի հետ—դե՛հ, հիմի արի, քո ցավը քաշես, ին
ընտանիքիդ:

Ուրիշները.

Ամուսնացել են—ին՝ մենք այս հարցի պատճառով ամուսնացանք,
մենակ դործել չի կարելի, պետք է բնիկեր ունենալ, այն էլ կնոջ կա-
տարած դերը անփոխարինելի է:

Մի ալ տեղ. մեկը անտեր էր եղել և մյուս օրը զնացել ամուսնա-
ցել, ին՝ տանրցիք ինձ չեն հաշում, մեկը բերեմ, որ ինձ խնամի:

32 Քարզմ<անություն> Սարիբեղովի

Կոթի—(борьба)=война, թիակ—лешак.

33 Մի խումբ ջրօրհներին ավետիս է ման գալի հօգուտ <2 աւ-
ընթ., մանում է մի հարուստի, մեծի տուն.

— Մեր պատիվը թույլ չի տալիս էդպես բաների խառնվել,—հայտ-
նում է պարոնը:

34 Մեր բանաստեղծներից մեկը.

— Խնդրեմ ներեցեք, Շեքսպիր, Օթելլո, վաս<ն> ձեզ այստեղ
խոթելու:

35 Գեորգ Բարխուդարյանը՝ Պերճ Պոռշին.

Ո՞վ դու բանաստեղծ—վիպասան Պոռշ,

Գրվածքներդ, եղբայր, չարժեն մի զոռշ,

Վերջերս գրելով «Յեցեր» ու «Բզդե»

Դու քեզ կանգնեցրիք մի արձան թղթի:

36 (Պոռշյանը)

Ես ում վատ եմ ասել, էնենց էլ դուրս ա եկել. ասեցի՝ Հայրիկը
լավը չի լինելու, խո ասեցի, էնպես էլ եղավ. սրա մասին էլ ասել եմ,
որ խաշագող ա, էլ էնպես դուրս եկավ. ուղերձ են ուղարկում, բերեցին՝
չստորագրեցի, հերն անիծած, թող գնա:

— Ո՞վ ա:

— Դլադստոնը...

37 Աղայանի համար փող էին ուզում ժողովել կամ հոբելյան
դնել: Այդ խանդարելու համար ման էր գալիս մոշտարի գտնի, որ
նրա գինին ծախի:

38 Ուսուցիչներինց մեկը խնդիր էր տվել (95 թ.) թեմական տեսչին, թե՝ [խնդրեմ] այսքան տարի ծառայելով տղայոց դպրոցում վարձս կոշտացել ա, խնդրեմ, տեղավորեք մի օրիորդական ուսումնարանում, որ վարձս քեզանա:

39 Թիֆլիսում՝ քիսաշու պատմությունը, թե ինչպես կանայք կան, որ բաղնիս են գալիս, քիսաշի են պահանջում:

40 Մուլլա Նասրեղդինը երեք պատ էր քաշել, շորրորդ կողմը դեռ բաց, դռները փակել, բալանիքը ջեբը դրել:

Ասում են.

— Մուլլա, ընչի՞ հս փակել:

Թե.— Վախենում եմ տունը գող չմտնի:

41 Տրակտիրները նոր շինած ժամանակ գյուղացիք դրախտ էին ասում, փոխանակ՝ արակտիր:

42 Մայրը երեխանց ձեռքը փաքրիկ գդալներ է տվել ու ինքը շերեփով է ուտում, ասում.

— Կերեք, բալեք ջան, կերեք, թե սոված մնա, թող նանը մնա:

43 — Էն ով էր, ո՞ր շատ ապրեց:

— Աղա Մաթոսը:

— Ի՞նչ աղա Մաթոս:

— Մաթոսաղան:

44 Եվ այժմ ահա անապատ է շուրջս,

Ուր [ոռնում է] հեծում է միայն իմ թշվառությունը:

45 Կանգնում էին, նայում—ինչպես գետնում տնկած [ներ.]:

46 Ул. Меркури. у. Красны.

47 Օջախի՜ անեկդոտներից

Արջն ու գայլը բնակեցան, օրը մեկը որս էր գնում, բան չէր գրանում: Մի օր արջը գնաց: Գայլը որ շատ սովեց, արջի քոթոթներից մեկը կերավ ու դռներ տխուր նստեց: Արջը եկավ, թե՝ ընչի՞ հս տխուր.

— Ոնց շախրեմ, մեր քոթոթներից մինը կորավ:

— Որի՞նս:

— Էլ <2 անընթ. > խոսացիր, իմը որն ա, քոնը որը,—պատասխանեց գայլը:

48 Մեկիք Աղամալյանը թուրքին մեղադրում է արվարձիտության մեջ: Նա դառնում է նախագահ Մ. Ա.-ին.

— Աղա, ասենք սրանք հլա ոուս են. դու խո հայ ես, խամ չես, աթաղան-բաբադան մեր սովորութիւնն ա, առել ենք, տվել ենք—նրա համեմատ Սիբիր...

49 Պրոկուրորի նոր սահմանած տարին թուրքին մեղադրում են: Մի կողմը նստած՝ շարունակ մեղադրում է պրոկուրորը: Թուրքը դառնում է դատավորներին.

— Աղա՛, ասենք, հլա դուք սուդիա եք, էս բլոփօղլի ուսն ո՞վ ա, որ եկել ա, էն կոնիցը խոսում ա ինձ վրա, նրան ի՞նչ եմ արել:

50 Սեդրակը.

Թո՛ւ, ջնջում եմ, նոր սկսենք²:

51 Միմոնը (Հովակիմյանց) գլուղից նոր եկած եղբորը նոր մեթոդով ուսուրեն է սովորեցնում, բառերը առանց հայերենի ուսուրեն է բացատրում: Հասնում է ДОЖДЬ բառին (զասը երկուշաբթի է, իսկ կիրակի անձրե է եկել):

Что значит дождь?

Զի իմանում, ուզում է հիշեցնել:

— Что шёл воскресенье?

— Файтон шёл.

— А...

— Фургон шёл.

Հարցը փոխում է.

— Что был воскресенье?

— Праздник был.

Ճարահատած տանում է, բախում սկսում է ջուր սրսկել:

— Это что?

— Вода.

52 <անընթ. ազգանուն> հարցնում են.

— Տեր հայր, հոգին որտեղի՞ց է դուրս գալիս:

— Բերանից:

— Բա՛ն, երբ որ կախում, խեղդում են, էն ժամանա՞կ...

53 Տերտերը.

— Մի երկու ռեխ Ավետարան կարդա:

54 — Պառավել ա:

— Պառավել ա, ամա դեռ շուն ա (զոչաղ ա):

55 Մեծ Մասիսը կուլ եմ տվել, փոքրը բողաղումս ա մնացել:

56 Մեսրոպ Լախիսկոպոսին Գևորգ կաթողիկոսն Երեք օրով պործի է ուղարկում: Մի տասն օրից հետո թվանքչի են ուղարկում, տեսնեն որ-տեղ է, կանչեն: Թվանքչին մի գյուղում գտնում է, թուղթը տալիս իրան: Թվանքչուն փող է բաշխում, տարեք, հաց ուտացրեք:

— Դե՛, օրհնյալ բլես, զնա ասա, որ թուղթը տեղ հասցրիր:

Մի ամսից հետո լսում են, որ Աղեքսանդրապոլ է: Մանկունին հե-ռագիր է տալիս: Հեռագիրն էլ ստանում է, գրպանը դնում: Մի [քանի ժամանակից] երկու ամսից հետո գալիս է. հարցնում են, թե՞ ախր որ-տե՞ղ ես, քեզ պործի զարկեցին, թուղթ ենք գրել, հեռագիր ենք խփել:

— Հա՛, թուղթ ասեցիր միտս բնկավ [չիրումս], ըղորդ սառցեղ եմ: Զիրուց հանում է, տեսնում են զեռ բաց չի արել:

57 Եփրեմ կաթողիկոս

1873

Անդրեաս արքեպիսկոպոս

Հովհաննես—

Աղեքսանդր—

Սահակ արքեպիս<կոպոս>

Փիլիպ—

Ներսես—

Եփրեմ վարդապետ

Գրիգոր

58 Մակար Լախիսկոպոս Բարխուդարյանը (Բաքու առաջնորդ) եկե-ղեցու բակում դառնում է ժողովրդին.

— Ա ձեզ մատաղ, էս ֆայտանին էլի գիշեր-ցերեկ դ՛ա, հա դ՛ա, զնում են գալիս, բա սրանք բան ու դործ չունեն:

59 Սուրենյան Գևորգ արքեպիսկոպոսը (Թիֆ. առաջնորդ) խոսում է, թե՛ կաթողիկոսը որ մեռնի, ում պետք է ընտրեն, և կարծում է, որ լավ կլինի նրան ընտրեն, ում ծառան որ խելոք ա, որովհետև ծառա-նեք մեծ ազդեցություն ունեն: Թվում է և գտնում, որ բոլորի ծառա-ներն էլ վատ են, միայն իրանը [Գևորգ]. բարի, խելոք մարդ ա:

60 Թոխաթիկովն եկել էր Թիֆլիս, հետը մատաղ բերել, որ մի դի-շեր Բեդիսհեմի՞ տակին բնի: Ամեն ճաշի կես ժամ աղոթում է տան անկյունում դրած խաչի առաջին: Թուրքերի բեգերը գալիս են, սպա-սում, մինչև աղոթքը վերջացնի: Վերջացնում է ու դառնում, թե՛ ինչ են ուզում: Թե՛ մի խնդիր, աղա ջան.

— Դէ՛, ո՞ր զակոնից եք ուզում,—ցույց է տալիս առաջը դրած մի մեծ ու մի փոքր գիրքը,—թե՛ էս մեծ զակոնիցը պրեմ, 3 ու, թե պուճուր զակոնիցը՝ 2 ու:

— Աղա՛ ջան, մեր խաթներ էն մեծ զակոնիցը 2 ու. դրի:

— Դե՛, ձեր խաթերը կգրեմ, ամա ուրիշին չտանք:

61 Լոռեցի միներ ավլուկ չէր ուտում: Մի օր մի տան մի մեծ աման ավլուկ ուտացրին ու թե՛ բաս դու ավլուկ չէիր ուտում:

— Էլ չեմ ուտում, բաս:

— Բա էգ ի՞նչ էր, որ կերար:

— Ավլուկ է՞ր էս:

— Բա ի՞նչ էր:

— Թո՛ւ հա, մի ասա համր տես, հա՛նա կեր, է՛:

62 [Մինը (Տոնոնց Գրիգորը) Վրացի կնյազները քեֆ անելիս, երկու հալ կինտո իրար հարցնում են.

— Տո՛, ֆոտոգրաֆի ապարատը մոտոդ ա՞:

— Տո՛, սա ֆոտոգրաֆ ա՞:

— Բաս:

— Դե պատկերներս հանիր, է:

Բարիչում են 25 մանեթով:

Կինտոն պատրաստություն է տեսնում: Կնյազները իրանց զորատում են, որը բաժակը ձեռքին, ո՞րը թրիցը բռնած, ո՞րը ձեռքին ղուլխը հենած, են: Ֆոտոգրաֆը մտնում է փարպի ետևը [ընկեր] ու ձայն տալիս՝ раз. два. три: Ընկերը փարպին հտ է քաշում և ապարատի տեղ երևում է կինտո ֆոտոգրաֆի բաց ուր:

63 Բեսարաբիայի առաջնորդը մի հեռագիր է ստանում էջմիածնից: Թողնում է հեռագիրը սեղանի վրա քնկած: Մի երկու-երեք օրից հետո Քիշնևում լուր է տարածվում, թե Հայոց կաթողիկոսը մեռել է <2 անընթ.,> և [պաշտոնյաները], նահանգապետը գալիս են առաջնորդին հայտնելու իրանց ցավակցությունը: Առաջնորդն ասում է, որ ինքն այդպիսի բան չգիտի և ձայն է տալիս.

— Ա՛յ տղա, Ստեփան, հալա մի էն օրվան տեկզրամը բեր, կարելի ա էն ա:

Բերում են, բաց են անում կարդում, որ գրած է, թե կաթողիկոսը մեռավ:

64 Չոր ցուրտ էր, և որքան աչքդ կտրեր ձյուն, բայց աչքն էլ շատ չէր կտրիլ: Չմտան մուծը պատել էր երկիրը, հորիզոնը բոլորովին փոք-

բացի, երկնքի առաջը [կտրել] բռնել, արեւը ազոտ լուսաշորում էր,
որպէս մի ճրագ՝ կեղտոտ լուսամուտի հաւկից:

Մի կառք էր անցնում: Հորիզոնից դուրս եկան սկանդուխտները:

— Էս ճամփեն ո՞ւր է տանում:

65 Կռունկն երկնքում ճամփա կբռնի,
 Ղարիբ մ'կաշնել շիտե ինչ անի,
 Ղարիբն եկել է քի մոտ,
 Մի քֆրի յաման, ամոթ է, ամոթ:
 Մի քֆրի յաման ղարիբ ղուբբաթի,
 Դատարանի ցավեն դժգոհ
 Փախել, եկել է քի մոտ:

66 Հաղպատեցի Ղաղարը.

— Օ՛հ, ինն ամիս բերդ ի բաշի լավ էր, քան թե էս բանն իմ
զլուխն իբ բերել:

67 Կիրակի օրերը կփակեն դուբաննին,
 Շատ խերով աշխատեցին զութաննին:
 Գութանն ասավ. Ես կվարեմ հողերը,
 Ցարնով կըլցնեմ հորերը,
 Կկշտացնեմ աղքատների փորերը:
 Գութա՛ն, ես քո խերին մեռնեմ:
 Տարին երկեն կըլի, Լոռին կըղծի ձեւը,
 Լեզուն բաց արավ, խոսեց թեւը,
 Ասավ. Տարին երկեն կըլեն, կըտա սառը,
 Ըլիլ շի մեջումը խերը, կըղծի բլբլակառը,
 Մաճկալը պարտական ա մատաղ անի դառը,
 Ուտի աղքատի հետ խառը:
 Գութա՛ն, ես քո խեր ու բարաբայթին մեռնեմ:
 Գութանի եզն ասավ. Աղաքս դուզ ա, քամակս կեռ ա,
 Խոփն ասավ. Գետնի տակն երթամ, տեղս նեղ ա,
 Մաճկալը հոտաղնուն ասավ. Վեր հկեք, կերեք,
 Խաշիլ ա հկել, կես տեղը զոլ տված հղ ա:
 Գութանն է:
 Զնիչն ասավ. Քամակումս վեր տված ա, հուրը քու թուր է,
 Տարենն երկու հետ մաճկալից կուզեմ իմ ծերը* սուր է:
 Ճմրարակն՝ ես եմ քառասուն օղը, երկու ծերս կեռ ա,
 Ինչի՞ եք շալակս տվել էսքան բեռը:

* Կա նաև՝ երկու ծերը:

Վենցնական աստվ. Կնդումս ա վեր տված տասներկու սուր,
 Չալիշ արի, մաճկալ, արած տեղդ գձես զուր,
 Տես ոնց եմ լցնում ցորնով ու դարով զուր:
 Պուճուր ական աստվ. Ես եմ երկու տարեկան տղա,
 աչքերս ա քոս*,
 Դուք չի գիտեր իմ տեղն ա, չի մնա դու,
 Ես կերթամ բարին, ծառին դիպչելով, ծվլլալե,
 Հոտաղ և մաճկալերնիս կըզան զլլալի:
 Գութան են:
 Գոմեշն աստվ. Ես մի կոշտ բան եմ,
 Հոռվել զարգես, գութանը մենակ կտանեմ,
 Գութա՛ն, ես քո խերին զուրբան եմ:
 Սանձկերի եզն աստվ. Ես զահրաբաշ եմ,
 Չոբանի զգանակի տակ զցեն, շատ կըբաշեմ,
 Ղոռազա գոմշի մի ուզանին կըմաշեմ:
 Լուծն աստվ. Վեց տեղ ծակած եմ,
 Չորսումս ա վեր տված սամին,
 Ոչ ով չի կշտանա իմ անուշ համին,
 Մաճկալը պարտական ա՝ տուաշ իմաց անել բարեկամին,
 Ոչ ով բան չի հասկանալ, պոտորը վրես կըտաշի,
 Ուրազի հետ մեղքս կըբաշի:
 Գութանի զալը եզն աստվ.
 Անց կըկենամ ֆոդի դմբուղը,
 Կըհաստացնեմ իմ տառուղը,
 Հատիկներս կլինեն բարերար,
 Խոմար գոմշին կզցեմ քարերար:
 Հորրքի եզն աստվ. Ես ման կաճեմ գութանը սարեսար,
 Իմ կաշին էլ կըլի բարերար^Ա:

69 [Ոնց] Չէ որ վարժապետն դասն ասում ա, էլ ետ հարցնում ա՝
 դե, դու էլ ասա, տեհանք.

— Զոռթ, զոռթ անի աղջկատերը,
 Մուրազ քշի աղատերը,
 Բաբուն ապրի ճնդատերը,
 Ոչլավ ապրի խոզատերը,
 Հաճի-հուճի իշատերը:

* Այստեղից հետո հետևյալը, որ բանահյուսական նյութի հետ կապ չունի. «Էդ որ
 ըթենց ա, կրանդաշ է հասացնում էլի, որ փնջվի ոչ, ու սրի էլ, կրանդաշը ո՞նց
 կհասնի: Էն ծախողն էլ. Ադա դնա ինձ հմար մի քիչ լորի տաքացրու»:

70 Քսան ռուբլու պատմութիւնն էլ ոչնչով պակաս չի մնացած դրամական ճգնաժամերից և անցքերից:

95/96 տարվա կիսում 20 ռուբլին 11 անգամ փոխ առա դանազան մարդկանցից և մեկից ավելի մշուսին, որովհետեւ առնելիս խոստանում էի, թե աշխնչ օրը կտամ և ալլն: Մի ամիս պատահեց, որ շորս անգամ փոխ առա մեկից, ավելի մշուսին:

Մի օր 6 եւամակ ստացա, որ փող (պարտքս) էին ուզում և երեք բերանացի պահանջ. որից պարտք էի վերցրել, որից շոր, որից ուտելիք:

71 97 թ. մայիս.

Երեկ Աղալանցի մոտ էի: Ինձ մոտ տեսել էր «Психология народов» և առել կարգացել: Մենակ նստած էր յուր սենյակում, դուռը փակած:

— Ի՞նչ ես անում մենակ,— հարցրի ես:

— Ուզում եմ արիւղերական օրենքը դռնել:

— Ի՞նչ օրենք:

— Մի աշխարհի օրենք, որից ծագում են բոլոր օրենքները: Օրինակ՝ աշխարհքում ամեն բան ձգտում է հավասարության: Լեռները ցածրանում են, դաշտերը բարձրանում և ալլն:

— Արի՛ դռնենք:

Սկսեցինք խոսել, վիճել: Մյուս սենյակից երեխան եկավ: Բարկացավ, դուրս արավ: Կինը եկավ, դուրս արավ: Աղջկերբը ասում են՝ ախր փող աւար, գնում ենք առուտուր անենք (բաժինքի համար):

— Մենք բան ունենք, խանդարիլ միք, գնացեք, դուռը փակեցեք: Էլ փողն ո՞վ կտա, դասից էլ պրծանք:

— Ինչպե՞ս թե դասից պրծար:

— Բաս, ալս օրվանից էլ դաս չունեմ: Միհրանյանցի երեխաներին էլ դաս չեմ տալու: Ինչպե՞ս երեսում է՝ դորժը վատ է գնում: Վերջապես դու ասում ես աշխարհը, բնութիւնը հավասարության չի ձգտում.....

72 Ասում էր. Այդ լավ է, որ բրդերը բռնաբարեցին հայ կանանց: Աղվի արշուներ կթարմանա, սերունդը կլավանա:

73 97 թ. հունիսի 17-ին, երեկոյան ժամը 7-ին Օրթաճալից ես ու Սանդրեն ճանապարհ գրինք Աղալանցին գեպի գլուղը (կամ Բելիկլուշ):

— Այսուհետեւ էլ ո՛չ գրականութիւն, ո՛չ բանաստեղծութիւն, հերիք էր, ինչ օրեր որ քաշեցի, հիմի ես ձեր առաջ մին էլ երդվում եմ, որ սեւոր է հարստանամ:

Ու նստեց ֆուրգոն:

74 Աղաւանը էջմիածնից վերադարձած ժամանակը երբ փող շուներ, որ հաց ուտի, ես էլ չէի կարողանում մեր տունը բերել, չէին թողնում, Բամամշոճի առջև բուլկաշուց (զեկտեր ծախող) ամեն օր փող էի փոխ առնում, որ դնում էինք, մի տեղ հաց ուտում, ուտելիս մեկ էլ տեսնում էիր կանչեց մեկին կամ մյուսին, թե ով դիտի, հա էլ սոված կլինի: Փող փոխ առնելիս էլ, ետ տալիս էլ, ստիպված էի լինում միշտ մի բան խմել:

75 Ուսուցիչը աշակերտին առարկայական, դիտողական կերպով բացատրում է տարվա շորս եղանակները, ձմեռ ժամանակ զուրս է բերում փողոց.

— Այստեղ ինչպե՞ս է:

— Շատ մրսում եմ:

Ուրեմն՝ ձմեռ է:

Տանում է հախասենյակը:

— Այստեղ ինչպե՞ս է:

— Ո՛չ ցուրտ է, ո՛չ տաք:

— Այս էլ աշունն է:

Տանում է ներս:

— Այստե՞ղ:

— Դուրեկան տաքություն է:

— Ուրեմն՝ դարունն է:

Տանում է, դուխը [դեմ անում] կպցնում է վառարանին:

— Ինչպե՞ս է:

— Այրվում եմ:

— Ուրեմն՝ այս էլ ամառն է:

76 Տղեբանց՝ վաթապեաների շորերը ներկել տալը: Տալիս են թաքուն ներկելու: Ուստեն կտերը փռում է պալատները շուշիկի վրա, զլխարկները դնում գլխներին:

Եկեղեցու բակում պատահում է ժողովրդի մեջ.

— Վաթապետ, ձեր շորերը, պալատները ներկել, պրծել եմ, ինչի չեք դալիս, տանում:

77 Աղնվականության մասին ուրիշ կարծիքի լինելով, ես չէի հետաքրքրվում մեր վեճով դանձարանի և գլուղացիների հետ, այլ քարոզում էի գյուղացիներին, թե ինչպես վատ բան է աղնվականությունը են, ևն (հնձվորների պատմության օրինակը):

Երբ որ բնություն էր դնացել մեր գյուղը, գյուղացիք դրդված Սամսոն Հարությունյանից՝ մեր ապրանքը դուրս են քշում, չեն թող-

նում մերոնց դուրս գան տնից, ջուր խմեն, և աղաղակում են, թե ալդանիրավություն է, ա՛յ, Օհաննեսն էլ էր ասում:

Հայրս հալածած, սաստիկ վշտացած եկավ Թիֆլիս, նա սաստիկ ընկճված էր: Գիշերը քնած տեղը խոսում էր.

— Արյուն կլինի, կպատահի արյուն, չեմ թողնիլ, Ռոստոմ, գրի՛ր Օհաննեսին, Օհաննեսին գրիր...

78 Աղայանը ինձ կտակում էր (Նունիսի 15, Մոզերի այգում), որ ես գրեմ նրա «երեւակայական սերը» — խանդարված սեր, իդեալական սեր:

Յուր ամուսնության մասին խոստովանեց, որ յուր կնոջը չի սիրում և ամուսնացել է միայն նրա համար, որ մի կին է հարկավոր՝ իրան բավականություն տալու համար, հասարակության մեջ գիրքը պահելու համար, որ սիրուհիներ չպահի:

79 Գաբոն (Միրզոյան — երիտ. ժողովների նախագահ) 96 թ. իրան Սերգ <եկեկի> փողոցի բազմահարկ տունը շինելիս տաճկաստանցի մշակ. . . . ին շինության սկզբից մինչև վերջ բանեցրել էր առանց վճարելու: Վերջում դարձրե՛ էր 86 ռուբլի, առաջարկել էր 30 ռուբլով վերջացնել, մշակը չէր համաձայնել: Մեծել էր, դուրս արել, [դանդառը] գործը ընկավ դատարան՝ հաշտ<արար> դատավորի մոտ <1 անընթ.>:

80 Հա՛յ կինտոն վրացու պղինձը գողանում է, ռուս ոստիկանը բռնում է, ամնում պոլիցիա:

— Վա՛ ախպեր, հա՛յը վրացու պղինձը գողանա, ռսին ի՞նչ է, — աղաղակում է բարկացած կինտոն:

81 Առաջին անգամ կոնկեն Թիֆլիսում բանելիս երկու կինտո նըստում են: Ճամփին գեռ չհասած կայարանը՝ մեկը մյուսին ձայն է տալիս.

— Տո՛, մի շահի ենք տվել, նամուսն էլ լավ բան ա, արի վեր գանք:

82 Կինտոն պղինձ է գողացել, ոստիկանը ծեծելով տանում է պոլիցիա.

— Ва, зачем бить, ведь это не твой, что украд.

83 Մուլլա Նասրեդդինին քավոր են կանչում.

— Կարալ չեմ, ես իմ ըրեխանց համար էլ ուրիշին եմ բերում:

84 Գիրգիտովի <1 անընթ.> գողանալը խորանից (ընկերներէջ թաքուն) ջերով:

85 Բեգխնհեմի տեր Հովհաննեսի Ավետարան կարդալը:

86 Բաթումեցի հայտնի տեր Կոտին, Թիֆլիսի վանքում, մի հանդիսավոր օր, Ավետարանը սեղանից տեր Ճիպենի նման է կարդում (Տերն մեր Հիսուս, ևն, ձայնարկությունների ժամանակ զլուխը թափ է տալիս ու քիֆը բարձրացնում): Պատարագից հետո տեր Ճիպենը (ավագն) սկսում է հախատել ու հանդիմանել տեր Կոտին, որ լուր նման է կարդում Ավետարանը:

— Բա՛ս ո՞ւմ նման կարդամ, տերտեր, Ավետարանը,— մեծ տերտերի նման պետք է կարդամ, բա՛ս խո չէ, էն լածիրակ տեր Կարապետի նման կկարդամ:

— Հա՛, թե վուր բխենց է, զորանաս:

87 Ստեփաննոս Նաղարյանցը մի տեղ ճաշի էր հրավիրված: Բլլուդները (կերակուրների տեսակները), որ շատացան, Նաղարյանցը զարմացած բացականչեց տան տերերին.

— Եղբայրք, դուք ի՞նչ վայրենի գողափար ունեք մարդկային ստամոքսի տարածության մասին:

88 Ղարաբաղցի կնոջը հարցնում են.

— Ամուսինդ ի՞նչ գործի է:

Թե.— Կլուբումը կլինի (<1 անբնթ.>)

89 Աղայանի աղջկա (Հռիփոյի) ամուսնությունը:

Ճանապարհորդելու ժամանակ հայրը ուղեց փեսին խնդրի, որ աղջկանը լավ պահի: «Էս քնքուշ...»,— հազիվ առաջ ու խեղդվեց, լաց եղավ: Մայրը սառը կանգնած հայտն էր: Աղջիկն էլ [միայն] միշտ հորն էր նայում ու արտասվում: Տանըցոյ ուղարկեց, ես ու ինքն եկանք Մոզերի այգին, թե՛ արի՛, ուղեկնի վեղմոստի գինի խմենք:— Սկսեց աչքտեղ պատմել դարձյալ լուր բնասանկան վշտերը, խոսել խորթության մասին, թե ինչ անտանելի բան է դա, ինչեր է քաշել:— Գիտե՞ս, ինչ բան է խորթությունը:

90 (Իմ սիրտն ավելի է ցավում, քան նրա մարմինը) ես ավելի տանջվեցի, քան մեռնողը:

91 Առաջին գործողության մեջ Աբեղենց իշխանը չի մոտենում Արտավազդի գնդին, նրան չի նկատում և հանկարծ փոխվելով՝ ինքն էլ նոր է տեսնում և...

92 Արատշեսը նախատում է յուր սիրած, սիրելի, հավատարիմ Սաթենիկին անհավատարմության համար. յուր սերք, յուր հոգատարութունը, յուր հույսը, յուր խաղաղությունը, յուր ևն, ևն:

(Անմեղ Սաթենիկը այրվում է):

93 [Հոր հետ ([մի փոքր] կարճ խոսակցության մեջ կասկածը սիրար լցնելուց հետո, որ բացվում է հանկարծ քրմերի հետ խոսալուց հետո, լուում է և աչսպես մոտենում, հարցնում, թե ինչու չկար նա, ևն) և քրմի հետ մտնում է մոր ննջարանը]: Ծաղիկները <1 անրնք.> սարքած քրմին նեղացնում է, թե նա ինչ ունի անցյալ գիշերվա այն ժամին յուր մոր ննջարանում, և քուրմը խոստովանում է, թե՝ տիկնոջ թախանձանքով և <1 անրնք.>⁵:

94 96 թ. մայիսի 29-ի գիշերը հալոս չբնեց: Ամբողջ գիշերը խոսում էր իրան-իրան: Կոնսիստորը 105 ուրբլի պարագ էր գրել վրեն, որը զուր գուրս եկավ: Գյուղում գործերի քննության ժամանակ հալածել, դուրս էին արել Սամսոն Հարությունյանի դրդմամբ, համախոսական էին գրել ևն, և այդ օրն հրաժարական տվեց Դսեղից ու գիշերը խոսում էր իրան-իրան:

95 96<թ.> մաղերիս մի սակավ մասն սպիտակել է, մյուսը մինչև կեսը սև է, կեսից վեր սպիտակ, կոտրավում ևն իրանց-իրանց, մարմինս այրվում է, ցնցվում եմ, մորթիս փտածի նման պլոկվում է:

ՄՈՅԱՏԵՍՔ N 8 (3)

1 Ինձ համակրում են՝ I 14.

Գիրգիղյան

Օր. Գյուղալյան

Բարխուդար

Աստվածատուր

Գարիժեկյան

Նազարեթյան

Ես երաշխավոր եմ՝

Վարդուհի Գարիժեկյան

2 1897 թ. հուլիսի 6-ին, առավոտյան ժ. 7-ին ընտանիքով Թիֆլիսից դուրս եկանք դեպի Լոռի:

3 1899 թ. հուլիսի 16-ին բեռի Սիմոնը պատմեց.

Մի ծիտ բռնել էին, գրել մի ոսկե զափաղում, որ երգի, ուրախա-

հան: Սա հենց միայն ձեռք էր տալիս՝ վաճառել, վաճառել, վաճառել: Բերին, որա զգուշացն ապելի սիրունացրին, շաքար ուտացրին, շաքարի հաց: էլի՛ վաճառել, վաճառել: Հանեցին թե՛ սրան բաց թողեք, տեսնենք ուր է գնում, որա վաճառքը ո՞րն է: Դեռաց, մտավ ջրափերի շաղկեր—խոտերի մեջ: էն օրվանից երգում է՝ վաճառել, վաճառել: Մի քանիսն առում են (խանութներ), թե էն օրվանից սկսեց երգել՝ ա՛յ վաճառել, ջա՛ն վաճառել, ջա՛ն վաճառել: Ասում էին, որ սա տարբեր է (տորոն), Արտույտը:

4

(Բաղո Բիժու պատմածը)

Թուրքը երգում է՝ Սիրտի—սիրտատի, զուգի-թուրմատի, սիր, վերջումը սիր:

Իբրև թե մեկան հետ են ընկել: Մուկը նրան ...եղ է ու մտել ծակը [սիրեց, խաբեց, թողեց ինձ, գնաց, ետ չեկավ] ինքը մնացել է, խաբվել է: էն օրվանից երգում է զավաճանություն կամ խորթ-օտար տարրի հետ սիրալին կապի ողբերգությունը:

Եվ <1 անգամ> ասում է, թե բոլորս էլ մեղքի գործով աշխարհ հկած բաներ ենք և այլն: Թուրքն ասում է՝ առաջ ես, մուկը թե՛ չէ, դու մի թռչուն ես, կանեա ու կթողնեա, հետո ես ի՞նչ անեմ: Համաձայնում են. մուկը անում է, թուրքն ետ է մտիկ անում, որ ծակն է մտել¹:

5 Աղաբեկանց Արուսի ասածը մեր երկաթուղու վրա.

Թիֆլիզ չեհարընտան յարբը գեալիր մաշինա,

Տամուրարի բասար, գիտար,

Ինչեհների պլան վերերիմ, քեասար, գիտար,

<1 տող անգամ>

Գեաղեր, ստանցիալաշտա բիր-բիր տուրար,

Նաշալիկ զուլուլարի բույրեր*:

6 Ղոշա թելար տալընջա վարտըր,

Գեալտի գեշտի կոռու մհալի,

Թուրմաղա գիրտի ատը Շհալի,

Բույսուրուր գեալիր փամբակ, Ղարաբիլիսա:

* Թիֆլիս քաղաքից սուրալով

Գալիս է գնացքը,

Երկաթուղով կարում, անցնում է,

Ինձեհների պլանով կարճ հանապարհով է անցնում,

<1 տող անգամ>

Գալիս է, կաշարաններում մեկ-մեկ կանգնում,

Պետի ծառաներին հրամայում:

Շհարտան գեթըրարըմ շաքարի, ղանդի,
Չոխ հունսուր ղուրբափարլար զամլունըն բանաի,
Ղարարիլիսատուն շխար, գետտար Ղշլաղքեանտի,
Յրմարտան գետտար մաշինա յոլի*:

- 7 Ուստումգտա վար Չատի գլուի,
Փամբակտա շխար գիրար Ալեքսանդրապոլի,
Դեշա գլունդուզ գիաղար գիտար,
Թունեկլարի տաշար գիտար:
- Ալեքս—շխար, Ղարսի ղալա գիտար,
Աղաբակ օղլում էլլարմ բիր ղալա թարիփի,
Օթախլարտա օթուրեկլար իշեկլար շարբաթ շարխի,
Ուստաքի ղամեարտա քիմշի ուլուտը քիմշի ղարիբ
Յարբի թաղա գետար գլորմամիշա մաջա գեալար**:

- 8 (Գրիգորն է լսել Ախալբալաք)
Փարվանա (կրակի թիթև) թագավորը մի աղջիկ է ունենում. ասում է՝ ով որ կրակ բերի, նրան կտամ: Դա գալիս է, կրակի շուրջը պաքստվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում է մեջը, այրվում²:

- 9 Գումեշը—օ՛ օ՛:

* Մեջքին ունի գույզ հյուսեր,
Եկավ-անցավ խոռո թաղով,
Շհալի անտեսով հողի մեջ մտավ
Հրամայելով զալիս է Փամբակ, Ղարարիլիսա:

Քաղաքից կրեբեմ շարար ու ղանդ,
Շատ են ամբարցրել գուլումի շղթան,
Ղարարիլիսայից գուրս կղա կմանի Ղշլաղ գլուղը,
Մեր մոտից է անցնում գնացրի ճամփան:

** Մեր վերևում կա Չատի լիճը,
Փամբակից ելնում է, մանում Ալեքսանդրապոլ,
Դիշեր-ցերեկ թափառում է, դնում
Թունեկները մանում-անցնում,

Ալեր<պոլից> գուրս է ղալիս, Ղարսի ճամփան բռնում,
Աղաբակ աղայիս կկանգնեցնեմ մի ամբոց գովելի,
Սենյակներում կնստեն, կիմեն օշարակ <1 անհասկ. բառ>
Վերեկ կտուրներում ո՞վ էր <1 անհասկ. բառ>
Ո՞վ էր ղարիբը,
Արդյոք ճորից կղա՞: Ինձ չաւսած կգնա՞:

10 Քիֆիսեցիների բարբառ
Маскарад—մասիարեթ

11 Սովորական բանաձևեր, որ ամեն մեկը գործ է ածում ամեն
ժամանակ.

Մեր բնկած հոգեորականությունը.

Մեր ազքատ գրականությունը.

Արասխանյանցի «Մուրճը»

(Զեն ասում Ապա<նդարյանի>—«Նոր-Դարը», «Արժրուհու «Մշա-
կը», Նաղարյանի «Տարազը»)

Մեր կեղտոտ մամուլը.

Մեր խեղճ գրողները.

12 Սրա թաւի բար էլ չկա—(չառ է մեծ տարիբով)

13 Մի քոռի ասում են՝

— Կնիկդ մեռել է,—թե՛

— Ասենք քոռ եմ, բա գիշերն է՞լ չեմ տեսնում, որ կողքիս չի:

14 Գլուխը ժաժ տալը

Օսեփ աղի՝ բոշի կնկա <1 անընթ.> փոշին

Օսանենց Ղաղարի հարսանիքը Գաղտլի կնկա կշտին Օձնա տա-
նուտերը քթոցի տակ:

15 Օձնեցի Կոկոլի տրեխ պահելը ամպի թուշին:

16 Մմակի կուկուն կտրացնել պտի:

17 ցրվում—ցնորվում

կաս կարմիր—կայծ կարմիր

Կնդրուկ

Ծերությունից դեղնել էր

Օձի խորոված ուտացրեց

Դու նոր կկենաս, քանի որ կա այս աշխարհքը հոր ու հին

Սաւէձի փոխարեն գավազան է բռնել

<1 անընթ.> աշխարհ բռնել, ինչպես <2 անընթ.>

լաց ու թաց անհլ

թամբդ լիքը կենա

18

Ֆելիետոն

Ո՞ւլ են Անգլիայի պարծանքները.

Քոռ Միլտոնը

Քաշալ Շեքսպիրը

Չոլախ Բալրոնը

19 Իմ հիշողությանդ ներքիններն արյունոտ են, նրանք զարկված են սրով:

Իմ ուրախությանդ քեզնով է կյանք առնում, քեզանով ապրում:

Դու սիրում ես գովեսաներ, դրանով էլ պակսեցնում ես նրանց թիվը:

Էս աշխարհը ոգի շունի, հիմքը [գրած] գերեզմանի վրա:

Երկինք-գետինք չափող թևեր

Մարդու կյանքը սրտի մեջ է:

(Նա էն մարդկանցից է, որ շան հետ հեռանում են, գիլի հետ ուտում)

Արեւ ա իր ձեռքով, թող լա իր աչքով:

Լվի աչքից արին եմ առնում (էնպես շնորհք ունեմ):

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 9 (12)

Օսանի ավբոմից

Գրած 93 (93) III/28, Զատիկին

Экспромт

ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՐՅԱՎ

Քրիստոս հարյավ... ա՛խ, երանի

Կենդանանար իմ մեջ էլ

Սուրբ կարոտը հին օրերի,

Որ շատ վաղուց է շիջել:

Երանի թէ նույն սաստկությամբ
 Սիրո կիրքը ևս հառներ,
 Երկինքն էլի դառնար անամպ,
 Միտքս ուժգին... ստվառներ:

ՎԶԱՏՐ

Լռի՛ր, անմիտ, ի՞նչ ևս լալիս
 Վհատ ձայնով ծերության,
 Դեռ քո ճամփին լույս է տալիս
 Ճառագայթը վաղորդյան:

Դեռ կան հոգուդ գաղտնարանում
 Կյանքի ժալիտ, սիրո բոց,
 Պիտի հառնեն* ինչպես հնում
 Քրիստոս հարչավ ի մեռելոց¹:

2 Դավթի առած Հաղարան բյուրբյուր, Քյաբի բյուրբյուր: Քյաբի կոչվում է> այն ապարանքը, որ շինել էր ավել թաղավորը փղոսկրից և պալատում <1 անքնր.> (կենդանու) լուսատու մորթին քաշ անում, Քյաբի բյուրբյուրին հասնելու համար օխտը սուրու ոչխար է տալիս ճամփին այս և այն հարամուն, մի թաղավորի աղջիկ աղատում է վիշապից, թաղավորը հավաքել է տալիս բոլոր թռչուններին: Գալիս է ամենաձեր թռչունը ու նրան տանում, վեր բերում այգու դռանը: Այգու կանաչելուց հետո գալիս է ամենից գեղեցիկը, ասում է. Քյաբի բյուրբյուր կդա, բեզ կտանի: Նրա աղջիկն ասում է թաղավորին, թե՜ սա քեզ խաբում է: Քյաբի բյուրբյուր սրա սիրեկանն է, ուզում է փախցընել, դա թե չէ, կիջնի սրա ծծերի մեջտեղը: Իջնի թե չէ, դու վեր կալ ու թռչրու: Այսպես բերում է: Ճամփին սովորական ջրհորի ինտրիգան²:

3 — Բարով, հանի:

Թե.—Նանի չէիր ասել, բեզ փչացնելու էի:

4 Տիկ<ին> Իզմիրովի ասածներից

ЭЛЕКТР

Ах, надоели эти летаргические звонки.

Я родилась в такой пятницы (среда)

Это гимназическая красота (классическая)

* Կա նաև՝ նրանք կարթնեն:

Γ<осподин> доктор, сделайте мне пломбир (пломбу)
Сентябрский гость (августейший)
Какую затрещину (трещину) *աղտակ* дал мой дом.

5 Քիֆ<իսեցիք> մասկարադին—մասխտրաթ են ասում:

6 Արուսթյունն ասել է.

— Քյուլլուջեցի (Башабаранск. об. Эр. губ.) Կարապետ Մու-
րադովին 15 ա. վեքսիլ իմ անունով (անցյալ տարի):

Օձուն առուտուր անող Ասկյարից 8 ուրբի (88 թվին).

Ջալալօղլեցի Մկրտիչ Բաղդինովից 1 ուրբի Ղազարսում:

Երվանդ Հակովբովից

7 Ո՛չ, էլ երգել չեմ կարող ես

Անմիտեները մտան պարտեղ—
[Թարմ ձորեր բուրավետ] [դալարուն]
Ամբողջ բուրումն ու գարուն,
[Չհասկացան] Ու չիմացան ինչու այնպես
Եվ անուշ էր և սիրուն:

Ու ոտքեցին, ու ճճիեցին
Ծաղիկները [բուրավետ] ոսկեվառ,
Ու չիմացան ինչպես [այնպես] կորան,
Ու չիմացան ինչ եղավ գեղն
Բույր ու <1 անընթ. > իրար հետ.
Ու բուրմունքը նորա հետ:
Եվ դալարը, և բուրմունքը³

8 Մերժեցիք ինձ նորից,
Ես հոգնեմ եմ երգերից,
Ես երգեց<ի> աղջիկ ու սեր,
Սերը կսկիծ* իմ սրբաին,
Երգս [թողի էն օրից]
Մի ստիպի ինձ նորից,
Ես երգեցի սերը եղբոր,
Մաքուր սերը անձնվեր,
Օ՛, մի ասիր ինձ նորից,
Ես լըռեմ եմ էն օրից:

* Կա նաև՝ ցավ:

9 Ջրաշենի եկեղեցում թաղում էին մի երիտասարդ՝ Լեոն Լուսին-
յան, որին ընկերները սպանել էին Օրբաճալա հեղափոխական՝ զեն-
մեջ, հույս գահաժառանգության³։ Այդ Լուսինյանը մի ժամանակ, իր-
եւ խենթ, գժանոցումն էր եղել։ Վրան արծաթի պսակ էր դրած. «Ան-
մոռանալի Լեոն Լուսինյանին Հայաստանի ընկերություններից»։

10 Տաղլարա զառ դուշտի,
 Ղըշա նա զալտի,
 Սաղկալա դան դուշտի,
 Հալա նա զալտի*։

11 Ժ. Գ-ին Սեդրակի հետ եկա Բաքու։ Տեսա, գիշերով կատաղած
տղերը օրհնում են կառավարության⁴։ «Աստված հաստատ պահի
առաջ թագավորի թախտը, որ ուսումնարանները փակեց. մենք նոր ենք
հասկանում, թե՞ մանիֆեստի խոսքերը, թե՞ բարեխնամ կառավարու-
թյունը» հոգ է տանում յուր հպատակների բարօրության համար»։

12 Էջմիածնից Մարց գնալիս՝ Ախտա գյուղում ժողովուրդը դիմա-
վորում է կաթողիկոսին։ Կաթողիկոսը դիմում է ժողովրդին թե՛

— Գիտե՞ք, ի՞նչ է պատճառը, որ Հայրիկ<ն> այսքան մահ կուզա։

— Այդ ձեր գիտնալիքն է, Վեհ<ափառ> Տեր,—ասում է Բջնու
տանուտերը։

— Անխելությունից է,—ասում է Հայրիկը։

— Այո՞, այո՞, ճշմարիտ է, Վեհ<ափառ> Տեր,—վրա է բերում
տանուտերը։

13 Մտքին զոռ է տալիս, ձեռքերը պահել չի իմանում, տեղ-տեղ
շատ կամաց, <1 անընթ> առջև թույլ։

14 Բողենկրաց և Գիլղերշտեյնի տեսարանը թույլ. մահ էր գալիս
շատ և հեռու, այնինչ պետք է...⁵։

15 Ա՛խ, ես ջահել եմ շատ,
 Քունն էլ, դադարն էլ փախան իմ աչքից

 Ա՛խ, ես դեռ մանկույց շատ ցավեր տեսա,
 Քունն էլ վաղուց է փախել իմ աչքից,
 Մայրիկ...

* Սարերին ձյուն իջավ,
 Ձմռանն ի՞նչ մնաց,
 Ծորուքին իմաստություն իջավ,
 Էլ ի՞նչ մնաց։

Հիվանդ եմ, մայրիկ, նանիկ ասա ինձ,
 Որ ասում էիր երբեմն օրրանում,
 Իմ մաշված կրծքին խաչ քաշիր նորից
 [Տանջվում եմ ահա] ու նանիկ ասա, քունս չի տանում:

Ես վայր կըթողնեմ գլուխս հոգնած,
 [Ծաղիկը արդեն նիրհում է մթնում],
 Գիշեր է, ծաղիկն հանգչում է արդեն,
 Գիշեր է արդեն, խոտն էլ է հանգչում,
 Ով որ տուն չունի, նա էլ է քնած:

[Անքուն ու] Լեկ ես եմ տանջվում,
 Մենակ ու անքուն հենց ես եմ տանջվում,
 Մենակ քո անքուն որդին է տանջվում:
 Քո հեզ թռչնիկը վախեցած է գուժից:
 Ախ, մատաղ օրով շատ ցավեր տեսա,
 [Ծանր է ինձ մատաղ]
 Էլ քուն չունեմ ես, անքուն-տանջվում եմ վշտից,
 [Ցավ առա սիրույց, վիշտ առա կյանքից]
 Քունն աչքես փախած տանջվում եմ նորից*,
 Մայրիկ ջան, մայրիկ, ինձ նանիկ ասա:

17 Հիմենսից—էջ 344

Նանիկ ասա
 [Օրորիր] ինձ
 Օրորիր** [ինձ] մայրիկ, քո հիվանդ որդուն,
 [Օրորիր] Ինչպես երբեմն օրրանում,
 Իմ մաշած կրծքին խաչ քաշիր,
 [Օրորիր] մայրիկ

Ես վայր կըթողնեմ գլուխս հոգնած,
 [Ննջում էր] ծաղիկն մթին գիշերով,
 Ով որ տուն չունի, նա էլ է քնած,
 Հանգչում է սլանդուխտը անտուն...

Նանիկ ասա ինձ, մայրիկ
 Մորիկից <1 անընթ> է քո թռչնիկը
 Ծանր է ինձ կյանքը, իմ կյանքը մատաղ
 Ինձ օրորիր մայրիկ⁶:

* Կա նաև՝ սրտումս կսկիծ:

** Կա նաև՝ նանիկ ասա:

18 Վահանին հիվանդ թողեցի, Էկա, Ջաջուրի կայարանում ժ. 5:

19 ...և ես կնքեմ, որտեղ էլ որ լինի, այն զարհուրելի անկյունը, որտեղ որ նրանք են, այնտեղ անշուշտ <1 անընթ. >:

20 Ա.Ո. [ժ. 9] հեռագիր ստացա Վահանի մասին. և վախենում եմ կարծել, բայց հա...

Այս բոլոր կերպերը, ձայներն ու շարժումները հանելուկ են դառնում ինձ համար, անիմաստ, անմիտ մեծամտություն: Մահը դառնում է ավելի խորհրդավոր, սրբազան, ցանկալի:

21 Մեր գլուղացիներից չբավորները ծխում են վիրաթուփուն՝ փետի փթռակ, ուռցը, կտորած չիրխի կոթ:

22 $60 \left| \frac{5}{12} \right.$

3 ձի

1 էշ

էծ ու թուլի,

2 կով, Լեւինջ, 5 եզր,

2 աշառ.

12 ոչ., 1 ձի, 1 լ<ուծ> եղ

23 Մանուկ օրերում, երբ մնում էի մթնում, վախից ես երդում էի, շուրջս մութ էր, ու երգում էի: Ալմ էլ երգում եմ:

[և ինչու եմ վախենում]

24 Այդպիսի վճիռ դեռ իրան օրում
Զի եղել, նույնիսկ, մեր ձորում
Ուր որ մարդ ու կին բաժանվելու համար,
Որ այդպես եղավ, այստեղ կմնամ:

25 Եղբարք <1 անընթ. > ստանալ

26 [Եղիազարյան 222 ռ. մարտի 4-ին]
75 ռ. 20-ին ակց. ընկ. Թիֆ. հավթ 224—225

27 Երեխանց շուտտեր,
Սիպտակեղ<են>,
Երեխանց զլխարկ

Մելիք Պելիճյան Մուսաֆ

Աբել Տեր-Բաղդաս<արյան> (փիթ)

Ստեփան Խուրլար<յան> (բանկ)

Տիգրան Ղուկասազ<յան> (շորի մագաղ.)

Արտեմ Հովհան Գրիգորեանց

Գուրգենյան

Управ. зов.

Миралович

29 Գիրալին գլուղի մոտ, Ալագազի վրա (իջած են քրդերը): Եգար
Ֆադ. պատմ<ում էր>, որ տեր-Ղուկասովի բանակից ընկել է քրդերի
մեջ, պատվել են ու վերադարձրել:

30 № 5—225—1500—3000 վեդրո ջուր կտա:

31 Պոեմի մեջ, աղջիկը տանելուց, աղին սպանելու լուրն առնելով,
ծեր քահանան զանգակին տալիս գուժաբեր, հավաքում է ամբոխը.
օգնեցեք, եկեք ձեր ծեր տերտերին և ալին:

32 [լուսամուտներին ցանց]
Ռուստեմի համար <1 ոռւս. աճրճր.>

գեղեր ու ներկ

սերմեր, սպանախ—շալինաա

[տիտաներ]

[սպանախ]

[պատվերները]

[գերանդի օղեր]

ցանց 18 վ<երշոկ>, լալն 2 արշ. երկ.

մոմի սպիշկա

տպակի 1 ա.—3 մ. և 1 ա. 4 մ

[կոֆի]

ֆանար, լեյկա, ոտնամաններ

Ախալը<ալաբի> Խանդո գլուղից

Հմայակ Սիմոնյան՝ տեր Աղեքսանդրի որդին.

Արշակ Բաբումին՝ Արամի մասին

[Ստեփանին]

Լադրին՝

Մալխին բացվելու են շատ տեղեր հաշվապահական

33 Անագչյան—10 (20)

Սարաջ.—13

Ծսալի—27

Քալանթ.—

Ղուկիջան

34 [Քաջազնունուն]

Քալանթ. տեսնել, որ <Վ անքնք. նախադասություն>: Պարադր-
խին, թե ինչպես օգտար վճռեց. նեղում են գլուղ<ացիներին> երկրա-
գործությունից զրկվելով, եղբայրը սկսեց մանր առուտուրը. նույն էլ
[բռնեց] ծախիչի գեպը, մինչդեռ ուրիշներն էլ էին ծախում, և [ոչ
ռք] իրաւունք չունեի օրինավոր առուտուրը խանդ<արել> [եղբայր],
և թեև գինին էլ ուրիշին էր եղել և ոչ թե ծախելու, այլ տեղ հասց.
прот<акол> գրել զրկել և արտիզնի շինովնիկը միայն հեռու...

35 (էն բանը գա գլուխդ), որ օրեն ծննդկանը գա թամաշա:

36 Հազար ավազակ լինի, չի կարող մի տկուրի կողոպտել, նրա
բարուն բարություն ըլի:

37 Измайловск., № 14 с. д.

38 97-ին՝ պրիստ. Вачнадзе,
նաշ. Сумбатов.

44 Խնդիր Сумбатов գրանից հար զաշազների պահելը և ապա նո-
րից տանուտիր: 7—9-ից բողոքում են, այնուհետև...

39 Փամբակի և Բորչալուի հաշտարար գառարանների արխիվները
լիքն են նրա գողություն գործերով... Բիլին* գրած է, որ նա, որպես
բող, իրավունք չունի գուրս զնալ գլուղից և բնաղվել որևէ պաշտոնի:
Ընտրվեց պրիստավների հետ խաղով և գողերի աջակցությամբ, ապօ-
րինի եղանակով. բնառություն ժամանակ մի տանից մի բանի հոգի
ձայն ուղին և, մինչև անգամ, մի հոգի՝ մի քանի անգամ:

Ոչ մի բողոք հետևանք չի ունենում, նույնիսկ լեանիչիի, և նա
ավելի լրբանում է:

Այսօր մեր սարերից գողերը կողոպտում են շնորհիվ նրա խրա-
խուսած ու հովանավորած գողերի: Մինչև այսօր մենք տուժում ենք և
ավազակների համար, որոնց 1897 թ. նա բժշկում էր իր <Վ անքնք.>
Կարսի երկաթուղու գծի վրա, երկաթուղու ֆեկզշերի ձեռքով, այնինչ
կառավարությունը հարյուրավոր կազակներով տանջում էր գլուղացի-

* Բվակաճը չի գրել:

ներին և որոնում ավագաններին, երբ իշխ. Աբխաձեն՝ դավառ<ապետի> օգն<ականը>, բնկել էր նրանց հաւից, այդ միկնույն ժամանակ հիշյալ անձը գրգռում էր նրանց փախուստը, և նրա եղբորը բռնեց իշխանը՝ ավագանների հետ հարաբերություն ունենալու համար:

Այս ավագաններին պահելու համար, որպէս լսում ենք, տեղեկություն է եղել զրաժ աւերությանը, բայց քննությունը մեզ չեն հայանել, որպէսզի վկայեին ճշմարտությունը:

Ոչ մի խնդիր ելը շունենալով՝ բոլորը լսում են վախից, և խորախուշում է անպատիժ դոզությունը:

40 Ազնիվ բարեկամ, ողբերկում եմ բեզ իմ հեղ նախնայաց անոթն արցունքի. ցամաքել է արցունքը, չկա արտասովորը, բայց մնում է նրա արցունքի չափը. երջանիկ նախնիք, նրանց արցունքին եղել է մի չափ [եակ], միայն մեր [արցունքի համար] [ոչ անոթ] արցունքին չկա չափ, անոթ...

41 Алекс. Каранетович
гражд. порядк.

Мих. Георгиевич
Мих. 142

42 Сводный мост
Мир. суд. 1895

43 Մ. վրա, երբ մոմենտալն արեում, իսկ երբ սենյակում կամ մոռլ եղանակին պետք է քաշել և պահել 4—5 սեկունդ: Փորրիկ դիաֆրագման արեի համար (счётчик) սարքելիս պետք է 12 Ն-ի վրա գնել:

44 Товарищ<ество>—Манглис., Бартн дача
(бывш. Шумахерск.), Голубинского.

45 Даниелянц Ованес Варта<нович>
Жа... ряд. Тифлис

46 Гимназическ., д. Рзаева, № 27.

47 Тадевосянц—Угол Телефонной
М. Станиславск. д. Егназарова.

48 Paris
4 Rue
Riboutte appartement 11—12
m-qe Suzane Soulchanow

1 4. III. Մառի՝ Վարդանի առակաները, էջ 188, Աղվեսի առակի մեջ
Թորա ցեղ. թարգմանած է՝—КВ. писание.

2

ՎԵՐՆԱՏԱՆԻ ԵՐԳԵՐԻՑ

Ղարսում կա մի խելագար՝ «Գանկիլ» (Մով) անունով, երբ նրան
խնդրում են մի երգ ասել, նա ուտերը, գլուխը, ձեռքերը, ոտները շար-
ժելով, թափահարելով ասում է. «Ախպար, ես չեմ կրնար, ախր ի՞նչ
ասեմ, ես ի՞նչ գիտեմ, դուք լուսամհական եք, լավը գիտեք, դուք ասեք,
ես սովորեմ, ախր ես ի՞նչ ասեմ, ա՛խ եմ անում, յար եմ ասում, վա՛խ
եմ անում, չի եղնում, չի գալում».

Բլբուլ եմ ասում,
Գլուլ-գլուլ եմ ասում,
Սմբուլ եմ ասում.
Չէր գալում ա,
Չէր տալում ա,
Չէր գալում,
Յար եմ ասում,
Ջան՛ եմ ասում,
Ա՛խ եմ անում,
Վա՛խ եմ անում.
Մաղը ձեռին արմղում էր,
Քարմղում էր, տրորում էր,
Օրորում, շորորում էր.
Չէր գալում ա,
Չէր տալում ա,
Չէր գալում:
Նուռն էր կերել
Դուռն էր կայնել,
Տնկտնկում էր,
Չնկչնկում էր,
Նաղ էր անում,
Տաղ էր անում,
Չէր գալում ա,
Չէր տալում ա,
Չէր տալում ա,
Չէր գալում՛:

3 Խորեն Ստեփանեն մի անգամ, Ախալցխա փոխանորդ ժամանակ, մտնում է, տեսնում անդամները չկան, միայն քարտուղարն է՝ Զանանյանց։ Բարկանում է, հրամայում է իսկույն արձանագրություն կազմել, որ ո՛չ անդամներն են եկել նիստի, ո՛չ քարտուղարը։

— Ես ալատեղ եմ, հալը սուրբ։

— Լռի՛ր, գրի՛ր ինչ որ ասում եմ,— հրամայում է իրան կորցրած հալը սուրբը, և քարտուղարը գրում է, որ «ոչ քարտուղարը», ու ղրկում են Թիֆլիս, կոնսիստոր։

4 Արդահանի դավառի Բաթուկեա գյուղից Մուրադ Օրուդ-օղլի աշըղ Բասնիֆ, 45 տ. (1901, հունիսի 27, Ուրալի, Սայաթ-Նովայի երգերից)², որ լսել է փոքր հասակում, ուրիշ աշուղից։

5 Ղատըր մավլում բուտըր սահա տիլարըմ,
Ավալքի գյունումնան բիր գյունում օլա,
Բաբամըն տովլաթի ղոնա բաշըմա,
Ինջիտան տուղուլան բիր տոնում օլա։

Սաբսան բին աթլըմ աթլանա-տուշա,
Սաքսան բին օղլուղըմ շավրուլա շիշա,
Աղրի տաղի քիմի փիլավըմ բիշա,
Ախան Արաղ թաքի սել յաղըմ օլա*։

6 Ագլար քի սորասըն յարըմդը Հեյրաթ,
Բաբամդըր Հիդայաթ, ամըմդըր Հյումմաթ,
Անամ զեջրըպանի, օլ աղըմ Սայաթ,
Սաղաղա յերընան բիր անամ օլա**։

* Ամենագոր Աստված, բեզանից այս եմ խնդրում,
Անցած օրերիս նման մի օր ունենամ,
Հորս հարստությունը թող իմը լինի,
Մարդարտով գարդարված հագուստ ունենամ։

Ութսուն հազար ձիավոր թռչեն ու ընկնեն,
Ութսուն հազար եղ շարվեն շշի վրա,
Մասիս սարի նման փըլավս հիփի,
Երանի հոսող Արաղի պես յուղս հեղեղ լինի։

** Եթե կուղես՝ յարս Հեյրաթն է,
Հայրս՝ Հիդայաթը, հորեղբայրս՝ Հյումմաթը,
Մայրս՝ վշտահար, իմ անունս՝ Սայաթ,
Սաղաղայի* փոխարեն մի մայր ունենամ։

* Սաղաղա—իրրե թե աղբկա անուն է, զուցե սաղա բառիցն է—տեղեկություն,
հռչակ կամ Սայաթղա (ծանոթ. Թումանյանի)։

7 Աճառա աշուղներ չեն գնում երգելու, վախենում են: Մի ժամանակ՝ 1870-ական թվականներին, մի հայտնի աշուղ գնում է նրանց մեջ, սկսում է պատմել Քյարամի պատմությունը, թե ինչպես նա սիրահարվեց Ասլիի վրա, ինչքան տառապեց [և] երգում է նրա դարդոտ երգերը, ու վերջանում է նրանով, թե ինչպես նա անմուրաց աչքվեց, չկարողացավ երգով բա՛նալ կախարդական կեճակներն, իրանից կրակ դուրս եկավ ու աչքեց իրան:

Վաչրենի ժողովուրդը, որ սրտատրոփ լսում էր երգչին, տեսնելով սիրահար հերոսի անպոթ վախճանը, բարկանում է երգչի վրա, թե ինչու նրան իրան մուրազին չհասցրիր, ինչպես դու վառեցիր աչն տեսակ մարդուն: Տվեք աչդ անիրավին: Մի խոսք խնայեցիր, որ նրան հասցնես իրան մուրազին: Ու վրա են գալիս կատաղության մեջ, սպառնում աշուղին: Աչն օրից աշուղ չի գնում Աճառա՞:

8 Սալաթ-Նովաչի վերև գրած երգին նման մի ուրիշ աշուղի խաղ.

Ալլահդան տովլաթ իստարամ,
<2 անընթ.> բաղրմ օլա,
Իչընտա մարմար հավուզի,
Դորդ յանի օխաղրմ օլա*:

9 Ֆրանզի զլըջ <1 անընթ.> դամա,

Զուհարտան զուլաղրմ օլա,
(Սթախ իչո:նտա օթուրիմ,
Հաբ նա իստարեան բեթոշիմ)
Ղուլախի թախիմ ղոլումա,
Բին քիսա աղչա բելումա,
Բիր թաղալազ յարըմ օլա**:

10 Մքվեղի մովիդա*** <2 անընթ.>

Մեսխեթիս—Ախալցխա

* Ասածուց հարստություն եմ ուզում,
<2 անընթ.> աչդի ունենամ,
Միջին մարմար<ից> ավազան,
Զորս կողմը սենյակ ունենամ:

** Ֆրանսիական թուր <1 անընթ.> դաշույն,
Դոհարից կապ ունենա,
(Սենյակի մեջ կնստեմ,)
Ինչ որ ուզես, կանեմ:
Հազար բռակ փող ունենամ մեջքիս կապած,
Մի բաղաղրված յաշ ունենամ:

*** Դեաշի-եկավ (վրաց.)

Ախալցխայի մոտ մի դառիվայր է՝ սարականջ 2—3 վերստ հրկա-
րուճյամբ: Մի աղա մի աղջկա սիրում էր, առաջարկեց, որ իր հետ
ամուսնանա: Աղջիկն ասավ.

Եթե ինձ ուսդ առնես, սրինգդ ածելով ու պարելով հանես այս սա-
րի գլուխը, կհավատամ, որ ինձ սիրում ես, ու կառնեմ: Տղան բարձ-
րացրեց ու հասավ թե չէ, ասավ.

— Սուրբմեծիսա, ջանիս հասավ, հողիս դուրս եկավ,—ու մեռավ:
Իկժմ նրա ղերեղմանը կա սարի գլխին:
(Ղրխրխալովի պատմածը):

12 Ախալքալաքի գավառի գյուղերում սովորություն է. նշանած
աղջկա տունը եթե զնում է փեսայի մոտ աղղականը՝ հայրը, եղբայրը,
հորեղբայրը ևն, կարող է քնել աղջկա ծոցում:

13 Հովհաննես Տեր-Մարկոսյան, փոկացի, 27 տ. (բա դավադրի)
Գորի է լսել վրացերենից. լույս թագուհի:

14 Հուլջոտի Հաբիրն է պետք, որ այդ տաճարը շինի (սա 1000 տ.
առաջ մեռած մեծ ճարտարապետն է), զնում է կենդանացնում.

— Գործիքներս ո՞ւր են:

Գործիքները տանում են, երբ շինում է, պրծնում...⁴:

15 Հարդա աղչամ, օրդա սարահ,
Ինսանտան զիշարի ղաբաղ,
Ինսանտան զիշարի ղաբաղ,
Աստված կարոտ պահի (հեռու տանի)*:

16 Շիրակի անուններից՝ Հայաստան, աղջիկներ
մայրաքաղաք

Հորիս—Մելիքով

Կնյալ

Բեհբույով

Մոսկով

Գյուղերի անուն՝

Խարկով (Անիի մոտ)

(Խառ-բյոյ)

* Որտեղ զիշեր, այնտեղ առավոտ,
Մարդուց դուրս <1 անհասկ. բառ>,
Մարդուց դուրս <1 անհասկ. բառ>
Աստված կարոտ պահի (հեռու տանի):

Ախալքալաքի Երզնից
 Ամա՛ն, տերտերի դարդեր:
 Յաման, տերտեր...
 Դյուղի վերեն արոտ է,
 Տերտեր փողի կարոտ է:
 Յամա՛ն, տերտեր...
 Տերտեր կրսե շխառ ա,
 Սիրուն հարսի հաճառ ա:
 Յամա՛ն, տերտեր,
 Զուլո՛ւմ, տերտերի...

18 Դու այդ բանին «խսկուլն ես» (տեղյակ)

19 Ղարաքիլիսեցի Տեր Սա. փոխանակ ասելու՝ և աղաչեմ զԱստուած զկոյս, ասում էր՝ անառակ զկայսր:

20 30 օգ.

Ղոշավանք կամ Ղզլբիլիսա (Կարմիր): Անի քաղաքի քարերը թուրքերը տանում են, իրանց տները շինում Անի դյուղ: Ղարսի փաշաներից մինը հրամայած է եղել իբրեւ (Մուրադ-բեկ) հարկ, պարտադրություն, ամեն մի տուն մի սալի քար բերի Անիից, որ Ղարս շինություններ տնեն:

21 Հաղպատու Լուսավորիչ եկեղեցու պատկերները թուրքերը հրացանի են առել. սրբոց սրի աչքին, որի ճակատին են:

22 30 օգ., ժ. 4

Ս. Հովհաննես—Հռոմ. (Ղոշավանք) IX դարում Հռոմից փախած կրոնավորների շինած: Այստեղից հող են տանում դյուղերը, մուկ ու մորեխի ժամանակ վանահայրը Ստեփ. վ. Շիրակունի ասում է՝ ամեն բան կորել է, առաջ լավ էր, սերը սուր է դառել, արյունը ջուր է դառել^ճ: Հաջի—Անա <1 անրնք.>

Ասում է՝ վրացիք չեն ուզում տոնել իրանց 100-ամյակը, ասել են՝ սուղ է մեղ համար: Բն Հալրիկը, թե ես՝ ոնց թե այն պատկերն այստեղ, թե ինքը...

Այս վանքումն էին օծվում Բագրատունի թագավորները ու հաղթական կամարով անցնում Անի:

Արտաքին տաճարի սյուների խոյակները (նեքեկի) աշխատել են ջարդել տաճիկները. ծակսեր (օղիք) են շինել՝ ձիերը կապելու: Վարդապետը դրած քարերը սանդուղք է շինել իր սենյակի: Երբ հարցրի, թե

ինչու է այդպէս արել, տառւմ է, որպէսզի աչքիս առաջ սալամաթ մնան:
Թե չէ, որ գորսը թողնեմ, գյուղացիք կգողանան:

Սրանից հիւսիս, հերքեւ չտնվում են թագավորների գերեզմաններ,
երկու կիսավեր եկեղեցիներ և երկու քանդված մատուռ: Թագավորների
գերեզմաններից մնում է [Տիգրան] Աշոտ սղորմածի գերեզմանը:
Վերջին ժամանակներս այդ գերեզմանը քանդել է Ղուշավանքի Զատիկ-
յան քահանան, որ թագավորի թաղը, ոսկեղէն զարդերը տանի:

Մի թիֆլիսեցի 20—30 ա. է տվել, որ փորագրել տա: Ինքը կերել
է ու փորագրել անճոռնի:

23 Երեկոյան Ժ. Տ-ին մտանք Անի: <Հարձակվեցին> վարդապետի
շներն, ու ծառա Մկրտիչն մեզ վրա հրացան արձակեց:

24 1902, հուլիսի 15

(Մնակյանի սիրո մահմանը)—սերը զգացում մ'է, որ աչքեն կմտնի,
սիրար կխալի, ճուճեն կելնէ:

25 Ամեն ժամանակ մի բանաստեղծի շրջան է
(Հար զաման բիր աշըղն դավրան դրը)

26 Սարգիս <1 անընթ. ազգաճում>
Հարություն Ստեփանյանց

27 Манглис
Дача Голубинской

28 (Баку) Балаханский технический надзор. совета съезда
инженеру Качазнуни.

29 M. León Seqbossian
Poste restante
anvers
Belgique
Гановск 26, кв. 7

30 Venise
Calle Vallaresso
№ 1303
Pension Venler
A. Isakian

31 До I июля. Михайловский просп., № 177, дом Ковалева; с
17 июля: Караглис. С. С. Акопову.

- 32 1901, օգոստոսի 8, Արամ-Թուման՝ 4—6 ֆ. (54) <1 անբնթ.>
 1902 սեպտեմբեր—17-ին մտա Դյակոն-ի մոտ, քաշվեցի՝ 4 փ. 10 ֆ.:
 1903 հուլիսի 7—4 փ. 1 ֆ.:

Յ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր № 11 (6)

- 1 Угол Кирочн<ой>
 Елизавет<инской>
 Шарбабчев
 угол. соб. д. 2 этаж.
 Յիսկնիս ծղալի
 Միսրբեկիտ
 Фомин 22 с. д.

12 Կյուրեղյան

2 Имею честь уведомить, что я болен. соблаговолите коман-
 дировать более подходящего здешнего епархиального начальника,
 который по повелению Вашего Святительства вел переговоры с
 высшею администрацією—Սուրենյան կաթողիկոսի պատասխանը
 կաթողիկոսին Բարսի գնալու...

3 Հուսիկ կաթ<կոսոս>, Հուսիկ վ., Միսիթար, Կորյուն, Եղիշե:

4 1. Շահին հեռագիր, 2. Շրջաբեր<ական> հեռագիր, 3. Բաքվից
 կարմիր հեռագիր, 4. Տեղական մասնաժողով (էջմ.), 5. Հաջորդներ
 զրկել որտեղ չկան:

- 5 Ջաման<օ>ղաման իտի,
 Սիչան փահլեան իտի,
 էշակ տա շահ իտի,
 Ջաման<օ>ղաման իտի:
 Դավա համամ իչնտա,
 <2 տող անհասկ.>

[Ջաման<օ>ղաման] իչնտա,
 Ախրի զաման իչնտա,
 Դավա դավաքիլ էտեր,
 Քյոհնա համամ իչնտա*:

* Ժամանակն <ին> ժամանակն էր,
 Մուկը փահլեան էր,

6 Զրից խմեցինք—չխմեցինք,
Մնացածն էլ մեջքնէլիս կապեցինք:

7 Միներ մյուսին, ին՝ տեսնում ես ձիավորը, որ գնում է.
— Ինչ լավ ձի է:
— (Շատ էլ լավ զուգբմի) ձի չի:
— Լավ (հին՝—զուգբմի) ձիերը լավ (հին) մարդիկ նստեցին գնացին:

8 Աչքը զոզանալ—նայել, տեսնել իրեն չի նկատում. թաքուն անում է իրենը:

9 Մոսկա Քոչարյան զարագազցի (Պարս.), Վինան դուրացի. (Անահիտի վարիանտը):

Պատմւում են: Շահաբասի անունով, որ շեր է հաղնում, գնում իր հրկրի գրուխլունն իմանալու: Մի գյուղում ոչ մի տեղ հյուր չեն ընդունում, միայն մի աղքատ շորան է ընդունում:

— Ասածո հյուր չե՞ք ընդունիլ:

— Ինչո՞ւ չէ, Ասածուն էլ մատաղ, իր հյուրին էլ:

Շահաբասը գնում է ու սրա աղջիկն ուզում, թե լավ սոյ է, լավ ցեղ է: Հերն ասում է՝ պետք է աղջկանս հարցնեմ: Աղջկանը հարցնում են թե՛ ինչպիսիք քեզ ուզում է, ի՞նչ ես ասում:—Ասում է.

— Ի՞նչ անենք, որ թաղավոր <է>: Բ՝<աղավոր> էսօր կա, էգուց չէ, թող մի փեշակ սովորի, ուզեմ:

Գնում է Շահահ, Աբահ, թաղիք պցիլ սովորում, ապա թի պսակվում: Գնում է նորից իր հրկիրը շրջելու, իմանում է, որ մի տեղ շուրուղի (Բաբու է ասում) ուղ գնում է, ետ չի գալի, [մեծ], շատ աշպաշիք են, մեծ աշպաշխանա. գնում է, ընկնում նրանց մեջ. տանում են մի մութը տեղ, ուզում են մոթթեն. ասում է՝ իմ քաշը հրեք փութ միս է—մի 10 ու, թող ես ձեզ համար էնպես բան շինեմ, որ հաղարներ տշխատեք:

— Լավ, դե շինի տեսնենք:

Շինում է: Տանում են բաղար:

էն էլ շահ էր,

ժամանակն <էն> ժամանակն էր,

Ուղար բաղնիսպան էր,

<2 անկա 4. տող>

ժամանակն <էն> ժամանակն էր,

էն հին ժամանակն էր:

Ուղար վարսավիրություն էր անում

Հին բաղնիքի մեջ:

* Կա հաճախ վաղեմի:

— 100 մ<անկթ> տվի: էլ է շինում, տանում են ավելի վեր, ավելի <է> առնում: Մյուս անգամ՝ փոխարքային: Միշտ նկարում է առյուծներ, պախրեք, զանազան նախշեր, և ահա մի անգամ էլ գրում է վրեն ու խորհուրդ է տալի տանեն թագուհուն: Տառում են, կարգում է, տեղն իմանում, գալի շրջապատում, քանդում էն սպանդանոցը, երկիրն ազատում¹:

10 Զուկ «կազակին» Մարտիրոսը էնքան ժլատ էր, որ ճամփա գնալիս ձիուն կեր չէր առնում իջևաններում: Իրեն հարցնում էին, թե՛ Մարտի ապեր, ինչի՞ չես կեր առնում ձիուդ:— Ասում էր՝ թո՛ղ հենց իմանա ճամփա է գնում, դեռ կանգնելն էլ իրեն աշխատանք:

11 Մոր սրտինը քարին քոլին [զա] բնկնի, կեկանը՝ Աստված կատարի, որովհետև մայրը մտածում է, թե՛ սվ գիտի, որդիս ուր գնաց, ինչ էլավ, կինը թե՛ հիմի ինձ համար էս կամ էն կրերի:

12 Մանկ<ական> գրադ<արան> նորից
Ստ<ացա> մարտ մինչև ապր<իլ>... 440
Հնին: (Մ. Մ.) 207 ա.

13 Մերունին օրհնում է. վերջը [և] որպես որդիների է <1 անընթ.>

14 Баку, Малоканская, над гост Кавказ. ул. П. С. Бекзаян.

15 Շատ գնացինք, քիչ գնացինք, դուդ են, կրկնել միշտ, հասանք, տեսանք երեք գեղ:

Հազի—Հյուզի, մին էլ ես: 5 բադ: Հազին խփեց, վեր չընկավ, Հյուզին խփեց, վեր չընկավ, ես խփեցի, վեր ընկավ: Հյուզին ուղեց քերթի՞ չկարաց. Հազին են, ես քերթեցի: Երեք պառավ կար, երկուսը մեռած, մինն էլ [ջան] շունչ չունի^{*}: էս ջան չունեցող^{**} պառավը բերավ երեք զազան: Երկուսը [կոտորած] ծակ էին, մեկն էլ [բոլորովին] տակ չունի: էս տակ չունեցող պղնձում եփեցինք, կերանք, կերանք, բայց փոքրերս բան չմտավ:

Ման եկան, ման, կես բրինձ գտան²:

16 Մգրախավոր մի մոլլա մի այնքան երկար <1 անընթ.>, որ ամպերը խառնում էր <1 անընթ.>: Մինն ասում է.

— Մոլլա, մի քիչ կարճացրու, էդքան երկար չի լինի:

— Զե, էս ախմախ ժողովրդի համար դեռ մի քիչ կարճ է:

* Կա նաև՝ անշունչ:

** Կա նաև՝ անշունչ:

- 17 Խանին խանձած գոճի կտանք:
- 18 Լուցիկ՝ 21 կող., մի շիշ արաղ՝ 2 <1 անրնր.> 33 կ., 2 ֆ. մոմ, 40 կ., ձու, հետո 1—40:
- 19 Մի տանով, մի ձենով:
- 20 Առավոտվա ցողը, որի հետ ոչ մի մարդարիտ չի համեմատվիլ, առավոտվա զեփյուռը, որից զովանում են մարդիկ և թիթեռները, որ միշտ համբուրում են ձեզ:
- 21 Խլնֆոտ Նազար
 էնքան ա թամբալ, որ ալարում է քիթը սրբի, ճանճերը գալիս են, բերանն են լցվում, զարկում է սպանում: Անունը դնում է՝ Խլնֆոտ Նազար, մի զարկով կսպանի հազար:
 Գնում է իշով փետ բերելու, ճանճերն սպանում է, ճամփեն ծռում է, գնում է:
 «Աղա Նազար, հար վուրանտա, դոխի ազար»: Մահակի ծերին է գրել տնվիս՝
- 22 Գահաժառանգության վրա Խուրք դրին
 (наследство)
- 23 ОСВЯТИЛИ—լուսավորեցին, փոխօրհնեցին:
- 24 Հատ ու կես կորեկ ունեմ ցանելու համար⁴:
- 25 Գիլթոզ
- 26 Բունգլը
 Բունգլը բլիճ մեր տանը,
 Կտավի կճիր ձեր տանը,
 Բեր խորովի մեր տանը,
 Տար կծոտի ձեր տանը:
- 27 БУТКОВИЧ, I, 67,
- 29 Կարապետի հետ մի անգամ կաթծիրի <2 անրնր.>:
 Այո, փլավն ուտելիս լավ էր էս խելոք Կարապետի ևն...
- 30 Sacred art.
 The Bible Story Pictured by
 Eminent Modern Painters.
 Arted by
 A. G. Temple
 new edition
 Cassel and Company
 London, Paris, New York.

Սուրբ արվեստ
Աստվածաշնչի պատմություն՝
Լեբկայացված է ժամանակակից հասնարեղ Լեարիշների կողմից,
Արվեստագետ
Ա. Գ. Բեմով

Նոր հրատարակություն
Քասեկ և ընկերություն,
Լոնդոն, Փարիզ, Նյու-Յորք:

- 31 The life of Jesus of Narareth
Eighty — pictures by
William Hole,
Bible Warchouse,
London

Հիսուս Նազովրեցու կյանքը,
80 պատկեր
Վիլիամ Հոլ
Լոնդոն

- 32 Яп. шелогн.
№ 4. 80 ф;
Рп. расоб.
№ 6. Б 5 ф;
Полуалекс.
№ 1 50 ф.

- 33 Աղա Նազար
Հար վուրանտա
Ղրխի աղար
մահակի ծերին է գրել տալի*:

- 34 Ման իտըմ, տատամ իտըմ,
Շահ իտի, Շահմուրադ իտի,
Ազ գետաըխ, շոխ գետաըխ,
Տարա թափա դուզ դ<հտաըխ>,
Ղորխըրուզ իտի,

* Աղա Նազար
Ամեն զարկին
Ջարդի հաղար:
Մահակի ծերին է գրել տալի:

Բիրազ տա կուզեկուզ գ<ետաքիս>,
Գեորտիք բիր տովշան,
Տովշան րալառի տովշան*

35 Դադամ ավտի,
Ման վուրդում**:
Ստեփ. Նիկիտիչ—Չաքավալա լսած:

36 Շատ դեպքինք, քիչ դեպքինք—դուզ են, կրկնել միշտ, հասանք,
տեսանք երեք գեղ:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր Ն 12 (8)

- 1 ուշար—աճար
9—ինչպես կարին մեղա
առա—10 թանձր
ակաս—երկինք
եթերք—11—արակաս—
ակաս—արակած
- 2 Հյուրշման
[հատուկ անուններ]
1900 «Հանդես ամսօրյա»
Հին Հայաստանի տեղաց անունները

Աճառյան
Տաղեր

- 3 Զա՛ն, Մարո ջան
—վիճակ

* Ես էի, հայրս (պապս) էր,
Շահն էր, Շահմուրադն էր,
Քիչ դեպքինք, շատ դեպքինք,
Սար ու ձոր ուղիղ դեպքինք,
Վախենալի էր,
Մի քիչ էլ կուզեկուզ գեպքինք,
Տեսանք մի նապաստակ,
Նապաստակի ձագ, նապաստակ:

** Հերո նետեց,
Ես խփեցի:

Ջ<ա՛ն>, գլուխում, ջ<ա՛ն>

— ծաղիկ

4

Կորուստի երգեր

Ետ չեկա՛մ,

Գրնա՛ց, գրնա՛ց, ետ չեկամ,

Լավ աշխարհքում լույս կապով

Կապված մնաց, ետ չեկամ:

5

Հանգել են,

Կրրակներս հանգել են,

Յուրտ ու խավար էս գիշեր

Ճրրազներս հանգել են:

տող 3

ա [պաղ, ցուրտ գիշեր, սև խավար]

բ Շուրջս խավար [ցուրտ] գիշեր

գ [գիշերքս ցուրտ, մութն ու պաղ]

դ գիշերն եկամ [ցուրտ ու սև]

6

Ձի գալիս,

[Կանգնել եմ պել] չի գալիս,

Ձեն եմ լսել էս ձորում,

Կըտրել է, էլ չի գալիս:

տող 3

ա [Ականջ եմ դրել] չի գալիս

բ [Քար եմ կըտրել] չի գալիս

7

Ո՞ւր կորան,

Մոտիկներս ո՞ւր կորան,

[Ետենե՛րից կանչեցի]

Ձեն չըտրվին լուռ կորան:

տող 3

ա [վերջին անգամ ձեն տվի]

բ [վերջին անգամ կանչեցի]

գ լացիս կոծիս

8

Մնացել է բերդը մեզ,

Հաղթանակի հրթը մեզ,

Անց են կացել, ով կային,

Հիմի կըզա հերթը մեզ¹:

- 9 [Գրողն. գրասեր]
 [Նրանյակ]
- 10 Կիսյալսողսկ, Սահակ քահ. Տեր Հովհաննիս<յան>, Տիրերցի
ամատանոցի համար գրողն. ընկ.
- 11 Ներսեսյան
 Մոսկվա, իրավարան և Քեչեկյան
- 12 Կռտեղիկով, տնտեսագետ (<1 անրնր.> աշակերտ) Մոսկվա
Գր. Զալսուշյանի որդին՝ Սերոբե, տնտեսագետ:
- 13 [Թում. Ребровск, д. IV. Одна.]
 Российск. 5
 Алекс. пр. 3. Будаг<ян>
- 14 Гост. Нов. парк, д. Калининна.
- 15 Լերմոնտ. (և Պուշկինը) և Պյատիգորսկը:
- 16 Պյատիգորսկից պարզ երևում է Կովկասի շղթան (պարզ եղա-
նակին և առավոտները միշտ, և էլբրուսը):
 Պ<յատիգորսկից> էնպես է երևում, որ և մեծությունը և միտք է
ծնվում, թե կարելի է թռչել նրա վերից:
- 17 Մշուշի միջ պայծառ, ճերմակ, ցնորքների նման:
- 18 Ամպերը շարժվում են կողմն արևելքի, ճամփեքը ճերմակ քա-
րեր կրեմնի. путь (выход)².
- 19 1648
 Нина Влад<имировна>
- 20 Թումանյան
 Բերբերյան
 Տիգրանյան
 Տ<եր>—Ավետիքյան
 Աղբալյան
 Մալխասյան
 Աբեղյան
 Աղանյան
 Ֆեթվաճյան
 Թերլեմեղյան
 Լիսիցյան

Մելիքյան Ս.
 Բունիաթյան
 Ահարոնյան
 Փիրուզյան
 (բժ. Հարությունյան)

21 Չամուրու (Աբգ)
 Սեդրակ Զալալյան

22 Մեր քաղը 1917 հունիսի 20, վլադիկավկադ
 1. Թամարը—19½
 2. Սեդիկը—2—34
 3. Արփիկը 3—17
 4. Անուշը 3—14 3—6
 5. Նվարդը 3—3½
 6. Նս 4—11½
 1920—հուլիս 26 Կոջոր
 Թամարը 2½15
 Սեդիկը 3—9
 Անուշը 3—6

23 Багд<асар> Иванович Акопян.

24 Լեզվագետ Գր. Ղափանցյան
 Յուլակ Խանզադյան
 Սենիքերիմ Տեր-Հակոբյան

Հայաստանի պատմ. աշխարհագրությունը
 Աղզազրագետ
 Թուման<յան>
 Աղբալ<յան>
 Բերբեր<յան>
 Դեմիրճ<յան>
 Աշոտ Հովհ<անիսյան>
 Վահ. Տեր-Գրիգ<որյան>
 Շանթ
 Էդիկյան
 Սպենդ<իարյան>
 Մելիքսեթբեկյան
 Սմբ. Տեր-Ավետ<իրյան>
 Արեղ<յան> Մ.

Սիրական Տիգր<անյան>

Մալխասյան

Բերբերյան

Թադևոսյան

Թումանյան

Նիկ. Աղբալյան

[Լիսիցյան]

Մենտոր Բունիաթյան

25

[<1 անրնր.> փետր. 9

Առամանովին

Կարամուրդա—15—25]

Էդիլյան

Արդուբյան Արշ.

Նսալան քահ.

Շխյանց

Տեր Արշակ

Աբեղյան Մ.

Հովհաննես

Համբ. Մինասյան (նկարիչ)

Վերա 10

Վերա Варда<иовна> 10

օր. Տեր Ղևոնդ<յան> Черк. 34

Գ. Ի.—Տեր-Մարդ<արյան> 3. 32

Պ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր № 13 (15)

1 [Օլթեցյանին՝ գերմ. տպիկ տալու համար գերմ. միսիայում, 450+30] Ստ. Լիսիցյանի մոտ:

посска <1 ոսւս. անրնր. ազգանուն>

Տիկ. Զարդարյանին՝ զրոդ. ընկ. հաշվին, 250 ռ., սեպտ. 27

Աղալանի ընտանիքին՝ 300 թե 600, Բառարանի հաշվին, հուլիսի 6
[Խնկոյին՝ 600 ռ. (զրոդն. ընկ.)]

[Լիսիցյանի մոտ՝ «Լուսաբեր», 1000 ռ.]

Նկարը՝ 300 ռ.

[<1 անրնր. անուն> 650]

[Ղամշկուտեցի Արամին՝ 500 ռ.]

[Գրոդն. ընկ. և միության կոչերի և ծախքերի համար]

[Օլիեցյանին [480] և Համբարձումյանին ու տեր Գյուլտին՝ [80]
[Աբելյանին՝ 103 հալտ. <1 անընթ. > ժողովի]

Անուշավանի վրա

[Շահապեղյան Արշակին՝ հազար հինգ հարյուր ուսու. ծրարում
մնաց [21] 888 ո.]

16 888

1100 ո. գրողն. ընկ. որդեգիր որբերի համար, 900 ո.՝ թոշակը ուս-
ման, 200 ո.՝ գրքերի և ալլ մանր ծախքերի:

[Մազմանյանին՝ գրողն. ընկ. [գումարից] հաշվին, 250 ո.]

[Վալադյանին՝ գրողն. ընկ., 250 ո.]

Լոռու հաշրենա <կցական> միության հաշվին, կենտր. խորհրդին՝
200 ո.

Գեմիրճյանին՝ գրողն. ընկ. հաշվին, 500 (+100)

Ահարոն <յանի> ընա <անիքին>՝ 300 ո., գրողն. ընկ. հաշվին

Վաճառակ. վրա մնացած [3.000] 1.500 <3 անընթ. >

Ահարոնյանին՝ գրողն. ընկ. հաշվին, ևս 300 ո. (նոր եկած ժամա-
նակ)

Ահարոնյանին՝ ևս 500 ո. (չեկով),

250 — էլ Կիսլովոսկի

Շիրվանդադին՝ 1.000 չեկ

Պ. Աբելյանին՝ միութ. <1 անընթ. > համար մի հարյուր ուսուլի, 22
նոյեմբ.

Ահարոնյաններին՝ ևս 250, դեկտ. 11

Ահարոն. ընտ.՝ 150 ո.

Գրողն. ընկ. Բերբերյանի արժեք թուղթը <1 անընթ. > դեկտ. 22,
երկու հազար Հովհաննիսյանին, 300 կուպոններից, 8.62 ո. 50 կ. չեկ,
սոփյ ստ. դեկտ. 13, 200 ո., 6 ո. մուրհակին:

500 ո. բյուրոյին՝ Կորյունին տալու

Գրողն. ընկ. հաշվին, Միհրան Թութունճյանին և ընկ. 50 ո. գրքի
և աւտոբեքի 10 փետր.

Կոնսերվատորիայի շվեյցարներին՝ 50 ո., գրողն. ընկ. հաշվին,
մարտի 12, դեպարտամենտի ժողովի համար:

Բլեկին՝ Հայր. միությունների դիմումի համար, 120 ուսուլի

Սեպտ. 10-ին, Աղատ Վշատունն՝ 250 ո. գրողն. ընկ. հաշվին

Դերենիկին՝ մի հազար

Խնկոյանին՝ երեք հազար

Ուրբեքին՝ գրողների ընկ. 2000 հաշվին, 5000 ուսուլի

Ջարդարյանին՝ գրողն. ընկ. հոբելյանի համար, 500 ուսուլի

20-ին սեպտ., որբերին՝ դասագրքերի համար 300 ո., գրողն. քնկ.
հաշվին Դերենիկին՝ ևս մի հազար
Արփ. Ահարոնյանին, հոկտ. 12՝ 300 ո., բյուրոյի հաշվին ավանս
Ջալալին՝ 500 ո., բյուրոյի հաշվին, I 27
Տեր Գյուտի մահազդին՝ «KABK. CIA.» և «Աշխարհին» 290 ո.
Որբերի թոշակավորման ծախք 3.400 ո.
Մատենաճյանին՝ գրողն. քնկ. հաշվին, 2.000 ո.
Փափազ. Բաղման հեռագիրներ.
Փրիթն. բանկում 40 հազարից մնում է 500 ո., որ ևս ևս տվել
Յարովին:

Մալխի 26-ին և 28-ին՝ 260 ո. վրաց կառ. հեռագիրը 296 ո.
Երևան:

Հունիսի 7-ին տվի Դերենիկին Փափազյանի և Տերյանի մահազդ-
ների համար 400 ո. գրողն. քնկ. հաշվին

Օր. Միրիմանյանին տվի 2000 ո. ոսճիկ որբերի և զաղթ. հանգ.
կոմիտեի հաշվին:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 14 (9)

Մեր թաղ.—գեղեցիկի, բարու և ճշմարտի:

Մեր կապիտալը—նվիրական զգացմունքներ, մտքեր, իդեալներ,
ոգևորութ<յուն>:

Մեր զահը—մարդկանց սրտերը:

Մեր պալատը—երևակայությունը:

Մենք ոգի ենք—մեր մեջ զորեղանալով՝ ոգևորվում ենք ու ստեղ-
ծում էն հրաշալիքները և ստեղծագործությունները, որոնցով արտա-
հայտում ենք մարդու և Աստծու նմանությունը:

Մենք կապված ենք զաղտնի կապերով <1 անընթ.> արեգակի
հետ, և [զգում ենք] եթե աշխարհի մի ծերին [ճշմարտի] կեղծիք է
կատարվում, մի սպիտակ գործ կամ անարդարություն, մենք վեր ենք կե-
նում, որովհետև սա գեղեցիկի, ճշմարտի և բարու թագավորություն է:

Մարդիկ փետից ու ալ մեռած նյութերից զահ էին շինել, [վրեն]
նստել ու իրենց անվանել թագավորներ և շարիք ու բռնություն գործե-
լով և մեր ու մարդկանց սրտերի մեջ բռնացել էին... նրանք <1 ան-
ընթ.> նշանակել յուրյանց անունները և խորատկվում են ու միշտ պի-
տի խորատկվին, որովհետև զա սուտ է, անարդար է ու շար, իսկ մեր
թագավորությունը մենք չենք ստեղծել, մեր դահերը մենք չենք շինել,
և մեր թաղ<ավորությունը> հավիտենական է: Եվ դուք էլ, որ խոր-
տակել եք էդ փետե զահերը, երբեք ինքներդ էլ չնստեք էդ տեսակ փե-

տե գահերի վրա, ալլ գնացեր բարու, գեղեցկի և ճշմարտի ճանապարհով ու հասեր, բազմեցեր էն հրաշալի գահերին, որոնք վերապահված են... Մեր մարերը կազմակերպված գործեր են, որ հարձակվում են խավարի ու շարոթյան ամբոցների վրա ու ետ չեն նահանջում երբեք, մինչև չքանդեն ու չհաստատեն ճշմարտությունը:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր № 15 (13)

- 1 [Երկ. ժ. 2 Բերբերյան],
[ժ. 5. Հիբմեթբեյ]
[Երեբ., ժ. 11 Գառը գլուղ]
Չորեք., առ. 10 Բեկչը,
[Հինգ., 11 ժ. <2 անքնր.>
[ուրբ., 9 <1 անքնր.> տերերին]
Շաբ., 2—3 տ. Հ. Մառք

4 թուրք խմբ.

Կիր., օգն. մարմին բանկին

[ուրբ., ժ. 1—որբ.]

[2 Թումանին]

[բանկ—]

տղոցասիրաց տիկ. վարժ. լուսանկարք

Ապտն փ. 11

Բուրգամիստրին

դոկտ. Չալխանի տ.

4—5 ուրբ.

800 ֆ. ստ. <2 անքնր.>

Եգիպտոսից—Օհանջանյանին

1. Կարմիր խաչի ատյան տ. Մառի Սթամպուլյան միքս. փ.
14—16

2. «Հայ կինի» խմբ., տ. Հայկ. Մառք, ռամկ.—աղատ կլ. թ. 60
Պերա, տ. Դշխոյան

Քաղ. ժող. տանտպետ Դավիթ Տեր-Մուխսյան կտակի մասին
Ս. Թերզիպաշյան, Նշան թաղ, Հաջի Մուրադ 58, Ս. Պերպերյան
Հ. Դարբինյան, Ֆիրեհիա, Չալխաք 48

Ջարմ. քահանա

ուսումն. խ. անդամ Հ. Պերպերյան

Հայկ. բանկի տնօրեն Սուքիասյան, հայկ. առևտր. բանկ

ազդ. Երեսփոխ. դոկտ. Թոփչյան

Նաթանյան
Աղաջանյան,
Սուխերադի 5
Գալաֆյան
Արտակ Դարբինյան
Վահ. Թեքեյան,
Իսկուտար
Հրաչ. Երվանդ,
Թավլարաշի 85:
դ. Թորգոմյան,
Թաքսիմ փ. 27:
Արշարունի Լախակոպոս
<1 անրնր.>

Օրիյոն Սմբատյան
Ապարտ. II հարկ
Բերբերյան, Գասըմ փաշա Զահտասի
Ապարտ. Տանտալիցես 6, Փիրիքո բանկալթի (համամ.) ժող. ձ, և
սկումբ, օֆիցերների համար:

Սմբատ. ապարտ.
(Օրիոն) Մուշեղ սրբ.
Չախմախչյան
դոկտոր
Մարջան
Ստ. Դանիելյան

Հայ կինը կառ. առաջարկել և տանել

Օր. Սիրվարդ Միրյան
Գրադետ տ. Անահիտ Դշխոյան
(Բաճառատ.) տ. Հոփսիմե Արաբյան
Օր. Միրալի
Երաժ. օր. Եփրուհի Սիրաբյան
Նշան Պեշիկթաշլյան
Վահրամ Թաթուլ
Հով. Անտոնյան
հայր Վ. Հաջունի
(բանասեր) պրոֆ. Խաչատրյան

Կիրակի, Ժ. 10 Նավասարդ
Չորեք., օգնութ. մարմին (իրիկունը)

Հ. Արս. Ղազիկյան

սյ. Վ. Թեքեյան

Շահխաթունի

Զարյան

Օշական

Խաչատրյան

տ. Մառք

Շահան Բերբերյան

Եր. Թորոսյան

Եր. Օսյան

Սինանյան

Պ. Սիրունի

[Պեշիկթաշյան]

[Ս. Մանուկյան]

[Հրաչ Երվանդ]

[Նկ. Քչուրքչյան]

[Եր. Սինանյան]

[Սիրունի]

2 Շաշիկ օղլու Ռաջճին էֆենդի

Սրա աղջիկը Շաքի բեյի հետ պսակվել է. աղջկա հետ հետնորդ բերել են մի փոքրիկ աղջիկ, որ նրանց մոտ ծառայի իբր աղախին: Խանիֆի փերվին (օդն. <1 անընթ.): Երեք ժուլը ավել են Ռաջար բեյին, խուրք որբուհիներից մինը սա է: Բաթումից ստացել են, իբրև թե հալ է:

(Շաշի բեյ, ոստիկ. քաղ. բաժնի տնօրեն)

Էլմա դադի 35

Ալի Զափարիձե

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՍՏԱՑԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Բնագրերը պատշաաստեցին և ծանոթագրեցին
Խ. Գյուլնազարյանը և Ջ. Ավետյանը

Ներկայացվում է Հովհ. Թումանյանի 1900—1911 թթ. ստացած նամակների ընտրանին՝ ջոկված հարյուրավոր նամակներից, որոնք գրել են ժամանակի գրական-հասարակական նշանավոր գործիչները, բանաստեղծի բարեկամները, մտերիմները, ինչպես նաև անծանոթ անձինք: Վերջիններս դիմել են նրան երբեմն անձնական խնդրանքներով ու առաջարկություններով, երբեմն էլ իրենց կարծիքներով՝ քաղաքական անցուղարձերի և գրական ու մշակութային խնդիրների մասին: Նամակներից շատերն արձագանքներ են բանաստեղծի գրած նամակների կամ հրապարակային ելույթների: Մի մասին էլ բանաստեղծն ինքն է պատասխանել՝ շարագրելով իր հայացքները՝ ստացած նամակներում առաջ քաշված խնդիրների շուրջ: Այս փոխադարձ նամակագրության մեջ ստվերագծվում են ոչ միայն Թումանյանի հայացքները՝ գրական և հասարակական կարևոր անցուղարձերի մասին, նրա գրական և հասարակական գործունեության ազդակները, համոզմունքները, ծրագրերը, այլև բնավորության որոշ գծեր, ճշտվում են զանազան փաստեր, զանազան մանրամասներ և այլն:

Բնագրերը պահվում են Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում, լուսապատճենները՝ Թումանյանի թանգարանում:

1. ՎԱՀԱՆ ՄԻՐԱՔՅԱՆԻՑ

1900 թ., դեկտեմ. 18-ին
Շուշավեր

Սիրելի Օհանես,

Ողջուն քեզ և տիկնոջդ մեր երկուսից:

Այս կարճ նամակով ուղղում եմ հարցնել քեզ Որսիս վիճակից: Արդյոք նրան վերջապես 20-րդ դարը կիզճա՞, թե դարձյալ կմնա, ինչպես որ էր: Խնդրում եմ, եղի՛ր նրա բարեխոսը, որ գոնե ապառաժ

դարում չմնա ծածկված թանձր խավարում: Է՞հ, ով գիտի՝ դու էլ կարծես, թե ես եմ շտապում: Շտապողը բնկերս է, թե չէ ինձ համար թեկուզ ես մի ուրիշ դար էլ տեսնի, էլ երա վրա սիրաս չի թրթում: Եթե գիտենամ, որ իմ ներկայությունը կհեշտացնի Ուսիս վիճակը, ես այս տոներին մի բանի օրով կգալի: Եթե պետք ես համարում իմ գալը, նեղություն կրի մի բաց նամակով հայտնել ինձ, որ ես գամ: Գրի նաև, թե Ուսիս համար որեէ քաջ արած ես, թե՞ ոչ:

Քո Միրզոն

Պատասխան շուտ գրի, որ տոներից օգտվեմ, գամ:

2. ՎԱՀՍՆ ՄԻՐՍԷՅԱՆԻՑ

1901 թ. 19-ին հունվ.

Շուրավեր

Միրելի Հովհաննես,

Շնորհավորելով նոր տարիդ և նոր դարդ, ցանկանում եմ նոր ոգև-
լորություն և նոր գործ մուսանների աշխարհից:

Այն, ինչ որ անցյալ դարը անշնորհք եղավ ծնել, ցանկանում եմ
ներկա դարում. այն երեակայությունները, որ դուրս չեկան իրանց
շրջանակից, տա որ իրականության վերածվեն գեթ այժմ: Վերջապես,
այն, ինչ որ անհասանելի էր մինչ օրս, թող ներկա դարում ավարտ
լինի:

Կարճ կտրելով խոսքս, ցանկանում եմ ողջությունդ, ասլա առող-
ջությունդ: Անկեղծ բարեկներս իմ և կնոջս կողմից խառնելով միասին,
ուղարկում եմ կնոջդ և առհասարակ քո խառն ընտանյացը:

Միրելի Հովհաննես, մի՞տղ է, որ Ուսս թողի քեզ մոտ, չլինի հո-
տիլ է, էլ բանի պետք չի: Ես մի բաց նամակ էլ առաջ հմ գրել քեզ
ներա մասին¹, բայց ոչ մի տեղեկություն չստացա: Նորից խնդրում եմ,
եթե մի որեէ քաջ արած ես, այդ մասին նեղություն քաշի ինձ հայտ-
նել: Այս նամակաբեր եղբայրս՝ Սանդրոն, ի գեպ, քեզ կտեսնի, դոնե
ներա հետ մի բան հայտնի բերանացի կամ գրավոր:

Ընդունիր բարեկներս

Քո՛ւ Կոնո Միր.

3. ՍԻՄԵՈՆ ՀԱՆՈՒՄՅԱՆԻՑ

11 ապրիլ, 1901

Մեծապատիվ պարոն Հովհաննես Թումանյանց,

«Ժամանակի»¹ խմբագրությունը հարգելով Ձեր՝ պոետի տաղան-
դը, պատիվ ունի առաջարկել Ձեզ՝ շմերժել թվել Ձեզ «Ժամանակի»

մշտական աշխատակիցների շարքում, և խոնարհաբար խնդրում է, հնար եղածին չափ, շուտով ուղարկել Ձեր անտիպ ու չափավոր բն-տիր գրվածքներից մին երկուսը «Ժամանակի» I. №-ում տպագրելու համար²:

Խմբագրությունս պատիվ ունի հայտնել, որ սկզբունքով վճռված է անպայման վարձատրել բոլոր գրական վաստակները՝ ընդունելով, իբրև միջին վճար, բնագրերին թերթին մի հարյուր ֆրանկ ու թարգ-մանությունը՝ 50 ֆրանկ, իսկ չափավոր գրվածքների: մասին վարձատ-րության չափը թողնված է սրուշելու իրենց՝ հեղինակներին:

Մեծարգո պարոն, Խմբագրությունս հարգելով Ձեր տաղանդը և խոստովանելով, որ նա բեղմնավոր է հայրենի գրական անդամությանի վրա, հրավիրում է Ձեզ մասնակցելու սրբազան գործունեության և սպասում է Ձեր պատասխանին:

Հարգանք՝

Խմբագիր-հրատարակիչ «Ժամանակ» հանդեսի

Ս. Հախումյան

Հասցե՝

Париж (Франция)

Dipecteur de la Revue „Jamanak“

S. Hakhoumian

64 rue. Clayde Bernard

Paris

4. ԳԱՆՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԱՆԻՑ

17 փետր. 1902 ամի

Ս. էջմիածին

Մեծարգո պ. Հովհաննես Թումանյան,

Նորին Վեհափառության հայրապետական կոնդակով հանձն առ-նելով «Արարատի»¹ խմբագրությունը՝ պատիվ ունիմ դիմել Ձեզ, խնդ-րելով Ձեր աշխատակցությունը:

«Արարատը» 2000 օրինակից ավելի տարածվում է մեծ մասամբ այնպիսի հա ընկած գյուղեր, ուր ոչ մի հրատարակություն չէ մըտ-նում: Ժողովրդին թաղմակողմանի և օգտակաթ ընթերցանության նյութ տալու նպատակով՝ խմբագրությունս անհրաժեշտ է համարում դիմել հայ գրականության և մամուլով հետաքրքրվող բոլոր ձեռնհաս անձ-նավորություններին, համոզված լինելով, որ միայն կարող ուժերի ա-ջակցությամբ հնարավոր պիտի լինի դարձնել «Արարատը» հետաքրք-րական և օգտակաթ:

«Արարատը» ունի նաև հայագիտական բաժին, ուր լույս են տեսնելու գլխավորապես Մայր Աթոռի մատենադարանի ձեռագիրներից գեռես չհրատարակված պատմական և մատենագրական նյութեր և հայագիտական հետազոտություններ: Խմբագրությունս խոնարհարար խնդրում է հարգելի հայագետներին աշխատակցել «Արարատի» «Հավելվածին» իրենց գիտական աշխատություններով և հոգվածներով:

«Արարատի» 1898 թվի հաստատված ծրագրով՝ իրավունք չունենք բանաստեղծություններ հրատարակել և, բնդհանրապես, ունենալ գրական բաժին: Բայց այս անգամ հաջողվեց Ձեր գեղեցիկ ոտանավորը² տպել կրոնական բաժնում: Հատուկ խնդրում հմ և այսուհետև շարունակել աշխատակցել, աշխատելով վերնագրերը կրոնական բաժնի հարմար մի բան դնել: Իբրև թղթակցի՝ Ձեզ ուղարկվում է «Արարատ»:

Խորին հարգանք՝

Գ. Տ. Մկրտչյան

5. ՄԱՐԿԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

19 $\frac{25}{1X}$ 02

Սիրելի Թումանյանց,

Ձեր նամակից¹ եղբակադրի, որ լավ եք տրամադրված, ուրեմն լավ եք գտնում Ձեզ, և անշափ ուրախ հմ: Այստեղ այնպիսի «հիանալի» օրեր է տնում, որ ես էլ կուզենայի բաղաքից դուրս լինել, մաքուր օդում և հեռու այստեղի մարդկանցից: Չգիտեմ մեր ճանապարհորդությունը դուրս կգա թե ոչ, գեռ ոչինչ հաստատ բան չկա, բայց ես մտադիր հմ հոկտեմբերի 1-ին դուրս գալ ուղղակի էջմիածին, իսկ այնտեղից Անի: Առաջ էջմիածին հմ գնում նրա համար, որ էրիվանու զնացքը ամեն օր չի գնում, և ես վախենում հմ ավելորդ օրեր կորցնել, իսկ ինձ անհրաժեշտ է 7-ին այստեղ լինել, որովհետև 8-ին իմ առաջին ներկայացումն² է, և իմ ներկայությունը հարկավոր է այստեղ: Դերասանական խմբի ներկայացումներն³ արդեն սկսվել են, խաղի կողմից շատ հաջող է, իսկ նյութականը թույլ է: Եթե այսպես գնա՝ մեծ վնասներ կկրենք: Ես ավելի և ավելի հմ համոզվում, որ թատրոնը պետք է պահել ժողովրդի համար և միջին դասակարգի, իսկ մեր բուրժուազիան միշտ հեռու կպահի իրան: Եթե ինձ հաջողվի լավ խումբ կազմել սիրողներից, ես ինձ երջանիկ կհամարեմ, որովհետև կարող կլինեմ թատրոնի միջոցով զարգացնել ժողովրդի թե՛ միտքը և թե՛ ճաշակը:

Ինչպե՞ս է Ձեր կարծիքը այդ մասին: Երևակայեցեք, որ Զիլ<ի-պը> վուդելի է գրել և բավական հաջող, գոնե մեզ մեծ զվարճություն

պատճառեց, և մենք մտադիր ենք ներկայացնելու, բայց նա չի տալիս սիրողներին, այլ ուզում է, որ դերասանները ներկայացնեն, ապա թե ոչ կփչացնեն, ասում է՝: Տեսնում եք, որ Ֆիլիպն էլ գրեզի փառասիրություն ունի, ծիծաղելի է, չէ՞: Կուզենայի, որ Դուք ներկա լինեիք մեր հինգշաբթիներին⁴, բայց ավելի շատ եմ ուզում Ձեզ շուտով կատարյալ առողջ տեսնել, ուստի Դուք լավ պահեցեք Ձեզ, մի հոգնեք և զգույշ եղեք մրսելուց: Մրսելը շատ վտանգավոր է Ձեզ համար: Ձերոնք արդեն տեղափոխվեցին: Ռուսաեմը հիացած է սենյակներից, ասում է մեծ փափոխություններ են արված, և շատ հարմար է: Ինձ դժվար է բարձրանալ, ապա թե ոչ կզնայի տեսնելու: Ֆիլիպը, կարծեմ, գրած է Ձեզ, որ հայտնեք, թե ինչքան բան եք տալիս տպագրելու համար⁵: Մենք կուզենայինք շուտով բացել բաժանորդագրությունը, իսկ զբաղից առաջ հարկավոր է խմանալ զրբի մեծությունը, որպեսզի զինքն որոշենք: Մենք կանենք շքեղ հրատարակություն: Մի խոսքով՝ շուտով պատասխանեցեք, գիտեք, որ այդպիսի հարցերը շատ են ձեռք-ձեռքվում, իսկ ես համբերություն չունեմ և ուզում եմ շուտով իրազեկել իմ միտքը: Սեղմում եմ Ձեռքերերը:

Ձեզ հարգող՝ Մ. Թումանյան

6. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

31 հոկ. <1902>

Միրելի Թումանյան,

Ձեր պատասխանը Շանթին մեզ շատ վշտացրեց¹, մանավանդ ինձ, որ շատ լավ հասկանում է Ձեր զգացմունքները և մտածում է միայն Ձեր հանգստության մասին: Միրելիս, մի՞թե Դուք կասեաժում ե՞ք, որ Ձեզ հետ միասին տանջվում է և իմ սիրտը, մի՞թե Դուք կարծում եք, որ ցավալի չէ ինձ գիմել սրան-նրան Ձեզ օգնելու համար: Դուք չկարծեք, որ ինձ ուզում եմ հեռու պահել այն նեղություններից, որ կապված է մի այդտեսակ գործի հետ կամ զլանում Ձեզ համար գործելու: Ո՛չ և հազար անգամ ո՛չ: Ինձ մեծ կսկիծ է պատճառում, որ ես չեմ կարող ապահովել Ձեզ այնքան, որ ստիպված չլինեմ ամեն անգամ դիմումներ անելու, շոշափելով Ձեր զգայուն ինքնասիրությունը: Ես Ձեզանից ավելի կուզենայի, որ մարդիկ ուրիշ կերպ նայեին հարցին, ուրիշ զգացմունքներ ունենային, պարտաճանաչություն հասկանային, բայց ի՞նչ արած, շատ քիչերն են, որ արժանի են մատչելու: Իմ փափագս է, որ Ձեզ այնպես պաշտպանեմ, որ ոչ մի մաքր չգիտչի Ձեր զգայուն սրտին, որ Ձեր հոգին հանդիստ լինի, որ Ձեր

առողջութիւնը վերականգնվի: Հավատում եմ, որ այս սողերը գրե-
լիս էս լալիս էմ, որ իմ բոլոր հիգիենը խզուր են, և էս չէմ կարող տալ
Ձեզ հանգստութիւն, որ չէմ կարող պաշտպանել Ձեր սիրտը կռպիտ
ձեռքերից: Ես կուզենայի Ձեզ խնամել ինչպես մի քնքուշ ծաղիկ, պահ-
պանել թե՛ արեգակի այրող ճառագայթներից, թե՛ ձմեռվա ցրտից:
Ձեր ամեն մի վիշտը արձագանք է գտնում սրտիս մէջ: Շատ անգամ
խուսափել եմ խոսակու մի քանի հարցերի մասին, որովհետեւ չեմ
ուզեցել Ձեր վերքերը նորոգել, բայց Դուք կարծում եք, որ ես չեմ
զգացել Ձեզ պես, չեմ համարել Ձեր զգացմունքներին իմ սրտի խոր-
քում: Ինչ արած, կյանքը անողոր է, և հարվածները իրար հետեից
ընկնում են մեզ վրա, վա՛յ նրան, որ զգայուն է և սրտին մոտիկ է
առնում ամեն բան:

Սիրելի Թումանյան, ես այնքան հուզված եմ, որ չեմ կարող շա-
րունակել նամակս, կարծեմ, այսքանը բավական էր Ձեզ համոզելու
համար, որ նախ Դուք մենակ չեք տանջվում, որ Ձեզ հասկացողներ և
համակրողներ կան, և երկրորդ, որ ես ամեն միջոց գործ կդնեմ, որ
Ձեզանից հեռու պահեմ մոռենաթերթը և խայթոցները, ինչպես Դուք
ասում եք: Մի քիչ էլ փիլիսոփա պետք է լինել, այստեղ Դուք պետք է
զոհեք Ձեր զգացմունքները ավելի բարձր գաղափարի համար: Դուք
պետք է մտածեք մեր խեղճ գրականութեան մասին, պետք է Ձեզ վրա
նայեք իբրեւ գործիչի, իսկ հասարակ<ական> գործը մեծ զոհեր է
պահանջում, այնպես չէ՞: Հույս ունեմ, որ կստանամ Ձեզանից մի այն-
պիսի նամակ, որ փոքր-ինչ կփարատի այն ծանր զգացմունքը, որ
այժմ սրտիս մեջն է: Հավատացե՛ք, որ Ձեզանից ոչ պակաս եմ տանջ-
վում, բայց որ իմ ձեռքին չէ հանգամանքները փոխել...

Ձեր բարեկամ՝ Մ. Թումանյան

7. ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՑ

<1> 903 թ. ապր. 2, Պետերբուրգ

Սիրելի բարեկամ պ. Հովհաննես,

Հայտնում եմ խորին համակրանքս ու շնորհակալութիւնս այն մեծ
հոգեկան բավականութեան համար, որ պատճառեց ինձ «Փարվանայի»
և «Սասունցի Դավթի» լնթիկացումը: Շատ ու շատ անգամ կարդացի և
որքան շատ կարգացի, այնքան շատ հավանեցի ու սիրեցի: Ինչպես
«Руслан и Людмила»-ն կարդալիս գիտեմ ես «ռուսի հոտը»¹, այն-
պես էլ «Փարվանան» և, մանավանդ, «Դավթիթը» տառում են մեզ մեր
սիրելի հերիաթական աշխարհը: Ոչ միայն ծերունազարդ Աղայանի, իս-

կական հայ գրողի տեղդ բռնված է, այլև ինչ թվում է, որ մենք էլ հասնում ենք. եթե ոչ պուշկիններ, գոնե ոչ էլ շատ ցածր աստիճանի վրա կանգնած (մեր ընդհ. իշխան) ստեղծագործողներ տալու շրջանին հանկանում եմ ավելի ևս առաջադիմություն և անհամբերությամբ սպասում եմ «Հաղարան բլրուին»։ Շնորհավոր Զատիկ։

Արամ

Յ. ՄԼԻԹԱՐ ԳԵՐ-ԱՆԳՐԵԱՍՅԱՆԻՑ

9-ն մայիսի <19>03, Թաքու

Սիրելի Հովհաննես,

«Շիլիոնդ» համեմատելի բնագրի հետ¹։ Ուղղակի գործանալի է, թե ինչպե՞ս է հաջողվել քեզ, անգլերեն չիմանալով, մի այդպիսի հոյակապ թարգմանություն տալ մեզ։ Համարյա բառացի... սակայն առանց խորթությունների, կանոնավոր հայերեն լեզվով, այնքան տողը բառացի, մոտիկ բնագրին, որ նույնիսկ տողերի կարճ ու երկարությունը, նույնիսկ հանգերը շատ տեղ նույն բառերիցն են, ինչպես հենց սկզբի «տարիքից», «երկյուղից», որ համապատասխանում է բնագրի «իզդ» և «ֆիզդ» բառերին, այնպես երկու կարճիկ տողով իրարից բաժանված։

Սակայն պետք է խոստովանել, որ քանի գնացել, այնքան ուղակասել է ուշադրությունդ ու եռանդդ։ Սոնետն ու I երգը անպայման հոյակապ են։ II երգում արդեն մի քանի տեղ աղատություն ևս տվել քեզ և հեռացել բնագրից, թեպետ զրանով ոչինչ չես փշաքրել։ Նույնիսկ «սոսկալի» բառը դուրս ավելի լավ է երկաթե շղթայի կողքին, քան բնագրի *cankring* = ստող, մաշող, քանի որ իսկույն ասում է «ուռում են նրա ժանտ ժանիքները», «նրանք մաշելով» ևն։ Բայց «նոր» լույսը, որ վառ լույս ևս շինել, այն էլ «անսովոր», մինչդեռ մարդը ասում է «ծանր», «հոգնեցուցիչ», «ցավացնող»... մի այսպիսի բան, հաջող չէ, իսկ վերջացրել ևս այդ գլուխը արդեն շատախոսությունով։ Վերջին 4 տողիդ փոխարենը բնագրում միայն 2 տող է։

Գլ. III

«Ձեռքերով հեռու, սրտերով կապած» տողից հետո ահա թե ինչ պիտի լինի իմ արձակ թարգմանությունովս.

Աշխարհիս մարտը տարրերիցը գորկ

Մի միկթարանք միայն ունեինք,

Որ լսում էինք խոսելիս իրար

Եվ մեկս մյուսին ևն...

Մի խռպոտ հնչյուն... տողից էտ բաց ես թողել այս տողը. Ասեա
հենց այդպէս լինեին եղած:

Գլ. IV

Բաց ես թողել 7 տող «նա զեղեցիկ էր» բառերից հետո: Թեպետ
ես կարծում եմ, որ հայ բնիկը ոչինչ չի կորցնում այդ 7 ճապարկ
տողերը շունենալով: Բայց պարտք եմ համարում տալ քեզ զրանց ար-
ձակ թարգմանությունը:

Նա զեղեցիկ էր, որպէս է օրը
(եբր ինձ համար էլ զեղեցիկ էր նա (օրը),
Ինչպէս է ազատ արծիւի ի համար),
Մի օր բեկտում, ուր մայր չի մտնում
Արեւը, քանի ամառն է տեսում.
Մի Լրկար ամառ, անբեղհատ լուսով,
Ձւտնապատ պտուղ (ստոն) արեգակի,
Այդպէս էր պաշտոն այդ զոն ու մարութ:

Այս զլիսի հախալերջին տողի «Եթէն» պիտի փոխվի «մինչեւ».
մինչեւ չէր հասնում..., իսկ կարճիկ տողի «Ինձ պեսը», իմ կարծիքով,
ավելի լավ կլինի փոխել և ասել «նույնը», թեպետ բնագրում «Ինձ
պես» է:

Գլ. V

Փակագծում մի նկատողութիւն՝ «միայն» բառը, կարծեմ, դու
միավանկ ես համարում, մինչդեռ կատարյալ երկվանկ բառ է.

Բնագրի հինգերորդ տողը բաց ես թողել. 8-դն ու 9-դը սխալ
թարգմանել. ահա թե ինչ է ասում «խիղախեցից» հետո.

Ընկներ առաջին շարքում ցնծութեամբ,
Միայն չէ՛նք շղթայի տակին,
Նորա են

Ես ահա հրան լսիկ մարելիս,
Ինքքս էլ թեպետ ... են.

«Վերջին» բեկորների տեղ ասած է «այս» բեկորները, թեպետ
վերջինն էլ լավ է:

Գլ. VI

Համանի ծանր և ո՛չ կապույտ ջրերը

. սարիսպներից ցած: (վերջակետ)
իսկ «Որոնք շորս... պատած»: Զնչի՞ր, չկա:

Գլ. VII

4-րդ տողի «բայցը» ավելորդ է, դեն զցիր:

Միշտ ^ն չ լի կը «փքեր», այլ կը կը «սառչեր» ասած է՝

Շղկաս կրծում, կտրատում. այդ արդեն շատ է կտրատելը, թեև
հո՞ւ չէր, հեր օրհնած: Մարդս ասում է «կես անում, կիսում», ուրեմն
մի տեղից կտրում:

«Ալպյան լեռների» և «նուաձ ջրհորի» գեղեցիկ ածականները քո
հնարածդ են:

նրանք ինձ վրա սառը խնդացին,

. թաղված է

Այդ 3 տողի տեղ մեկն է բնագրում:

Գլ. VIII

Որ նրան ուրախ գեթ մի օր տայի, ասած է՝ ազատ գեթ մի օր են:

Զառանցանքներով են, ասած է՝ յուր «մեղքերից» տանջվելիս:

Միայն բողածների, պիտի լինի՝ «միայն մնացեղիս»:

Մի փոքր խոսեց անցած, պիտի լինի՝ լավագույն օրերից:

«Խելագարվելով» են, պիտի լինի «վախից կատաղած»:

. . . . «կամ մի ճիգ անեմ»-ից հետո սխալ թարգմանություն է.
ահա թե ինչ է ասում.

Բայց զգում էի, որ դեռ ապրում եմ,

Կատաղի զգացմունք, երբ իմանում ենք,

Որ մեր սիրածը ալեկա չը կա:

Զը գիտեմ ինչու }
Զ' էի մեռնում ես } Երկու կարճ տող

Հավատս էր մնացել, և այդ հավատս էր,

Որ արդելք են...

Գլ. IX

4-րդ տողը սխալ է, ասում է պարզապես.

Ապա ամեն ինչ մթնեց:

17 և 18 տողերը.

Միայն լուսիլուն և անշարժ մի շունչ

Ո՛հ..., ոչ կլանք նկատվում.

«էյր» ավելացնում է վանկերի թիվը:

Գլ. X

4-րդ տողը Երգ չէի լսած դեռ:

7-րդ տողում ոչ «միատոմամ», այլ՝ «այդ ժամին»:

Բայց իմ կիսի շափ էլ չէր հուսահատ:

Վերջին երկու տողից առաջ, երկուսն էլ բաց ես թողել, ուրհամն
«կտոր»-ից հետո պիտի լինի 4 տող՝

Մի հատիկ ամպիկ արեչատ մի օր,

Նրբ ողջ երկինքը պարզ է ու պաշտոն.

Սև խորշ

Գլ. XI

Դարձլալ սկսած տեղս էի դալիս,

Ման դալիս միայն խուլս էի տալիս

Նղբոցս անբար շիրիմը կոխել...

Եվ երբ և այլն...

«Որտեղ գնում...» են չկու:

Գլ. XIII

Բանտիս հատակից մի բիշ մեծ (ասած է լայն) կը դար:

Եվ թարմ դող...

Քնքռչ ծաղկում:

Այս երկու տողի տեղ 1 տող է, այսպիսի՝

Եվ միջում քնքռչ ծաղիկներ բլսնում:

Վերջին 7 տողը սխալ ես թարգմանել: Ասում է.

եվ հըր շտապուի... ցած,
եվ մաալ... խափարը եկալ
Սանր ինձ վրա,—
կարծես նոր փորած դերեղման լիներ,
Որ ծածկեց մեկին, մեր աչքի առաջ:
Այն ինչ հայացքս շափից դուրս ճնշված
Այս հանգստության կարիքն ուներ:

Գլ. XIV

Ց-րդ տողը «ես վաղուց» են ջնջիր, չկա:

«Երբ արձակեցին կապանքս վերջին» տողից հետո 2 տող բաց ես թողել:

Այս հաստ պատերը ինձ համար դառան
կատարյալ դրախտ, հատուկ ինձ համար:

22-րդ երեսի վերջին 3 տողը բնագրում մի տողում է ամփոփած, նույնպես ամենավերջին 3 տողը՝ 1 տողում, գոնե միջի տողը դեն գցիր, որ քո հնարածդ է:

եվ հառաչեցի ես բանտիս շեմքին,
նորից դուրս դալիս դեպի ազատ կյանք:

Էլ ուրիշ ո՞չ մի նկատողություն չունեմ անելու: Միայն մի բան պիտի ասեմ, որ դու իրավունք չունես զրկել հասարակությանը մի այդպիսի գլուխգործոցի չքնաղ թարգմանությունից: Եթե ռուսերեն անկատար, անճշտ թարգմանությունը դասագրքերի տեփականությունն է դարձել, դու ո՞չ մի իրավունք չունես դեն գցել և մեր աղքատիկ գրականությունը կոպտալու:

«Չալլղ Հարուղից», կարծեմ, մի քանի երգեր ունես թարգմանած². «Մնաս բարեւ», որ տպված էր «Հորիզոնում»³ ես ունեմ, կհամեմատեմ, մյուսները մոտոս չկան:

«Սասունցի Դավիթը» իմ կարծիքով կատարյալ ֆուռու պիտի անի... հրաշալի է:

Քեզ միշտ սիրող՝ Մխիթար Տեր-Անդրեասյան

Հ. Գ. Եթե ինձ հարցնես, Բայրենին նվիրած 10 տողից վերջին 4-ը ավելորդ է, որովհետև «որդիքը հիվանդ», և «ո՞նց է հագին խորտակվում» տգեղ են:

Մխ. Տեր-Անդրեասյան

Հարգելի պ. Թումանյան,

Թիֆլիսից հեռանալուս հնարավորություն չունեցա Ձեզ անձամբ տեսնել և խնդրել քանի մի բանաստեղծություններ զրկել հաջորդ՝ այսինքն Բ համարի համար: Ձեր զրկած ոտանավորներից առաջինը զբաղեցրեց բռնեց՝, երբ արդեն ապաժ պատրաստ էր, իսկ երկրորդի հոնորարը պատվիրել եմ Լևոն Քալանթարյանին Ձեզ հանձնել: Եթե չեր ստացել, նեղություն կրեցեք Շանթի միջոցով հիշեցնել նորան:

Շատ ուրախ կլինեմ, եթե շտապեք մինչև ամսիս վերջերը մի բանի ոտանավորներ զրկել, ուղարկել:

Շանթին, Եթե տեսներ, խնդրեմ, հանդիմանեցեք իմ կողմից, որ, հակառակ խոստման, մինչև այժմ չե ուղարկել «Անմարտը խիզճեր» գրաման, և հայտնեցեք նրան, որ սպասում եմ: Ի դեպ, հիշեցրեք նաև պ. Շիրվանդադեին և Վ. Փափաղյանին, ինչպես և Ա. Հարությունին, որ նրանք նմանապես անփութ չգտնվեն իրենց խոստումը կատարել կամ վաղօրոք հայտնել, եթե անկարող են մինչև նոյեմբերի վերջը մի բան հասցնել:

Հարգանք՝ Ն. Այվնց

Հասցե՝ Кирпичный пер. 3. кв. 26
Н. Адонц

<1903>, 14 նոյեմբ.

10. ՊԵՐԿՈՐ ԲԱՂ. ԱՂԱՋԱՆՅԱՆՑ

17-ն նոյեմբերի, 1903 թ.
Բարու

Մեծարգո պ. Հովհ. Թումանյան,

Բարձր տեխնիկական դպրոցի հայ աշակերտները ցանկանում են հրատարակել մի շարք փոստ-կարտեր մեր գրական և հասարակական գործիչների պատկերներով հօդուտ նույն ուսումնարանի չքավոր հայ աշակերտների:

Սորանով խոնարհաբար խնդրում են Ձեզ զիջել և թույլ տալ Ձեր պատկերը ևս տպագրելու:

Այդ տոթիվ պ. Ավ. Բսաֆակյանից էլ կարող եք տեղեկանալ:

Որովհետեւ փոստ-կարտերը պիտի Թիֆլիսում տպվեն, ուստի, եթե համաձայն լինեք, խնդրեմ լուսանկարը չուղարկեք, այլ հայտնեք միմիայն Ձեր համաձայնությունը:

Ի դիմաց տեխնիկական դպրոցի հայ աշակերտների՝

Գր. Բաղ. Աղաջանյան

Մեր հասցեն՝ Баку, Книжная Торговля
Т. А. Буннатова

Գրիգորին

11. Ա. ՏԵՐ-ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆԻՅ

Հարգելի բարեկամ, պ. Հովհաննես,

Շնորհավոր նոր տարի
երեն՝կ, թե այս նոր տարին
Վերջ տար Հաշի ցավերուն.
Չարք կորչեր, ու բարին
Բուն դրենք մեր սրբաւերուն:

Գամառ-Քաթիպա

Ստացի Ձեր ուղարկած մեծ ու թանկագին պարգևը՝ Ձեր «Բանաստեղծությունները»:

Մարդիկ սովոր են այս օրերում պարզեւ ստանալ իրարից մեկ, շատ-շատ երկու, իսկ ես ստացի մի ամբողջ փունջ:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը ու հայտնում իմ խորին շնորհակալութիւնս: Ուրախությամբ և կատարյալ զվարճությամբ կարդացի, զողորիկ ու սիրուն շատ բաներով լիացա, ազնիվ ու վսեմ միտք ու զգացմունքով հիացա... և այլն, և այլն:

Ուստի սրտիս հզոր ցանկությամբը ցանկամ Ձեզի առողջութիւն, որ մենք կարողանանք վաշիւել շատ տարիներ քաղցրահնչյուն բանաստեղծություններ (չտսեք թե մենք այսպէս ազահ ենք): Յանկանում եմ Ձեզ առավել ես հանճար, աշխույժ ու եռանդ, որ մշտական կարողանաք ստել ու երգել:

Դուք էլ խոսեցե՛ք, դուք էլ պատմեցե՛ք,
Ձեր անդունդներով էկեր, շափվեցեր,
Դուք է՛լ եք, տեսնեմ, աչիւրան մեծ ու խոր,
Հոգուս անհատակ թախիծն է ինչ որ:
(«Նախերգանք» Թումանյանի)

Իսկ մենք կասենք այն ժամ՝
(«Մծիրի» Լիւմոնտովի)

Ես մեր տան մասին կիսաձայն երգում,
Եվ ես այս մտքով խաղաղ կ'հանդչիմ,
Էլ չեմ դանդատվի ոչ որի ընդդէմ:
(Բարդմ. Թումանյան)

ներկար կլինի եթե այսպես խոսեմ, ուստի կարճացնում եմ նամակս՝ սեղմելով Ձեր ձեռքը և բարեկեղծ, որով և մնամ բարեպաշտ՝

Ա. Տեր-Նղիազարյան

31 դեկտ. 1903 թ. Մանգլիս

12. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԼԱՅԱՆԻՑ

<1903—1904>

Առ ազնիվ բարեկամ Հովհաննես Բումանյան,

Բարեկամ,

Վաղուց է, որ բանաստեղծություն, երգ, պոեմա չէի կարդացել: Վաղուց է, որ պրագմատիստ մեջ դարաված Գյոթեի, Շիլլերի, Բայրոնի, Նադսոնի, Գամառ-Քաթիպալի, Պեշիկթաշլյանի երեսներին նայած չեմ: Բայց, երբ ձեռքս անցավ Ձեր գրքույկը, և ես նրան հափշտակված, մի շնչով ծալրեթմայր կարդացի, չգիտեմ ինչ եղավ ինձ... «Մարո», «Վեհուշ», «Լուսեցի Սաբուն», «Դեպի Անհունը», «Սասունցի Դավիթը», «Պոետն ու Մուսան»... այնուհետև «Հին օրհնությունը», «Անբախտ վաճառականներ», «Պողոս-Պետրոս», «Լուսավորչի կանխզը» ...Մղձուկ ու արցունք, ծիծաղ ու կարկաչ իրարու հաջորդեցին: Եվ դարմանալի բան. ինձ թվեցավ, թե այն վաղուց անցած-գնացած օրերում, կյանքիս գարեանը ես եբբեր այդ աստիճան չեմ հուզվել վերը հիշածս բանաստեղծներին ազահովածը կարդալիս: Հիստոնները անցած, ճերմակամորուս մարդու այդ «հուզմունքը» թիրևս Ձեր ժպիտը շարժի, բայց ես չեմ ծիծաղում, ես հիանում եմ: Այո՛, բարեկամ, հիանում եմ: Մանավանդ իմ հիացումը մի ուրիշ հիմք էլ ունի: Ես միշտ զգացել եմ, որ մեր աշխարհիկ լեզուն սիրուն է և բավական հարուստ: Արևելյան աշխարհաբարի ժողովրդական-դավառական լեզվի հարստությունը մեզ տվել են Աբովյան, Պոռշյան, Աղայան, Գամառ-Քաթիպալ եւ: Բայց թե մեր աշխարհիկ գրական, բուն հայ լեզուն էլ այդպիսի զանձեր է թաքուցած եղել յուր մեջ, որպիսիք առատորեն բխում են Ձեր պոեմներից, այդ ես գտում էի, բայց չէի տեսել, այժմ տեսա և համոզվեցա:

Այո՛, բարեկամ, մեր այն բոլոր «գրողները», որոնք իրենց հայրենի աղբյուրը որոնելու գտել են «Մշակի», «Նոր-Դարի», «Մուրճի», «Լուսավի» և այլ քար ու քաղաքի մեջ, որոնք հայ լեզուն հայի բերնից չեն լսել, այդ լեզվի հոգին, դուրս ու ծուծը բուն աղբյուրից չեն առել, դոքա կարող են, թերևս, գրել, ստեղծել, շարադրել, թարգմանել մի լեզվով, որ ասեմ հունարեն՝ է, գերմաներեն՝ է, չինարեն՝ է, մլթոնբեն՝ է, ինչ կուզեք ասացեք, միայն հայերեն չէ, այլ մի բարբարոս, նույնիսկ ոչ մարդկային լեզու է: Վաղուց եմ երեսս թեքել դրանցից:

Դժբախտաբար, գրող-մրուտողների մի ամբողջ լեզիոն հեղեղել է մեր գրականություն բոլոր հյուսիսը, խորթ, անմարսելի, անհասկանալի, նողկանք բերող մի շաղակրատություն: Մարդիկ չեն կարողում չէ թե միայն մեր ոսկեդարի բակեղենիկ գրվածները (սուր, խեղճերը չեն էլ հասկանա), այլ մինչև իսկ մեր և պոլսեցի լավագույն հեղինակների գործերը, գեթ միմիայն մի փոքր հայերեն ուսանելու համար:

Ձեր տաղանդը մի փայլուն գոհար է, իսկ լեզուն՝ մի ոսկե մատանի, որ, իբրև վայելուչ շքանակ, զորեղացնում է գոհարի փայլն ու շուրք: Լեզուն էլ բանաստեղծի բերնումն է լեզու. չէ՞ որ «խաչը տե-
րը զորավոր կանի»:

Ձեր՝ Հովհաննես Կալայան

13. ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՑ

1904 թ. հունվարի 5, Պետերբուրգ

Սիրելի բարեկամ, պ. Հովհաննես,

«Բանաստեղծություններդ» ինձ համար բոլորովին անսպասելի մի սյուրպրիզ էր: Հայտնում եմ անկեղծ շնորհակալությունս: Այդ գիրքը իմ ամենասիրելի բեկերն է, և որքան կարդում եմ, այնքան ավելի սիրում եմ: Կարդացել էի այստեղ-այնտեղ ցրված բանաստեղծություններդ, որոնցով և կարծիք էի կազմել բո մասին՝ կատարելապես գրական: Բայց երբ վերջին օրերս հաջողեցրի գտնել հին հրատարակություններդ՝ 90-ի և 92-ի¹, մի քիչ հիասթափվեցի և իմ մեջ սկսեցի զաբմանալ, ին ինչու՞ աշնպես լավ կարծիք ունեմ բո մասին: Բայց երբ կարդացի այս հրատարակությունը՝ հիացա: Թեև բո բանաստեղծության հիմնական մոտիվները նկատվում են արդեն 86 թվին գրած «Շունն ու Կառվից» մինչև 90-ական թվականներին գրածներին մեջ, բայց իսկույն աչքի է բնկնում անվարժությունդ: Այն ժամանակվա գրածներիցդ առաջին հայացքից երևում է, որ կատարելապես չես տիրապետում ո՛չ հոգուդ և ո՛չ էլ գրչիդ: Ավելի, այսպես ասած, տարե-րային բեամփոքություն ունեն նրանք: Տեսնում ես, որ աղը կա, բայց թե՞ հոսանքը ուժեղ չէ, թե՞ ուղին անհարթ:

Բոլորովին բարի բան ես ասում նոր «Անուշդ», «Դեպի Անհունդ», առհասարակ լեզնեղենիդ, թարգմանություններդ (մանավանդ տեղ-տեղ) և վերջապես «Դավիթդ»: Այս տասն օրվա բնթացքում գիրքդ 10—12 անգամ եմ կարդացել և պատրաստ եմ մեծ ախորժանքով ամեն օր կրկին ու կրկին կարդալու: Եվ որքան շատ եմ կարդում, այնքան շատ եմ հավանում, այնքան շատ բան եմ տեսնում... Դեռ չխոսելով

լեզենդաւների մասին, որոնցից ամեն մեկը մի աշխարհ է ստեղծում ուշադիր ընթերցողի առաջ: «Դավիթը» արդեն մի ապոթեոզ է, որ զաւրիս է ցույց տալու բանաստեղծի հոգու լայնութիւնն ու մեծ պատկերներն ամենափոքր մանրամասնութեամբ ու հոգեկան նուրբ շարժումներով ըմբռնելու տաղանդը: Քո մասին ասում են, որ լեզուդ կատարյալ է, և գրվածքներդ բոլոր արտաքինի ավելի բարձր են և ավելի ուշադրութեան արժանի: Ո՛չ: Ես այն համոզմունքն եմ կազմում, որ, բնդհակառակը, այն, ինչ որ գրում ես, գրել ես մինչև այժմ՝ ներքին, ծանր-մասալով հոգուդ քերի արտահայտութիւնն է: Ինձ թվում է, որ դու գեռ ճանապարհին ես, գեռ որոնում ես, որ դու գեռ պաշարված գրութեան մեջ ես գրել հոգիդ-ներքինդ և աշխատում ես տիրապետել, վերցնել... որ չես կարողացել մինչև այժմ հաւակաւալ քեզ (վախում եմ, որ չկարողանամ արտահայտել ուղածս) և մեր առաջ չես գրել Վեգ բո ամբողջութեամբ: Կարելի է «Դավիթ» շարունակութիւնը լինի այն հանգույցը, որի մեջ արտահայտվես ամբողջովին, կարելի է և մի այլ բան, բայց ինձ թվում է, որ գեռ շուտ չենք տեսնի բո գլուխգործոցդ, և որ վերջինս շատ ավելի բաւականականի ու լայն պետք է պատկերացնի քեզ, քան մինչև այժմ է կել: Բեռ 15 տարի է գրում ես, բայց ինձ թվում է, որ նոր ես մտել բո ասպարեզը, նոր ես գիտում այն տարածութիւնն ասեմ, մփնոյս՝բան ասեմ, բեմն ասեմ, որտեղ պետք է անցնի կյանքդ...

Վերջապես, շատ ուրախ եմ այս հրատարակութեանը, և մեծ հոգեկան զվարճութիւն եմ ստանում նրանից: Անկեղծ սրտով շնորհակալ եմ:

Քո մասին ավելի երկար գրում եմ՝ այստեղ կայանալիք երեկուցթին կարգաւս համար: Այդ երեկուցթին ամբողջովին քեզ է նվիրված: Պետք է ես կարդամ բո մասին, ապա կարդացվեն բո բանաստեղծութիւնները, երգվեն բո երգերը (նոր ձայնագրած): Մանրամասներ կգրեմ կայանալուց հետո: Ընդունիր շնորհավորանքներս և սրտալի ողջուններս:

Աւամ

Հ. Գ. Հավատացած եմ, որ չես կործնի, որ իբր թե ես ինձ բո գրելիս դատաւոր կամ քննադատ եմ երեւակայում: Ո՛չ, որպէս ամենատուրաւիան մի ընթերցող, ես իրավունք եմ համարում կարծիքս հայտնել ոչ թե սովորեցնելու (եթե միայն կարելի է), այլ նրա համար, որ սիրահարվածը չի կարող իր զաւանիքը պահել սիրո առարկայի մոտ:

Սիրելի բարեկամ, պ. Հովհաննես,

Զանազան հանգամանքների պատճառով ուշ եմ գրում նամակս, թեև պարտք էր գրված վրաս, շատ շուտով հասցեել քեզ հեռագիրը, որ ուղարկում եմ նամակիս հետ։ Երեկույթից հետո՛, որն, ինչպես պետք է գիտենաս, ամբողջովին քո գրվածքներին ու քեզ էր նվիրված, հասարակության և ուսանողների միաձայն վճռով հեռագիր ղարկվեց քեզ շնորհավորությանն և ներկա գրելու պատճառով՝ հեռագիրը մի քանի օր դեղերելուց հետո վերադարձավ կրկին աշատեղ, որի ապացույց թուղթն հղում եմ քեզ և գրում հասարակության՝ քեզ հասանելիք հեռագրի բովանդակությունը։

Երեկույթը, ինչպես վկայում են ներկա գտնվողները, հաջող էր և իր նպատակին ծառայեց։ Ինձ, օրինակ, որպես ռեֆերատ գրողի, շատերը շնորհակալություն հայտնեցին նիստումս և հավատացնելով, որ կատարելապես լրիվ կարողացել եմ աղեկություն տալ Թումանյանի մասին, որ կարողացել եմ քեզ ճանաչեցնել և այլն, և այլն։ Ինձ թրվում է, որ չէին կեղծում, որովհետև կարգալուց հետո երկար ծափահարեցին և վերջն էլ սաստիկ ոգևորված էին քեզնով, որի ապացույցներից մեկը հեռագիր ղարներն էր և մյուսը՝ «Բանաստեղծությունները» պահանջելը, որ սխալմամբ չէինք բերել տվել։ Այս ցանկություն հայանվեց շարունակել սկսված գեղեցիկ գործը, որը միաժամանակ նաև զաղութի և ուսանողության մեջ կապ է հաստատում, բայց՝ զրահանության հետ ծանոթացնելը, հետաքրքրելը և այլն, և այլն։

Թեև կուզենայի նամակիդ² մի քանի կետերի մասին խոսել, բայց քո մասին արդեն այնքան շատ բան կունենայի ասելու, որ նամակս մի երկրորդ ռեֆերատ կդառնար։ Այդ վտանգից քեզ ազատելու համար լուրմ եմ, հայտնելով նաև, որ ռեֆերատս 67 մեծագիր էր և էր... Այնտեղ շատ տեղ էր բռնել գրվածքներիդ բովանդակությունը, կտորներ կարգալը, աշխատել էի այն, ինչ որ դու ես ասում, ասել քո բերանով և ոչ թե իմ «անբանաստեղծական» խոսքերով փշաջնել գրածդ։ Մի կողմից՝ զրելուս այդ ձևը ուսանողներին և հասարակությանը (որ հայ գրականությանն անծանոթ բժիշկներ և այլն էին, տիկիներ, օրիորդներ) ծանոթացնում էր քո գրվածքների բնագրին, մյուս կողմից՝ տպավորությունն ստացվում էր ավելի ուժեղ, որոնք և եղել են իմ գլխավոր նպատակը ռեֆերատը գրելիս։ Ի միջի այլոց, մի կուրյուզ.

շատերը գաւմանում էին, որ մենք այդպիսի քանաստեղծ ենք ունեցել... Կան այնպէս ոգեւորված ուսանողներ, որոնք այն կարծիքն էին հայտնում, եր «Համաշխարհային գրականութիւն մէջ առաջնակարգ տեղ կրճենիր, եթե որեւէ ուրիշ լեզուով լինէիր գրած»... Մի ալլ ծայրահեղ կարծիքն էլ այն էր, որ զուտ ամենեւին բանաստեղծ չես և մի երկու հաջող վանկերով ոտանավոր գրել ես, հիրավի, և այժմ շորացել...» (անհետաքրքիր չէ սակ, որ վերջին կարծիք հայտնողն ինքր ուսանող է և թշվառ հայոց ազգի գլխին... «բանաստեղծ»², ոչ քեզ պէս, ալլ՝ «ղեկադանս», մի գրքույկ էլ տպեց մի քանի ամիս առաջ՝ «Արյան էջեր», կարծեմ, այդպէս էր վերնագիրը):

Քեզ ուղարկելիք հեռագրի բովանդակութիւնն այս է. «Собравшись и выслушав пространный реферат о ваших прекрасных поэтических произведениях, с восхищением ишем Вам сердечный привет, как нашему истинно-национальному прогрессирующему поэту. Вместе с тем горячо желаем благоприятных условий для процветания и полного раскрытия Вашего блестящего таланта на славу нашей небогатой и молодой, но развивающейся литературы».

Այս հեռագիրը մոտավորապէս կարող է գտաւորաւ տալ յեֆերատիս մարերի մասին: Մի ալլ անգամ կարելի է ժամանակ ունենամ կտորներ աբտագրելու և ուղարկելու քեզ կամ այդտեղ կկարդամ:

Դրա մասին այդքանը: Ուրիշ նորութիւններ շատ կան, բայց ժամանակ, հարմարութիւն չկա գրելու: Ստեփան այնքան էմ ուզում, որ այդ տեղեկութիւններն իմանար, որ կարելի է մի ալլ նամակում գրեմ:

Անցողակի կերպով տեսեմ, որ այստեղ լուր է պատում, որ թագավոր կայսրը այն կարծիքն է հայտնել, թե հայոց ծերունի Հայրապետի անեծքն է պատճառը, որ ճաղոնեացի պատերազմի ելան, կինը հիվանդացավ, և իր քնտանիքից 2 հոգի մեռան, և այժմ էլ իբր թե ուրիշ զմբախտութիւններ են սպասում իրան...: Վաղը Միխայիլովսկոթաղումն է, և խոսում են, որ ցույց պետք է լինի, տեսնենք:

Հա, Ալիքսեեր, ինչպէս տոտմ են, հայ է, ուսացած... Այդ բանը նոր են լսել պալատում և դարմացիլ...

Ծրանք, իհարկե, «լուրեր են», բայց որոշ նշանակութիւն ունեն:

Տասը փութ բարեւ:

Արամ

Սիրելի պարոն Հովհաննես,

Վերջապես ձեզանից մի նամակ: Արդեն իմ երկու ձեզ ուղարկած բաց նամակներս կորած էի համարում:

Ինչպես երևում է, նոր եք եկել Շուշավեր. հետաքրքիր է, որտեղ եք եղել առաջ: Օր. Խանդամիրյանի մասին ես արդեն գիտեի: Շատ և շատ ուրախ եմ: Դժանից ավելի լավ գույց գծվար է երևակայել: Երկուսն էլ իմ երկին տառիճանի ազնիվ ու համակերպիչ: Խնդրեմ, ինձանից անպատճառ հայտներ իմ անկեղծ շնորհավորություններս: Վատ է միայն, որ դուք, բայց երեւելով, վատ եք տրամադրված: Երանի այստեղ գալիք: Մուսան սիրում է Արասթումանի բնությունը, ինքներդ տեսաք անցյալ տարի: Ինձ յսեցեք, պարոն Հովհաննես, հենց որ նամակս ստանաք, հաշտեք Ձեր իրերը և եկեք Արասթուման: Մենք հատուկ ձեզ համար մի սենյակ ունենք, որտեղ որ լավ հնարավորություն կունենաք պարապելու. դրանից հետո էլ գեղեցիկ զբոսանքներ կկատարենք սարերի վրա՝ Արասթումանի առողջարար օդը ծծելու: Մեզ Դուք ոչ մի նեղություն չեք պատճառի, որովհետև սենյակը ամբողջ ամառը դատարկ է, և, ընդհանրապես, Ձեզ հետ ժամանակ անցկացնելու առավելություն կառնենք: Հետևանքն էլ կլինի այն, որ Դուք ուրախ ու զվարթ, բոլորովին առողջ և սիրտն էլ թեթև, որովհետև անպատճառ պիտի աշխատեք, ամեն օր Ձեզ պիտի հիշեցնեմ, կվերագառնաք Թիֆլիս: Միայն մի ամիս է մնում, ուստի չպիտք է շատ դանդաղեք, անմիջապես եկեք: Անշուշտ, հարկ չունեմ ասելու, որ մայրիկս էլ նույնպես Ձեզ նույնն է խնդրում: Մինչև անգամ մորաքույրս՝ Արդուլյանը, երբ ձեզանից նրան բարեդ հայտնեցի, ասաց ինձ, որ շատ է ափսոսում Ձեր այստեղ բացակա լինելը: Խնդրեց Ձեզ ասել, որ գաք անպատճառ և որ նա անձամբ Ձեզ պիտի օգնե կորած մուսային Արասթումանի անտառներում փնտրելու: Նույն պատրաստականությունը հայտնում են մեր բոլոր ընդհանուր ծանոթները: Տեսա՞ք, նամակս մի հանրային խնդիր է դուրս եկել: Այս տարի ժամանակը վատ չեմ անցկացնում. մեր վարժուհիներից այստեղ երկու օրիորդ կան՝ օր. Դանդուրյան և օր. Ստեփանյան, որին, երևի, ծանոթ չեք: Դանդուրյանի հետ նրա բույրերը և գերասան Արմենյանը, որ ամուսնացած է Դանդուրյանի փքր քրոջ հետ: Օր. Դանդուրյանը խնդրեց Ձեզ հատուկ բարեկ: Նույնն էլ պետք է ասեմ մայրիկիս կողմից և ուրիշներից:

Իմ ջերմ բարեներս տիկնոջը: Ես հուսով եմ, որ նա և Ձեր բոլոր
Բարեներս՝ Հ. Մելիք-Հայկազյան

երեխաները լավ են:

Սիրելի Հովհաննես,

Սամակի վազուց եմ ստացել: Երեխ, ամուսնուդ սպառնալիքը № 9-ի վերաբերմամբ¹ հիմա արդեն իրականություն կլինի զառամ կամ շուտով կիրագործվի: Ես ու Երանուհին ի սրտե շնորհավորում ենք նոր գավակիդ կամ, համենայն դեպս, բարով զա լույս աշխարհ... կեցցես: Ես երկուսից հաղիվ կարողանում եմ գլուխ թափել, իսկ 3-րդի ուրվականից սարսափահար եմ եղել:

«Ստ. Լիսեյցյան և րնկ.» հրատարակած յոթը գրքույկները, որոնց թվում և բո երեքը, ստացա: Շատ մխիթարական տպավորություն են առնում: Ի բոլոր սրտե ցանկանում եմ աջողություն այդ համակրելի և լուրջ ձեռնարկության: Բանաստեղծություններիդ ժողովածուն էլ, որին բաժանորդ էի գրվել դեռ Ախալքալաքում եղած ժամանակս, Երանուհին բերավ Ախալքալաքից, ուր հա զնացել էր անցյալ ամառը: Այդ սովոր հատորը նույնպես շատ լավ տպավորություն արավ: Պետք է ասած, որ պ. Ավ. Ահարոնյանի քննադատությունը «Մուրճում» բավական բարեխիղճ էր²:

Սակայն նամակիցդ երևում է, որ այդ գրքիցդ մի օրինակ նվեր ես ուղարկել ինձ: Շնորհակալություն հայտնելով հանդերձ, հարկավոր եմ համարում ավելացնել, որ, զժբախտաբար, այդ զիրքդ չեմ ստացել: Երեխ, կորել է: Նեղություն չբաշխե ուղարկելու, որովհետև, ինչպես ասացի ունեմ:

Տեր-Ղեոնդյանի նամակը³, ճշմարիտն ասած, սաստիկ զիպել էր սրտիս, բայց բո շնորհալի և զեղեցիկ նամակը սրտիս փուշը հանեց:

Կեսցի, որ Դերենիկի գործը չի աջողվել Բարվում, և շատ ցավեցի: Հիմա ո՞րտեղ է, և հասցեն ի՞նչպես է: Մինչև հիմա նրանից պատասխան չստացա, և իմ բանակցությունը նրա հետ կիսատ մնաց:

Շատ հետաքրքրվում եմ «Գառնիկ ախպերովդ». կարծեմ, առաջին անգամն է, որ ձեռք ես զարկում հեքիաթի: Նույնպես հետաքրքրվում եմ և «Թմկաբերդի առումով», բայց մինչև հիմա «Մուրճի» առաջին համարը չեմ ստացել, որովհետև բաժանորդավճարը դեռ չեմ ուղարկել:

Դուցե հետաքրքրվես չքո մի էքսպրոմատով, որը գրել ես Ուրավելում, օր. Հարությունյանի ալբոմում, որ հիմա գտնվում է այստեղ, մի արկնոջ մոտ: Ահա՛ նա.

«Ուրավել. պ. Հ. Հարությունյանի ամառանոցում, ճաշի վրա, օգոստոսի 6, 1901 թ.

Աղնիւն տիկնայք, ջահէլ հոտեր
 Շատ շէն կ'անրում ալսպէս օրեր...
 Եվ, միշտ ալսպէս, էբբ եր լինի,
 նրաւենք ուրախ մի սէղանի,
 Ողջ մոռացած, սիրտ ու հոգի,
 նրա՞նք հեղեք տաղ ու երգի:
 Բարձր երգեք խընդում ու սէր,
 Շատ շէն լինում ուրախ օրեր:
 Ահա լեռներ, կանաչ աշտառ,
 Գետի կարկաշ, երկինք պայծառ,
 Եվ բաժակներս լի-միւրիւրուն,
 Ինչպէս այս մէր սքաւերն հոտն,
 Որ աշխուժով թրոշում են վեր,
 Շատ շէն լինում ալսպէս ժամեր:
 Բայց ալսաւեղից մեր սիրելի
 նալետ, քեարամ, Արդար-օղլի
 Որ ուղենար դուք արշավել,
 Զրմոտանաք հեզ Ուրավել
 Եվ այս հարկը, ա՞յ իգիթներ,
 Շատ շէն լինում ալսպէս տներ:

Հ. Թումանյան

Ճիշտ որ՝ շատ շէն լինում ալսպէս օրեր: Խեղճերը որտեղ ընկան:
 Նրանուհին և ես շատ բարեւում ենք քեզ ու ամուսնուդ: Բարեկներ վեր-
 նաաւան բոլոր ալսելուներին: Համբույրներ քեզ,

Դրաք Քեոթողլի, սեզ Հյուրիշան
 Որ է Գեոթուկ- և ալ իշան]՝

Քո Զալալ

17. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՅՅԱՆԻՑ

Ա՛խ, դու՛ խայտառակ Օհաննես,

Նստել ևս էդտեղ ու դասախոսություններ ևս կարդում, փոխանակ
 լուրջ կյանքով ու դասադրությամբ զբաղվելու: Նախ մեր խիստ հան-
 դիմանությունները քեզ, որ բռնաստեղծիդ կոշումը «խուրդում» ևս ու
 դասախոսությունների հեռեկեց ևս ընկել. աններելի հանցանք:

Հանդիմանությունից անցնեմ հանձնարարության, ականջներդ լսով
 սրի.

* Այս երկու տողի մասին աջ լուսանցքում նամակագիրը գրել է «քնադրում ջշնջ-
 ված են»:

1. Հետո բերելու շմոռանաւ ազգագրական գրքերը, Նաւասարդ-
յանի, Էմինյանի հաւաքածուները, Սրվանձաւանի բոլոր երկերը (ին-
չէ՞ ձեռքդ չկա՞: վերցրու Տէր-Գլխաւի մատից, կուգէս Սաւեհանի անու-
նով), «Ազգագրական հանդեսի» այն համարները, ուր նշուի կ'ս. այլե
ուրիշ, ինչ որ կարծում ես պետք զալ կարող է:

2. Հետո բեր քո ֆրանսերէն մի գիրքը, ուր թռչունների նկար-
ներ կան, այլե մի տեղից գաի զպրոցական կենդանաբանական ու բու-
սաբանական ալրոմներ, բայց անպատճառ, մասնավոր զպրոցները կու-
նենան: Կարող ես խնդրել տիկին Սոֆիա Արզուխանից (օրինակ՝ Շու-
բերաի ու Շումանի ալրոմները), այլե մի ալրոմ արհեստանոցների ու
գործերի: Հարցրու «ЖИВОЕ СЛОВО»:

3. Մտիր <1 անրնթ. > № 23 Իվան Խատիսյանի մոտ ու վերցրու
կինչի երկու հատոր «Արմենիան», շմոռանաւ:

4. Հետո բեր Առձեռն բառգիրքը:

5. Անմիջապէս երկու տող գրի. Քաջագիտունաց լուր ունե՞ս:

6. Բեր Բիշ և հնար եղածին շափ շատ: Նկարիչը արդեն մի շաբաթ
է այստեղ է: Մենք առաջին մասի մեր գործը աւարտել ենք և երկրորդ
մասից էլ բավական բան չիսել ենք: Քո շուտափութի ներկայութիւնդ
անհրաժեշտ է: Եթէ մի քիչ էլ որ քաշքշես, գիրքը էս տարի չի հասնի՞,
արդեն ամեն բան շատ ծայրը ծայրին է ու հազիվ հազ:

Էստեղ մինչեւ երեկ անվերջ քամիներ էին ու անձրե, զա՛յա տա-
րաւ: Երկու օր է եղանակը լավ է՝ քո ներկայութիւնդ է տենչում: Դե՛,
շուտ արա ու մեր Մանգլիսը մի զրկի քու քաղցր ներկայութիւնից,
մեր Մանգլիսն ու մեզ. այդ հույսերով էլ բարեւ<ում են> Ատեփանը,
Լեւն ու Զաւին:

Հասցեա՝ Протягайловка.
дача Як. Шейкина,
Манглис

1907, հունիս 12,

Մանգլիս

18. ՀՈՎՀԱՆՆՍՍ ՔԱԶԱՋՆՈՒՆՈՒՅ

Սիրելի Օհանես,

Հուլիսի 27-ին գրած նամակդ՝ ստացա երեկ, ամսի 31-ին: Երկու
շաբաթ բացակայում էի Բաքվից: Գնացել էի Կիսլովոդսկ, ապա Շա-
մախի՝ զանազան գործերով: Եր. Թադիանոսյանի հասցեով ձեր ուղար-
կած բանդերոլը չի ստացվել СОВЕТ-ի գրասենյակում, գոնյա իմ բոլոր
հարցուփորձերին այդ պատասխանը տվին: Ինքը՝ Թադիանոսյանը

Ֆինլանդիայումն է, ինձ մեծ մտատանջություն է պատճառում այդ կորուստը: Մխիթարում Լմ ինձ միայն այդ մտքով, որ ուղարկածդ օրինակը միակը չէ, և եթե խոստովես էլ կորցված լինի, տպագրության գործը դրանից չի տուժի: Համենայն դեպս հանձնարարել եմ, որ մի լավ որոնեն, և վաղը գնալու եմ նորից տեղեկանալու:

Գրում ես, որ նամակս ստացել ես, և ապա, մի քանի տող հետո, ավելացնում ես. «Ինչ որ անելու եք, շուտ արեք»: Այս երկու հայտարարությունների կցումը մտքի մի տեսակ բանաստեղծական տպատվություն է. եթե նամակս ստացել ես, եթե ես կարողացել եմ հայերեն գրել, իսկ դու՝ հայերեն կարողալ, ապա ուրեմն ի՞նչ խոսք կարող է լինել «շուտ անելու» մասին: Չէ՞ որ ես գրել էի, թե դասագրքի ուղարկելը ուշացրել եք, թե խմբագրական մասնաժողովի անդամները արդեն ցրվել, հեռացել են Բարվից, քննադատող և որոշումներ գնող մարմին այս բուպիս չկա ասպարեղում: Ուրեմն ի՞նչպես «շուտ անել», ո՞վ անի, այն էլ շուտ: Ձեր դասագրքի հարցը ակամայից հետաձգվում է մինչև օգոստոսի վերջերը կամ սեպտեմբերի սկիզբները, երբ մարզիկ հավաքվեն և հնարավորություն լինի խորհրդակցելու և որոշում անելու: Ես շատ լավ հասկանում եմ, որ դուք չեք կարող հետաձգել տպագրությունը մինչև սեպտեմբեր, բայց հանդգնություն ունեմ կարծելու, որ այստեղից ամենամեծ մեղքը մերը չէ: Չէ՞ որ ես գրել էի, որ շտապեք ձեռագիրը ուղարկելու, որովհետև մարզիկ ցրվելու են: Բայց դուք դանդաղացրիք, իհարկե, ակամայից, և սրա պատճառով սակավից այսպիսի անորոշ գրություն: Ես անձնապես այս գրությունից միակ կարելի էլ եմ տեսնում, եթե, իհարկե, դուք կարճոր համաբեր, այն է՝ առաջարկել մեր Ընկերությանը գնել ձեզանից արդեն տպագրված հրատարակությունը, վճարել ձեզ 1500 ռ., լրացնել այդ գումարը առաջի ծախված օրինակներից, իսկ մնացածը թողնել ձեր օգտին: Խոսքիս սրա մասին ընկերներիդ հետ և ձեր որոշումը հայտնի լինա: Պարզ է, որ սա մի առաջարկություն է, որ ես անում եմ իմ կողմից, ին ինչպես կնայի այս հարցին մեր Ընկերությունը, կընդունե կամ կմեղժե, դա ինձ հայտնի չէ:

Դառնում եմ նամակիդ մյուս մասին, որ անձնապես քեզ է վերաբերում: Այստեղ էլ միտքդ ինձ համար պարզ չէ, այսինքն միտքդ պարզ է, բայց պարզ չէ արածդ առաջարկությունը: Ի՞նչ ես առաջարկում դու Ընկերությանը: Ես ամբողջ հոգով հասկանում եմ քո անել գրությունը, հասկանում եմ, որ այդ գրությունը ընդունակ է սպանելու, եթե մինչև հիմա չի սպանել արդեն, ամեն մի բանաստեղծական եռանդ, հասկանում եմ նույնպես, որ մեր գրականության շահերը պահանջում են, որ մեր բանաստեղծները ապահովված լինին նյութապես, հնարավոր

րություն ունենան նվիրվելու իրանց մեծ գործին, դարգացնելու և բեզմ² նաժոք անելու իրանց տաղանդը... Այդ բոլորը ևս հասկանում եմ, և ինչ վերաբերվում է մասնավորապես քեզ, ամենայն էմ համարում հավաստիացնելու, որ համարում եմ քեզ իսկական բանաստեղծ և համոզված եմ, որ ինչ էլ անելու լինի քեզ համար հայ հասարակությանը, դարձյալ պարտավոր և երախտագետ եմ նա և ոչ դու: Բայց ի՞նչպես անել: Ես, իմ դատողությամբ, միակ կարելի ելքն էի գտել. առաջարկել քեզ վերջացնել «Սասունցի Դավիթը» և այդ համաձայնքը պատճառ բռնելով՝ երկրորդ հրատարակությամբ դուրս թողնել քո ժողովածուն: Բայց դու դա անիրագործելի գտար մի այնպիսի պատճառով, որի գեմ չի կարելի վիճարանել. ասում ես՝ տրամադրություն չկա «Դավիթը» շարունակելու, անձնապես ես շատ ամոսոսում եմ, որ այդ այդպես է, բայց զոռով հո չի կարելի բանաստեղծություն գրել: Իսկ մյուս կողմից ես չգիտեմ, թե ի՞նչ ձևով մեր Բնիկ³ երությունը՝ կարող է օգնել քեզ: Քո ցանկացածը մի տեսակ сущендия է կամ аванс⁴: Բայց մեր Բնիկությունը, որքան էլ ցանկանա, չի կարող, իրավունք չունի сущендия կամ аванс տալու: Զե՛ որ մեզ հանձնված է փողը պատրաստի գրքեր տպագրելու համար և ուրիշ ոչինչ: Եթե դու ինքդ մի ելք կարող ես գտնել, մի կոնկրետ առաջարկ անել, զրիք ինձ: Հասցես առայժմ այսպես է.

Баку, Молоканский сквер, д. Кянджунцева, кв. Панянца.

Բաբկենով՝

Քո Հով. Քաչազնունի

1 օգոստոսի, 1907 թ.

Բաբու

19. Հովհաննես Քաչազնունի

Սիրելի Հովհաննես,

«Խուսարերը» մերժվեց մեր մասնաժողովի երեկվա նիստում: Պատճառները գրում եմ պ. Լիսիցյանին: Ցավում եմ, որ այդպես վերջացավ հարցը, միևնույն ժամանակ հուսով եմ, որ մեծ նեղությունների կրելու չեք լինի, որովհետև, ինչպես գրում եք ինքներդ, դասադիրքը չավ ծախվում է, ուրեմն՝ կարճ ժամանակում հնարավորություն կա ձեզ լրացնել պարտերիդ:

Հարց բարձրացավ և քո առաջարկների մասին, մասնավորապես «Հայավաթայի» մասին: Պարզվեց, որ մասնաժողովի անդամները

* Ելաստ... կանխավհար (ռուս.)

անժամանակ են այդ երգին, ուրեմն և անկարելի եղավ խնայել ևեթ որոշել, թե որքան ընդունելի է մեզ համար այդ երգի հայերեն թարգմանաբաններ տալը: Խոստացան կարգով ուսուցիչներ և հայտնի խփանց կարծիքը մոտակա նիստերից մեկում (սրանից հետո շարաթի մեկ անգամ պարբերաբար հավաքվելու ենք): Համենայն դեպս այն հարցը, թե «Հայավաթայի» կամ մի ուրիշ երկի թարգմանություն համար որոշ ավանդ տանք քեզ, մերժվեց, իբրև մի քաղ, որ դուրս է մեր իրավասության սահմաններից: Մենք կարող ենք վարձատրել միմիայն այն աշխատանքը, որ արդեն կատարված և հանձնված է մեզ, իսկ ավանդներ տալու իրավունք չունենք: Բայց որովհետև Մխիթարը և ես պնդում էինք, որ անհրաժեշտ է այս կամ այն ձևով դալ քեզ օգնություն, և որովհետև այդ տեսակ արամադրություն խորթ չէր և մասնաժողովի մյուս անդամներին, ուստի ընդունվեց մի այսպիսի առաջարկ. մենք գնում ենք քեզանից քո տպված և անտիպ աշխատանքների մի ժողովածու հրատարակելու իրավունքը: Գնելու պայմանները կմշակենք հետևյալ նիստում և պաշտոնապես առաջարկություն կանենք քեզ: Բայց որովհետև բանակցությունները կարող են ձգձգվել, իսկ դու կարգ ևս փողի անհրաժեշտ կարիք ունենալ այժմ ևեթ, ուստի առաջարկության հետ միաժամանակ կտեղափոխենք քեզ նաև 200 ռ. փող: Եթե համաձայնություն մեր մեջ չկայացավ, Մխիթարը և ես հրաշխավորում ենք, որ դու կվերադարձնես կանխավճարը, հակառակ դեպքում մենք կլրացնենք այդ 200 ռ. պակասը մեր սեփական միջոցներից:

Հետևյալ նիստը կայանալու է գալուդ ուրբաթ: Եթե մինչև այդ օրը դու կարողանալիք տեղեկացնել ինձ քո պայմանների մասին, ինձ շատ օգնած կլինեիր: Իսկ եթե այդպիսի տեղեկություն չստացա քեզանից, կաշխատեմ ինքս մասնաժողովում պաշտպանել այնպիսի պայմաններ, որ դու զրկված չլինես:

Իմ նոր հասցեն է. Николаевская ул. д. Мерхорова № 31

Բաբենկևս քեզ, տիկնոջը և բաղում երեխաներիդ:

Քո Հովհ. Քաջազունի

21 սեպտ., 1907 թ.,

Բաջու

Սիրելի Օհանես,

Մեր խմբագրական մասնաժողովը իր երեկվա նիստում քո բանաստեղծությունների ժողովածուն հրատարակելու վերաբերությամբ որոշեց հետևյալը:

Արդեն տպագրված բանաստեղծություններից (թե՛ գրքում և թե՛ պարբերական հրատարակություններում) և այն բանաստեղծություններից, որ մինչև հիմա դեռ լույս չեն տեսած, կազմել մի հատոր ժողովածու մեր ընտրությամբ և հրատարակել՝ ճշանակելով մի մատչելի գին ընթերցողների լայն խավերի համար (առաջիմս հնթադրվում է, որ այդ գինը կլինի 50 կ.):

Իբրև գոնորար վճարել քեզ հիսունական ռուբլի ամեն մի տպագրական թերթից՝ թե մինչև հիմա տպագրված և թե դեռ անտպագրված հավորների համար անխափր: Ի հաշիվ այդ գոնորարի այժմ հեթ տեղափոխել քեզ երեք հարյուր ռուբլի, իսկ մնացածը լրացնել ամսական հիսուն ռուբլի վճարելով, սկսած այս տարվա դեկտեմբերի մեկից:

Որովհետև դու լիազորություն էիր տվել Մխ. Տեր-Անդրեասյանին և ինձ համաձայնություն տալ քո կողմից, և որովհետև մենք երկուսս էլ դուանք այդ պայմանները արգարացի և ընդունելի, ուստի խմբագրական մասնաժողովը համարում է համաձայնությունը քեզ հետ արդեն կայացած և որա հետ միասին տեղափոխում է քեզ 300ռ.:

Հիշյալ պայմաններով մենք գնում ենք քեզանից միմիայն մի հրատալակաբլան լրավունք: Այնպես որ՝ թե՛ հետևյալ հրատարակությունները և թե՛ ուրիշ հրատարակիչների և ձեռնարկողների հետ պայմաններ կապելը մնում է քո սպասած անօրինությունը:

Ժողովածուն կազմելը հանձնարարված է ինձ: Շատապիտ հասցնել ինձ բոլոր տպագրված (բացի մեծ գրքից) հրատարակությունները, ամսագրերի համարները, լրագրերի թերթերը և ալն, և այն բոլոր անտպագր բանաստեղծությունները, որ արդեն ունես պատրաստ: «Սասունցի Դավթի» շարունակությունը կարող ես մի քիչ ուշացնել, որովհետև այդ պոեման մտադրություն ունենք դուրս հանել ժողովածուից և հրատարակել առանձին գրքույկով:

«Հայավաթայի» մասին գրական պատասխան կտանք մի երկու շաբթից հետո, երբ մասնաժողովի մի բանի անդամները ծանոթանան պոեմայի հետ: Համենայն դեպս, այդ թարգմանությունը մեր այժմս կապած համաձայնության հետ ոչ մի կապ չունի: Թարգմանության

տպագրութիւնը կարող ենք մերժել իսպառ, իսկ եթէ ընդունեցինք տպագրութեան, կարող ենք նոր պայմաններ առաջարկել:

Սպասում եմ պատասխանիդ և ժողովածուի նշաւներին:

Բարեկերու՛րքո Հովհ. Քաջազունի
Դարձո՞ւ*

Թյուրիմացութեանների առաջը առնելու համար հարկավոր եմ համարում ավելացնել, որ քանի որ մենք դնում ենք քեզանից մի տպագրութեան իրավունք և ժամանակ պիտի ունենանք այդ հրատարակութիւնը սպառելու, ուստի դու պետք է պարտավորվիս երեք տարվա ընթացքում նույն ժողովածուի նոր հրատարակութեան շանկն ո՛չ խնդրել և ո՛չ ուրիշին տաս այդ իրավունքը: Այս պայմանը վերաբերվում է ժողովածուին: Առանձին ոտանավորներ կամ հատվածներ զետեղել այս կամ այն հրատարակութեան մեջ քեզ չի արգելվում:

Մեր գործավարութեան համար շատ կարևոր է, որ այս պայմանները ընդունելու մասին քեզանից պաշտոնական դրութեան ունենանք, ուստի շտապիք մի նամակ գրել «Բաքվա հայոց հրատարակչական ընկերութեան», թե դու համաձայն ես այսինչ-այնինչ պայմաններով ծախել նրան քո բանաստեղծութեանների ժողովածուն մի անգամ հրատարակելու իրավունքը:

Հովհ. Քաջազունի

Փողի ուղարկելը մեկ կամ երկու օր կարող է ուշանալ տոների պատճառով:

Եւ. Թաղիաճոյան

21. ՄԵԼԻՔԱՆ ՏԵՐ-ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆԻՑ

11-ն հոկտ. 07, Բարսի

Սիրելի Օհանես,

Քաջազունին ամեն բան դրած կլինի բեզ: Պիտի ուղարկես մեզ քո բոլոր, մինչև օրս լույս տեսած երկերդ (Խհարկի, ուղղված, եթէ տպագրելիս սխալներ են մտել մեջները) և կամաց-կամաց աշխատես, մինչև տպագրութեան վերջանալը, ուղարկել և «Սասունցու» մնացած մասը: Բոլոր իրավունքները քեզ են վերապահվում (աքատապագրութեան և այլն): Իբրեւ արտատպութեան, զլիսավորապես, քեզ նշանակվում է թերթին 50 ռ.: Մոտավորապես 13 տպագրական թերթ է ենթադրվում

* Այսինքն՝ շուտ տուր էջը:

(գույցե, ավելանա), և ուրեմն՝ զեռ 7 ամիս էլ շարունակ պիտի ստանա 50-ական ու: Իհարկե, նոր բան ընդունած լինեիր, ավելի կնշանակեիր վարձաւարութիւնդ:

Որովհետեւ մեր Բնկ<երութիւնը> զեռ չի հաստատւած, ստացած գումարիդ համար մի անգորբազիր ուղարկիր Եր. Թաղիանոսյանի անունով, իե, բարի, աշխատան փող ստացաւ և ծախեցի նրան իմ հրատարակւած երկերիս 3000 օբ. հրատարակութեան իրավունքը, տպագրական իւրթի 50 ու., մնացորդը պիտի ստանամ ամեն ամսի 1-ին, 50-ական ու. մինչև ամբողջ վարձիս սպասելը: Նույնպէս խոստանում եմ ուղարկել «Սասունցու» 2-րդ մասը:

Օհանես, աշխատելի արհեստավորաց ուսումնարանի համար դիրեկտոր են փնտրում, ինժեներ-տեխնոլոգ: Թեպետ բազմաթիւ կանգիտեալներ ունեն, սակայն Ալ. Խատիսյանը գիմել է աշխտել, ուղում են տեղացի լինէ: Ուրիշ ժամանակ ուրախութեամբ կգալի: Բայց այժմյան անդուստլ ու անսանձ անխիղճութեան դարում վախենում եմ, որ չկարենամ մի բան շինել, իզուր ծանր տեղս քննեցնեմ: Կինս էլ վախենում է, որովհետեւ վերջին տեսչին աշակերտները սպանել են: Գրէր, խնդրեմ, բո կարծիքդ, և եթէ ընդունելու լինեմ, չի՞ կարելի, արդյոք, աշխատի ազգեցիկ շրջանների զանեւ աշխտել, որոնց խոսքը բանի տեղ անցնի աշակերտութեան առաջ: Գրիր, խնդրեմ, կարծիքդ:

Հասցիս՝ угол Биржевой и Б. Морской. д. Цейтлин.

Թեպետ և առանց սրան էլ կհասցնեն:

Բարեկեցւո՛ք քո Մխիթար

22. ՀԱՅԿԱՆԵՍ ՔԱՂԱՅՈՒՆԻՑ

Սիրելի Օհանես,

Դու խնձ շատ անեւ դրութեան մեջ դրիր քո անհասկանալի լռութեանով: Վաղուց, շատ վաղուց սպասում ենք քեզանից և մինչև այսօր չենք ստացել:

1) տեղեկութիւն, որ մեր ուղարկած 300 ու. ստացել ես:

2) տեղեկութիւն, որ մեր առաջարկած պայմաններով համաձայն ես տալ մեզ իրավունք մի հրատարակութեան քո ուսանալւորների ժողովածուի:

3) ամենակարեւորը՝ նյութեր քո բոլոր տպած և անտիպ աշխատութիւնների, որոնցից ես հանձն եմ առել կաղմել ժողովածուն:

Քո գրքի տպագրութիւնը մեր հերթական գործն է և ուշանում է

միմիայն քո անփութությանը պատճառով: Ի սեր Աստծո, գրչիդ փա-
կանքները բաց արա և մի պատասխան տուր:

Քո՝ Հովհ. Քաջագունի

Հիշեցրու, խնդրեմ, պ. էֆսիցյանին, որ ես սպասում եմ հետ
ստանալ Լինչի գիրքը, կաթնում եմ, որ այլևս այդ գիրքը Պետերբուր-
գում պահելու կարիք չկա, բանի որ այնտեղի տպագրության պայ-
մանները անընդունելի են հրատարակիչների համար:

26 նոյեմբ. 1907 թ.

Բաքու, Николаевская ул., д. № 32 (Маркарова):

23. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՂՈՆՅԱՆԻՅ

Մեծարգո պ. Հովհ. Թումանյան,

Հիմք եմ դրել մի շատ ծանր, բարդ և մեծածախս գործի՝ պատ-
րաստություններ աեսնելով առաջիկա տարվանից հրատարակելու մի
գրական-գեղարվեստական լուրջ ամսագիր: Անշուշտ, այդպիսի մի
գծվարին գործի համար կարևոր է և անհրաժեշտ է նույնիսկ մեր սա-
կավաթիվ կարող ուժերի աջակցությունն ու մասնակցությունը: Դիմե-
լով Ձեզ, հարգելի պարոն, խնդրում եմ աշխատակցել «Գեղարվեստին»՝
ուղարկելով նրա գ<րական> բաժնի համար մի որոշե՛ նյութ:

Ամենայն հարգանքներով՝

Գ. Լեոնյան

1907 թ. 25/XI

P.S. Խիստ լավ կլինի, եթե նույնիսկ առաջին գրքի համար կա-
րողանայիք մի բան տալ²:

Նույն

24. ՄԵԼԻԹԱՐ ՏԵՐ-ԱՆԻՐԵԱՍՅԱՆԻՅ

26 հունվ. 1908 թ.

Սիրելի Օհաննես,

Երեկ մեր խմբագրական մասնաժողովը վերջացրեց ձեռքի տակ
կառած քո բոլոր երկերիդ քննությունը, կաղմեց տպագրվելիք երկերի
ցանկը, հաշվեց բեղ հասանելիք վարձատրությունը 75 ռ. տպագր<ա-
կան> թերթին (16 երես×30 տող, իսկ տուն-տուն ուտանավորներում
24 տող): Քեզ հասնում է մոտ 1200 ռ., որից 300 ստացել ես, իսկ
900 ռ. երկուշաբթի օրը կուղարկենք: Եթե վերջացնեիր «Ս<ասունցի>

Դավթիք», մի բանի նոր բան տալիք, երևի, ավելի կգումարվեր, բայց առաջվա միայն արտատպութուն է համարյա:

Եկող շաբաթվանից կսկսեն շարել: Յանկայի է, որ բունջ ու պու-
ճախում մնացած գործերը էլ հավաքես, ուղարկես: Յանկայի է թարգ-
մանություններից մեջ սպրդած սխալները ուղղես... Հերիք է, ա՛յ
մարդ, որքան ծուլություն արիր:

Իբրև առաջաբան մտադիր ենք Ահարոնյանի «Մուրճում» տպած
քննական հոդվածը դնել զրքի սկզբումը¹: Ի՞նչ կասես:

Տիրբան Հովհաննիսյանը այդտե՞ղ է, թե ոչ: Դորժ եմ հանձնել,
ձգձգվում է, եամականերիս էլ չի պատասխանում:

Բարեներս բեզ, տիկնոջ և հրեխայոց, որոնց համար բարեններից
լավը 2—3 օրից կստանան:

Քո Մխիթար

25. ՄԵԼԻՔԱՐ ՏԵՐ-ԱՆԴՐԵԱՍԱՆԻՅ

28-ն հունվ. 08, Բարու, № 81

Սիրելի Օհաննես Թումանյան,

Ներգալույ ուղարկում եմ ինը հարյուր (900) ո. փոխանակադիր
քո անունով: Ինչպես առաջ էլ մասնավոր կերպով զրել եմ, այժմ Բար-
վա Հայոց հր<ատարակչական> քնկ<երություն> կողմից հայտնում
եմ բեզ, որ քո աշխատություններից ժողովածուն տպագրվում ենք 3600
օրինակ մեր քննությունով: Մեր հաշվով մոտավորապես 16 տպ<ադ-
րական> թերթ է լինելու (16 երես×30 տպ): Հոնորար բեզ որոշված
է 75 ո. թերթին: Եթե տպագրությունից հետո պարզվի, որ ավել է
16 թերթից, ավելը կվճարենք: Հատուկ խնդրում ենք, եթե ունես մի
սրէ բան, որ մեր ձեռքը չի անցել, հասցնես: Ես հիշում եմ, օրի-
նակ, որ Գլոբեից մի ոտանավոր ունես թարգմանած¹, դասադրքի հա-
մար գրած բաներ ունես², են: Ուղարկիր բոլորը՝ իմ կամ Քաջաղնունու
անունով, մենք կընտրենք: «Սասունցի Դավթիք», կարծեմ, ավածից
գուրս գլուխներ ունես, այն էլ ուղարկիր: Թարգմանությունը էլ կո-
կիր, շակիր, զրկիր:

При сём прилагается переводная квитанция Бакинского отдела
Тифл. комм. банка от 28-го янв. 08 за № 82735 на девятьсот руб
лей.

Հնդունիր բարեններս:

Ի դիմաց Բարվա Հ. Հ. Բ-ն՝

Մխ. ՏԵՐ-ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ

Ազնիվ բարեկամ պ. Թումանյան,

Ձեր վերջին հունվարի 12 թվով նամակը՝ ստացել եմ ժամանակին, ներեցեք, որ ուշ եմ պատասխանում:

Իշխանուհի Թումանյանի նամակները նույնպես ստացել և պատասխանել եմ:

Լավ կլինեք, եր մանկակաճն զրբերի հրատարակությունը դունավոր պատկերներով լինեք²: Ինձ թվում է, որ մինչև իսկ իմ ցույց տված հաշվով էլ շատ էժան կնստեր, յուրաքանչյուր գիրքը 10—12 կոպ., այնինչ այդ տեսակ զրբույցներ կրկնակի և եռապատիկ գնով ամեն տեղ կարելի կլինեք տարածել: Իշխանուհու վերջին գրածեն իմացա, որ որոշել եք սե նկարներով հրատարակել, ինչեկեց: Կլիշեների արժույթյան մասին գրեցի իշխանուհուն, նույնպես և յուրաքանչյուր նկարի աշխատության վարձքը 15 ուրլի նշանակելով:

Խնդրեմ, գրեցեք ինձ առաջին երեք զրբերի պարունակության մասին, այսինքն՝ առնունքերը, որոնք մտադիր եք առաջուց հրատարակել: «Շունն ու Կառվի» համար Ձեր նկատողությունները խնդրեմ չզրլաւաք ուղարկել էսքիզների հետ, և որքան շուտ, այնքան լավ, որպեսզի ժամանակ ունենամ նկարների մասին հոգալ և պետք եղածին չափ խնամքով պատրաստել: Գուցե ուրիշ զրբույցների համար էլ առաջուց կունենանք նկատողություններ կլիշեների պատրաստության համար, շատ շնորհակալ կլինեմ, եթե գրեք:

Բացի բուն նկարներից, լավ կլինեք, եթե յուրաքանչյուր հատվածի գլխատառը պատկերավոր լինեք (տառեր նկարիկներով), կարելի եղածին չափ տեքտի իմաստին համապատասխանող: Այդ բանը հետաքրքիր երևույթ կտար գործին, մանավանդ որ սե նկարներով են լինելու:

Ես իշխանուհի Թումանյանին գրել եմ նկարների, այսինքն՝ ցինկոգրաֆիայով պատրաստվելիք կլիշենների տեսակների նկատմամբ, լավ կլինեք, որ տեսակներից մեկի կամ մյուսի վրա որոշ քնտրություն անելիք, այսինքն՝ ամեն մի գիրք մի տեսակ կլիշեններ ունենար կամ АВТОТИПЪ (սե վրձինով նկարված), կամ Թե ИСТРИХОВОЙ (սե գծերով մխայն):

Պ. Սա. Լիախցյանը լավ գիտե այդ կլիշենների գործը: Խնդրեմ իմ հարգանքը լի բարեկեցիկ հաղորդեք իրեն, պ. Շանթին: Ընդունեցեք, խնդրեմ, և Դուք իմ անկեղծ և սրտազին բարեկեցիկ:

Ձերդ Վ. Ալսիկյան

13/11 1908 թ.

Ս. Պրորգ.

Մեծարգո

պարոն Հովհաննես Թումանյան,

Ձեռնարկելով իմ «Хрестоматия»-ի 3-րդ հատորը, կուզենայի մեք զետեղել և Ձեր «Հալավաթի երգն» ու «Շիրիսնի կալանավորը», ուստի խնդրում եմ Ձեր հավանությունը այդ մասին:

Ավելի փափուկ խնդիր է իմ մյուս խնդիրը, որ գործակցեր իմ «Բնատանեկան աշխարհի» նոր ապագրությունն: Բայց այդ մասին զբաղրությունը լսել թյուրիմացությունաց զուրը պիտի բանա, ուստի բանը լավ պարզելու համար, հարկավոր է երես տա երես խոսել:

Խոսք չկա, որ ես ամենաջն սիրով ինքս կուզենայի Ձեզ մոտ անձամբ բացառելու մեր մանկավարժության կարերը և իմ՝ Ձեզ անելիք առաջարկությունը, բայց ես իմ հիվանդությունամբ տանը բանառելված եմ, հետևապես կխեղճեմ, որ Դուք հաճեք ինձ մոտ դալու, երբ և կամենար:

Հարգանք՝

Սեդրակ Մանդինյան

1908 թ. փետր. 23

Могининская. 4

28. ՀԱՍՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆՆԵՐ

8 մարտի, 1908 թ.

Ս. Պետերք <ուրդ> ,

Дмитровский пер., д. 1, кв. 15

Սիրելի Հովհաննես,

Կսել եմ, որ շարունակում ես, այն էլ շատ չուրջ, «Կովկասագիտական» բնամեկնություններդ: Ձեմ կատկածում, որ այդ աշխատությունդ հետևանքը կլինի բանաստեղծական խոշոր մի երկ: Միայն թե ե՞րբ:

Հովհաննես, որ աշատեղ լինելիք, գիտես ինչ «գանձեր» կգտնելիք «БУКНИНСТ»-ների մոտ: Հիանալի ու հազվադեպ դրբեր կան կովկասագիտության վերաբերյալ, այն էլ խիստ էժան, գրեթե ձրի:

Սիրական էջենդին արդեն պաշտոն է ճարել: Երևակայել, մի հաստ զիրբ են տվել ձեռքը կավերի ու եղջերի մասին և հանձնարարել, որ կաղմն «կովտրանական» մի «ДОКЛАД»: Սաբոն էլ կստեղ չէ, որ խորհուրդ հարցնե: Մնացել է խեղճը մոլորված:

Տեր Մկրտիչը շարունակ բարոյներ է կարդում աշխարհի ունայնութ-
յան մասին և մեզ մխիթարում: Ինչպես տեսնում ես, «Վերնատան»
հյուրերը անդամակցության պատվի շարժանացանք, թունդ դրազ-
ված են:

Երբեմն պատահում եմ Սաղաթելին: Նա, իհարկե, ի պաշտոնի
պատ է ունայն «Երազմունքներից»: Նրա հարարերությունները Դու-
մայի աջակողմյան պատգամավորների հետ բարեկամական են: Պա-
տահում է նույնիսկ, որ նրա առաջարկները պաշտպանում են հանձնա-
ժողովներում ամենածայրահեղ աջակողմյանները: Ժողովներում այդ
մասին ոչինչ չուսես, ինչ չէ նրան խաչ կհանեն, իսկ իմ կարծիքով,
այս Դումայում նրանից լավ պատգամավոր մեզ դժվար էր ունենալ, և
կարելի է հուսալ, որ Կովկասի վերաբերյալ օրենքները չեն լինի ի
վնաս հայերի:

Իսկ ինչ վերաբերում է նվաստիս, ես էլ շարունակ վբաղված եմ
իրավաբանական պետանի ու անպիտան գիտելիքներով: Բացի այդ,
սկսել եմ տպել «Դավթիս» առաջին մասը: Աշխատանքս հանձն առավ
սպել ակադեմիան իր հաշվով:

Պետերբուրգում կյանք ու ոգևորություն, արտաքո, գրեթե չկա:
Աչրի է լեկեւում հետաքրքիր մի երևույթ. հասարակության լավագույն
գործող տարրերը ոչ այնքան հուսահատված են, որքան հուսախաբ-
ված: Իմ կարծիքով, նրանց հուսախաբության էական պատճառը ոչ
այնքան արտաքին անհաջողությունն է, որքան իրանց հոգեկան ներ-
քին աշխարհը: Կարծես թե նրանք այլևս չեն ընդունում իրանց նա-
խահեղափոխական դավանանքի անարատությունն ու հիմարտությու-
նը... և այժմ կարկատում են իրանց հին Աստծուն: Եվ հիբավի, Պե-
տերբուրգի ինտելիգենտ տարրը, մանավանդ ուսանողությունը, աշխա-
տում է, սովորում ու մտածում: Հեղափոխությունն այժմ կատարվում
է նրանց ուղեղների ու հոգեկան կյանքի խորքում: Հակառակ սովորա-
կան ընդհանուր կարծիքին, ինձ թվում է, որ հեղափոխությունն այժմ
Ռուսաստանում ոչ միայն չէ դադարել, այլ խորանում է, տարածվում
ու դառնում սպառնական: Ինձ մեծ վիշտ է պատճառում միայն մեր
հայկական իրականությունը... առանց դավանանքի: Ըստ երևույթին
մենք կարկատելու ու նորոգելու ոչինչ չունենք:

Գրիր, ինչ նորություններ կան Թիֆլիսում: Լսել եմ, որ ժողովնե-
րը շարունակվում են «հին կարգով» և հիմնվում են «նոր» բնկերու-
թյուններ ու «նոր» թերթեր: Մենք էլ այստեղ հետ չենք մնում. ունենք
բազում բնկերություններ, որոնց թագն ու պսակն է Հայկական կյուրը:
Անշնորհք ես շատ, շուտով մի հոբելյան տարբիր, փող հավաքենք այս-
տեղ: Կուրջ եմ ասում, եթե որեւէ դրական կամ այլ ձեռնարկության հա-

մար փողի կարիք լինի՝ գիմիր և խնձ, Թերևս կարողանամ օգտակար լինել: Թեև գրպաններս հույժ գատարկ են, սակայն ունեմ ծանոթներ չլիք զբաղներին» շրջանում, որոնց կարելի է երբեմն գլխել:

Գրիր մանրամասն ինչպես է «Վերնատան» հայր, ինչ եր անում ավդակ, ինչով եք պաղված են, են:

Ջերմ ողջույններս տիկնոջը և «գերդաստանիդ» ու բոլոր հարցանողաց:

Համբույրներ քո Սեուկիդ²: Վարյան գրում է, որ աղջիկս նրա չափ է գտնել, չեմ հավատում:

Քո Հակոբ Մանանդյան

29. ՀՈՒՆ. ՔԱՋԱՋՆՈՒՆՈՒՅ

Սիրելի Օհանես,

Ամառս 9-ին գրած նամակդ ստացա այսօր¹: «Էլիա Մուրումչի» հետը էեր: Երեկ, մոռացել ես գնել ծրարի մեջ: Շտապիր, ուրեմն, ուղարկելու:

Խնդիրքդ փողի վերաբերմամբ՝ իսկույն եկի՞ կատարելու հնարավորություն չունենք: Տպագրական ինչ-ինչ արգելքների պատճառով դեռ չենք կարողացել սկսել գրքի շարելը: Եթե գոնե մի թերթ արդեն շարած լինեիր, կկարողանայի գրքի ծավալը հաշվել, ուրեմն և ուղարկել հո-նորարի այն մնացորդը, որ հավանականորեն դու դեռ ունես մեղանից ստանալու: Կաշխատենք այս մի շաբաթվա ընթացքում շարել առաջին թերթը և 7—10 օրից ուղարկել քեզ ստանալիքիդ մնացորդը: Վախե-նում եմ, որ այդ մնացորդը շատ չնչին լինի քո պարտքի հետ համե-մատած, ուրեմն, քեզ հարկավոր է այդ պարտքը լրացնելու և ուրիշ աղբյուրներ որոնել:

Պիտե՞ս սեղմում եմ ձեռք (քիչ էր մնացել, որ համբուրվեի, բայց դա հետաձգում եմ մի ուրիշ անգամի), բարևում եմ տիկնոջը, օր. Աշ-խենին, պ. Մուշեղին և Թումանյանների ամբողջ սերունդին:

Քո Հովհ. Քաջազենուն

13 մարտի, 1903 թ.

Բաքու

Սիրելի Օհաննես,

Նամակդ ստացաւ և անցյալ շորերշարքի օրը (12-ին) այդ հարցը բարձրացրի խմբագրականում: Վաղը պիտի վերջնական հաշիւ անեն և քեզ հասանելի գումարը փոխադրեն: Այդ մասին հանձն առաւ քեզ գրել Քաջագնունին, որի նամակը, երեւի, աղղեն ստացել ես: Մի բավականին սովոր հատոր է դառնում, մոտ 25 տպագրական թերթ, որից 2-ի դուրս մնալու մեղքը (առայժմ) քեզ վրա է ծանրանում: «Մծիրի» մեջ մի երկու հեշտ ուղղելի բան շինել ես, բայց այն բաները, որ մի քիչ ժամանակ և ուշադրութիւն են պահանջում, չնեղանաւ խիստ խոսքիս վրա, ծուլութեան և անհոգութեան ես մտանել: Ես մեկ-մեկ չեմ կրկնի այստեղ նոյեմբերի 24-ին գրած նամակիս նկատողութիւնները¹. Եթե նամակս չես պատուել, մեկ էլ կաղդա: Մանավանդ անրնդունելի է XXVI գլուխը, որ ուղղակի սխալ է թարգմանած:

Հուշս ունեմ, որ նամակս ստանալուն պէս չես զրանալ մի քանի ժամ նվիրել «Մծիրին» և շուտով կուղարկես վերջնական խմբագրութեանդ բովից անցած մի գործ:

Ընդունի՛ր բարեկերտ, նույնը և տիկնոջ ու երեխայոցդ: Թամարը² շատ է հավանել «Կկուն» և բարեկամ է քեզ, խնդրելով, որ այգպիսի բաներ «Հասկերի» ամեն համարում գրես: Երկրորդ համարը այնքան էլ հաջող չէր:

Թո Մխիթար

P. S. Այդ երկու թերթը շուղոված դժվար թե ընդունվի:

Մի.

31. ԵՐԿԱՆԻ ԹԱՂԱՆՈՍԱՆՑ

Մեծարգո պ. Հ. Թումանյան,

Ձեր «Բանաստեղծութիւններ» ժողովածուն հանձնված է տպարանին և արդեն շարվում է: Ժողովածուն ընդամենը 23 տպագրական թերթ է առանց «Մծիրի»: Հաշվելով յուրաքանչյուր տպագրական թերթը 75-ական ուր., ընդամենը Ձեզ հասնում է 1725 ո., որից ուղարկված է Ձեզ 1200 ո., մնում է 525 ո., որ այս երկու օրս կփոխադրեմ:

«Մծիրին» նորից կարդացվեց և համեմատվեց բնագրի հետ խմբագրական մասնաժողովում, որի հանձնարարութեամբ հատուկ խնդրում եմ Ձեզ ուղղել այն տեղերը, որոնց մասին գրել է Ձեզ Ձեր

բարեկամ Միս. Տեր-Անդրեասյանը: Մենք մեծ ցանկություն ունենք անպատճառ գեաւորել «Մծիրի» ժողովածուի մեջ, բայց դրան կաբող էն արգելիք լինել այն մի բանի անհշտությունները, որոնց մասին Ձեզ գրված է: Մենք բոլորս մեծ հույս ունենք, որ Դուք չեք դիտարկատարելու մեր խնդիրը և զբաղւել հնարավորություն կտար մեզ գետեղել Ձեր «Բանաստեղծություններ» մեջ նաև «Մծիրի» թարգմանությունը, որ քնդհանրապես տաղանդավոր կերպով է արած:

Խմբ<ագրական> մասնաժողովում կարգադրեց Ձեր «Моя Мечта»-ի թարգմանությունը: Ընդունելով, որ Դուք մեծ հաջողությամբ կատարել եք մի վերին աստիճանի դժվարին դործ, մենք այնուամենայնիվ անհարմար համարեցինք գետեղել այդ թարգմանությունը ժողովածուի մեջ: Մենք համարում ենք այդ երկը, ըստ իր ոգու, մի օտար ու խորթ բան հալ բնթերցողների լայն շրջանների համար, որոնց համար, մեր խորին համոզմունքով, Ձեր «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն կգառնա մի առձեռն գիրք:

Օգտվում եմ առիթից հայտնելու Ձեզ իմ խորին հարգանքը և անկեղծ համակրությունը:

Ի դիմաց Բարվի հայ. հր. քնն.

Եր. Թադիսնոսյան

24 մարտի, 1908, Բարու

26/III

Հ. Գ. Նամակովս ներփակյալ ուղարկում եմ Северн. банк-ի չեկ 500 ռուբլու: Վերջնական հաշիվը կանենք զիրքը տպագրելուց հետո:

Հարգանքներով՝ Եր. Թադիսնոսյան

32. Հովհաննես Բաղդասարյան

Սիրելի Յոհաննես,

Եթե ոտանավորներիդ տակը չեն զբաղ տարեթվերը, ու դրա միակ պատճառը քո անփութությունն է: Մի փոքր գոգիւր հիշողությունդ և կմտաբերես, անշուշտ, որ Թեֆլիսում, հավաքելիս քո ցերեպան ոտանավորները, ես հարց ու փորձ էի անում, թե որը ե՞րբ է գրված, և հաճախ ստանում էի քեզանից պատասխան՝ ո՞վ է հիշում: Հասկանալի է, որ ես չեմ կարող միևնույն հրատարակության մեջ մե շարք ոտանավորներ նշանակել տարեթվերով, իսկ մշտաները՝ թողնել բաց: Ձեք կարող նույնպէս և հնարել տարեթվերը, մնում էր մի ելք միայն՝ հրաժարվել այդ շրջադրութունից, որ և արդի ես: Եթե դա պակասութուն է, մեղքը քո վրին:

Ոգտվելով զեպրից՝ հիշեցնում էմ քեզ, որ քո սեփական հրատարակության մեջ այնպիսի խոշոր բաներ, ինչպիսիք են «Լեռնցի Սարոն» և «Անուշը», տաբեկվեր չունեն: Շտապիր, ուրեմն, հաղորդելու ինձ, թե ինչ լավեր զնենք զրանց տակին, քանի որ ես մտադիր եմ խոշոր կտորների վերաբերմամբ պահպանել տարեթիվ նշանակելու սովորությունը: «Թմկարերգը» այս բոսփիս ձևիս տակը չունեմ, այնպես որ չգիտեմ, թե այնտեղ նշանակած է տարեթիվը, թե ոչ: Եթե բացակայում է, զրա մասին էլ տեղեկություն տուր:

Սրաի մեծ կսկիծով հանում ենք ժողովածուից «Հատվածը» և դնում ենք նրա տեղ «Քրիստոսն» անապատում: Մեծ կսկիծով, ասում եմ, որովհետև «Հատվածը» անպայման ավելի հաջող եղվածք է, քան «Քրիստոսը»: Բայց, քանի որ դա քո կատեգորիկ պահանջն է, մենք մեզ իրավունք չհամարեցինք հակառակ վարվելը: Ինչ վերաբերում է «Հայոց վշտին», նա առանց այն էլ մտած է մեր ժողովածուի մեջ, իսկ «Իմ պահապան հրեշտակին» գերազասում ենք բոլորովին շտալ բնօրինակի ձևը:

Արածդ ուղղումները առաջի երկու թերթի մեջ ընդունում ենք, իհարկե:

Այդ երկու թերթի մասին առանձին համառ կգրե քեզ եր. Թադիանոսյանը, բայց ես էլ ավելորդ չեմ համարում գրել քեզ հետեւյալը:

Մխիթարը, ըստ սովորության, թյուրիմացության մեջ է պցել քեզ, կամ, դուրե, դու ինքդ, նույնպես ըստ սովորության, թյուրիմացության պատճառ ես դառել. քեզ ուղարկված թերթերը ոչ թե վերջի, այլ առաջի սրբազրությունն է հղել: Պարզ է, որ այդ առաջի սրբազրության մեջ շատ սխալներ կաքող էին լինել, որոնք կուղղվեին երկրորդ ու երրորդ սրբազրությունների ժամանակ: Ուղարկել թերթերը քեզ սրբազրելու, դա միանգամայն անհարմար ու անընդունելի առաջարկ է: Սրբազրությունը կանենք մենք խնդիրս և այստեղ: Հավատացած հղիր, որ այդ տործը կկատարենք ամենայն խնամքով, իսկ քեզ կմատուցանենք կազմ ու պատրաստ գիրքը, երբ նա Աստուծով դուրս գա կազմադրելի ձևով:

Եթե մտադրություն ունես փոփոխել լեռնների մայրնիլու ռաւանավորների մեջ, այդ դու պիտի ահես անմիջապես և միանգամայն անկախ սրբազրության գոյծից: Որպեսզի հնարավորություն ունենաս փոփոխությունները առել և ժամանակին հասցնել մեզ, հաղորդում եմ քեզ ժողովածուի ցանկը իմ մոտ հղած սևագրությունից:

Ի Երզն (բացի արդեն քո ձեռը հղածներից)—«Երկու սև ամպ», «Ես ասացի՝ դու ծաղկում ես», «Մի հառաչանք», «Երկինք ու երկիր», «Այվաղովսկու նկարի առաջ», «Ժպտուն աչքեր», «Եթե մի օր, ահա՛

ընկեր», «Գիշեր», «Անդարձ ճամփորդներ», «Երկար գիշերներ», «Բնաբլուր», «Այն օրից», «Տխուր գիշեր», «Ինչո՞ւ արթւո՞ւմ», «Ներքին հաշտւո՞ւն լեռնակա՞ն հայրենի», «Մեր Լախորդներին», «Էնկերի», «Գո՞րծ ճամփեն գնա, քույրիկ», «Է՞նչ ով գիտի՞ մենք տղիկար», «Պանդուխտ եմ քույրիկ», «Երևում է ահա նազելի փառքով», «Տրտունջ», «Մենք ուխտ ունենք», «Հայոց լեռներում», «Գաղթականի երգ», «Լա, լա, լա...», «Հայոց վիշտը», «Ժամանակն անվերջ, տիեզերքն անհուն»:

II Ժողովրդական մատիվներ—«Շունն ու Կատուն», «Ախթամար», «Մերախտ վաճառականներ», «Անխժոժ հարսը», «Արծիվն ու Կաղնին», «Պողոս-Պետրոս», «Լուսավորչի կանթեղը», «Կաթավի երգը», «Աղվես»:

III «Փարվանա», «Մարտ», «Անուշ», «Լսուեցի Սարոն», «Սասունցի Դավիթը», «Խմկարերդի առումը»:

IV Թարգմանաբաններ—«Ֆիրդուսի», «Հիվանդ եմ, մայրիկ», «Մանուկներին», «Եթե իրավ է», «Գեղջուկի մտորմունքը», «Մեռավ իմ մուղան», «Գեղի՛մ Լաբիրիոս», «Արիլիս», «Հայավաթի երգը», «Շիլլեի կալանավորը», «Մծիրի»¹:

Կրկնում եմ, այս ցանկը ես վերցնում եմ իմ սեպագրութունից, բայց չեմ կարծում, որ վերջնական կազմի մեջ (որ տպագրատնումն է) մեծ փոփոխություններ մտցրած լինեմ:

Արդ՝ աչքի անցկացրու գրվածքներդ այդ ցուցակի կարգով և եթե փոփոխություններ անելու ես, արա, միայն մի ուշացնիր, որովհետև մենք տպագրութունը չենք կանգնեցնի և եթե ժամանակին չստացանք քեզանից ուղղած նյութեր, կշարենք մեր ձեռքի տակ ունեցածները:

Սիրով ու կարոտով համբուրում եմ քեզ

Քո Հովն. Քաջազնունի

17 ապրիլի, 1908,

Բաքու

33. ԵՐԿՐԱՆԳ ՔԱՂԱՆՈՍԱՆՈՅԱՆՈՅ

Հարգելի պ. Թումանյան,

Ստացել եմ Ձեր հեռագիրը, նամակը՝ և Ա. ու Բ. թերթերի սրբագրութունը: Սյո չույն թերթերը ես սրբագրել եմ համաձայն Ձեր ուղղումների:

Մխիթարի Ձեզ հանձնածը և Ա. և Բ. թերթերի վերջին սրբագրութունը չի եղել, ինչպես սխալմամբ ես Ձեզ ասել է, այլ առաջին սրբագրութունը:

խմբ<ազրական> մասնաժողովը կատարեց Ձեր, իբրև հեղինակի, պահանջը՝ չտպագրել «Հատված» ոտանավորը և նրա տեղը դնել «Քրիստոսն անապատում», թեև մեր կարծիքը այդ երկու հասնավորները մասին միանգամայն տարբեր է, քան թե Ձերը:

Ոտանավորների տակ թվականը նշանակելու վերաբերմամբ Հ. Քաջաղանյանին ասաց, որ շատ ոտանավորների թվականը Դուք չեք հիշում և նրա հարցին Դուք պատասխանել եք՝ «չգիտեմ, չեմ հիշում»: Եթե, ուրեմն, կան այնպիսի ոտանավորներ մեր ընտրածների մեջ, որոնց թվականը Դուք չեք հիշում, այն ժամանակ ամենահարմարը այն կլինի, որ սկզբի թերթում, «Երգեր» խոսքի տակ նշանակվի մի ընդհանուր թվական՝ 1887—1907:

Ոտանավորի թվականը քիչ թե շատ նշանակություն ունի ակադեմիական հրատարակությունների մեջ, իսկ մեր հրատարակության մեջ, որ ժողովրդի համար է, դա ոչ մի նշանակություն չի կարող ունենալ:

Արբանյակներ Ձեզ ուղարկելը կառաջացնի շատ անհարմարություններ ու դժվարություններ և չափից դուրս կգանդադեցնի գործը: Մենք բոլորս հատուկ խնդրում ենք Ձեզ հավատալ, որ մենք առանձին սիրով ու խնամքով ենք վերաբերվել ու վերաբերվում Ձեր երկերին: Բացի այդ՝ Ձեր ոտանավորների ժողովածուն կազմել է Ձեր մեռ բարեկամ Հ. Քաջաղանյանն՝ ամենամոտ մասնակցությամբ Միս. Տեր-Անդրեասյանի և խմբ<ազրական> մասնաժողովի մյուս անդամների: Այժմ ամեն մի փոփոխություն, թեկուզ ամենաչնչին, պետք է նորից քննվի և նորից հաստատվի խմբագրական մասնաժողովի կողմից: Եթե սրա վրա ավելացնենք և այն, որ սովորաբար ինքը հեղինակը միշտ անաշտ ու լավ դատավոր չի կարող լինել իր սեփական երկերի վերաբերմամբ, այն ժամանակ ավելի հասկանալի կլինեն այն դժվարությունները, որոնց մասին վերը հիշել եմ: Կան, իհարկե, և բուն տպագրական անհարմարություններ:

Ուղղված «Մծիրին» ստացել եմ:

Հայտնում եմ Ձեզ իմ խորին հարգանքը և սրտանց փափագս սեղմել մի օր Ձեր ձեռքը, որ այնքան զոհարներ է նվիրել հայ ազրատիկ գրականությանը:

Ի դիմաց Բ. հայ հր. ընկ. խմբ. մասնաժողովի՝

Եր. Թադևադյան

18 ապր., 1908

Բաքու

Սիրելի Հովհաննես Թումանյան,

Երեկ խմբագրական մասնամոտոզովում կարդացի «Հասկերում» տպագրված «Ուժը»: Ցանկալի համարվեց գետեղել ժողովածուի մեջ, միայն որոշվեց, որ խնդրեմ քեզ մեկ էլ աչքի անցնել, փոխել վերջին 4 տողը կամ բոլորովին դուրս գցել, սրբագրել լեզուն, ուր որ արեմքտյան ձևեր ես խառնել մեր արևելյան բարբառին, մի խոսքով՝ կրքիլն աչքի անցնել, կոկիլ և ուղարկել մեզ:

Այժմ միայն 3-րդ խմբին է սրբագրվում, որովհետև զրաշարի հիվանդությունը պատճառով միառժամանակ գործը կանգ էր առել:

Այժմ ավելի արագ կտանենք:

Ի դիմաց Բաքվա Հայոց հրատ. ընկ. մասն.՝

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանց

P. S. Մեր նկատած թերությունները.

1. Ո՞վ էր գլխից ձեռ վեր կալած (զավառաբանություն):
2. մարդի բանակ—խորթ ձև է:
3. ամպերեն, թաքուստներեն (արեմտյան):
4. ժայռեղեն սար—«եղեն» վերջավորությունը ցույց է տալիս համանման առարկաների համախմբումը. այստեղ անտեղի է:
5. Բարոյախոսությունը թույլ է, ավելի լավ է դուրս գցել:

Մխիթար

35. ՓԱՆՈՍ ԹԵՐԼԵՄԵՉՅԱՆՑ

Հարգելի բարեկամ.

պ. Հովհ. Թումանյան,

Կեռերը, որ, հակառակ ցանկությանս, Թիֆլիզին մեկնելիս չկրցի Ձեզ տեսնալ: Պ. Մարտիրոսան, որ Մանթաշյանի նալի համար ինձ հանձնարարական աւփով, շաբաթ մ'ուշացնելի հետո միայն, վերջին օրը հայտնեց, քիչ անմիջապես պիտի մեկնիմ՝ հաջորդ երեկս նավին հասնելու համար, այնպես որ հազիվ մի կերպ, կիսատ-պոտտ կտակողների բեղեններս և ճամփա ելա: Մոտ մի ամփս Եգիպտոսում անցկացրի: Վերին Եգիպտոս չկրցի գնալ, որովհետև ծախսերի կկարոտեր:

Գահիրեում, բացի եգիպտական հին անթիքեթների մշտնջենից, կա և արաբական մշտնջեն, որի մեջ շափաղանց շատ բաներ գտա, որոնք

հար և նման են մեր հնությանց վրա եղած բանդակներին ու ձեռագիր-ներին մեջ եղած զարդերին. այդպես էլ ողորմելի մնացորդ խալդեաների (բուդաեր, այժմ՝ արարախոս) եկեղեցիներում կաշին փայտի և ոսկոր-ների վրա բանդակներ, որոնցից շատ ու շատեր մեր ձեռագիրների զարդերին են նման: Կան նման և նմանութուն ունեցող զարդեր խա-լդեաների գերեզմաններ կոչվող հսկա մզկիթներում էլ, և գիտե՞ք, հայ մարդը կձնշվի և կուշ կրգա, ուրիշների հետ համեմատած ատեն «կուլ-աւարական» հայի անցյալ քաղաքակրթությունը...

Եզդպտոսից այստեղ դալիս՝ Մարսելում և Լիոնում ալ բավական մեաւցի, այնպես որ էստեղի նկարչական սալոնին (ցաւցահանդես) մի որեւիցե դարձ ներկայացնելու ուշացա: Ապագա բոլոր նեղություններին զխտակից լինելով հանդերձ, ուզում եմ երկու տարվա չափ մնալ հոս, զի կզգամ սովորել և արդեն մեծ կարիք ունիմ նրան:

Այսօր գացի, տիկին Շանթը տեսա՝ իր երկու փոքրիկ զավակնե-րով միասին, որոնք միշտ «հելու-հելու» գտնվող հայրիկին են մտա-ծում: Կիւնդրեմ, բարեիր պարոնայք Շանթին, Լիսիցյանին և Իսահակ-յանին (Ավետիք), նույնպես և աղնիվ տիկնոջդ և տասներեմեկ՝ զավակ-ներիդ:

Բնկերական բարեկեցութիւն

Փ. Թերլեմեզյան

Հասցիս՝ Panoss Terlemezian
14 cite Fatqniere
Paris—XV cœt

Մալխ 10, 1908

Փարիզ

36. ԿՈՄԻՏԱՍԻՑ

1908, 24 մայիսի

Ս. Էջմիածին

Սիրելի Հովհաննես¹,

Ափսոս, որ Տփլիս եղած ժամանակս քեզ տեսնել չկարողացա², այնք է մի լավ ծեծի: Այ աղբեր, քեզ սպասելով աչքս ջուլ դառավ: Զէ՞ որ դու ասել էիր, թե Զատիկի տոներից հետո կգաս մի քանի օ-րով: Էսա «Համբարձումն» էլ անցավ, դու դեռ չերեացիր, և ես ստիպ-ված, հույսս էլ կտրած, առա հրիչս, որ քեզ լավ հայհույն, բայց ջա-հել ջիվան ջանիդ ափսոսացի, էս անգամ ձեռքիցս արծար:

Աղբեր, վաղուց է սկսել եմ և բավական բան գրել քո «Անուշից»³, բայց դեռ պակասավոր բաներ շատ կան, որպեսզի մի ամբողջութուն

դառնա: Այս գիրս առնելուն պէս գրիչդ կառնես և ինձ մի դրական բան
կգրես: Այս ամառվան արձակուրդին պետք է դբաղվեմ առավելապէս
«Անուշուկ»: Գրի՛ր, թե ե՞րբ կարող ես մի քանի օրով ինձ մօտ հշուր
դալ, և այստեղ միասին վերջացնենք, և ես հանդիստ շարունակեմ:
Ամեն անգամ, երբ տրամադրութիւնս տեղն է, ձեռքերս թուլանում են,
որովհետեւ երգի հարմարեցրած չեն, զեռ բաներ և պակասներ էլ կան:
Սպասեմ եմ պատասխանիդ:

Կդաս և առանց այլեայլութիւն կիջնես ինձ մօտ, և միասին կաշ-
խատենք: Գալուէ օրը և ժամը հեռագրով իմացուր, որ կտուր ուղար-
կեմ քեզ համար կաշարան:

Շատ բարեններ տիկնոջ, օրհնութիւն սիրասուն զավակներիդ և
քեզ մի լավ համբույր:

Քո Կովիտաս

Հասցես գրիր այսպէս՝

Эчминадзин, Комитас Варданет.

Հ. Գ. Ստեփան Լիսիցյանին և տիկնոջ հատկապէս բարեններ: Նույն-
պէս և Շանթին ու տիկնոջը: Ստեփանին ասա, որ, եթե հնար է, մի
քանի օրինակ ուղարկե ինձ համար իմ գրած «Կարավի երգից»՝ զա-
նազան երաժիշտներին, հաստատութիւններին եւ նվեր ուղարկելու,
որոնք հետաքրքրվում են իմ գրվածներով:

37. ԿՈՄԻՏԱՍԵՅՅ

Մի բելի՛ Հովհաննէս՛,

էջմէածի՛ն չեկար, մոծակից վախեցա՛ւ: Էդ պիծի մոծակն ի՞նչ է,
որ մարդ նորանից վախենա: Ես քեզ այնպիսի տեղ տալի, որ մոծակ
չէ, մոծակի աղբերն իր շտերով չէր կարող մուտք գործել:

Բան չունեմ ասելու: Ուղում ես Գիլիջան, բարի: Գաշնամարի հոգ
մի՛ տներ: Իմ գալու կամ բո զբաղող նպատակն է լինելու միայն եեթ
բառերը՝ բառաստեղծութիւնը լրացնել զերակատարներով և երգերով,
մի խոսքով՝ կազմել լիրբեան: Իսկ մյուս բաները՝ երաժշտականը,
կէպովեմ ես միայն էջմէածեում, ուր իմ սենյակում հարմարութիւն-
ներ էլ կան ինձ համար:

Մանբամասն ծրողիրներս կպատմեմ, երբ տեսնվենք: Շատ դըժ-
վար է երաժշտութիւն մասին գրով խոսել-բացատրվելի:

Առաջմ ես էլ եմ դբաղված մինչև ամառվա վերջը: Շատալ դործեր
ունեմ հասցնելու եվրոպական թերթերի համար: Հետո մասամբ ա-

գլատ հմ: Ես որոշել եմ այս ամառն անցնել էջմիածնում, բայց մի 10 օրով կգամ Դիլիջան մինչև «Անուշը» լրացնենք:

Էջմիածնում Թումանյանին հատկապես բարեկեցությամբ հիշեցրեց:

Ջեղ, տիկնոջ, ճաշկերթիդ էլ մի բոլ գնացրով սիրավիր ողջունենեք:

Համբույրներով՝ քո Կոմիտաս

1908, 8 հունիսի, Ս. էջմիածին

38. ԿՈՄԻՏԱՍԻՑ

1908 ՅԷ, Ս. էջմ.

Սիրելի՛ Հովհաննես՝,

Նրեկ Լիպարիան այստեղ էր, ասաց, որ Դիլիջան չես գնում: Ճիշտ է, եթե այս, ինչո՞ւ ինձ չես գրում մի երկտողով, ես արդեն պատրաստվում էի ճանապարհ ընկնելու: Ասաց, որ ձեր գյուղն ես գնալու: Շատ լավ, եթե այդպես է, էլի գրիր, կարող եմ ձեր գյուղն էլ գալ և տեղական խոտակցության ձայնավոր հնչյուններ ու ուրիշ կարևոր նյութեր կգրեմ և կուսումնասիրեմ: Շուտով գրիր, որովհետև գործերիս դասավորությունը քեզնից է կախված:

Մինչև ամսիս 10-ը կսպասեմ, հետո կելնեմ, երեի Տիխոն, մի քանի բաներ ունեմ տպագրել տալու:

Շատ սիրելի բարեկեցությամբ, համբույրներով՝

քո Կոմիտաս

39. ԵՐԱՆԻ ՔԱՂԱՅՈՒՄՅԱՆԻՑ

28 հունիսի, 1908, Բաքու

Հարգելի բարեկամ,

պ. Հ. Թումանյան,

Ձեր դրքի տպագրությունը արդեն վերջացել է, մնում է միայն իբրեւ վերջաբան շարել Ա. Ահարոնյանի հոգվածը Ձեր երկերի մասին: Մե քանի օր է հիմնական պատճառով տանից չեմ դուրս գալիս, այդ պատճառով չգիտեմ, տպարանին այդ հոգվածը հանձնող եղել է, թե ոչ: Այդ հոգվածի և ցանկի տպագրությամբ դրքի տպագրությունը կվերջանա:

Մ. Տեր-Անդրեասյանը Բաքու է, հասցեն նույնը: Միշտ պատրաստ կատաբելու Ձեր հանձնարարությունները, խորին հարգանքներով Ձեզ՝

Եր. Թադիանոսյան

Միտի Թաննես,

Շառլոթի¹ ում որ առաջարկեցի, բան չգտաւ: Վերջապէս անց-
յալ շաբաթ Նաննիսի կ'ոմն Միտի Շառլոթարկանի, որ նույնպէս ուր
որ տարի էր, չէր կարողացել ծախել: Ասել կ'ընէ, որ Վաշինգթոն էլ ցույց
տա: Շուտով կ'ամ փողով կուգարկեմ (եթէ ծախվի), կ'ամ թէ չէ՝ գիրքով:

Բանաստեղծութիւններէն 16 տպագրական թերթը 3 շաբաթ է,
որ տպվել է, 17-րդ թերթն էլ շարված մնում է: Բանը նրանումն է, որ
3-րդ շաբաթն է, որ ես մի որոշ պատճառով այլևս նիստերին չեմ հա-
ճախում: Բայց թէ՛ սրբագրութեանն էմ հետևում ե թէ՛, առհասարակ,
տպարան գնում գալիս եմ: 17-րդ թերթում վերջանում է «Երկրորդ» ե
սկսվում է «Մծիրին»: Այսօր իմացա, որ առանց ինձ վճիռ են կայաց-
րել «Մծիրին» դուրս գցել... ե այս երկու օրս կտպվի վերջին 1/2
թերթը, տպա Ահարոնյանի հովանով², ե գիրքը պատրաստ կլինի:

Ուրեմն, այլևս քեզ ոչ միայն ոչինչ չի հասնի, այլ գեղ զու կմնա
մի բան էլ պարտական: «Մծիրին» դուրս գցելու մասին քեզ բացատ-
րութիւն կարող է տալ Քաջագնունին, որ ներկա է եղել այդ նիստին:

Ընդունիր բարեկեց

քո Միտիար

41. ԼԵՈՅԻՍ

Ժնն, սեպտեմբ., 5/18, 1905

Միտի Նովիանես,

Երեւի, շատ ես տակ. «Գնաց, մի բան էլ չգրեց»: Ի՞նչ գրելի, Խա-
չեր: Որտեղի՞ց սկսելի ե ո՞ւր վերջացնելի: Շատ բան, շատ զգաց-
մունք, տպավորութիւններ... Գրելու համար շատ տեղ ու ժամանակ
է հաբեկավոր: Խոսք ու զրիցի ձմեռվա պաշար կա. համբերիր, հո միշտ
այստեղ չեմ մնալու, կգամ...

Եվրոպայում ես իսկապէս շատ բան շտեմա: Վիեննա մնացի 17
օր, բայց 12 օր նստած էի սանատորիայում: Այնտեղից քնացի Վիեն-
տիկ, մնացի 11 օր, բայց համարյա ամբողջ այդ ժամանակը անցկաց-
րի վաճառում, որ շատ հարուստ նյութեր ժողովեցի իմ «Պատմութեան»
համար (Վիեննա էլ շատ բան կ'ընէ): Վիեննաից Շվեյցարիայով
անցա Փարիզ: Այդտեղ ահա Ավետիսի² հետ 8 լավ օր անցկացրի:
Միակ զվարճութիւնս այդ էր: Եվ արդեն Եվրոպա ասածդ էլ Փարիզն
է, մնացածը սուտ է: Հիմա Փարիզի այն վիթխարի ժողովից ընկել եմ

այս գոված ու փառաբանած ժնեը, որի զիմաց մեր Թիֆլիսը ավելի կենդանի ու մեծ է: Մնում հմ ալստեղ՝ բժշկվելու համար: Ալստեղի մի բժիշկ, որ լավացրել է Շահրիկյանին, գտնում է, որ իմ հիվանդությանն էլ միևնույնն է և ինձ էլ բժշկում է նույն միջոցով: Երկու շաբթից ավել է, զրել է ինձ մի սանատորիայում, կաթնեղեն է տալիս, ինձ բավական լավ հմ զգում, բայց միանգամայն լավ լինելուց դեռ շատ հեռու հմ: Տխուր, ձանձրալի օրեր են անցնում. թեև մեր սանատորիան բավական սիրուն մի տեղ է, բայց մի տեսակ բանտարկություն է նման այս կյանքը: Զարահատյալ, ալստեղ էլ «Դրոշակի»⁵ արխիվն հմ բրբրում, շատ հետաքրքրական է: Չեմ հավատում, որ վերջնական բժշկություն գտնեմ ալստեղ: Ալստեղի մի պրոֆեսոր ասում է, որ ես անպատճառ պիտի ենթարկվեմ օպերացիայի, այն էլ մի այնպիսի օպերացիայի, որ 100-ին 25—30 դեպքում մահով է վերջանում: Արի. տպահով եզիր, թե դու ալ 25—30-ի մեջ չես լինիլ: Բանս, ահա. հենց այս տեղումն է կանգ առել...

Ավետիսը զնաց Պոլիս, հիմա եկած կլինի այդտեղ: Որքան ես էլ ուզում եմ գնալ Պոլիս, ոչ թե ճառեր ասելու համար, այլ նյութեր ժողովելու համար: Այնտեղ ահագին պաշար կգտնեմ: Բայց հաղիվ թե ինձ աջողվի ալ քանք. հիվանդությունս մի կողմից, մյուս կողմից էլ ահագին ծախսեր են հարկավոր: Այս բժիշկները ինձ կատարելապես քարուքանդ արին: Եվ, առհասարակ, ծախսերը շատ-շատ են:

Որքան ես սրտանց ցավում եմ, որ դու չեկար մեղ հետ, բայց մյուս կողմից էլ գտնում եմ, որ լավ եղավ չգալը: Ավետիսը չափազանց փորձաքննում էր արտասահմանի ծախսերը: Ես կպատմեմ քեզ ամեն ինչ:

Դու ասել էիր Ավետիսին, որ իմ խամուրությունները զրե քեզ: Բայց ես այնպիսի բաներ չեմ արել, որ նա կարողանա պատմել: Ինչ որ ասե, չհավատաս: Ընդհակառակն, ես մազալու բաներ պիտի պատմեմ երա մասին, եթե, իհարկե, զլուխս վրաս վերադառնամ Թիֆլիս:

Չափազանց կարոտել եմ մեր շրջանին: Կարոտալից ողջուններս քեզ և մեր բոլոր քնկերներին: Բարեկր Ավոյին⁶ և ասա՝ Վենետիկ որ հաստ կին էի տեսնում, մտաբերում էի նրան ու ծիծաղում: Թող անհասկացող չձեանա, իսկ թե այդպես անելու լինի, զիմիր Ավետիսին:

Նամակ չէի գրում և այն պատճառով, որ զիտեի, որ Թիֆլիս չես: Տիկ. Հորտանսը անցյալ օր ասաց, որ դու Վլադիկովկադ ես զնացել: Այժմ, երեի, Թիֆլես ես և էլի թառ ես եղել Վերնատանդ: Խուրան էլ հո հյուր է եկել: Սասաիկ վախենում հմ մեր երեխաներից:

Բարեներս բոլոր երեխաներիդ և տիկնոջդ:

Քո՝ Առաֆել Բարախանյան

2. Դ. Կազմաբար Մեֆֆերաին ասա, որ ես ուշանում եմ, թող միամիտ մնա, որ գրեթե կտանեմ և նամակն էլ կտամ:

42. ՄԵԼԻՔԱՆԻ ՏԵՐ-ԱՆԻԲԵՍՅԱՆԻՅ

24-ն սեպտ. 05, Բարս

Սիրելի Հովհաննես,

Միտք բազմով ուղարկում եմ քեզ 17 օրինակ քո «Բանաստեղծություններդ» և 100 օր. «Էռնանի»¹: Քո «Բանաստեղծությունները» դեռ նոր են սկսել կազմել, ավելին չկար պատրաստ: Խնդրում եմ այդ 100 օր. «Էռնանի» հանձնես «Գուտենբերգին»² և ստորագրությունը ուղարկես ինձ: Ասա իրան, որ այդ պարտիայից Պոլիս էլ ուղարկի:

Մի քանի օրից հետո քո «Բանաստեղծություններից» կուղարկենք էլի 100 օր.: Առայժմ այդ 17 օրինակից տուր խմբագրություններին 1—1 օրինակ, որ դրախտեն. «Մշակ», «Գործ», «Հովիվ», «Трудный и легкий животок» և էլ ում որ կուզես:

Քո Մխիթար

43. ԱՐՄԵՆԱԻՇԻ ՏԵՐԲԱՆՅԱՆԻՅ

Սիրելի պոետ, պարեն Թումանյան,

Սիրելի եմ ասում, որովհետեւ Դուք մարմնացումն եք այն վեհ զգացմունքի, որին ս'ընդի գիտակցությունս առաջի թափից: Եւ զգացմունքները, այն շողուն ցուրերը, որ այնպես հմայիչ, շարան-շարան անցնում էին վաղ անկախության անաճող երկնքով, մեկիկ-մեկիկ թողին իրանց կայծերը և լուռ հեռացան:

Այդ ցուրերը, այդ շողերը լմ սիրած բանաստեղծների՝ Պատկանյանի, Հովհաննիսյանի, Զեք և շատ ուրիշների անառի սրտերի, վեհ հագինների շրջանդ փայլն էր, որ լուսավորեց սերտ մանկությունս օրերում, դրեց այնտեղ Պրոմեթեի կրակը, հեշեց ականջին Ապոլոնի քեարը, և հիմա այնտեղ հրդեհ է անշեջ: Շատ է հավանական, որ այդ անշեջ հրդեհը մի անգամից աճյուն դարձնե լմ թեթե հոգին և կատաղի հոգմը ցրիվ առ երան դանազան կողմեր, բայց մխիթարական կլինեն տակավին, որ Զեք վեհ հոգին հեռաբորբեմբ ստուգել, թի արդյո՞ք դրանք Զեք ցուրերից մեռացած կայծերն են, թե խարուսիկ լույսեր, որոնք դեռ փայլում են երկնակամարում, երբ բառերը հանգել են արդեն...

Մոտ երկու տարե իր, որ ես լսել էի՝ չկամենալով «ծաղրել» լմ անկումը, բայց և երաշար այրում էք հոգիս... և նա դարձյալ բռնիկ-

վեց... Ահա մի անվտանգ թափով մերկացնում եմ Ձեր տեսության առջև իմ փոքրիկ կյանքի և բուռն հույզերի «դալուկ» պատկերը: Դուք, միայն Դուք կարող եք տեսել, թե չեն դավաճանում ինձ անշունչ բառերի այդ սև շարքերը: Ես հաճախ զգում եմ մի ճնշող «սնշուլթյան» մեջ մի «հսկա սիրտ», որի կսրուստը մեծ է իրա պես...

Ես անկաբող եմ գրավանությանը հպատակող ձեռքով արտահայտել սրտինս, ուստի խնդրում եմ Ձեզանից մի անմեղ խնդիր՝ արժանացնել ինձ երբեմն Ձեր տեսության ազատ ժախերում, եթե միայն այդ Ձեզ ձանձրույթ չի պատճառում:

«Սիրտ» է որոնում սիրտս՝ «բանաստեղծի սիրտ», հստակ կարկաչող վտակ, որ ծփալով սահում է կանաչ վերմակի տակից...

Ներողություն, որ հայերեն գրել չգիտեմ, և դա ունի իրա պատճառը:

Ուղարկում եմ իմ բանաստեղծություններիցս նրանք, որոնք ես դառնում եմ «բանի նման» և հավաքածուս, անշուշտ, միակողմանի կլինի:

Մնամ լի հարգանք՝ Ա. Տիգրանյան

19 փ < Լարվարի >, 1909, Տիֆլիս

44. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

Վերջապես ստացա Ձեր նամակը¹, սիրելի Հովհաննես, այժմ էլ կասկած չկա, որ ազատ եք: Դուք չեք կարող երեակայել, թե ինչպիսի տանջանք էր ինձ համար մտածել, որ բոլորովին անմեղ, մի թյուրիմացության պատճառով, Դուք առապում էիք բանտում²: Մերթ հույսով, մերթ հուսահատությամբ էի անցկացնում օրերը: Եթե ես ենթացրեի մի փոքր հանցանք Ձեր կողմից, ինձ համար այնքան ծանր չէր թվա Ձեր բանտարկությունը: Բայց գիտենալ, որ անմեղ եք և չկարողանալ ոչ ոքին հանկացնել Ձեր անմեղությունը, դա էր սարսափելի: Ինչևիցե, անշափ ուրախ եմ Ձեզ համար: Խնդրում եմ չղանաք գրելու Ձեր առողջության մասին, որի համար շատ անհանդիստ եմ: Աբղյուր խնչ հետևանքներ ունեցավ բանտարկությունը Ձեր թորերի վրա: Ֆիլիպն ու ես շարունակ դորա մասին էինք մտածում: Խնչ պլաններ ունեք ամառվա համար և արդյոք ազա՞տ եք բոլորովին առելու, ինչ որ ուզում եք, թե որոշ պայմանների մեջ եք: Առհասարակ, սպասում եմ Ձեր երկար նամակին և հետաքրքրվում եմ իմանալ բոլոր մանրամասնությունները զործի վերաբերյալ: Ձեր նամակները բացի ինձանից ոչ ոք չի կարդալ, այնպես որ կարող եք շատ անկեղծ գրել ինձ:

Իմ Միբայելի³ հիմնադրության պատճառով ստիպված եղա շուտ մեկնել ամառանոց և այժմս էլ ամբողջ օրը նրա հետ եմ զբաղված: Ուտացնում-խմացնում և խիստ հետևում եմ, որ չմոռի: Բժիշկը հույս է տալիս, որ շուտով կամրանա, և վտանգը կանցնի, բայց ես շատ եմ վախենում, երբ վհեռն ալիպիսի հասակ ունի, որ զժվար է նրան միշտ զսպել չափազանցություններից:

Լրագիրներ ստանում ենք, կարդում ենք կաթողիկոսի քնդունելության մասին: Մեզ մեծ զվարճություն պատճառեց Տ. Նազարյանի ներկայանալը Վեհափառին⁴: Մի՞թե մարդիկ կան, որոնք լուրջ են քնդունում Տ. Նազարյանի գործունեությունը: Ես չեմ կարող առանց ժպտի խոսել նրա մասին, իսկ նրա բոլոր շարժումները միայն ծիծաղելի են ինձ: Զարմանում եմ, որ Քալանթարը ամբողջ սյունակներ է նվիրում այդ ողորմելի մարդուն: Ով որ չի ճանաչում Նազարյանին, գետ կարող է հավատալ նրա լրջությանը, բայց մեզ համար մինչև անգամ վիրավորական է տեսնել նրան իբրև զեկավար զեղարվեստի և գրականության: Մախա՛ս....

Տ<իկին> Օլյան ինչպես ուրախ է հիմա, երեսկայում եմ: Խեղճը շատ է շարժարվել և տանջվել թե՛ Զեզ, թե՛ Մուշեղի⁵ համար:

Ընդունեցիք անվերջ բարեկներս:

Զեք Մ. Փումանյան

20/VI, 1909 թ.

Հ. Գ. Զեք նամակը միայն երեկ ստացա, ինչո՞ւ այդպիս ուշ:

45. ԱՆՏՈՆ ՄԱՅԻԼՅԱՆԻՅ

5 նոյեմբերի, 1909 թ.

Բաքու

Մեծարգո պարոն Հովհ. Փումանյան,

Սույն ղեկառնությունից հրատարակվելու է թատերական և երաժշտական պատկերազարդ «Թատրոն և երաժշտություն» հանդեսը՝ հավիլվածով (երգեր և պիեսներ):

Թերթի նպատակն է դարկ տալ թատրոնի և երաժշտության բարգավաճման հայ ժողովրդի մեջ:

Հայկական աղքատիկ զեղարվեստական ասպարեզում լույս է տեսնելու մեր մասնագիտական օրգանը, որի էջերում հայ արվեստագետը հանդես պիտի գա՝ լուսավորելու մեր զեղարվեստական մթնոլորտը:

Մենք նախօրոք աչքի առաջ ունեինք այն ծանր վիճակը, որից անկարող է խուսափել մեր իրականության մեջ որևէ թերթ և նախատեսելով հանդերձ, ձեռնարկում ենք այդպիսի մի ծանր գործի, հուսալով որ մեր աշխատակիցները կաջակցեն մեզ:

Սրանով խմբագրությունս պատիվ է համարում դիմել Ձեզ, որպես մեր լավագույն բանաստեղծի, և խնդրում է աշխատակցել մեր թերթին:

Յանկայի կլիներ այս համարին որևէ նյութ ուղարկել:

Մեր հասցեն՝

Баку, армянская женская школа,

Антону Манляну

Ի դիմաց խմբագրության՝ Անտոն Մալիլյան

Քարտուղար՝ <ստորագրություն>

46. ԱՅՆՎ. ՀՐԱՅՈՒՅ

Իմ ազնիվ և բնորոշ բարեկամ,

պարոն Հովհաննես Բումանյան,

Ստացել եմ 26 հոկտ. թվագրված նամակնիդ¹, որուն վերնագիրը ինձ չափազանց ուրախացրեց, որովհետև քաջ դիտեմ, թե ձեռնարկության համար չէ, որ կոչում եք ինձ Ձեր բարեկամության, ո՞չ, վստահ եմ, որ Դուք դիտակցաբար բարեկամ անունը տվել եք ինձ, թեև չեմ տեսել Ձեզ երկու տարիներից ի վեր, բայց, մանավանդ այս վերջին տարին, հոգով ապրել եմ այնտեղ, ուր որ Դուք եք ապրել. կարող է վկայել պ. Չոպանյանը, իմ ազնիվ և բնորոշ բարեկամս: Այո՞, ազնիվ, ես վստահ եմ, որ Դուք անազնիվ գործ անելու անընդունակ եք, իսկ արդարությունը միշտ կհաղթանակի, իսկ զաւով բնորոշ բառին՝ դուք ո՞չ միայն իմ քնտրելին եք, ո՞չ, այլ ժողովուրդն է Ձեզ բնորոշ լինելի կարգն դասել: Ժողովրդից բնորոշը շատ ավելի արժե, քան ինձ նման մասնավորից:

Ինձ շնորհակալություն եք հայտնում «Անահիտի» մեջ լույս տեսած ինքնակենսագրության համար², ապա ես քանի <1 անընթ.> պետք է շնորհակալ լինեմ Ձեզ, այո՞, Ձեզ միայն, իմ թանկագին բարեկամ: Դուք էիք, որ ստիպեցիք զրի առնել իմ հիշողությունները, թեև ընդհանուրի համար հետաքրքիր չէ, բայց կարող է մի օր մասնավոր անձանց պետք գալ: Այդ առթիվ միմիայն 14 նոյեմբերի «Մշակի» համարում մի հոդված կար գրված պ. Ա. Մ. Եղեկյան ստորագրու-

Թյամբ²: Շատ զգացված եմ պարոնի ուշադրությանը արժանանալուս: Թեև միշտ ուրախությամբ եմ կարգացել պարոնի հոգվածները և դատել, որ ինձ նման հասարակ մահանուցու չէ, բայց անձամբ հանաչելու պատվը չեմ վայելած: Սիրելի բարեկամս, եթե Ձեզի ներությունն չէ, իմ կողմից հաշտնեցիկ խորին շնորհակալություններս պարոնին:

Իմ առողջության մասին տեղեկություն եր կամեցել, ի՞նչ տակ, ի՞նչ գրել: Պոլսեցիքս մի առակ ունինք, պետք է կրկնել (թունդ քաջախը իրա ամանին կվհոսեմ). այո՞, չգիտեմ ի՞նչ անուն տալ. հոգի՞, արյուն, թե՞ ույժ, ինչ որ է, այդ այնքան ուժեղ է իմ մեջ, որ քսան տարի առաջ կարելի է ալսքան ուժեղ շլիններ, ահա այդ ույժն է առիթավորը մարմնույս հաճախ տկարանալուն:

Այնքան թանկ գնով ձեռք բերված մեր մայրենի բերք, այնքան թանկ գնով իր բարձրամանգակի վրա բարձրացրած հայ բեմերնիս, ես բարձեհալով կեսեմ, որ մենք աշխատեցանք և մասամբ հաջողեցանք՝ ապրով իրան իր արժանավոր տեղը, իսկ ալժամ ի՞նչ եմ տեսնում, բարձիվեցի արած, մոռացված, լճացած: Հիստունամյակը կատարեցինք, բայց դա ոչ թե հետունամյակ էր, այլ թաղման հանդես: Երանի Ազամյանին, որ շարժանացավ ներկա լինելու այդ սգահանդեսին:

Ազնիվ բարեկամս, սարսափելի է ապրել այնքան և տեսնել բոլոր հույսերի խորատկումը... Բայց, երեցեք ինձ, ինչեր եմ գրում և Ձեր սիրան էլ ցավացնում: Այժմ տեսնում եմ, որ իմ հոգիս էլ է հիվանդ: Ներեցեք ինձ, խնդրեմ, ա՛հ, ինչքան ցանկալի էր տեսնել Ձեզ մի անգամ:

Կսեղմեմ Ձեր ձեռքը՝ Ա. Հրաչյա

Բաքու, 17 նոյեմբեր, 1909

47. ՀԵՂԻՆԵ ՄԵԼԻԲ-ՀԱՅԿԱՅԱՆԻՑ

Բաքու, 25 նոյեմ<բերի>, <1909>

Սիրելի Հովհաննես,

Խնդրեմ, ներեցեք, որ ալսքան ուշացրի պատասխանս: Ուզում էի նստեմ, մի լավ, մի երկար համակ գրեմ: Բայց դարձանալի է, այստեղ մարդ չի տրամադրվում գրելու: Երևի, Ստեփանն էլ ինձ հիշելով հայհոյում է ինձ, որ խոստումս մինչև այժմս չեմ կատարել: Սակայն ես, երևի, ձեզ բոլորին ավելի հաճախ եմ հիշում. նախ՝ որովհետև շատ եմ կարոտել ձեզ բոլորին, երկրորդ՝ հաճախ եմ դիմում «Լուսարհրին»¹: Ես ընթերցանությանը եմ պարապում երկու զարաջնե-

րում, և «Լուսաբերը» այս բանի մեջ ինձ քաղականին օգնում է: Ընթերցանություններս չեն կամ ձեր «Փարվանայով». աշակերտուհիներս շատ հավանեցին: Բավարականությունը պատմելու ժամանակ աշակերտուհիները հետաքրքիր բաներ կին ասում:

Նրանցից մեկը «Փարվանայի» խմատը բացատրելով ասաց. «Աղջկա սիրտը միշտ եղել է և կմնա անհասկանալի շրջապատողների համար»:

Շատ եմ ուզում կարդալ նրանց «Անուշը»՝ իմ սիրած պոեմնայ. բայց չգիտեմ, լա՞վ կլինի արդյոք այդ բանը կարդալ դասարանում: Ձե՞ր սխալին բաներ շատ կան «Անուշի» մեջ, բայց թողնել բնավ չեմ ուզում՝ պոեմայի ամբողջությունը և գեղեցկությունը չխախտելու համար. խի կի՞նք կարգամ բոլորը, օրիորդները, անշուշտ, պիտի կարմրեն և կծիծաղեն քննադատությանն ժամանակ: Գուցե է՛լ՝ «Լուսաբերի» կադմոսներդ, երեխ, ի նկատի եք առել այդ բանը և գրել եք դասադրում միայն կովի նկարագրեր:

Ի՞նչ եք անում, սիրելի Հովհաննես, ի՞նչ եք գրում այժմ: Նամակագրություն ունե՞ք արդյոք Շանթի հետ, ինչպես է նա, պո՞չ է արդյոք իր կյանքից: Ինչպե՞ս է ձեր ամբողջ ընտանիքը, ա. Օլյան, օրիորդները, փաբիկ Սեդիկը արդյո՞ք երգում է միշտ իր «Կօ-կօ, կօ-կօն»: Մտադրություն չունե՞ք արդյոք Բաբու գալու: Ինչպե՞ս կուրախացնե՞նք մեզ բոլորիս:

Մայրիկս, Տիգրանը և ես մեր ամենաջերմ բախններն ենք ուղարկում ա. Օլյային, Ձեզ և Ձեր ամբողջ ընտանիքին: Հուսով եմ, որ վատ օրինակիս չեք հետևի և շուտով կգրեք ինձ:

Ձեր Հեղինե Մ. Հայկազյան

Հ. Գ. Պիտի ասեմ, որ «Լուսաբերը» ինձ դուր եկավ. հետաքրքիր հոգովածներ կան:

Կարծեմ, որ Ձեր հասցեն ճիշտ եմ գրել:

48. ԿՍՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՑ

Մասկովա, 16 փետրվարի, 1910

Մեծարգո պատրոն,

Հ. Թումանյան,

Չստանալով ժամանակին Ձեզ ուղարկած հրավիրաթղթի՝ պատասխանը, «Գարունի» խմբագրությունը¹ պատիվ ունի երկրորդ անգամ խնդրելու Ձեր աջակցությունը: Մի կողմից ցանկանալով ունենալ Ձեր մտանակցությունը և մյուս կողմից ի նկատի առնենալով այն հանգա-

մանքը, որ ամանախին, բացի մի շարք տաճկահայ գրողներից, մասնակցում են ուսանող գեղարվեստական գրականության խոշոր ներկայացուցիչները, խմբագրությունը՝ փափագում է Ձեր անունը էլ տեսնել իր ցանկի մեջ: Իհեհ տպագրությունը արդեն սկսված է, բայց ուշ չի լինիլ, եթե մարտի 1—5-ը մի բան մեզ հասցնե՞ր: Մեր ցանկությունն է «Գարունը» դարձնել մեր ժամանակակից հայ գեղարվեստական գրականության արտահայտիչը:

Հասցես՝

Հասցես՝ Москва. Большая Дмитровка.
д. № 9, кв. 47. К. Микаеляну.

Հարգանք՝ «Գարունի» խմբ.

49. ՍԻՄՈՆ ՆՈՒՐԶԱԿԻՑ

3/16 փետրվ. 910 թ.

Լոյան

Սիրելի Հովհաննես,

երկար ժամանակից ի վեր կամենում էի քեզ գրել: Ցավում եմ, որ ախուր առիթով եմ իրագործում մտադրությունս:

Գերեհիկի առողջությունը շատ վատ է: Վերջին ամիսներս ուղղակի հուսահատական էր: Մի բժիշկ ասավ, որ թոքախտ ունի և որ պետք է յուրջ ուշադրություն դարձնել: Բարերախտաբար, երկու ուրիշները համաձայնեցին թոքախտի գոյության հետ, սակայն տառցին, եր վերջին ծալք բալքաված է և որ մոտ է հիվանդության:

Դու գիտես, որ նա տարիներ շարունակ ապրել է նյութական սոսկալի կացության մեջ: Հիվանդությունը հետևանք է թշվառ կենցաղի և քաղցածության: Բժիշկները վերջին անգամ տեղեցին, եթե կանոնավոր կյանք չվարի, կարող է վատ ընթացք ունենալ:

Դիմեցի Ժեկի ուսանողությանը, որ օգնեն Գերեհիկին: Ստացվեց միայն 200 ֆրանկ, պծրախտաբար, ավելի չեն կարող ուղարկել:

Հարկադրված ենք զիմել հովհաս և ամենից առաջ քեզ, որ մի կերպ հարյուր ուրլի հասցնես նրան:

Այսօր կամ վաղը տիտի դիմեմ նաև Բաբու, Հ. Քաջաղնուհուն, եր, որքան գիտեմ, նրան համակրող է: Պետք է աշխատել, ապա թե ոչ շատ շուտով կարող է վտանգվել խեղճ մարդու կյանքը: Մեր ազգատիկ գրականության համար էղպիսի մարդկանց կորուստը բավական զգալի կլինի:

Ի՞նչ երկարացնեմ, դու ավելի լավ ես ճանաչում Գերեհիկին, քան ես, և ավելի լավ գնահատում: Ուսանողության տված միջոցներով

մոտ մի ամիս է շատ թե քիչ լավ է ապրում, համեմատած իր անց-
յալ կյանքին, խհարկէ։ Մինչեւ ամառ, բժիշկների խորհրդով պէտք է
լավ հետեւի իր առողջության և պետք է լավ սնվի։ Այդ մասին հար-
կաւոր եմ համարում հայտնել քեզ։ Մի բան պիտի անես։ Այդ մա-
սին խոսիր նաեւ Ավ. Իսահակյանի հետ, որ նրա բարեկամն է և որ
նույնպէս կարող է մի բան անել։ Սպասում ենք պատասխանիդ։ Գրիր
Շանթի հասցեով։

Բարեկեր Դերենիկից և Շանթից։ Հուլիս ունեմ, որ տրամադրու-
թյունդ լավ է։ Յանկանում եմ քեզ ամեն հաջողութուն։ Զերմ բարե-
ներս քեզ և տնեցոց։ Մուշեղը, Աշխենը, Նվարդը ինչպե՞ս են։ Գրիր
քեզանից։ Ներիր, որ շտապեցի, նամակս, երևի, անկարգ դուրս եկավ։
Յավում եմ, որ առաջին անգամ քեզ այսպիսի վատ պայմաններում
գրեցի։

Կրկին բարեկերս՝ Սիմ. Հակոբյան

50. ՏԻՎԻԱՆ ՌԱՇՄԱՅԱՆԻՅ

Հարգելի պարոն Հովհ. Թումանյան,

Շնորհակալությամբ ստացա Ձեր պատասխան նամակը։

Առաջարկութունդ շատ համակրելի է, սակայն մեր ներկա պայ-
մաններում պիտի իրագործելի։

Բ. տաւվա «Իսաբնկերի» համար ցանկալի ենք դանում վերցնել
Ձեր երկերից «Տերն ու ծառան» և «Կոչրերի կառծիք» («Հասկեր»
№ 12, 1909 թ.)։

Բարի եղեք այս երկուսի համար պայմաններդ հայտնել։

Հարգանքներով՝ Տ. Բաշմանյան

16 մարտ, 1910

Թիֆլիս

51. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովհաննես,

«Գուտեմբերգը» չի ուղում վճարել. ասում է, որ քո վերցրած
500—600 ռ. ամբողջովին պիտի պահի։ Այդ կոմբինացիային ես ոչ
մի կերպ համաձայնվել չեմ կարող։ Այսօր Գալստյանը հայտնեց, որ
զնամ, դատարանով ստանամ։ Բարի եղիր ժամանակ նշանակելու, որ
վաղը գնանք նոտարի մոտ, և հավատարմաթուղթ ստորագրես իմ
անունով։

Նույնպես ոչ մի բան չենք վճարել Շանթի վերաբերմամբ. Երկ-
րորդ նամակին էլ պատասխան չենք տալիս. մարդն էլ մարդ է և իրա-
վունք ունի անգա՛նից ավելի ակրայիր վերաբերմունք սպասելու:

Պիւլիս պատւոյա է գալիս. և չգիտեմ՝ Լ՞րբ պիտի սկսենք «Լու-
սաբերների» տպագրութիւնը. մեկ շաբաթվա, երկու շաբաթվա քան չէ.
մեկ ու կես ամսվա մեջ էլ չենք վերջացնի, իսկ ես չեմ կարող ամառս
ալսաւել մնալ: Կարծեմ, ավելի լավ կլինի, որ ալս ասորի չսկսենք էլ
տպագրութիւնը. ուժասպառ լինել չենք կարող: Ինչ արած, որ ևս
գրադված, դու գրադված, Շանթին էլ հեռու:

Ուրեմն, խնդրեմ չշահակես վաղը ժամ, Երբ կարող ենք, 11/2-ից
հետո լինի, նոտար Մղերբյանի մոտ:

Քո Ստեփան

1910, 11 մայիսի

52. ՍԱՐԿԻՍ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻՑ

Հարգելի

պ. Հովհ. Ռումանյան,

Ստացա Ձեր գրած նամակը¹. Ինչ վերաբերում է հեքիաթներին,
ևս լոյս-ուր² հատից ավել չգիտեի, և զրա համար որ վերջինն էր,
գրել էի «Վերջին հեքիաթ»:

Ինչ մեռւմ է դարձյալ հեքիաթներ գրելուն, ևս ամառս ուզում եմ
գնալ գեպի պուղերը, կաշխատեմ կարելույն շափ գրի առնել թե՛ հե-
քիաթներ, թե՛ թուրքերեն բայաթիներ և երգեր:

Ես ազատ եմ լինում, երբ կհավաքեմ, կգրեմ և կուղարկեմ իր
օգտանակին:

Պ<արոն> Հովհ<աննես>, խնդրում եմ հայտնեք տեսեմ, եթե
թուրքերեն բայաթիներ և երգեր գրելու լինեմ, հայերեն թարգմանու-
թյո՞մնն էլ գրե՞մ, թե՞ հենց էնպես, առանց թարգմանութիւն և, բացի
դրանից, գրեմ հեքիաթների նման, թե ումանից եմ լսել. խնդրում եմ
հայտնեցեք, որովհետեւ ևս ուզում եմ հենց էս քանի օրս գնամ հա-
վաքելու:

Հարգանքներով՝ Սարգիս Տերտերյան

1910 թ. 31-ին մայիսի

Շուշի

Սիրելի բանաստեղծ,

Շտապում եմ խոսել Ձեզ հետ, որովհետեւ իմ փոքրիկ ետը, թեև շատ անիրավացի, բողբոջում է: Ես մի կյանք է և շատ տարբեր, և Ձեզ անպատճառ հարկավոր է ճանաչել նրան: Դուք, իհարկե, պետք է այդպես վարվեիք, որովհետեւ չէիք ճանաչում ինձ, բայց ես էլ պետք է այնպես վարվեի, որովհետեւ ճանաչում էի ինձ և, բայցի դրանից, և Ձեզ: Ես չշտապելով վիրավորվել՝ ավելի շուտ կխոսեմ թե՛ իմ և թե՛ Ձեր կողմից: Ամենից առաջ ես «պարզ» եմ, մանավանդ, պահանջված տեղում, և երկրորդ՝ ես «ես» եմ. այս երկու բաները շատ փոթորիկներ կստեղծեն, եթե «ես» հպարտ «ես» չլինի, չէ՞ որ պարզությունը և «եսը» շատ դեպքերում հակառակ ուժեր են: Հենց այս դեպքում: Եվ որովհետեւ «ես» եղել եմ շատ հպարտ «ես» շատ եսերի դեմ, վիրավորվեցի, որ «ես» չճանաչվեց: Բայց, հետո մտածեցի, որ նա չէր կարող ճանաչվել, որովհետեւ նրան ճանաչում եմ միայն ես և ես կարող եմ ճանաչել տալ: Դուք, սիրելի բանաստեղծ, շատ պարզ խոսեցիք և, ինչպես շատ դեպքերում, այնպես էլ հիմա, չէր կարելի Ձեր խոսքերից վիրավորվել: Դուք ասացիք, որ մենք դեռ իրար չենք ճանաչում: Դուք ինձ՝ այո, բայց ես Ձեզ մի՞թե չեմ ճանաչում... Ես դեռ չափել եմ, և Դուք շատ անհախաճելի կարծիք կարող եք ունենալ իմ վերաբերմամբ, մանավանդ, իբրեւ կնոջ: Դուք կարող էիք մտածել, թե ես բոլորի ազդեցության տակ, զրգված զգացմունքից և մի գուցե փոփոխակի զգացմունքից, ձգտում եմ այդպիսի մի քաջ անել, և հետո՝ «եսի» պահանջները շատ են, բնորոշում եմ, այո՞, այդպես էլ կարելի է մտածել, բայց միք մոռանա, որ պահանջները լինում են ազնվացրած, և այդ դեպքում արթնուն գործում է դատողությունը և անաչառ կսմբքը. ես նույնիսկ ենթադրում էի, որ Դուք եթե իմանայիք, որ ուղում եմ այդպիսի մի բան անել և չարի, մեղադրելիք ինձ և թույլ անվանելիք, բայց չեմ հակառակվում, որ մի գուցե ես իմ աղնիվ ձգտումներով շատ եմ շտապել: Հավատացեք ինձ, որ այդ ցանկություննս բոլորի արդյունք չէր և ոչ պարավորվող բնավորության, այլ առողջ դատողության և ուժեղ կամքի, որ մտածված էր մեր խոսակցությունից դեռ տարիներ առաջ, ես երբ դեռ փոքր էի և մտածում էի Ձեզ հետ տեսնվել, մտածում էի ո՞վ ինձ կմեղադրի, գեղարվեստի սիրահարի, եթե ես այդպիսի ձեռք ցույց տամ իմ հարգանքը, իսկ հիմա, երբ ճանաչեցի բավականաչափ Ձեզ, նույնիսկ հանցանք եմ համարում այլ կերպ վարվել: Եվ մի՞թե Դուք կարող եք տեսնել, որ Ձեզ չեմ ճանաչ-

շում, ուրեմն Ձեր բառերը բոլորը կեղծ էին, բայց չէ՞ որ ինձանից ազնիւ էս հավատում էմ այդ բառերին, որովհետեւ նրանք բանաստեղծի բերանից են հնչւած և բանաստեղծի, որը բոլորից բարձր է դասում պարզութիւնը, իսկ եթե դրան էլ չհավատամ, առկո՞ղ՝ ջանմ, ինչ բանաստեղծ, ի՞նչ բան և այլն... այն ժամանակ էլ ապրել էլ չի լինի, երբ ոտնատակ է դրւած սրբութիւնդ, և վերջապէս՝ ես այնքան էլ հափշտակւած չեմ այդպիսի սրբութիւններով, որը միայն արտաքինից է փայլում, և լավ ծանոթ եմ շատ բանաստեղծների կենսագրութեանը, բովա՜կան է միայն Ռալֆը: Ես կարծում եմ՝ գեղեցիկը ավելի ես գրավիչ և վսեմ է լինում, երբ նա կատարլալ ոգեւորութիւն է, գոնե, որոշ շափով: Ես Ձեզ եմ քնտրել, որին հավատա եմ քնծայում, և դեպի որը ապահովւած եմ զգում քնծայել, տանել առանց զգալու խորին հարգանքս: Որպէս օրինակ կասեմ, որ մեկը ես մեր բանաստեղծներից, որին ես իբրև բանաստեղծ հարգում և սիրում եմ, չէր ինչպիսի ինձանից իր ընկերութիւնը և, ըստ երևութիւն, նույնիսկ պարզութիւնը: Բայց ես, աչքի առաջ ունենալով նրան իբրև մարդ, չէի հավատում նույնիսկ հայտնած կարծիքին, որովհետեւ քիչ թիւ շատ ճանաչում էի բնավորութիւնը, իսկ այդ բանում օգնութեան է գալիս իմ գիտող բնավորութիւնը և դատողութիւնը: Ես նրան չէի հավատում, չէի պարզութիւն անում, որովհետեւ նրա պայմաններն էլ ուրիշ էին, իեւ ավելացնում եմ, որ այդպիսի բաները նախապաշարմունք են և գին չեմ տալիս դրանց, եթե ոչ հարաբերական նշանակութիւն, թե մի գուցե հակառակ կողմի համար գին ունի: Վերջապէս, իսկ ինչ վերաբերւում է մյուս մարդկանց, էլ նրանք ուր են մնում «բացարձակ» վայելելու իմ տրամադրութիւնը և հարգանքը, երբ ես բանաստեղծների մեջ տարբերութիւն եմ գնում, չնայած, որ ամեն մի գեղարվեստին ծառայողի բնագործին տաժում եմ որոշ հարգանք: Լուբմն, ճանաչեցիք ինձ, ես ուժեղ բնավորութիւն եմ եղե՛ք և կարողացել եմ պարզաբանել աղելիմն ու գեղեցիկը, իսկ հիմա, նույնիսկ, վստահանում եմ գործել այդ ուղղութեամբ, իհարկե, շատ զգուշ: Հիասթափող դեպքեր շատ են եղել, բայց, հավատացե՛ք ինձ, Դուր ինձ չեք ճանաչում: Եվ, գուցե, ենթադրեք, թե ես մի շատ զգայուն, սենսիվենտալ, անտեղի ոգեւորվող և փոփոխակի տրամադրվող անձն եմ և շատ անփորձ և շատ մոլորվող այդպիսի հարցերում, բայց ես այնքան եմ ապրել դրանց, որ միակ մասնագիտութիւնս է դարձել, ես միշտ կարողացել եմ դատողութիւնս առաջ տանել և ամրապնդել, ամեն տեղ նա գլուխ է բարձրացրել: Ես չեմ քարոզում, իհարկե, իդէալական, անարատ և ջինջ հարաբերութիւն երկու սեռերի մեջ, չեմ ընկնում ծալրահեղութիւնների հետեից, թեև ինձ համար շատ էլ

տարօրինակ հազարամար չէ այդ, բայց շատ մեղադրելի կլինեն շրջապատումը և աշխարհում մի սրբազանություն մեկի և «վստահելի» մեկի վերաբերմամբ, չեմ կասկածում, որ Դուք ինձ հետ համաձայն կլինեք: Վերջապես, Ձեր ձեռքում փաստ կարող է լինել իմ բանաստեղծությունների ուղղությունը: Ես բնորոշում եմ՝ զեղեցիկ սիրելի է և գովելու արժանի, զեղարվեստը զեղեցիկի զեղարվեստն է, և ես սիրում եմ նրան և զիտեմ հարգել, և ավելի գին եմ տալիս հարգանքին. որտեղ կա հարգանք, կա, անշուշտ, դատողություն, և որովհետև դատողությունն է կշռում արժանիքը, իսկ որտեղ կա դատողություն, այնտեղ չի կարող լինել «էքստազ», «լսի էքստազ»: Ես Ձեզ հարգում եմ «ամենափսի և հանդարտ կերպով»: Եվ ես Ձեզ հարգում եմ աչքի առաջ ունենալով Ձեր անձնավորությունը ոչ թե միայն իբրև բանաստեղծ, այլև իբրև «մարդ», իբրև համակրելի կարծիքների տեր և, վերջապես, խախտելով մեզ չզրկող մեկը, իսկ դրա վրա ավելացրած մի հոգի, բանաստեղծի հոգի, մեղադրելի կլինեն կեղծել: Իդուր տեղը այսքան խոսքի և ձանձրացրի Ձեզ: Այդ զգացմունքը, անշուշտ, Ձեզ էլ ծանր կլինեն իբրև բանաստեղծի: Հասնով եմ, որ որոշ չափով կհամապատասխանեք (և չեք անվանի կին), է՜հ, ի՜նչ արած, որ համառ չեն լիզել: Մենք էլ պետք է տուժենք, բայց ոչ, գոնե, ձեզ պեսների ձեռքից: Չեմ տատանվում, որ գործով կամքապնդեմ խոսքերս ու չեմ թույլ տա, որ Դուք խնամից էլ հաստատվեք, որովհետև ես ոչ միայն թիֆլիսցի չեմ, այլ հույնիսկ Ալեքսանդրապոլում էլ անհատ եմ եղել համոզմունքների և որոշ չափով գործերի տապալանում:

Շտապեցի պատասխանել, որովհետև «ես» պահանջում էր, որ ինձ նահաշիք:

Ներառություն, եթե ձանձրացրի, բայց վստահություն բանեմ պատասխանի սպասելու:

Անշափ խորին հարգանքներս, ցանկություն

Արմ. Տիգրանյան

Գուցե արտահայտություններին մեզ կսպիտ ձեռք լինեն, բայց չվերավորվեք, այլ կերպ չեմ կարողացել:

Նույնը

Հասցիս՝ Александрополь,
в магазин часов,
Армении Тиграгян

Շատ եմ շտապել, և հարցը այնքան էլ չէ պարզաբանվել, մովթ տեղերը կհարցնեք, եթե չձանձրացնի:

Այսօր Տիֆլիսը թողնում եմ:

Հարգելի և սիրելի բանաստեղծ,

Ահա գրեւմ եմ երկրորդ համակս և հույս ունեմ պատասխան ստանալու: Առաջինին աչքբան շուտ չէի սպասում, որովհետեւ դիտեմ, որ Դուր գրաւված եք և խոստովանել եք ինձ, որ մի քիչ էլ ծուլանում եք, բայց միեւնոյն: Ժամանակ աւել եք, որ ում որ համակրեք, կգրեք, այնպէս որ աչք աչքի առաջ բռնենալով ավելի զգալի կլինի Ձեր լուսնային: Ես, իհարկե, շտապեցի, բայց չէ՞ որ պարզութիւնն արեւ, ինչն՝ կեղծեւի և ուշ գրելի, բանի որ աչք ժամանակ էի ուզում, իհարկե, այս ուղղութիւնը ամեն տեղ գործադրել չի կարելի, բայց նայած թե ո՞ւմ հետ: Հաճախում եմ միշտ գրադարան և կարդում «Հորիզոնը», թեև, իհարկե, ախորժալի չէ տեսնել Ձեզ «անհավասար» կոչում, այսինքն, երբ թշնամին շատ է թույլ և նսեմ բարոյապէս, բայց, միեւնոյն ժամանակ, ախորժալի է լսել Ձեր վեհ պատասխանը, Ձեր մրցումի աչք համակրելի ձեր, որն ազնւագնում է շարին՝:

Բայց, այնուամենայնիւ, ես կցանկանայի, որ այլևս Ձեր ստեղծութիւնը չպատահէի, չնայելով, որ կափսոսեմ զրկել Ձեզ լսելուց, ո՞չ, չեմ ուզում, թող չհասնեն Ձեզ: Հայկական առածը ասում է. «Պաշտօն՝ ծառի՝ քարեր շատ են խփում». թող խելքով սփռեն Ձեզ, այդպէս է իմ փոքրիկ խելքի հասկացողութիւնը, չոնեւ ես վրշտաւում եմ, երբ Ձեզ կանչում են բամբասանի հրապարակ: Ներողութիւն վստահութիւնս, բայց չեմ կարող Ձեզ հետ պարզ չլինել, աչք Դուր եք ներշնչել Ձեր վարմանքով, իսկ մեծ մասամբ պարտական եմ բնագրին: Ձեր անձնավորութիւնը բարեհաջող տպավորութիւն է թողել ինձ վրա, և ես զգում եմ, որ Ձեզ հետ խոսելիս դոնեւ ես լինում եմ սեփական գուցե՞ս տակ, չեմ կեղծում և որբան լավ եմ գտնում ինձ: Ախր, ամենապարզ մարդը բոլորի հետ պարզ չի լինում, որովհետեւ անկարելի է, և ուրեմն՝ զարմանալի ոչինչ չկա, երբ գրանում ես մեկին ավելի ենթակա հշմարտութիւն և, ուրեմն, ավելի մոտ հուրով: Գրեցեք ինձ, խնդրում եմ, ի՞նչ տպավորութիւն թողեց Ձեր վերա իմ «վարմանքը» և «անհամբերութիւնը»: Ես չեմ կեղծում, որ Ձեր կարծիքին ես մեծ դին եմ տալիս. կարծիքը դին ունի, երբ անձնավորութիւնը հարգված է: Ես շտապեցի, որովհետեւ չէի ուզում տեղ տալ գրեւորան կարծիքներին: Բայց դրանով, դուցե, ավելի վատ արեւ, եթե չկարողացա նամակովս բացատրել շտապելուս պատճառը: Վերջապէս, ես մնացել եմ ենթադրութիւնների աշխարհում, որովհետեւ Ձեզանից պատասխան չունեմ և, նույնիսկ, մտածում եմ, որ կձանձ-

բանաբ պատասխանելու այսպէս մի թեթիկ հարցի, թե՛ հարցի ման-
րութիւնը խմանալու համար հարկավոր է դնել իմ հոգեբանութեան
կշեռքին: Ձեր ձեռքով, ալդ, հուշտով եմ, որ կհաջողվի Ձեզ, որով-
հետեւ շատ դեպքերում, մենք նկատել ենք հոգիներէ բարեկամութիւն:
Ես չեմ պահանջում Ձեզանից շուտ պատասխանի, որովհետեւ չեմ ու-
զում ոչ մի դեպքում ձանձրուլթ պատճառել, բայց այս մեկ հարցն
կցանկալի շատ պատասխան ստանալ: Ես կզրեմ Ձեզ, որովհետեւ
ուզում եմ խոսել Ձեզ հետ, քայց Դուք ինձ միջ գրե, եթե ձանձրա-
նում եք, խիկ թե ստանալուց էլ եք ձանձրանում, ալդ դեպքում չեմ
կարծում, որ այնքան պարզութիւն չունենաք, որ պարզորեն հայտ-
նեք:

Նոր բաներ երկու հատ ունեմ, բայց թույլ եմ գտնում, դուքի և
ուզաբկեմ: Պարտաւոր եմ առայժմս ընթերցանութեամբ: Տերյանը և-
նիկ էր այստեղ: Բախտ ունեցա ծանոթանալու:

Մնամ հարգանքով՝ Արմենուհի Տիգրանյան

55. ԱՐՄԵՆԱԻՆԻ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ

23 հունիսի, 1910 թիվ

և <Լեւոնադապո> 1

Հոգեկից բարեկամ,

սիրելի բանաստեղծ,

Դրել, խոսել Ձեզ հետ, միշտ էլ հաճելի է, մանավանդ, ինձպես-
ների համար, որ կյանքիս 2/3-ը անց եմ կացնում լռելով: Բայց և
խոսել դատարի, աննպատակ, անհամ, դա էլ չարժե. ուրեմն, որքան
էլ որ հաճախ ցանկութիւն ունենամ Ձեզ հետ խոսելու, պետք է դարձ-
յալ նշուի որոնեմ: Թե՛ Ձեր նամակը, թե՛ «Գարունի» բաց նամակը²,
երկուսն էլ ստացա: Ինչ վերաբերվում էր Ձեր նամակին, կարդացի և
լռեցի, որովհետեւ լռութեան համաձայնութեան նշան է, այս դեպքում
խո Դուք խաղաղի էիք, և ես դժացի իմ երկար դրութեան ավելորդու-
թիւնը: Բայց չե՞ որ ես ջահել եմ և, փնջպես ասում եմ, «անփորձ»,
ախր ալդ փորձը մարդուն հանում է իրա սեփական, բնական կաշուի
և հարմարեցնում կյանքին: Ես «դուր» եմ զեռ բառի նշանակու-
թեամբ և հաշիվ չեմ տալիս ասածիս և խոսածիս: Թողնենք այս հարցը,
բավական է շոտախոսեմ: Ուզում եք խմանալ, թե ինչ եմ անում ես:
Հիմա այստեղ կատարյալ զարուն է: Մեր վարդերը նոր են բացվում,
հով է, նուշխակ ցուրտ: Մեր տունը կատարյալ պահտիոն է: 15 հոգի
ենք 4 սենյակի մեջ, և քոլորս ջահելներ, բույրս իրա բնականիւրով,
հետո մեր նորահարսը, այնպէս որ ամեն օր աղմուկ, ուրախութիւն,

խակ ինձ համար բոլորովին ոչ ձեռնառու: Ես թափառական հրեայի պես մի սենյակից անցնում եմ մյուս սենյակը, առանձնանում ե կարգում, բոլորովին անտարբեր եմ դեպի նրանց խաղերը և աղմուկը: Ի՞նչ արած, չի գրավում, և ես հաղարներ կտայի, եթե մի փոքրիկ ազատ անկյուն ունենայի, ինչպես այգտեղ Տփլիսում, ուրիշ տարիներ ազատ էի լինում, բայց այս տարի ամեն կողմից անհարմարություն, բայց ես չեմ կասկածում, որ կանեմ ավելի շատ, քան մի ուրիշ ժամանակ: Շնորհակալ եմ Ձեր բարի խորհրդից, որ թիշ պարապեմ, բայց ի՞նչ անեմ, այստեղաց կյանքը շատ է դատարկ. ներկայացումներ չկան, կան բարեր, գրոսանքներ, երեկույթներ և այլ ցերիկեր, սկեսէնգինգ պրոմեկտեր, որոնցից ո՞րը արժե գնալ և որտե՞ղ կարող եմ ես բավականություն ստանալ. միակ բավականության տեղը, որտեղ հավաքվում են, խոսակցում, այդ բաղաբային այդին է, այնտեղ էլ լինել է լինում տեղիս ուսանողությունով և դատարկ, անմիտ խոսակցությունից ավելի ոչինչ չես ստանալ: Մեկը չկա, որից կարելի ըլնի բավականություն ստանալ, զուր տեղը պետք է գնաս-զաս, հոգնես և ժամանակը վատնած տուն դառնաս: Ավելի լավ չէ՞ մտավոր պաշարը հարստացնես, որ կարողութեան ունենալս զոնե աղաղակում ստեղծել քեզ համար բավարարություն ավել մի համեստ և բովանդակիչ կյանք, իսկ հակառակ դեպքում ներկայիս աշխատանքը ինձ ավելի հետաքրքիր է, քանց այդ աղմուկը: Ես միշտ եղել եմ մենակ, եռյնիսկ տանը, ես հարազատներիս շրջանից խոստովում եմ և առաւելեւում, հակումներս և ծրարներս շատ են անհամապատասխան հանգամանքներին, մանավանդ, այն պայմաններին, որի մեջ ապրում է կինը, և վերջապես, իմ պայմաններին, որ ամեն ինչ մոռացել է տալիս. «աղաատություն», «ինքնուրույնություն» կոչելով պետք է վատնեմ ես իմ ուժերը: Սոսք է և փշտո կնոջ ուղին, շատ բաներ կան հեղափոխության կարոտ, մանավանդ անհատի համար, բայց դեռ «փոսը» չէ լցված, դեռ շատերը պետք է բնկնեն այդ ճանապարհին, մինչև երանելի ժամը հասնի, և «խորատուղված զանգը»³ ղողանջե: Գրելու արամադրություն չունեմ, դեռ, ավելի շատ, մի աստիճան էլ անց է, իսկ կարդալու արամադրություն՝ լավ: Կարդում եմ գրքեր պատմությունից և փիլիսոփայությունից և դրանց միջև, իբրև դեսերտ, ПИИОНЕРСКО-ու և КНУТ Гамсу-ի փոքրիկ հրատարակություններից: Շատ հետաքրքիր մի քննադատական հոդված կա Պշիբիշևսկու «De profundis» գրքույկի սկիզբը, որտեղ խոսում է զեղարվեստի նշանակության մասին, ին անհատական է արդյոք նա: Բենեթուլ եմ գտնում, բայց ուղարկում եմ յոսանավորներիցս 3-ը ևս, 4-րդը կորցրել եմ, եթե դատա, կուղարկեմ:

Ես վաբդ հուզկերիս բուշտով աղբեցած՝
Հոգուս հարսանյաց հիմն եմ երգում,
Մանուկ դարուների հիշով արձնացած՝
Գալիք ծաղկունքի օրորն եմ երգում:

Ես երազում եմ լոկ երազ կյանքի
Վաս ցնորքների անուրջներով լի,
Աշտացուում եմ վճիտ արցունքի
Ջինջ կալիլեները սդով վշտալի:

(Եվ մոռացութեան խավարի գոկից
Հանդուգն ծաղբում են սափեղենիդ ինձ,
Ապերախտ զավակ, դու լույսը մեզից
Գրկեցիր, հիշիր ծագումդ մեզնից):

Գրեցեր, մոտի չէ՞ բնթերցողի համար այս վերջին տունը:

ԳԱՐՈՒՆ

Գարունն է եկել և հոգիս գրկել,
Գարունն է եկել, հաճգիստս խլել.
Կենսուրախ ժպտով, սիրալի երգով
Գարունն է սրտիս սառույցը հալել:

Փալլուն հերթալիներ, փալլուն օրերի
Նոր կյանք են առել և սիրտս լցրել
Երազ անուրջներ երազ օրերի
Նոր հոգի առել, հանդիստս խլել:

(Գարունն է եկել և էլի կղա,
Կենսատու շունչը կփռե շորագին,
Անկենդան հոգիս, հոգիս անդգա
Էլ չի մասնակցի յենսուրախ երգին):

Էլի մի կարոտ, սիրո մի թախիժ
Մանով մեղեդին անցյալ օրերի
Տրորեց հոգիս

(Գուրդուրեց)

Էլի մի համբույր վաղանցուկ դարնան՝
Վարդի բուրմունքով

(Օրորեց) կախաղեց հոգիս

(Էլի հեռացա, էլի վեղացա,

Էլի մոռացա աշխարհ ու մարդիկ

Նվ կարոտ սրտով գրկեցի երկինք):

Գրեցեր, սրանցից ո՞րը հաջող դատաք: Ընդունեցիք բարեներս և
սրտագին հարգանքներս:

Հարգանք՝ Արմ. Տիգրանյան

6/IX, 1910 թ.

Վերջապես ստացա, սիրելի Հովհաննես, Ձեր խոստացած փակ նամակը¹, բայց էլի դժգոհ մնացի: Ինչո՞ւ այդքան քիչ եք գրում Ձեր մասին և միևնչև անգամ չեք գրում, թե ինչո՞ւ էիք հիվանդ: Նմանապես շատ հաճելի չէր լսել Ձեզանից, որ ինձ հիշում եք միայն, երբ Արազինդո եք բարձրանում, այն էլ սանատորիայի պատճառով: Լավ է, որ չունեի այդքան էլ հիշում եք: Ես կարծում էի, որ Դուք ինձ հաճախ նամակներ կգրեք և սիրտ կտաք ինձ այս հեռու երկրում: Ձե՞ որ ես լուրջովին մեկնակ եմ, կտրված ամենքից և ամեն բանից, երկու հիվանդ զավակներով: Դուք ցանկանում եք անպատճառ լավ բաներ լսել ինձանից, բայց, ցավոք սրտի, պետք է ասեմ, որ ոչինչ լավ բան չունեմ Ձեզ գրելու: Միքայելը, կարծես, գեպի լավն է գնում, բայց շատ դանդաղ քայլերով: մինչև հիմա պառկած է, և ոչ մի վերքն էլ չի փակվել: Մինչև դրանք չփակվեն, ես չեմ կարող վստահ լինել, որ հիվանդությունը հաղթված է, և կարող եք երևակայել, թե որքան հուզվում եմ ամեն անգամ նրա վերքերը կապելիս: Խեղճ աղան էլ լուրջովին ձանձրացել է շարունակ պառկելուց և ոչ որին շահանելուց: Հեղինեն էլ նույն գրովյան մեջն է, միշտ գունատ և սաստիկ արյունապաղատ: Ի՞նչ, ի՞նչ քաններ եմ արել նրա համար, և բոլորը իշուր, իմ աշխատանքները կորչում են, բայց թողնենք այս փսուր նյութերը և դառնանք գործին: Ուստեմը ինձ գրել է, որ գեռես ոչ մի կեպեկ չի հավարել հրատարակություն համար և, կարծեմ, ոչինչ էլ չի անի: Հույսս միայն Ֆիլիպի վրա է: Ի՞նչ պետք է հրատարակեք, նո՞ր բան ունեք, թե՞ հիշերիցն է: Խնդրեմ, մանրամասն ինձ միշտ գրեցեք Ձեր ժողովների մասին, ի՞նչ «Հորիզոնի» հոդվածները², ի սեր Ասածո, Սողեր, Ձեզ խելի չի սաղում: Գրեցեք նաև «Հասկերի» մասին, մասնակցո՞ւմ եք, թե ոչ: Ես ոչ մի համար չեմ տեսել, բայց կարգացի հայտարարության մեջ Մարիամ տատիկի մասին: Հետաքրքիր է, թե ով է ինձ փոխարինել և ինչպես: Ա՛խ, ափսոս, ինչպես լավ բաներ կարելի էր անել Մարիամ տատիկի և Օհան պապիկի հետ միասին: Ձե՛, Լիսիցյանը շնորհ չունի գրավելու մարդկանց, նույնիսկ բշտեմ է նրանց: Անկեղծ ասած, վերջին ժամանակները ես խելի սիրտ չունեի գրելու «Հասկերում», մի ինչ որ բան սառցանում էր ինձ գեպի Լիսիցյանը: Ես խեղճ չեմ կարող բացատրել, թե ինչ էր, բայց զգում էի, որ ես է մղում: Այստեղ ես նոր-նոր ծրագրերներ եմ կազմում և անհամբեր սպասում եմ վերադարձին, որ շուտով իրագործեմ: Որքան էլ աշխատեմ, մայիսից շուտ չեմ կարող գալ, լավ է,

եթե այդ էլ հաջողվի: Հիվանդութեան ընթացքին նայելով՝ դեռ երկար կտևի: Տիկիններ ժամսին ինչ որ նկատելի փք, ճիշտ է³, և դա ինձ մեծ ցավ է պատճառում: Երբեմն ուղղակի ամաչում եմ տղամարդկանց առաջ, լսելով թե ինչ կարծիք ունեն մեր մասին:

Ջերմ բարեկենսեր՝ Մ. Թումանյան

57. ԱՅՈՅԻՅ

Երևան, հոկտեմբերի 12, 1910

Հովհաննես, հոգյակ¹,

Տողերս գրելու առիթն է Տոլստոյի մահվան առիթով գրողների ուղարկած հեռագրի մեջ նվաստիս անունը տեսնելս²: Շատ զգացվեցի այս բնկերական վարմունքից: Շնորհակալությունս ընկեր-գրողներին, իսկ բեղ ուղղակի համբուրում եմ:

Ես դեռ քիչ էլ կուշանամ: Քաղցր է սիրելի զավաղի ընտանիքում ապրելը³. գուրգուրված նրա քնքուշ որդիական խնամքներով ու անսահման սիրով: Եվ որովհետեւ բանը այսպես է, ալսինքն՝ դեռ մնում եմ այստեղ, գրում եմ քեզ և մի քանի ուրիշ բաներ:

Երեկ վերադարձա էջմիածնից, ուր մնացի 10 օր: Երբեք էջմիածինը այնքան խեղդող, այնքան հուսահատեցուցիչ տպավորություն չի թողել ինձ վրա, ինչպես այժմ: Ինչպես մեշտ, այժմ էլ այստեղ չկա դորժելու ընդունակություն: Ինչպես մեշտ, այստեղ տիրում է անձնական կիբբը. ամեն մեկն ուղում է, որ իրան լսեն, ինքը չինի տեր և հրամայեղ: Ողբամելի միջակություններ, որոնք ահագին պրետենզիաներ առնեն, որոնք պատրաստ են իրանց եսի համար տակն ու վրա անել ամեն ինչ: Այս բոլորը փոխարկան է այստեղ: Բայց ինձ այժմ շշմեցնում է այն, որ իրար կրժոռում, իրար հայհույում են մեկեկույն ուղղութեան, միեկույն հայացքի տեր մարդիկ: Վեճերի բռնվելի չու դարհուրելի ճանաչեցի շատերին, որոնց հարգում էի: Ուսումնական հանձնաժողովը գործել է մի աղետալի սխալ, մի մեծ հանցանք, և եթե մեր խղճովի գարոյների գոյությունը չվտանգվի այդ հանցավոր գործից, դա Ալիինի հրաշք⁴: Կաթողիկոսի գրությունը աբաշխական է: Նա թույլ է այսպիսի մի միջավայր սանձահարելու համար, եա երկաթե կամբ շունի: Բայց նա մի աղնի՛վ, ջաջուր, անշահասեր, օրինապահ մարդ է, որ կարող է լավ դորժեր կատարել, եթե շրջապատված լինի լավ աշխատակիցներով: Վանական միջոց-լորտին առաջնորդ, եա միանգամայն ընկճվել է էջմիածնի մթնոլորտից:

Անկարող պիտի լինեն 10 օր ապրել այնտեղ, եթե չլինեն իմ պարամպունները: Ես էլի բրբրեցի չին, փռշտած, անկարգ թափ-թափած թյոթերը, նոր և նոր նյութեր գտա, թեև հարմարություն չունենի ավելի երկար պրպտումների:

Ես սկսել եմ գրել «Զանգվի ամերիկացի» վերնագրով մի շարք հոդվածներ⁵ կես-նկարագրական, կես-գրական բովանդակությամբ: Գրված ամբողջ նյութն է ես. Սբովյանցը իր Քանաբեռով: Պատրաստ ունեմ շոբս բնագրածակ գրուիս:

Ինչպե՞ս է քո երկու կոնգաների գրությունը: Եվ, առհասարակ, քո խմբագրական վսեմաշուքությունը արամադիր կլինի՞ տպելու: Կապածում եմ, որովհետև դու, ինչպես հանրածանոթ է արդեն, աղետավոր ափու ես: Ինձ «շանտաժիստ» շինեցիր բազմական զէր, հիմա էլ «վուր-հա-վուր» իմ գրական տեսություններս են, որոնց առիթով իմ առեներ հոլովվում է «Հորիզոնի» մեջ⁷: Եվ դոնե մի հատ խելոք, մի հատ խորունկ Նկատողություն լիներ: Ես մի բիշ գրագվեցի այդ գրություններով, որոնց պիտավոր կենտրոնը քո թերթն է: Աստված հղոր, որքան աղետություն, որքան վայրենություն, որքան չմարսված, անմիա ֆրագներ վերջին տարիների հեղափոխական ժաղգոնից: Այ, Հովհաննես, հոգյակ, ասա՛, ինչի՞ նման էր հինց նորեքս տպված հոդվածը Մ. Նալբանդյանի 81-ամյակի (ժամանակագրական սխալ կար, սկսեք է լինել 81⁵ (10-ամյակի տոնով)⁸: Զահլեղ գետ չի՞՞ գնացել այդ «իդիոտ», «շերտավորում» և այլ ֆրագներից: Եթե չէ, այն ժամանակ վի՛ ես՝ հաղեմս, բուրժուաս, ի՞նչ գործ ունեմ քո թերթում:

Ես սփառի պատառիանեմ և սուր, այնքան երկար, որքան երկար են եղել «Հորիզոնում» իմ դեմ գրվածները: Եթե չտպես, ուղեղ ցնցուրական կոմիտետին բնորոշ լինեմ «բոտ օրինի», ես պիտի ցույց տամ, թե որքան ողորմելի և դժգոհ է այս վայնասունը, որ շարունակ բարձրանում է «Հորիզոնի» էջերից, թե քննադատությունը ոչնչացրել է մեր գրականությունը (դու էլ առաջնորդողումդ ձայնակից ես այդ վայնասունին):

Կարդացե՛լ ես Տոլստոյի գրվածքը Շերսպիրի մասին⁹: Եթե չես կարդացել, անպատճառ կարդա և ինձ ասա՛ ի՞նչ օրի մեջ կլինեն Տոլստոյը, եթե հայ լիներ: Գրականությունը, Հովհաննես, հոգյակ, ամենից առաջ մտքի ասպարեղ է, իսկ միտքը ազատ է, բաղմազան, բաղմազուն: Ինձ կասես, որ Տոլստոյն ներելի է, որ ես Տոլստոյ չեմ: Շատ և շատ ճիշտ: Բայց հո, փառք Աստծո, մենք էլ Շերսպիրներ չունենք: Մտքի ասպարեղ գրականության սիրահար՝ ես պիտի ասեմ դեռ շատ բան: Եթե, օրինակ, Հրատարակչական բնկերության կողմից քեզ ՅԱԿԱՅ տված Շոթա Ռուսթավելին լույս տեսնի¹⁰, ես պի-

տի տակմ, որ մեր բանաստեղծ Թումանյանը հոգու համար մեղք է արել, թարգմանություն անելով մի լեզվից, որ անծանոթ է իրան և այլն, վերջապես:

Լուսիկը¹¹ գրում է, թե քեզանից 50 ուսուրի է տուել և իր ուսման վարձը տվել: Շատ ուրախացա և շատ շնորհակալ եմ: Եղբայրաբար ասում եմ քեզ, Հովհաննես, հոգյակ, ֆինանսական կացությունս շատ ուղորմելի է: Եթե գրությունս ուղենաա իմանալ, հենց այդ պատճառով եմ փախել Թիֆլիսից:

Էջմիածնում տեսա Եզրորդ¹² շատ խեղճ դրուսյան մեջ: Ճեմարանի տեսչի վարմունքը ճիշտ որ վրդովեցուցիչ է¹³: Խեղճ աղան քաշվում է քեզ բոլորը զրկուց՝ համոզված լինելով, որ չես հավատա իրան: Եվ նորից հաստատվեց այն պարզ բանը, որ դու աղետավոր ասիու ես:

Տելսառյին նվիրած առաջնորդդ¹⁴ շատ հավանեցի, սրտով գրած էր: Բայց երբ առաջնորդդում գրում ես, թե Լալայանը Վանում երկու ամսվա մեջ ի ինչու հազարավոր մեծամեծ բաների, կազմել է և 1500 ձևազրկերի ցուցակը Տաշյանի սխտեմով¹⁵, այն ժամանակ ամեն մեկը, ով տեսել է Տաշյանի գործը, պիտի ասե, որ բանաստեղծը մի քիչ... սանկ կը սա՛ն կոր... ևս այդպես չեմ ասում, ևս ասում եմ, որ միամիտ է մեր բանաստեղծը:

Է՛հ, քեզ հետ եր խոսել սկսեցի, վերջ չպիտի լինի: Դիմեմ վերջակետիս:

Էջմիածնի մասին գրածս իրոստովանաբար է: Գրել եմ քեզ իբրև մասնավոր մարդու և ոչ երբեք իբրև «գաղնթաշի մը»:

Բազում և անհամար բարեկեր: Բարեկիր Ղազարոսին, Ավոյին, Շիրվանզադեին և «ամենայն հարցանողաց»:

Բոլորովին հոգնեցի զրկուց: Բայց փնշալե՞ս պիտի կարգաս: Եթե չկարողանաս, մեղադրիր աշե՛րս, որ այսքան վատ են տեսնում:

Եթե խմբագրալին վեհաշքությունդ զիջանի զրկու նվաստիս, ահավասիկ հասցես՝ Эривань, Губернская улица, № 35.

Քո Առաքել Բարխանյան

58. ԼՆՈՅԻՑ

20 նոյեմբերի, 1910 թ., Երևան

Հովհաննես ջան¹,

«Հորիզոնի» բաժանորդագրական հայտարարության մեջ տեսա իմ անունն էլ մոտիկ մասնակցողների թվում²: Այդպիսի բան ևս վճռել

էի բոլորովին շանել: Բայց երբ անողը դու ես, չեմ կարողանում խո-
 ւնել, միայն ու միայն այն պատճառով, որ դու ես այդտեղ, միայն այն
 պատճառով, որ դու ես գրել իմ անունը՝ առանց ինձ հարցնելու: Ես
 համաձայն եմ, որովհետեւ միայն դու իրավունք ունիս ինձ հետ այդ-
 պես վաբմելու, մի ուրիշին ես երբեք չէի թույլ տա: Եվ որովհետեւ
 այդպես եղել պիտի է (կրկնում եմ, ոչ մի զժգոհություն չունեմ ե չեմ
 կարող ունենալ, քանի որ դու ես նեղ տեղ), պետք է ամեն կերպ աշ-
 խատել, որ Յերթի նշուխականը լավ լինի, ամենապիտանիորեն այդ է:
 Մնացած բաների մասին կխոսեմ անձամբ:

Ուղարկում եմ վեց քանաթիրական «Ջանգլի ամերիկացի»: Յուրա-
 քանչյուրի վրա նշանակել եմ համար (I, II և այլն), այդ կարգով էլ
 պետք է տպել³: Ամեն կերպ ցանկալի է, որ ամեն մի հոգված մի հա-
 մարում տպվի, առանց կիսելու: Այդպես էլ, խնդրեմ, կարգադրիր:
 Ավելի լավ է ուշ-ուշ տպվի և ամբողջ կտորներով, քան մաս-մաս ա-
 նելով շուտ տպել: Հետո ստատիկ անհանգիստ եմ սրբագրության
 մասին: Ամեն միջոց զործ դիր, որ շաղճատվեն հոգվածները: Խո-
 լին⁴ ասա, մարդկությանն անի:

Մտադիր եմ դեռ երկու գլուխ էլ գրել նույն վերնագրով: Սակայն
 Երևանը խսկի աշխատելու տեղ չէ: Երևակայիր, քանի օր է, մահ եմ
 գալիս, բայց չկարողացա գանել Աբովյանի «Ջանգուն»⁵:

Ուզում էի այդ հոգվածներից հետո սկսել Գառնիի հրաշալի ա-
 վերակներին, Գեղարդի նկարագրությունը, բայց չեմ գտնում Արիշանի
 «Այրաբաբ»⁶: Երևի, կթողնեմ մինչև Ռիֆլիս վերագտնալու:

Վարձաբույությունը, խնդրեմ, տուր Լուսինիին: Գնեմ մի շնչին բա-
 նով օգնած լինեմ կնոջս:

Թիֆլիս կ'գամ, երևի, ամսվա վերջին:

Ձերմ բարեկերպ՝ քո Առա՛մել

59. 16031-8

Երևան, նոյեմբերի 30, 1916

Սիրելի Հովհաննես¹,

Նամակդ այսօր ստացա², և՛ ուրախացա, և՛ տխրեցի:

Պատասխան չեմ գրում, մի քանի օրից հետո գալու եմ:

Շտապում եմ քեզ մի բավական տխուր լուր հաղորդել: Կաթո-
 ղիկոսը լուրջ հիվանդ է³: Երեկ այստեղից գնաց բժիշկ Տեր-Միքայել-
 յանը. այսօր նա հաղորդեց, որ հիվանդի դրությունը հիմա քիչ լա-
 վացել է:

Ճևաաքրքրությանդ համար հաղորդում եմ և հիվանդությունը.
angina pectoris et miocardit, бы: припадок на почве первого
вотнения.

Ք. Ա. Բարախանյան

60. Կ. ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱՄԵՅԱՆՅԱՆՅ

5/1. 1911. Քիֆու

Սիրելի Սհաննես,

Կարիք եմ զգում հայանել քեզ իմ շատ մեծ ճամակրությունը
«Հորիզոնի» համար, որի մեջ քո մտածողության պարզ եղանակը և
ազնվիվ վերաբերմունքը՝ կյանքին հաստատու ու ուրիշների համար վա-
րակիշ զիրք է բռնել: Ես չեմ կասկածում մի բողոքի ևս, որ ձեր լրագ-
րի բռնած ջիւղը կենսական է և ուրեմն՝ կենսունակ: Իբրև ապացույց,
թեև բացասական արժողության, կարող է լինել այն հանգամանքը, որ
որոշ տիպի մարդիկ, որոնք իրենց շահին շատ հետամուտ են և հեռա-
տես բավականին, հարում են զեպի «Հորիզոնը»: Բայց կան և երե-
քին, մեծ դժկարություններ:

Բող ևս ու դու այն կարծիքի լինենք, որ ճշմարտությունն ու
ազնվությունը միշտ հաղթում են: Սակայն այդ համոզմունքով, նույ-
նիսկ, կարելի է շատ հոռետես լինել իրականության վերաբերմամբ:
Դրոշակները մնում են... մուգեցնելով, իսկ նրանց զոհ գնացած զին-
վորներն ու հաստատությունները լիարտնակ ճանապարհ են բաց ա-
նում շարերին: Ինձ ցավ է պատճառում գուշակումը, վա՛յ թե դու էլ
ուրիշների պես, վերջը, ինքդ ներքուստ անբավարարության զգայով,
զգվես ու փախչես այն նեխված միջոցառումից, որ անվանվում է (խոս-
քըս միայն հայկականի մասին չէ) «հասարակական»:

Բարեբախտաբար, առայժմ լավ մարդիկ կան «Հորիզոնի» շուրջը,
բունցից բավական է հիշել Ղազարոս ապերին: Նա կարող է համար-
վել ձեր «ԱՅԱԿԱ»: Այգալիսի շրջանին օգտակար լինել ոչ միայն լավ
է և պարտականություն—սա թողնենք՝ մարդը կարիք է զգում: Դու,
անշուշտ (քանի որ և ասել ես), զարմանում ես, որ ես հեռու եմ կանգ-
նել: Ուրիշներն էլ հաճախ, պատահելիս, այս հարցն են տալիս, և ինձ
համար դուրեկանը նա է, որ բոլորն էլ ձեր շրջանիցն են: Պատճառ-
ները բարդ են և այստեղ դժվար է բացատրել: Համենայն դեպս, ո՛չ
դու, ո՛չ լրագիրը, ո՛չ խումբը ինձ այդ բանին արգելք չեն և չեն կա-
րող լինել: Ընդհակառակը, եթե ես կարողանայի ուրիշ կերպ վարվել,
ևս ամենայն խանդով կենսավեր գործի մեջ՝ իմ լուծան դնելու հա-
մար:

Ահա քո մի րեֆերյուղի արձագանքը այն կողին, որ արել ես համակրողներին «Հորիզոնի» մեջ:

Բարի ջրօրհներ քեզ և բնասանիքիդ:

Քո Կ. Մելիք-Կարապետյան

61. ԿԱՐԵՆ ՄԵՔԱՅԵԼՅԱՆԻՅ

Մոսկվա, 24/11, <19>11

Հարգելի պարոն

Հ. Թումանյան,

Ձեր՝ վահան Տերյանին ուղղած նամակի՝ մեջ խոստացել էիք մինչև մի քանի օր ուղարկել պոեմից մի կտոր, «Գարունի» մեջ զեռեղէրու համար: Մինչև օրս այդ նյութը չստացանք. չլինի՞ թե կորել է: Եթե չեք ուղարկել ու մտադիր եք մեզ տալ, ապա խնդրեմ անամիջապես ուղարկեք՝ այնպես որ մինչև մարտի 5-ը, հակառակ դեպքում, մինչև 10-ը մեզ հասնի:

Հարգանքներով՝ Կ. Միքայելյան

62. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՅ

21 ՅՄ, 1911 թ.

Հովհաննես,

Եթե հարմար եք գտնում, «Հորիզոնում» իբրև լուր տպեցեք, որ ես տվել եմ 15 ռուբլի Արասթումանի սանատորիայի համար և 10 ռուբլի Հովարարի ձրի մանկական ճաշարանին (ընդամենը 25)՝ պսակի փախարեն Ղազարոսի դազադին: Այնպես եմ վշտացած այդ անսպասելի մահով, որ չեմ կարող տակ: Այսօրեւ անմիջապես ժողով դամարեցի, և որոշումներ արինք, որոնց մասին 2 հետագիւր տալի իմքադրութեանը¹, սրը, հստով եմ, ժամանակին առաջած կլինեք:

Ձեր Մ. Թումանյան

63. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՅ

Հովհաննես,

Հուլիսի 4 կամ 5-ին գնում եմ Արասթուման 2 շարաֆով և ուզում եմ, որ Դուք ուղեկցեք ինձ: Խնդրում եմ, առանց առարկութեան և անպատճառ պատրաստ եղեք, որ գնանք միասին: Ձեր առողջութեան համար անհրաժեշտ է այդ փոքրիկ ճանապարհորդութեանը, մանավանդ վերջին հուղմունքներից հետո: Դուք կիջնեք Ֆիլիպի մոտ,

խիկ եւ՝ հյուրանոցում: Եթէ չէր կարող 2 շաբաթով բացակայել, գոնէ մի շաբաթով Եկեր, բայց անպատճառ պիտի գար²: Անմիջապէս պատահի ահեղէ՛ք՝ պատրաստ կլինէր, թէ ոչ, որովհետեւ կ'անսոս թիֆլիսում միայն մի օր, գուցէ և կ'ես օր:

Ձեր Մ. Թումանյան

28/VI, 1911 թ.

64. ԱՐՄԵՆՈՒԷՆԻ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆՈՅ

<1911, հունիսի 20-ից հետո>

Սիրելի բանաստեղծ,

Ես որ լուում եմ մի համակից ձեռք, ոչ նրա համար, որ Դուք չէր գրում, իհարկեւ, հաճելի էր լսել Ձեզ, բայց քանի որ Ձեր տրամադրութիւնը ինձ համար շատ պարզ է և ծանոթ, ուստի և դարձանալի չէ լուսնիւնը: Ես գիտեմ, որ անհամեմատ խորը ազդած կլինէր Ձեր հոգիս վրա Ձեր հոգեկից բնիկերի և մեր բոլորիս սիրելի «պապի» և մեծ մանկավարժի անսպասելի վախճանը: Դուք թե՛ մտալիս հայացք չէր, բայց և այնպէս պետք է, որ խորը զգացած լինէր մի բան, որ այլեւ չէր պատահելու նրան երկրային կյանքում (երկնայինը՝ չղիշտէնք), այսինքն, մի անշափ ցավովի բան՝ զրկւած էր ունենալ Ձեր կշտին մի «հոգեկից բնիկ», լավ բնիկ: Մենք բոլորս ցավում ենք իբրեւ մարդու, իբրեւ զբաղանդաւորի, իբրեւ մի դառը կորուստ իրա մերձավորների և ազգի համար: Դուք այս բոլորի հետ կորցրել եք և մի «հոգի», որը Ձեզ որքան հասկանալի էր և թանկ: Միանգամայն հասկանում եմ Ձեզ: Միախառնում ենք այն գետակցութեամբ, որ «անունը» մնում է, քարի զործը հիշվելու է դարեկար, որ նա մեռավ մի մահով, որը նսեմացնում է հազարավոր մահեր, այսինքն, որ նա չմեռավ, այլ անմահացավ:

Այսքան երկարացնելու էլ ավելորդ էր մի հարցի վերաբերմամբ, որը այնքան պարզ է մեզ համար: Մենք դեռ ապրում ենք, ուրեմն և մնալու ենք բարեկամներ՝ աշխատելով միշտ պիտանի լինել, երբ կարիք ենք զգում մեր տրամաբանութիւնները թարմացնելու:

Ուղիղ երկու շաբաթ է, որ չեմ պատահում Ձեզ «Հոգեկից» թերթերում: Ինչո՞վ բացատրել այդ: Իբրեւ հարգա՞նք հանդուցյալին, իբրեւ տրամադրութեան բացակայութեան, թե՞ (որ ամենից անախորժելին է) Դուք Ձեզ ֆիզիկապէս թույլ եք զգում և ստիպւած թողել եք խմբագրատունը:

Որքան էլ որ վիշաք մեզ հարազատ լինի, այնուամենայնիվ էլի ձգաւում ենք զեպի երջանկութիւնը, լինի դա գիտակցորեն, թե՛ անգիտակ:

Սա ուզում եմ Ձեզ տեսնել ուրախ, «խորունկ» անհոգության ժախտով սքողված, միայն թե ոչ հոգնած ու թուլացած անքնությունից, այլ արբած Զեր ներքին աշխարհի «վե՛» խնջույքից: Դուք էլ չե՞ որ թանկ եք մեզ համար և անփոխարինելի: Կա՞վե՛ր է Ձեր հայեցակետը կյանքի և իրերի վերաբերմամբ, օգտվեցեք Ձեր սկզբունքով ճշտորեն և Դուք էլ կլինեք Ձեզ համար լավ և սիրելի, խնչպես մեզ համար եք: Շատ Էիշտ են հարգելի Շիրվանզադեի խոսքերը՝ թե մարդիկ շատ բան կարող են անել, եթե շղապաճանեն իրանց սկզբունքներին:

Այս բոլորը Դուք ինձանից շատ լսով պիտեք, ես կրկնում եմ միայն հիշեցնելու համար այն, ինչ հանգամանքները մոռացնել են տալիս և երբեմն նույնիսկ արհամարհել:

Հուսամ, կներեք հանդուգն շատախոսիս:

Յանհանում եմ Ձեզ կատարյալ առողջություն և թարմ տրամադրություն:

Ջերմագին բարեներսով՝ Արմենակ

65. ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԵՎ ՄԱՐԿԱՅԻ ՎԵՐԱԶՆԱԿԱՆՈՒՄ

<1911>, հուլիս 8

Սիրելի Հովհաննես,

Մի շաբաթ առաջ պարոն Հոկոբը՝ կանտորից գրել էր, որ դու և իշխանուհին միասին պիտի գար Արասթուման, և մենք էլ Ձեզ ամեն օր սպասում էինք, բայց եկա՞վ միայն իշխանուհին և պատմեց եղբուրությունը: Նա քեզանից նեղացել է, որ չես պատասխանել նրա նամակին: Նա էլ է ստացել «Էկզոն» կտրած ծիախիլը», նա դժգոհ է և՛ հեքիաթի բովանդակությունից, և՛ 40 կող. գնից, և նրա եզրակացությունը՝ այս էր՝ այս հրատարակության գործն էլ լիշացրիք:

Այս նամակը գրում եմ խիջիալուց, որ հաստատ խճանամ քո հասցեն: Եթե ինքդ էմինին չես տեղեկացրել սոմառանոց սեղափոխվելուդ մասին, այդ ես պետք է անեմ: Իսկ եթե արել ես, խո իմ գրելու ամենալուրդ է:

Փիլիպոս

Մնացած բաների մասին կգրի Մարուսյան:

Թումանյանչիկ, էդ խսկի մի բանի նման չէ, որ Դուք Արասթումանը և մեզ թողած գնացել եք Մանգլիսի Ասացեր խնդրեմ, ի՞նչ կա այդտեղ: Մենք որ խմացանք պ. Հոկոբի նամակից, որ Դուք այստեղ եք գալու, արդեն պլաններ էինք կազմում, թե որտեղ պիտի գնանք միասին և, ամենագլխավորը, թե ինչպես Փիլիպի համար լավ կլինի, եթե Դուք այստեղ լինեք և ինչ. Դուք նկատել եք, որ մարդ երբ որ

սրտով մի բան ուզում է, երբեք չի կատարվում: Այստեղ համարյա ամեն օր անձրև է գալիս: Ինձ Արամթումանը խսկի չի դուր գալի ալժամ, որովհետև ամեն տեղ հիշեցնում է ինձ նրանց, որոնց հետ էի և անցյալ սրտիկները, և որոնք ալժամ չկան: Հասարակությանը շատ տարօրինակ է և խառն, դուրեկան դեմքեր քիչ են շատ, և ես նորից ցավում եմ, որ Դուք այստեղ չեկար:

Մայրիկը և մնացածները բարեկամ են, իսկ երեխայքը համբուրում սիրուն զրբերի համար:

Մարուսյա

66. Հեղինե Մելիք-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

20 հուլիսի <1911>

Սիրելի Հովհաննես ջան, ողորմ եմ Ձեզ հետ միասին թանկագին Ղազարոս Աղայանի մահը: Ո՞րպիսի անսպասելի և հանկարծակի հարված: Երբ որ ասում եմ ինձ, որ էլ չեմ տեսնելու նրա արծալի հայացքը, մի անասելի վիշտ պատում է սիրտս:

Սիրելի Հովհաննես ջան, հենց որ իմացանք այդ տխուր բոխը, անմիջապես հիշեցի Ձեզ. ոչ որ իմ կարծիքով այնպես ցնցված չէ դրանով, ինչպես Դուք, իմ թանկագին լրարկեամ, ոչ ոքի սրտում դա մի այնպիսի ուժեղ արձագանք չսփռի զաներ, ինչպես Ձեր սրտում: Ձեր երկուսի անունները իմ մտքումս, իմ սրտումս միշտ խրաբ փարված էին զնում: Նույն ժողովրդի սրտից բխած, Դուք նրա սիրելի մտավոր որդին եք, նրա գործը տանող ու շարունակողն եք: Ա՛խ, որքան ծանր է դառնում կյանքը, երբ մի ինչ-որ կոպիտ և կույր ույժ գալիս է խլելու Ձեր պաշտած մարդուն, և այն էլ ինչպե՞ս, այնպես հանկարծակի, առանց նրանից Վերջին հրաժեշտը ստանալու, նրա վերջին խոսքը, վերջին օրհնությունը լսելու...

Նա զնաց, Դուք մնացիք, սիրելի բարեկամս: Հոր ուժը, հոր զորությունը պետք է անցնի նրա մտավոր որդու վրա: Դուք պիտի աշխատեք կրկնապատիկ ուժով, այնպես չէ՞, Հովհաննես ջան: Ես զգում եմ, Դուք ալժամս այնքան ճշգրտված եք, որ խոսե՛լու և գրե՛լու քնդոնակությունը կորցրել եք: Մակաչն մեզ մի թողեք երկար այս ճնշված դրություն մեզ: Զարկ տվեք Ձեր սրտի քնքուշ լարերին և ցույց տվեք մեզ առաջվա Հովհաննեսին:

Ինչքան կուզեի Ձեզ հետ տեսնվել:

Երեկ, հուլիսի վերջերին Վիրենք Թիֆլիսում Տիգրանի հետ միասին, և այն ժամանակ երկար կխոսենք:

Ի՞նչպես են Օլյան, Աշխենը, Նվարդը, Մուշեղը և մյուս բոլոր երեխաները: Իմ կողմից հայտնիր իմ ամենազելով բարեկներս:

Պինդ սեղմում եմ ձեռքներդ: Տիրապանիր իր սիրալիր բարեններն է ուղղաբեկում:

Զեր Հեղինե Մ. Հ. Բեկլաղյան

Մի շարժից հետո վերադարձի մասին պետք է մտածել:

67. ԱՆՈՅԻՅ

Թիֆլիս, հուլիսի 24, 1911

Հովհաննես ջան,

Երկար նամակ ես ուզում, որովհետև գիտես, որ Թիֆլիսում հավ է, և ունիսկ ցուրտ: Բայց էն վաղ էր... հեռավոր անցյալ: Վկասորը տապալկվում ենք մեր բրախներ: մեջ: Եվ օր ավուր վառ է դառնում մեր դժբախտներ: Հիմա որ նախանձելի ես դու քու հոգիստուն Մանգլիսում...

Նամակս շուտ եմ գցում, որպեսզի քեզ ասեմ, որ համաձայն չեմ քո կարծիքին Հ. Առաքելյանի վերաբերմամբ: Լոկո միշտ չի լինի, լոռ-թյունը քաջակերում է հանցավորներին: Ղազարոսը դո՞ւր էր քեզ ասում՝ «չու սկիայիր»: Եվ պետք է վկայել. ես որ մեռնիմ, պիտի պահանջեմ, որ ընկերներս պաշտպանեն իմ հիշատակը, իմ անշար գերեզմանական պատիվը: Ահա ես պիտի գրեմ իմ բացատրությունը Սրբաճալայի հեղափոխության մասին ու պիտի ասեմ, որ անկեղծորեն սգավորը Հ. Ա...-ն է, այդքան հաջողությամբ հետո... ես, իհարկե, զգույշ կլինեմ մեզ համար լուրջագին գերեզմանի վերաբերմամբ: Հո չես կարող ասել, թե ամենածանր, ամենազգացիկ արարքը գերեզման անտառ-վելն է: Եվ թող տալ, որ անպատիվ կատարվի սրբապաշտությունը: էլ ո՞ր օրվա համար ենք: Դու, իհարկե, կասես, թե լրբությունը բերանը դրանով չես փակել: Բայց մարդկային ո՞ր հանճարն է կարողացել լիբր բերան փակել: Եվ այնուամենայնիվ, պարտք է խոսելը, մերկացնելը...²

Շատերն են կարծել, թե իմ հոգվածները Ղազարոսի մասին³ առանձին զրքով էլ պիտի հրատարակվեն... Այժմ ասում են՝ ինչո՞ւ չարվիր, արձեք, ճիշտ որ: Բայց հո գիտես, որ չէի կարող այդպիսի բան անել... Ես ասել եմ և մտում եմ, որ պետք է այդ բանը հաջողացնել...

Խմբագրատանը միայն Մարգարե է մնացել: Իմ հոգվածների առաջադրված համարյա ամեն օր գնում եմ և մասնակցում եմ գործին: Շատ են խառն թե՛ Մարգարե և թե՛ Վարանդյան: Առանց գեղավարի չեն կարող մնալ: Երեկ մի առաջնորդող էր գրել, շատ անհարմար էր, սկսեցի բացատրել, ու նա համաձայնվեց ու ոչնչացրեց...

Շատ ուրախացա Գիդայի⁵ լուրով: Թող հազար բարով դա, կըս-
պասեմ: Երեակայիր, այս տրամադրութեան մեջ Վարդգէսը հիսուն
սուրբ է ուզում. Օ՛հ, ես՝ կարվածատերս...

Այս թոնրի մեջ Ֆիրդուսի համ կարդում ու գրանով մխիթարում,
մոռանում ամեն ինչ: Ա՛խ, Հովհաննէս ջան, կատարյալ քո աշխարհն
է, քո տաղանդի տեղն է... ինչ ահագին զրկանք է քեզ համար այդ
նյութին անծանօթ լինելը: Մեծ գործ է, իմ առջև բացված է Արեւի-
քի վիպաշինարհը... Եվ դա մի մեծ աղդի պատմութիւնն է, դա նրա
մարի: Երբ ինչ է: Շատ անգամ համ այնպէս ոգևորում, որ ուզում համ
թողնել ամեն ինչ, գրել նախ մեծ բանաստեղծի կլանքը, հետո այդ
շուրջը Զաւերը, Ռուստամեղը, Աֆրասիափները, Մահաբէհները,
Մեհթաբները, Զամշիդները, Ֆիրդուսները, Քեյ-Քաուսները, Զահակ-
ները, գրել ինչպէս կարող համ ես գրել, և եթէ իմանամ, թէ հրատա-
րակող կլինի, կանամ, այնքան համ համարակցում...

Զափազանց գրավիչ է հրավերդ: Դու լինես, թէ որպէսի պմայլ-
մունքով կանցկացնեն քեզ հետ օրերը⁶: Բայց չեմ կարծում, որ կա-
րողանամ տեղիցս շարժելի: Զափազանց ծանր համ, մի անգից որ կըպ-
չում համ՝ լինի դա, նույնիսկ, մի թոնիր, չեմ կարողանում պլնկվել...

Գիշերն էլ չէ օգնում, Հովհաննէս ջան

Թուղթը կպչում է ձեռքիս, զզվելի է գրելը:

Համբույրներս՝ քո Առաքել

GS. USSEMAN LIBRARY

1911, 28 հուլիսի
10 օր < ուստի >

Գրեզդեն Kötzschenbrodt
Sanatorium

Իմ սիրելի Հովհաննէս,

Վաղուց է միմյանց բան չենք գրել: Շուտով, հույս ունեմ, կտեսնը-
վենք. շատ բան ունեմ պատմելու, քեզանից էլ լսելու: Նորից խոր-
վելու համ Թիֆլիսի հազար ու մեկ գործերի մեջ, բայց ինչ էլ որ լինի,
այս տալիս պիտի կազմենք «Լուսաբերի» Ե և Զ տարիները և ամբող-
ջացնենք մեր գործը:

Երեկ ուղարկեցի Տեր Գյուլաին՝ Ա տարվա «Լուսաբերի» նյութե-
րը: Կլիշենները այնտեղից մի երեք օր առաջ ուղարկվել են նույնպէս
Gloebus (Müllbach) ցինկոգրաֆից: Վիեննայում պատմութեան կլիշենները
վատ գուրս եկան: Ստիպուղեցի նորից պատմութիւն այնտեղ, թէեւ այդ
պատճառով ծախսերը սովելանում էին: Մնում է, որ Գիրք⁷ հայտա-

գիրք ստանալուն պես, անմիջապես վերադիր վճարե՞ ու մաքսը թափի և կլիշեները հանձնի Տեր Գյուտին, որ ոչ մի օր չկորցնենք և, դուռն ամենչև օգոստոսի 10—12 բոլոր յոթը նաբորները տպված լինեն, գիրքը լույս տեսնի: Միաժամանակ Գլխի պիտի իրան ուղարկված հայտարարությունը (աչքի անցրու) լրագրիթներում տպագրի: Հիմա ձեզանից է կախված գործը շտապեցնել և ազմուկ բարձրացնել:

Քեզանից ձեռագրիքը ետ ստանալով՝ մի երկու կեսի վրա ուշադրություն չդարձրի. արտագրելիս պարզվեց, որ մտքերը ևս բաւեւ, որոնց գիրը զեռ չէին անցած: «Մոլլա նասրեդդինի փափախը» տպագրել անհարմար գտանք թե՛ ևս, թե՛ Կառտարինեն³, <1 աւերնթ> Քափաւաւէյանը (եր աշատեղ է) ո՛չ մի կերպ սրամտությունը հասկանալի չի կարող լինել մանուկներին, և էլ մենք՝ հայերս՝ տակաւի պահանջմամբ, ոչ մի ծաղրական բան չպիտի տպենք մեր մանկական զրբերի մեջ մանուկների մասին:

Առաջ մտադիր էինք 104 երեսից ավելի չանել «Լուսարերը», բայց տեսա, որ վերջին 8 երեսի տպագրությունը (105—112) նստելու է միայն հազիվ 4 մա., նպատակահարմար գտա, որ ընթերցարանը չկրճատենք: Մի բանի հոգվածներ միմիայն փոփոխված են, հանված են ու տեղը նորերը դրված: Ապագայում ամեն թյուրիմացություն առաջն առնելու համար, խնդրեմ այդ ձեռագրի հավելվածները ուշադրությամբ նայես, մանավանդ, ստանալորները, որոնք Տաճկաստանի մեր հրատարակության համեմատ են մտքած: Առհասարակ, սրբադրուխտներ լուրջ հետեւի՛ր. ինձ, ո՛չ Մեսլանին, ո՛չ էլ մեկ ուրիշի մի վստահանա: Տե՛ս, այս մեկ շաբաթ դռնի բեֆերից մեջ ժամանակ գտիր այդ տպագրությանը մանրակրկիտ հետեւելու, բայց առանց հապաղումների մեցնելու տպագրության միջոցին: Էջ 109 և 110 պետք է տպագրվի իմ փոխադրած «Հասկերի» մեջ՝ «Այս և ոչ» հոգվածը. կտրի՛ր «Հասկերից» և աուր Տեր Գյուտին: Աշատեղ ձեռքիս տակ չունի: Գրված է Շանթի հետ հենց «Լուսարերի» համար հատկապես, նույնպես և «Մի՞թե ինձ չեք սիրում»...

Գրի՛ն գրել եմ, որ ինձ փոխադրի մի 100 ա. (բացի 60 ա.), դրանից ավելի զեռ ինձ հասնում է մեր հաշվից: Շանթը դանդաղվում է, որ Գլխի իրեն չի ուղարկում հասանելիքը: Հիշեցրու, դանդաղվում է, որ պարտատերերը շատ են նեղում իրեն: Վիզուշը⁴ սաւաթիկ հիվանդ է եղել, վտանգավոր օպերացիայի են ենթարկել:

Մենք բոլորս այստեղ, sanatorium ենք: Մի տասը օրից ճամփա պիտի ընկնենք:

Բարեներս ձերոնց, բո Ստեփան

* Տողերում բաց թողած տեղերը նամակագրին են:

Օգոստոսի «Հասկերն» էլ պատրաստեցեր, որ ժամանակին լույս տեսնի:

Բավականին փող վճարեցի այստեղ էլ կլիշեներին:

Dresden, Poste

Հ. Գ. «Հարկոսնում» գրիր, որ Կ. Պոլսում լույս տեսան «Էուսա-րեր» այբբենարան և Ա. տարի:

69. ՄԱՐԿԱՐ ԻՈՒՄԱՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովհաննես,

Շատ առողջասկի էր Աշխենի ամուսնությունը¹, բայց լավ բնա-րություն է աբել, և ես ի սրտանց ցանկանում եմ նրանց երջանկու-թյուն:

Ինչ վերաբերում է Մարութայի² գրածին, ես միանգամայն զար-մանում եմ, թե ինչպես նա կարող էր Զեզ գրել, իբր թե ես նամակը չեմ ստացել, բանի որ Զեր նամակը կարգացի չբա և Ֆիլիպի առաջ: «Էկզուն կտրած ծիսիկը» ես չեմ հավանել, բայց նկարները շափա-զանց նուրբ և զեղեցիկ են³: Գինը շատ թանկ է, և այդ բանը ինձ անախորժ է: Խեղբուս եմ առանց ինձ գին շնչանակեր: Ի՞նչ եղան ՅՅ 12—13-ը: Լավ չէ, որ 14-ը ավելի շուտ եր տպել: Բացի դորա-նից, ես կուղեկայի, որ իմ հրատարակությունները⁴ լինեն մի ձևի. որպեսզի դրադարան կազմվի: Իմ կարծիքով լավ չէ խառնել ֆոր-մատները, բայց դորա մասին կիտոսներ անձամբ: Այդ ի՞նչ նոր ծրե-զիր ունի Ֆիլիպը⁵ և ինչո՞ւ նա ինձ բան չասաց Աբասթումանում:

Աբասթումանի ճանապարհորդությունը ինձ շատ հոգնեցրեց և ես մինչև անգամ հիվանդացա և մի բանի օր պառկեցի: Ժամանակը շուտ է անցնում, գործեր շատ ունեմ և հազիվ կարողանում եմ բո-լբեր կառարել: Յաեսություն, բարե բոլոր Զերոնց:

Զեր Մ. Թաւմաշյան

10/VI, 1911 թ.

70. ԼԵՈՅԻՅ

Թիֆլիս, հեղեմբ. 1, 1911

Սիրելի Հովհաննես,

Ուղարկում եմ իմ աշխատակցության հաշիվը: Դու, իբրեւ իտա-լական կրկնակի հաշվապահության մասնագետ, իհարկե, չես հավա-նի հաշիվս՝ գտնելով որ նա մի քիչ շոբանավարի է: Ծիշտ է, այդ-

բանը կարողացաւ: Բայց, կարճեմ, բաժնական պարզ է: Դրանից կտեսնես, որ ծառայ 1910 թ. աշնանից մինչև այսօր գետեղել է «Հորիզոնում» 36,829 տող գրվածք: Պարտք եմ համարում տեսլ, որ իմ ահձնակաւ բանալիւմները՝ պատասխանները և բացատրութիւնները, չեն մտնում այդ հաշիւի մեջ, ևս նրանց ի նկատի չեմ առել:

Մինչև 1911 թ. հուլիսի մեկը ևս մեկիմ-մեկիմ համարել եմ տողերը «Հորիզոնի» մեջ, իսկ այնուհետև, օգտվելով այն հանգամանից, որ իմ հոգվածների սրբաբնութիւնը ևս եմ նայում, հաշիւել եմ կոյուններով, յուրաքանչյուր կոյուն, ինչպէս գիտես, 80 տող է (ոչ լրացրալին, այլ սրբաբնութիւնը):

Այդ հաշիւով խմբագրութիւնը ինձ պարտ է այժմ մոտ 680 ուրլի: Ենզբում եմ, անպատճառ հոգստ, որ այդ գումարի գոնե կեսը (ոչ պակաս) վճարվի ինձ այժմ, որովհետև ուղղակի խեղդվում եմ կարիքից, այլևս եպոստիլու ոչ մի հնարավորութիւն չունիմ: Մինչև այժմ էլ սպասել եմ տառապանքներով:

Մեր հարգելի Համբարձում Սերգեիչը՝ ելի շուտ գնալու է, իմ բարեկները հաղորդեր, շատ ցավում եմ, որ շանդիպեցի, որպեսզի բարի գալուստ մաղթեմ:

Քո Ա. Բարախանյան

71. ԿՈՅԻՑ

Երևան, հոկտեմ. 24, 1911

Հովհաննէս ջանե՛,

Նա գրում եմ, զու զամբյուղն ևս դքսում. աեսներ վերջը ինչ կլինի: Առաւմ, ինչպէս տեսնում ես, չեմ հուսահատվել: Եվ ահա նորից ուղարկում եմ մի հոգված՝ առաջնորդողի համար: Նշուիք ինձ հաղբբոված է էջմիածնից: Եվ կաեսնես, ինչ որչան կարևոր է:

Սուրենյանը² ինձ խնդրել է, որ հաղորդեմ բեղ հետեյալը. նիկոմեդիական առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը գեռ այս տարվա ապրիլի 25-ի դրությամբ բիմել էր նրան և, հայտնելով, որ ձմեռվա և այլ անհամարութիւնների պատճառով անկարելի պիտի լինի պատգամավոր ուղարկել էջմիածին, դրել է. «Կհամարձակիմ խոնարհաբար ներկա բրությամբս ծանուցանել այժմեն, որպեսզի Ձեր ամենապատիվ բոլորեալութեն բարեհաճի գրելի մեզ Ազդ առաջնորդարանն յիշմիր մի ցուցակ, յորում նշանակված լինին երեք եկեղեցական և ևրեր ուշիաբախտան անձնավորութիւնաց անուններն»:

Եվ Սուրենյանը ուղարկել է: Նա ցանկանում է, որ հրատարակվի այս բանը: Մեկ լավ չի արել, որ ուղարկել է, բայց կարծում եմ, որ ավելի լավ է պարզ իրողութիւնը մերկացնել. զոնե կա այն հանգա-

մանրէ, որ ցուցակը ուղարկված է ոչ թէ խեղճարեւութաբար, այլ առաջնորդի հաստիկ գրաւոր խնդրերով:

Պետր է հերբել և այն լուրը, որ հաղորդել են «Մշակին» ու «Սուրհանդակը», նրանցից վերցնելով և Քիշմիբովին «Труд. лист»-ի մէջ, թէ Սուրենյանը խնդրել է փոխարքային, որ կաթողիկոսական բնութաւայտը կատարվի բաց բովարկութեամբ: Այդպիսի դիմում Սուրենյանը չէ արել:

Հաղորդում եմ քեզ և մի շատ կարեւոր նորութիւն, սակայն ոչ թէ տպագրութեան համար: Ներքին գործերի մինիստրը գրել է էջմիածնի պառլամենտին, թէ պատգամաւորները կարող են բնորոշել միայն նրանք, որոնք յիշմին են պատկանում, այսինքն՝ զրաթ թեմերից չէ կարելի պատգամաւոր ընտրել: Ներկայումս Սինոդը զբաղված է այդ հարցով. երեկ աշտուղ խորհրդակցութիւն է տեղի ունեցել՝ Սինոդը շատ օրինական հիմքեր ունի ընտրութիւնները նախկին ձևով կատարելու համար: Տեսնենք, ինչ պիտի տաս: Համենայն դեպս, լավ է համարվում, որ այս բանը հրապարակ չհանվի, քանի որ բանակցութիւններ պիտի սկսվին: Բայց արդյո՞ք ամենքն էլ այսպէս պիտի հասկանան և պիտի լուսնայն պահպանեն, թե՞ պիտի հրատարակեն:

Տանից եամակ ստացա, որ կացութիւններս միեւնոյն հուսահատականն է, Մելիքյանը³ չէ եկել... Բայց դու ասում էիր, թէ զաւիս է: Ա՛խ, այս կոշմարալին դրութիւնից ե՞րբ պիտի ազատվենք: Չեմ իմանում՝ ինչ անեմ. դու էլ զեռ լուռ ես, թեև ի՞նչ պիտի անես, խեղճ...

Քո Ա. Բարսիսանյան

ՆԻԿՈՂ ԱՂԲԱՆՅԱՆԻ ՆԱԽԱԿՆԵՐՈՂ ՀՈՎՃ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Հրապարակում Զ. Ավետիսյանի

Հայ գրական-քննադատական մտքի ականաւոր գեմքերից մեկի՝ Նիկոլ Աղբալյանի (1875—1947) և Հովհ. Թումանյանի մտերմութիւնն սկսվել է անցյալ դարավերջին: Թիֆլիսի Բեհթութեան փողոցի № 50 սան վերահասարակ Թումանյանի հյուրընկալ բնակարանում 1899—1908 թթ. գործում էր «Վերնատունը»՝ հայ գրողների դրական խմբակը՝ բանաստեղծի գլխավորութեամբ: «Վերնատան» հիմնական անդամներն էին Ղ. Աղայանը, Ավ. Բաւահայանը, Վ. Շանթը, Նիկ. Աղբալյանը և Դ. Դեմիրճյանը: Աղբալյանը խմբակի բեթթրդումներին, զրույցներին, ասուլիսներին մասնակցել է մինչև 1902 թ., որից հետո մեկնել է Պետերբուրգ ուսանելու: Պետերբուրգից Թումանյանին հղած նամակներում նա կարոտով ու սիրով է հիշել «Վերնատան» հետա-

քրքրիւ, բաղմարեւելանդակ հավաքութիւններ: Այնուհետեւ, ուսումը շաբաթունակէլու նպատակով, Ազրալյանը մեկնել է արտասահման, որտեղից նույնպէս գրել է Բեկեռոջը, պատմել նրան իր տպավորութիւնները, տեղակ առհէկ նոր ծրագրերին ու մտահղացումներին՝ հաճախ տպավիճելով բանաստեղծի խորհուրդներին ու օգնութիւնը: Առանձնակի հետաքրքրութեան են ներկայացնում ալի նամակները, որոնցում նամակագիրն իր մտքերն է շարադրում հայ ազգային և համաշխարհային գրականութեան առնչութիւններին մասին:

Ստորեւ ընթերցող հասարակայնութեան ուշադրութեան են ներկայացնում նիկոլ Ազրալյանի՝ Թումանյանին հասցեագրած թմով 19 նամակները՝ գրված 1902—1912 թթ., որոնք ոչ միայն հետաքրքիր տեղեկութիւններ են պարունակում ժամանակի հասարակական կյանքի գաւազան իրադարձութիւնների մասին, այլև գրական երկու մեծ գործիչների ջերմ բարեկամութեան պերճախոս վավերագրեր են:

Բոլոր նամակներն առաջին անգամ տպագրվել են՝ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, № 4, էջ 198—220:

Նամակների բնագրերը պահպանում են ԳԱԲ-ում, լուստպատճենները՝ Թումանյանի թանգարանում:

1

1902 թ. հոկտեմբերի 2

Ս. Փետերսբուրգ

Սիրելի Օհանես,

Ինչ խոսք, որ գրում եմ առանց հուսալու, թե պատասխան կբառնամ: Գրում եմ նրա համար, որ խմանառ, թե ինչպէս է ապրում ալստեղ վերնականը: Երգիչ եմ¹, ժամ եմ առում, մոմ բռնում, գրակալ դնում և ստանում եմ ամսական 15 ռ., նաև հուլիսը, որ հունվարից կստանամ 25 ռ.: Ունեմ մի դաս, որից, հավանորեն, կստանամ 15 ռ., դէի մասին չեմ խոսել, ուրեմն 30 ռ., հուլիսը ունեմ ուրիշ դաս գտնելու: Ուրիշ ալլորան տալիս եմ սենյակի և ճաշի, մնացածը հոգում եմ իմ խնայած 40 ռ., որից 20-ը արդեն կերել եմ: Այնուամենայնիւ, արամադրութիւնս լավ է: Դեռ համալսարան չեմ մտել, բայց առանց այդ էլ խիստ կանոնավոր կյանք եմ վարում: Առավոտը 7—8-ին ոտքիս վրա եմ. մաքմամարդութիւն սենյակիս մեջ՝ մերկ, ապա թիչ-հաց ու բլանի, կարդում եմ որեւէ ճանր բովանդակութեան հերթ, հետո գերմաներեն: Ժամը 11-ին գնում եմ զրադաբան: Նկերում կարդում եմ մաթեմատիկայից, կրկնում եմ առաջմանցածս, ապա ուս գեղարվեստի պատմութիւնը 12 պրակ, НОВИК-ու, ողորմելի զիրք ընդհանուր առմամբ, սակայն որից կա-

բելի է 2 փոքրիկ հողված շինել կամ երեք: Ամփոփումներ անում եմ, ապա որևէ լրացուցիչ գիրք իմ իմացած բաների վերաբերմամբ: Այս ամիս շատ տարված եմ գեղարվեստով՝ ճարտարապետություն, քանդակագործություն և նկարչություն, և այնպես լավ հասկանում եմ, իմում է ինձ (որովհետև տեսած բաների մասին ինչ կարգում եմ, տափակ ու անշնորհք են), որ փերձությունն ունեմ այդ կարգի գործադատականներ գրելու, բայց որտեղ: Այստեղ կա «Ազեքսանդր III-ի թանգարան», ինչ քանի կան ուս աբվեստից, կհիանաս: Եվ, ինչպես հասկանում եմ, մի քանի բան մանավանդ: Սակայն առայժմ իկոնների մասին եմ կարգում և իկոններ եմ նայում: Բաներ կան, բարեկամ, որ զգվելի են, կարծես, բայց որ լավ գիտում ես, ճանաչում ես մարդուն, որ ստեղծել ու հղացել է այդ բաներով... Շատ տպավորություններ ունեմ, բայց հաղորդել չեմ կարող, խառն են, բուռն ու անկերպարան: Բայց, եթե գրելու լինեմ այդ մասին մի բան, միայն ունեմ համակների ձեռք գրելու և, հավանորեն, քեզ ուղղած: Այստեղ կա և մի էրմիտաժ, որտեղ կարելի է շատ լավ անցնել ամբողջ գեղարվեստի պատմությունը՝ Եգիպտոսից մինչև Եվրոպա: Բայց դեռ մանրամասն չեմ նայել: Այս բոլորի մասին կգրեմ, եթե լսեմ, որ համակա տեղ է հասել...

Այստեղ է Թառայանցը: 400 էջից բաղկացած մի շքեղ, պատկերազարդ ու նեմագիր «Շիլլերի կյանք» է հրատարակում²: Կամ բան դուրս կդա, հավանորեն, կարգացի առաջին թերթը: Մի թերթի մասին գրեցից պարծալ մեր երկուսի և Գուրբախյանի մեջ, որ նույնպես այստեղ է (միասին են ապրում) և շատ բարեններ է անում ձեզ: Հանձնեցին ինձ կազմել ծրագիրը, ես էլ կազմեցի, բայց դրամն է գրված խափորն, իհարկե: Ծրագիր կազմելուն որ գա, շատ ավելի լավ ծրագրերն ունեմ պատրաստ, գլխիս մեջ: Թերթը՝ «Գրախոս» անունով³, պիտի լինի էփամյա, 300 էջ ամեն մեկը. նպատակը՝ զարկ տալ հայ գրականության պարզացմանն ու ծավալմանը: Միջոցներ՝ 1) Գնահատել տարվա ընթացքում յույս տեսած բոլոր հայերեն գրքերը. 2) Ծանոթացնել հայ աշխարհիկ գրականության անցյալի ու ներկայի հետ. 3) Ուսումնասիրել այն բոլոր պայմաններն ու հանգամանքները, որոնք նպաստում կամ արգելում են հայ գրականության պարզացմանն ու ծավալմանը: Օժանդակ միջոցներ. ա) Հրատարակել հայ հին թերթերի բովանդակության ցանկը. բ) Տեղեկություն տալ օտար լեզվով լույս տեսած գրվածքների մասին՝ հայ նոր գրականության վերաբերյալ. նշանակել հայ հեղինակի օտար լեզվով գրած աշխատությունը և քաղել նրա մասին եղած օտար կարծիքները, նշանակել թարգմանությունները, որ լինում են մեր գրականությունից: Բոլոր կետերն

աշխատել իբրագործելու նաև տաճկահայ գրականության վերաբերմամբ: Այս բոլոր կետերն ավելի մանրամասն բացատրություններ բունեն, բայց երկար կլինեն, որ գրեմ: Ի՞նչ կասես: Բայց թե փող է պակասում, չկա: Ի՞նչ եք մտածում դուք, բանման ձեռնարկելու՞ եք, ին՞ անցյալ ե նախանցյալ տարվա նման: Ո՞նց է մեր Նահապետի՞ թեփր, ինչ խոսք, որ առայժմ լավ է: Նրա աված 100 ո. շատ լավ ժամանակ հասավ, մինչև այսօր էլ պետք է դալիս, շատ շնորհակալ եմ: Պատկերն հանել եմ, հարկավոր էր համալսարան մտնելու համար, կադարկեմ: Արդեն գրել, պատրաստել եմ, բայց դեռ փողս առատ չէ, թեղ մնա: Հսկում եմ բանասիրական բաժնում. առաջին կուրսից, հուլիս ունեմ, որ մի քանի տարի մնամ: Յարտառնչյուր տարի ինձ հարկավոր է ունենալ միայն 150 ռուբլի, որ, կարծում եմ, թե չեմ գտնի: Այն ժամանակ նորից կգամ Թիֆլիս, գործ կգտնեմ, փող կհետաձգեմ ե մյուս տարին: Նորից Ռուսաստան, ե այսպես շարունակ... Ապրում եմ մեկակ, երկու մոտ ծանոթ բնեմ միայն, բայց կա դիրք, սենյակ, հաց ե ժամանակ, ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում: Դրանից հետո կուզեի մի թարմ խումբ ու թարմ թիք, որ սրտանց գրես մեկ-մեկ: Շուտով պիտի գնամ, խմբական երգեցողության փորձ կա հայկական երեկույթի: համար: Ուսանողներին դեռ լավ չեմ հանաչում, բայց զազափարական հոսանք չկա մեջները: Մի թիչ բան են մեր հոգևոր պարտքից ելածները: Հետո կշարունակեմ, թեյ խմեմ, գնամ:

Հեղինակի 8

Շարունակում եմ առանց կարգալու գրածս, բան է՝ թե Դերենիկն աչգահեղ լինի, հայանիք հասցես ու համբուրի: Շանթին համբուր նույնպես, եթե հնարավորություն ունես, այսինքն, եթե աչգահեղ է: Ասա, որ մեկն եմ (Երեսխառնյալի ոմն է) նրա բանաստեղծական ժողովածուին անհամբեր սպասողներից: Քեզանից կուզեի նույնպես սպասել, բայց դուք է, անողր չես: Այս տարին էլ առանց Հ. Քումանյանցը մեանք: Կարգացի կեսն Մանվելյանի «Դեպի վերը»՝ մի ժամ առաջ: Լավ նյութ է, մեր ինֆորմացիոն գրականության երևույթներից մեկն է, բեկուղ մի քիչ Իրանի լինի մեջը, բայց բանաստեղծի ավելուն թալուխն, պատճառով, թույլ էլ ապավորություն է անում: Առաջին ապավորությունն է, կան լավ հղացումներ ու հատվածներ: Ինձ մեղա լիվում է, որ նա ավելի լավ է երևակայում ե խորն է գգում, բայց արտահայտել չի կարողանում: Համեմատն գեղոս, ավելի ալելին կար մեջ:

Ըն Նիկոլ

Նամակս այնքան ուշացրի, այսօր 15/X-ն է, որ դասիս փողն ստացա և կարող եմ ուղարկել պատկերս քեզ ու Նահապետին, Լթե այդպէս է Շաշիք, Կրիշ, որ Լրա՛ն է; ուղարկեմ: Շատ բարեւ կենդդ ու Լբերիսներդ Լբանդին: Մի բառ եմ շինել՝ «գնահատական» = рецензия.

2

1902 թ. նոյեմբերի 20

Ս. Պետերբուրգ

Սիրելի Օհանես,

Այս կրթող նամակս եմ գրում, տոաջին երկուսը պատուել եմ: Երեք նամակս էլ երեք տարրեր ընկարանից: Իմ նոր հասցեն՝ ցնոր անօրինություն այսպէս է. СИБ, Загородный просп. д. № 10, кв. 11.

Լավ միտդ պահիր, որ անպատվաբեր շփոթութիւնների անդէր շտառ: Նամակդ սմբի 3-ին եմ ստացել: Առաջին պատասխանս գրել եմ 4-ին, եկիրորդը՝ 8-ին, կրթողդ՝ այսօր: Հենց այսօր նամակ ստացանք ես ու Վ. Փափաջյանի Լգրայքը՝, որի հետ ապրում եմ, մեր Ավ. Իւսահակյանից, որ պատմում է քո նամակից և իմ ամենավերջին նիկոյայ լինելուց: Միտք ունի բանաստեղծութիւնները նորից տպել տալ, այն Ալ այստեղ: Ինչպէս երևում է, միտքը ծուռն է, ուղում է այս կողմերը դալ: Երեւնիկից մի նամակ ունեմ՝ բաց: Գրում է, որ պարագում է, բայց, սովա՛ղ, գրքեր չունի: Դասական հեղինակներ է ուղում, ինչու քեզ աւամ, ռնց որ կասեն, ո՛ւր է: Կարող ես այդպիսի մի բան անել, մի տարվա մեջ նա կորցրածը ձեռք կարող է չեքել: Նա ուղախ. Նահան բան է, միանգամից կատի ու հետո կարող է բավական ժամանակ անուսել մնալ: Թառայանցի Շիրկերի մասին լսած կլինես: Արժե տարածել այդ գիրքը: Իր շրջագրամբ նա նմանը չունեցող հրատարակություն է Կովկասում, լավ պատկերներ կան, թուղթը լավ, բնագիրը չափապես, կարծում եմ: Բավական հանդիպում ենք իրար, համարյա ամեն օր: Լավ վարդ է: Կտ նրա մեջ՝ «ոգի կենդանի» կամ լի ունի «պատկեր Աստուծո», կրոնական, առանց նախապաշարումների, բուրժուական՝ գործելու եղանակներով: Նա գնահատելի և օգտակար ուժ է մեզանում և թվում է, լի ուր մտնում է, կենդանութիւն է մտցնում: Բարոյական հավատարմութիւնը և հասարակական արթնութիւնը ամբողջացող աղգեցութիւն է անում ամենքի վրա: Այստեղ ձեռնարկում եմ մի «գիւտական գրադարան» հրատարակել, «պատմական և չրական» գլխավորապէս: Այսպիսի շարքով. Եղիպոտոս, Փյունիկե, Ասորեստան, Բաբելոստան, Հունաստան, Իրան, Հռոմ, Բյուզանդիա: Նրանց պատմութիւնը, գրականութիւնը, գէղարվեստը,

կրոնը: Իհարկե, թարգմանական, բայց լավ բնորոշյամբ, պատկերազարդ և պարզ լեզվով: Ամեն մէկը մի հատար 100—300 երես: Աւագած Լմ կանչելու շուտով ու զբոծի կաշկելու: Մի ուրիշ, շատ ավելի հակադասական և մեծ աշխատանք, որ արդեն ձեռնարկել Լմ, այս է. 1) Կազմել մեր բոլոր գրեթե ցուցակը, մինչև 19-րդ դարի վերջը, 2) Կազմել բոլոր խերթերի նշանների ցանկը, 3) Կազմել բոլոր հատուկ աւելումների ցանկը մեր նոր գրականությունը մեջ և այն բոլոր տեղեկությունները, որ կան նրանց մասին: Այս բոլորը նախապատրաստական աշխատանք է (որ կտեի, բայց իս, 7—10 տարի), որ անհրաժեշտ է հայոց ներ գրականության պատմությունը գրելու համար: Սրա համար սենյակ ու հաց է հարկավոր, այսինքն՝ տարեկան 200 ռ., ինքս էլ փող կաշխատեմ ու մի կերպ կապրեմ: Հույս ունեմ, որ չեմ գտնի: Այն ժամանակ... այդ մասին մի այլ անգամ: Սպասում Լմ նամակիդ:

Համբույրս՝ քո Նիկոլ

Գերենիկի 40 ռ. մասին ես վաղուց բացատրություն Լմ գրել, Մասկվայից կարծեմ: 6 ռ. ունի հետ ստանալու: 34 <ռ.> պարտքի է տրված:

Մի ստանալու էի գրել, Աբասթուման որ հասներ նամակս, միտք կունենար, հիմի շունի: Բայց արտագրում Լմ՝ ձեզ գրկած չլինելու համար մի բավականությունից.

«Ու երբ հավաքվեք Արասթումանում,
Գուր շնորհաբար, որ աշտակ մեռակ
Խեղճ վերնականը տխրում է, տրտմում,
Որպես բնիչը հետո մի խնակ»:

Բարեւ Նահապետին ու ձերոնց: Իմ սիրելի Շանթին համբուրիք և պատկերս տուր: Հիշեցեր և ինձ «Եօր ժամ բազմէք ի «Վերնատուն»»: Շանթի մասին մի թիչ բան գրի, շատ Լմ կարոտել:

3

<26 փետրվարի, 1902,
Պետերբուրգից—Քիֆու>

Սիրելի Օհանես,

Այցեառս շունենալու համար բաց նամակով Լմ նոր տարվա շնորհավորություններս ուղարկում Վերնատան սիրելի անդամներիդ

*) Ունեւ և ծանոթություն. Շատ Լմ մեծ մի թշնակ լինելու համար, բայց մեռակը կամ մի թուխակ կ'ուզի կամ մի «ծակ» ամբողջ չլինի ասելը:

և հարգելի նահապետին: Յորժամ կազմէս զընթրիս խթման, յիշեա
և զէս գրազմամէզս: Սխեւի՛ն Շանթին ասա, որ նամակիւ ստացել
եմ և շնորհակալ եմ: Եւստասիականեմ, ինչպէս և քեզ նամակ կգրեմ,
երբ որ չլուխս ձեռս բռնեն: Նոր տարին շնորհավորիւ տիկնոջն ու
հօտերիդ: Գրեք սրեկ բան Դեգենիկի մասին, եթէ գիտեք: Ուրիշ ի՞նչ
կարելի է գրել մի ստեղծական ու բաց նամակում: Բարենեք Վահան
Փափազլանից:

Համբույրս՝ քո Նիկոլ

4

1903 թ. մարտի 1

Ս. Պետերբուրգ

Սիրելի Սահակ,

Ո՛վ գիտե, այնպիսի դրության մեջ ես, որ նամակ գրելն իսկի
միտդ չի դալիս, եթէ ծուլությունը մի կողմը դնենք: Ես էլ նամակ չէի
գրի, որովհետեւ շատ խառնված եմ և նամակ գրելու պուխ չունեմ, եթէ
չկարգայի Մուրճի 4 №-ը և քո ու Ավետիքի գրածները: Մի անգամ
եմ կարգացել և ինձ դուր եկավ գրածդ, և այնքան դուր եկավ, որ ահա
նստել, նամակ եմ գրում: Զգիտեմ, արդյոք ինչպէս են նայում քո
գրածների վրա այդ սեղերի, «գրեւեռն շրջաններ» ասած տեղերում,
աբղյո՞ք հասկանում են գրանց մեծ նշանակությունը ազգային գրա-
կանության համար, ինչ չէ, բայց ինչ վերաբերում է ինձ, ես ամեն
անգամ, եբք այդպիսի բան եմ կարդում, ասում եմ՝ երանի նոր սե-
րունդին, որ մեծանում է այդ տեսակ բաներ կարդալով, որի հիշո-
ղության մեջ այդ տեսակ հարազատ պատկերներ ու ավանդություններ
են լինելու փոքրուց: Ես մեծացել եմ Աստուածաշունչով ու «Սոս և
Վարդէթերեւի», նաեւ ժամագիրք ու «Պղնձի քաղաք», և թեկ գրանք
շատ հզոր գեները են մի երեխայի զուխ կազմավորելու համար, բայց
գրաբարը շատ բան է փչացրել: Հիմի երեխաները մեծանում են քո
և Ավետիքի գրածները կարդալով կամ կարդալու: Այդ ազգային շուն-
չը, այդ հին լեզուները նոր իմաստով, այդ տարրական գծերը ֆա-
բուլայի և քիչ, բայց դորեղ գույները մշակելու ժամանակ առած, այն-
պիսի թանկագին բաներ են, որոնց դիրք հասկանալու համար պիտի
հեռաստանի (պէրսպեկտիվի) դպացում ունենալ, այսինքն՝ «Պիտք է
մարդ կարողանա մտքով շարունակել ու ժամանակի, ապագայի խոր-
քը տանել այն, ինչ որ կա ներկայումս: Այդպէս եմ նայում, որ քո
գրածները ստանում են մեծ նշանակութիւն, որքան էլ գեղարվեստա-
կան աշխ ու սլն պակասութիւնն ունենան: Ամենամեծ եւելերը ամ-
բողջ աշխարհի գրականության մեջ նրանք են, որոնք լեզուներին ու

հերթափներին անհատակ գանձարանից են առած: Ի՞նչ է մի «Համլետ»,
 մի «Լիր», մի «Չառուստ»: Եվ մեծագույն գրվածքները իրական գրա-
 կանությունից իջանք են, որոնք ամենից շատ մոտենում են հերթա-
 փին, այսինքն՝ պարզ են կազմությունը, որոշ իրանց զմերտվեալութ-
 ւոյն իմաստով: Անհոտակ որդու անակի վրա կարելի է միլիոնավոր վեպեր
 ու վիպակներ հյուսել, նրա վրա կարող են հանճարներ աշխատել, ա-
 ոանց, սակայն, նրա բովանդակությունը սպառնում... Սակայն ես ու-
 գում էի մի քիչ ազգային գրականության մասին խոսել: Մեր գրող-
 ները, դու ինքդ շատ լավ գիտես, ոչ մի լուրջ պատրաստություն ու
 պարզացում չունեն, ինչ որ կա, Աստուծո տվածն է: Հասարակությունը
 չի ապրում մեծ կամ խելացի հենց փոքր գաղափարներով, իդեալներ
 չունի, բացի իր հայությունը պաշտպանելը իբր զանգված, մասկույտ
 և ոչ իբր պատկեր Աստուծո, այդ բանը սպանում է մեր հոգի ունե-
 ցող գրողներին, և նրանցից ամեն մեկը իր ուժերի վրա է հույսը
 դնում, և ինչի կարողանում է հասնել ինքը, այն էլ կարող է առ մեզ:
 Ինչ շատ բանի կարելի է հասնել մեր հասարակության մեջ, որտեղ
 զարթուն հոգի չկա, և գաբիւններն էլ ննջում են, հոգնած մենակ
 պահապան մնալուց... Մեծահայրերը համարձակ է դարձնում մար-
 գուն, բայց և շատ է սպանում ուժերը: Աշխարհը խորապես հասկա-
 նալու համար նույնպես բնկերություն-հասարակություն է հարկավոր,
 ինչպես և, առհասարակ, քաղաքակրթության առաջ գալու համար
 այդ անհրաժեշտ պայման էր: Անկող այն է, որ «ազգային գրականու-
 թյուն» ասած բանը շատ քերն են հասկանում կամ թե՛ խսկի չեն
 հասկանում, թեև ամենքն էլ, ամեն կամ պակաս, լսել են նրա մասին,
 իմացել են, կարգադրել են, սովորել են: Այդ բանը խորապես հաս-
 կանալու համար պետք է մարդ մի կողմից ամբար կալած լինի իր
 ազգի բունին, մյուս կողմից սրտով ապրած լինի օտար ուրախերում,
 օտար գրականություններում. ո՞չ մեկը չունի այն հոտը, ինչ որ իր
 ազգայինը, ո՞չ մեկը այն համր, այն բնութանությունը, այն հարա-
 զատությունը չանի: Եվ, ինչպես ձուկը ջրից դուրս մահվան ձեռքին
 զալարվում է, և կենդանին անխաթմվուտի մեջ սառնում, այն-
 պես է, համարյա, սեփական գրականություն չունեցողի հայր: Ինչպես
 մարմնավոր գոյության համար սեփական հոգ, սեփական սուն, մի
 խոսքով՝ հայրենիք է հարկավոր, այնպես էլ մարդու հոգու հա-
 մար հարկավոր է մի հատակ, նրան հարմար հոգեկան միջավայր,
 օդ, որ շնչաստան չլինի: Խնդիրը այստեղ լեզվական չէ, այդ այբու-
 բեն է, խնդիրը ամենի լարդ է, ամենի նշանավոր է և կարեւոր: Ես
 «Չառուստի» մեջ կարող եմ մտնել այնպես, ինչպես գնում եմ ամա-
 տառից, ես «Համլետը» կարող եմ, երբ ուզում եմ իմ առնից, հայ

միջնորդարից գրեականքի գուրս դալ, բարձր սարեր բարձրանալ, զով անտառներում շրջել, վե՛հ ու վե՛հ ժայռերը հասնել մազլյցելով ու կանգնած զլխին՝ լայն ու րնդարձակ հորիզոններ դիտել, երկնքի անհուն կապույտի կամ խավարի միաստիկ աչքերը զուգել, պատրաստ եմ ոգևորված ասելու՝ Տեր, շինենք այստեղ երեք վրան, մեկը քնդ, մեկը Մովսէսին և մեկը Եզիպին, բայց իջնել հարկաժուր է խաշվելու և հարություն առնելու համար առ որդիս Իսրայելի, այս դեպքում՝ առ որդիս Թորգոմա, ահա այդ միջնորդար պետք է սալեղծել. իմոնցով, իմ ազգի ոգիներով պիտի բարձրանամ արևելքակա՛ն, ոգիները հասկանալու, իմ ազգի իմաստասերներից պիտի սկսեմ Կանախն հասնելու համար, իմ ազգի գիտությունից՝ համաշխարհային գիտությունը ըմբռնելու համար... Մենք թափառում ենք այս աշխարհի անապատում և շունենք մի խորան, ինչպես հրեաները, մի ուխտի տապանակ, մի Սինա՝ մարգարեների համար, և մի Ավետյաց երկիր՝ գնալու համար, ահա թե ինչ պիտի ստեղծել, և ահա թե ի՞նչ բանի են ծառայում քո գրածները, որոնց համար, իբրև հայ և իբրև մարդ շնորհակալ եմ քեզանից, որովհետեւ մարդասիրությունից զրգված պիտի ամեն արտաբանածի օդ տալ շնչելու և ճուրին օդ չտալ ու թռչունին ջրում ապրել ստիպել: «Մուրճը» այդ ուղղության չի ծառայում և չի էլ կարող ծառայել. նրա բոլոր ղեկավարները ցավում են թե ա՛խ, ինչու հայը եվրոպացի չէ և նայած ով արտեղ է կրթվել, մեկը ցավում է, որ զվեցճրացի չէ, մեկը՝ որ քերմանացի չէ, մյուսը՝ որ ռոմս չէ, և այլն: «Մշակը» նույնպես... Ոչ որ չի յտաժում, որ հայը պիտի հայ մնա և ցույց սալ իրան աշխարհին ոչ իբրև եվրոպացի, այլ իբրև հայ, նա պիտի իր ազգին սնուցանի նարեկացով ու միջնադարյան երգերով և կյանքով այն, ինչ տվել է ամբողջ մարդկությունը՝ ճշմարտություն, զեղեցեկություն և բարին աշխարհում, ասի աշխարհին, թե ինչպես է ինքը հասկանում այդ երրորդությունը:

Տիկնոջն ու երեխաներին բարև: Սիրելի Շանթին, որի առաջ ավելի քան մեղավոր եմ նամակ չդճելու համար, համբուրիք և իմ մի համբույր ցրվե ի բաց նրա նեղությանը, և՛թե կա: Խառնված եմ, իրանոված:

5

1904, հուն <վար> ?

Ս. Պետերբուրգ

Շնորհակալ եմ ձեզանից,
Թե, Օհանես, քեզանից,
նվ թե մեր Շանթ-Լեոնից

Ու ՊԼԵԿԵՆԻԿ-ՆԵՐՈՅ՝,
 Որ գրել էր մի բաց դէպ
 Եղատենքով ցանուցէր:
 ... Եղատենքով իմ արտաքին...
 Քանի մի շող կար պաշտոն,
 Որ իմ օրերը արտաքին
 Գարձնում են հաստատու.
 Բարեկամներ, ձեզ համար
 Ես դեռ ունեմ զգացում,
 Եվ հեռակար իմ հոգում
 Սեր է շուրջում ջերմարար...
 Եբր որ զգեստ աչքս կանչից
 Մտրիս թիւն թռչելով
 Անհունության սահմանից
 Աչք եմ ածում հաշիւով
 Աչքս անխառն աքրոսիկն,
 Որ ապրում է աշտարակ.
 Սերունդ-սերունդ փառելով,
 Գալար բեշում աչքս գնդին.
 Գո՛ւր էք աչքիս երեսում,
 Գո՛ւր, աղ Հայոց աշխարհի...
 Ու... Վերնատուն կրկնե՛մ,
 Քանի հոգիս կրկնուի...

Շարունակել թեև կարելի<ի> է, բայց այդ ազատ ասքերը ձեր մտքի համար իմ հոգուս շղթաներ են երևում, վարժ չեմ հսկողին ու չափին: Ստացել և՛ «Բանաստեղծությունները»¹. շնորհակալ եմ շատ-շատ: Ստանալուն պես մի շնչում կարգացի մինչև գեշերովս ծամբ 2-ը: Դուր եկավ ինձ հրատարակությունը, մաքուր ու սերուն, ճաշակով՝ պատիվ հրատարակողներին: Մի համեմատություն Ավետիքի դժբի հետ... և բավական է, որ կոնտրաստավոր Բաքուն ու վալիսը թիֆլիսն երեան հայտնապես:

Շատ բան ես փոփոխել, շատ բան ես ուղղել, մանավանդ թե շատ էոր բան կա մեջը: Բաղդամանություններն էլ զրստած են ու հզկած: Մանբաման քննություն կդրեմ, հաշվանորեն, որովհետև շատ բան ունեմ ասելու, թե՛ քո և մեր Ավույի մասին և թե՛ հայ բանաստեղծության՝ քննադատական: Բայց որտե՞ղ գրեմ: Չգիտեմ, Սրամյանցի որդին բերած քիչ իմ նամակը, որ ուղարկել էի նրան քիչ հանձնելու և հետո ծանոթանալու: Այնտեղ խնդրում էի, որ «Մուրճում» ինձ համար մի տեղ բաց անես առկախ նյութերի մասին գրելու համար: Կատարյալ ազատություն մտքերիս և մի քիչ էլ փող գրպանիս պայմա-

¹ Նոր բառ, հանդի համար թիած հեացող, զի կուրծքը ցածում է և վերնատուն բարձրանալիս հեռւմ է:

եաղրելով: Հետով Լմ, մի բան կգրես այս մասին: Ուղղածներդ շատ անգամ չափազանց հաջող են: Օրինակ, հիշում Լմ, «Համեքում»

...Պայմանկցում է մի քոռնիկի երգին.

այդ մի չնչին ժ տառը, անխառն մանավանդ, անտեղի խի կողքին գրած ապելի ևս պատկերում է առույզ առվակի աղմուկն ու շունչը, կամ թե՛ ժայռը... իր մնացլ մտքի Լուկից ընկած, փոխանակ առաջ-վա անհար բառի: Այստեղ երկուսն էլ կարող են լինել, երկուսն էլ խմատաւոր են, բայց վերջին բառը ցույց է տալիս այն ընթացքը, որ տաբիների ընթացքի հետ աբեյ է քո հոգին հանգիստ, արևոտ տրամադրությունից դեպի վերջերս երևացող թանձրամած հոգեւածությունը, վիշտը: Այդ բանաստեղծությունը, որքան ևս Լմ հասկանում, թեև դեռ խտտորեն չեմ վերլուծած, մի սքանչելի գոհար է մեր բանաստեղծության մեջ, արժանի մեծ արվեստագետի գրչի՝ Պուշկինի, Լերմոնովի...

Շուտով կլինի քեզ նվիրած երեկույթը, երեկ, շատ բան կխոսվի: Կգրեմ ժամանակին²:

Դերենիկին գրել էի իր պեմի համար, որ ուղարկեք «Բանքերին», ինչո՞ւ չուղարկեց³: «Մուրճը» տալում է դուցե, այդ ուրիշ: Այս տարիս շատ է խառը: Մեր Ավետիքը մի լավ քան ունի ասած.

Սազը չի թողնում, որ հայդուկ դառնամ,

Սուրը չի թողնում, որ աշուղ դառնամ⁴:

Հիմի իմն է դառել. դասը չի թողնում, որ դրող դառնամ, գիրը չի թողնում հացառնը դառնամ... Բե դաս քիչ առնեմ, ևս ու տունը անհաց կմնանք, թե շատ եմ առնում, ամեն օր ինձ զգում եմ լիմոնի պես քաժված, անընդունակ ոչ թե բան դրելու, այլ, նույնիսկ, մի քիչ կարգալու լուրջ բան էամ ապրելու մեծերի հոգում... Ընկնում եմ սպանվածի նման մահճակալիս վրա ու դարձանում, թե այս ինչպես եղավ, որ ևս չկարողացա մի 3—4 տարի ուսում առնելու գեաշ, իմա՝ հաց ունենալ ապրելու և ուսանելու համար, միայն ումաշելու... Ես միտովի եմ դառնում՝ մտածելով այս ամենի վրա, և մարդասպան: Իսկ այդ շատ վատ է թե՛ իմ հոգու և թե՛ իմ շրջանի համար: Ժանդոտ հոգին մոռալ է աւանում ամեն բան, և ևս այս ճահճից պիտի հոգով կամ երկինք թռչեմ կամ մեծ մարդկանց հոգով ապրեմ, որ խնամաստանավայելն չդորձեմ, ուստի երազներով եմ ապրում, իմ և ուրիշի, մեծ երազատեսներին...

Քո նիկոլ

Բարե կնոջդ և երեխաներդ, մեր պատվական նահապետին և ուրիշ հարցնողաց, որ ի քաղտրիկ կան բռակեալ:

Բաց նամակն այսօր ստացա:

Սիրելի Օհանես,

Ամբուլյա 19-ին դուրս եկավ քեզ նվիրած երեկույթի¹։ Կար մոտ 50 մարդ, որ պետք է մեծ թիվ համարեն, որովհետև անհնարին է լինում այստեղ թե՛ հավաքվելը, թե՛ աեղ զանելը։ Բանախառնությունը (ռեֆերատ) կազմել էր Արամ Տեր-Գրիգորյանը², և որովհետև նպատակ ուներ ծանոթացնելու եկածներին քո զրահանություն հետ, ինչպես կասեն պոլսեցիք, ուստի երկար էր գրել, որ սակայն չձանձրացրեց ոչ մեկի։ Գրվածքի ամենամեծ արժանիքն այն էր, որ շատ հատվածներ էր բերել զորքիցդ. մի խոսքով՝ մի լավ հարաատվյուն։

Ես կարդացի «Շունն ու Կատուն»։ Էն ինչ որ, դժբախտաբար, այնքան լավ դուրս չեկավ, որքան տանը կարդալիս։ Յրաից կոկորդս մրսել էր և հենց առաջին կարդացածս այդ էր, որ կար։ Հետո ձայնս լավացավ։ «Այվազովսկու նկարի առաջ» և «N-ին»։ այս չորսն անգիր ասացի։ Հետո ստիպեցին, որ կարդամ «Անրախտ վաճառականները»։ Կարդացի դժբով։ Ապա, երբ հերթը հասավ խնայելուն, ես էլ խոսեցի քո մասին «Արյան էջերի» հեղինակ Համբարձումյանից հետո³, որ նկատելու էր արավ ռեֆերատի մասին ու քեզ Օհանես Հովհաննիսյանից մի «600 ոտ սանդուղք» ցած համարեց (չսկերած արտահայտությունը մասնավոր խոսակցության մեջ զործածեց)։ Եվ երկու կողմ ասաց. այն նոր ուղղությունը, որի ներկայացուցիչն եր դու և Ավետիքը՝ «Ազդալին», և այն զարգացումը, որ նկատվում է քո մեջ, երբ էոպա նեղ ձորերից բարձրանում ես մինչև Սասունցի Դավիթ (յույս հորիզոն), և ապա՝ Դեպի Անհունը (հալիտանական խրեղիւններ—մահ)։ Կարծում եմ, որ կարողացանք համոզել թե «և ի մերումս ազգի գործեցանք բաղում գործք արութեան» թեև «ածու փորը եմք յոյժ»...⁴

Այստեղ առաջին անգամ տեսա, թե որքան թշուառ հասարակություն ունենք, դեռ պետք է ձեր իրավունքները պաշտպանենք, որ 30—40 տարեկան մարդիկ եր իրեն «նոր ուղղություն», մինչդեռ խալապես նորերը աբդեն դուրս լիակում են։ Կարդա «Գերբնական հիվանդությունը» Արաբի⁵, այդ մարդը մեծ ապագա ունի՝ և անհման ուժով է սկսել իր գործը, որքան էլ պակասավոր լիզվի և արվեստի կողմից։ Դու միայն համեմատիր նրա և Ավետիքի վերաբերմունքը դեպի սերը։ Մեկը փշոված, մյուսն՝ առույգ և, չեմ քաշվում ասելու՝ հզոր... Մինչդեռ քեզ համարում են հրապարակով «ոտանավոր գրող»։

Գրամառ-Քաթիպայից հետո մարդ չեն ուղում ճանաչել, ուրեմն դեռ
կումուկ պետք է ձեռք բերեք «բանաստեղծի» իրավունքը, արդեն ծա-
ղում են նոր աստղեր: Որքա՞ն դորժ կա անելու, որքա՞ն կարծիքներ
խորտակելու, ինքնասիրություն վիրավորելու և գլուխներ դափնե-
գուրկ անելու, իսկ ես շղթաված եմ աշտպես, լուռ:

...Մի ստանալորով շնորհակալություն ուղարկեցի, ստացա՞ր:
Քարե մերտնց:

Նյուրաական. այն երեկո 8 բաժանորդ ճաշեց, որ մեծ թիվ է
նույնպես: Երեկույթը վերջացավ ժամը 1¹/₂-ին, խոսողն այս երկուսս
էինք: Իմ առաջարկով հեռագրել որոշեցին: Երեկ ստացել ես ար-
դեն⁶:

Քո Նիկոլ

Շանթին և որ քնդ նմա, կնոջդ, Դերեհիկին, եթե այդտեղ է,
բարեկեր: «Մուրճի» համար մի բան եմ գրում՝ շտպասելով նամակիդ.
«Վլ. Սոլովյովը ներողամտության մասին»: Մի շատ ժամանակին
հարմար բան է, եթե գաղանակով չլինի:

7

< 3 փետրվարի, 1904 >

Սիրելի Օհանես,

Հոգված ուղարկեցի «Մուրճին»¹: Տե՛ս, զնի մասին խոսիր, ար-
դարությամբ, քանզի տառապեալ է ողի իմ: Վախենում եմ թույլ
չաան: Ի՞նչ պիտի լինի իմ օրը: Վա՛յ այն դլխին, որ դրաքննիչից շատ
վեր է աեսնում: Եթե այս տպվի, հետեյալ անգամ գրելու եմ «Проб-
лемы идеализма» նշանավոր ժողովածուի մասին, որ նոր վերջաց-
րի: Համբույր:

Քո Նիկոլ

Նամակներս ստացած կլինեն:

8

< 29 նոյեմբերի, 1904 >

Ու թեև ես,
Իմ Օհանես,
Հեռացել եմ վերնատանից,
Բալց և աշտպես,
Իմ Օհանես,
Չեմ կտրվել վերնատանից.
Կլանքս անցավ...

Թախի՛ճ ո՛ր ցալ
 Զի դպագեցին ուղիս անել,
 Ու հոգմնալար,
 Ես վեր ու վար՝
 Զկառացա լեռս տանել...
 Կլանջոս հոռեց,
 Ինձ շխտեց
 Վալկիրներից ու հուլդերից,
 Ու էս ախուր,
 Բեակոտոր
 Բախուր եմ աբդ և հուլսերից
 Կրդան օրեր,
 Բար ու ձորեր
 Կրկանաւեն Լոտհաւալին,
 Բալց իմ հոգում...
 Ո՛չ նորոգում,
 Ո՛չ խնդելիւն զվարկագին:
 Զլի տղի, որ զրեմ
 Զեղ ալս տեսակ ախուր էջ,
 Բալց ի՞նչ անեմ, որ հուլդեր
 Էլ չեն ծլում սրտիս մէջ:
 Մնաս բարե, Օհանես,
 Եվ դո՛ւ, սիրուն իմ Դեհեն,
 Եվ դու, Շանթիկ, թող մի ժամ
 Դարդ ու վիշտս ձեզ գերեն...

Ձեր Նիկոլ

9

1905, 1/14

Սիրելի Օհանես,

Եբում եմ պոստում, ուր մուսան Վեռու է փախչում: Ուղեցա հան-
 ցալոր Լաւակ զբեմ, քայց անուան երեւում է շարանհիճի ժողտոպ և
 պահանջում ամենալավ հանգերս՝ բառերս, որ ես հոգապահուստի
 նման պահում եմ շատ խորը հիշողութլաննս դանձաբանում: Կցանկա-
 նալի որ՝ զալիր

Արհաւիրբի ահեղ ժամին,
 Եմենութեր հոգմ ու շտաշ,
 Վերնատնով՝ ի մի մարմին,
 Վստահորեն զիմենք առաջ:

Ողու լստալ լստալ տղենք
Գոռ ամբարի ուղին նսեմ
Ու նրա հետ առաջ դիմենք
Գեղի իդեալ՝ վե՛հ ու վսեմ...

Քո Նիկոլ

Բարե նահապետին, Շանթերին ու ձերոնց:

10

1906, նոյեմբեր 26

Հոգան

Սիրելեաց իմոց, որ ՚ի <Բաղաթ> Տիդիս:

Ձրանն առաքեալ առ իս՝ հՀաս.
Եւ արդ ժամուս այս վերահաս
Զպատասխանին առնեմ կամաւ,
Զի յապաղիլ միտլ ամաւ*)
Ո՛չ է օքէն բարեկամաց
(Սիծաղեցէր, սակայն, կամաց...)
Յայտնի լիցի Լզրարց իմոց
Եւ քէբց, որ կան ի Վերնաւառն,
Զի Գերմնիկ՝ տղայ տիոց,
Հալածականն եւ անտուն՝
Կայ դադարեալ ի դեղ Ժէնե
Կաւ ի Ղաւղանն աստ, շուրջ զինն
Ո՛չ դռանին ողիւր բազում
(Այս թարս տեղէն հանդ չի սաղում...)
...Աստ ընթերցում դերեւի
(Հանգը այստեղ պակեց էի)
Արանց իմաստնոց զերկս կարեոր՝
Ընդերայ ասեմ, Մոնաեսքեայ մեծի
Բղճալամբերայ... (էլի՞ մնացի...)
...Թողնեմ լեզուն աչս ալեռ...
Ուրախ եմ շատ, որ հըլա կաք
Այդ կոսպարե կողեւաւ տակ,
Ուր որ մարակ, լաց ու կական,
Վե՛հ ու հիշոց լրազրական
Շուրջ ու վրեն
Դեռ կը տիրեն:

(Դեկտ. 19—22)

*) Քանզի եթէ յապաղեցից՝ Լզրի թիւ փրկչին մերոյ, 1907:

Շարունակելու սիրտ չունեմ. մարդարեապէս էիք, գրելով թե «զո-
նե աշխտեղ զայլիմ կացի, որ չկորսովիս»: Ղալիմ կենալու հետք չկա-
նքիս ամիս է կոպեկ չեմ ստացել, ոչ էլ նամակ, և արդեն 3 օր է,
որ չեմ ճաշում, որովհետեւ հաշարանիս պարտքն արդեն շատացել է:
Դրությունս շատ վատ է, և եթե ուզում եք, որ խեղապես ոչ թե զա-
յիմ կենամ, այլ մի կերպ դիմանամ մինչև զարուն, որ իմ միակ ցան-
կությունն է, միանվազ մի 30 ա. գտեք ու գրեք, կուզեք պարտք,
կուզեք չգէր, օգնություն, օժանդակություն կամ կանխավճար՝ միև-
նույն է: Չափիք «Երկրացիների» բերածնը, գրականության (ընթացիկ)
մասին գրող չունեն. չե՞ն ազի, որ աշխատակցեմ, և ի՞նչ կտան տո-
ղին: Շարաթը մի բանատիրական, հատկապես այս կողմերի հայ
պարբերականների մասին: Գուցե, մի թեթե թարգմանություն, բան
լինի, բոշչուր (ոչ վիպական) այս կամ ա՛յն նյութի մասին, ուրա-
խությամբ կը թարգմանեմ, եթե վճարի մասին հայանեն: Գու շատ
կլինես գրադաված, սիրելիդ իմ Օհանես, Շանթին ասա 30 ա. միա-
նվազ, ահա ինչ եմ ուզում, մինչև տեսնենք մեր օրը ուր է միևնույն:
30 ա. ինձ համար մի խելալ է դարձել այս վալրիյանին և զիշերները
բունս կտրում է: Ինչ ամենքիս չգիտեմ: Առանց այն էլ ճարպիկի մե-
կը չէի, հիմա էլ եկել, խաթի մեջն եմ ընկել: Ուրեմն՝ ցտեսություն,
համբույրներ բոլորիդ և 30 ա. ինձ, եթե կամիր, զի կեցեց իմ:

Զեք Նիկոլ

Այս նամակը շատ շուտ կգրկի, բայց սպասում էի փողի, սան-
ափմէր հաշվողի համար 25 սանտիմը մեծ բան է. վերջը մտածեցի:
Գրեմք՝ կաբելի է փող են գրկում: Եվ ահա այն զգացումով եմ զո-
հում 25 սանտիմը, ինչպէս Աբրահամն Իսահակին: Այս նամակս հա-
մարեցեք և նոր տալիս նամակի Բոլորիդ շնորհավոր տարի և տոներ:
Չմոռանաք 30 ա.:

Հասցե՝ Route d'Echailens, Tonnelle, 2
Cher Granjean
Nicolas Aghbalian

Սիրելի Օհանես,

Ավերակ նամակդ ու շինիշ խոստումդ տապալ: Սպասեցի, որ
պոստում տեղ բացվի և ուղարկես 30 ա.: Եթե, բան է, որեւէ արգելք

կա գետ, իմ նամակս ցույց տուր, ինչպես որ ես քո նամակով աշատեղ մի փոքրիկ վարկ բաց արի և քաշ եկա մինչև աշտօր: Կարսից ոչ մի նամակ չեն գրում, ոչ էլ <2 անընթ.> ուղարկում: Հավանորեն, կարծելով թե հնարադեմ եմբողան միջոցներ է գտել առանց ուտելու սպրելու, և որ մենք լեզվի հետ հինգ ամսից հետո սովորում ենք այդ աշխատք: Գեկտեմբերի 19-ից կանոնավոր ասպրուստից գուրկ, քաշ եմ գալիս ողորմածությամբ: Ո՛չ դառնալ կարող եմ, ո՛չ մնալ: Շտապիր, Աստված կսիրես, ալլես սիրտ շմնաց:

Քո նիկոլ

Բարե Շանթին և այլոց, նորից խնդրում եմ՝ դրամը ղրկիր, պարտքակոխ և սովակոխ եղա:

12

1907, փետրվար 15, Լոդան

Սիրելի Սահեն,

Այսօր մի նամակ ստացա Կարսից, որով ինձ հայտնում են թե այլևս ոչինչ չեն ուղարկելու: Խոստացել էին մի տարի ամսական 50 ռ. ուղարկել (նկատիր, պարտք, որ գալուս պես պիտի վճարել սկսեմ) և ուղարկելով բնդամենը 5 ամիս, զադարեցրին, որովհետև չեն կարող այլևս ուղարկել և ոչ թե չեն ուզում:

Մինչև հունիս այս կողմերը մնալ էի ուզում, որ սոմառը գամ ալգաեղ, թե չէ այս ձուն-ձմեռն ի՞նչ կարող եմ անել, որ դրամաբեր լինի: Անդրամ և բարի գործ շատ կա, գիտեմ, բայց ի՞նչ օգուտ, ուտել և պարտք վճարել է պետք: Որ մտածում եմ, թե այդ բոլորի համար հարկավոր է բնդամենը մի 130 ռուբլի, և որ ալգրանի էլ վարկ չունեմ աշխարհում, ինքս իմ աչքում ընկնում եմ բոլորովին: 130 ռ.: Թվում է, թե մի ողորմելի գումար է, բայց եկ ու տես, որ ես աշատեղ հասկացա միայն, թե ինչ բան է դրամը և վարկը: Աններելի երդում եմ տվել դրամ շահել, դրամ, որ անկախ լինեմ ամենքից և սովոր ման գամ:

Գրողի պատճի,

Թե՞ փողի քսակ:

Փողի քսակ՝ վճռում եմ, և ոչ թե զրբի մեջ եմ վճռում, այլ իրա-
ֆանտիզան մեջ՝ 130 ռուբլի... Հարցուր երեսուն ասեղի նման ծակում է արժանապատվությունս և խնքնասիրությունս: Եթե ինքս ինձ ծաղրելու սովորությունը չունենայի, հիմի դարգից կորել էի:

Իսկ բո երեսուն բարլին ի՞նչ եղավ: Միւսի հուլիսն այդ 30 ա. է, որ սպասում եմ ստանում: Պարտերս տամ ու փաստ-փուստս քաշեմ այս կողմերից, որ ամեն ինչ զերազանց է փողավորի համար միայն: Ծալբահեղ հուսահատության ժամանակ երբ կարծում էի, թե բանս բուրդ է, գալու են տանիցս դուրս անեն (արդեն 2 ամիս է չեմ ճաշում, ճաշարանից էլ վախ չունեմ, փառք Աստծու), կարծես, Աստված պատահեցրեց ինձ բժ. Բուդուզյանին, որ զնում էր փարիզ: Վրաս-գլուխս նաչելուց հասկացավ, որ փորս կոշտ չէ, և 25 'ո. տվավ: Ես չեմ մոռանալու այդ հոտառությունը և այդ անսպասելի փրկությունը: Դրանով հնարավորութիւն ստացա սպասելու բո խոտաղած 30 ռուբլուն և Կարսից... գրկած մերժումին: Հիմա, խնդրեմ, շուտով (ինչ շուտով, անմիջապես ուղադրես այդ 30 ա., որով ոչ թե միայն ես, այլ չորս-հինգ սոված պիտի գլուխ պահենք): Չնչին պարտքերով կտալված ենք իրար, և բոլորս էլ անկուտի (ինչպես ասում են տաճկահայերը) ստացածս նրանց մեջ պիտի հալվի: Երկար համակդ էլ չմոռանաս, բալց, մանավանդ, 30 ա., ումից որ ճարել ես, թող միամիտ լինի, կտամ, դեռ միտք չունեմ մեռնելու, թի որ քաղցից չմեռնեմ:

Բարե Շանթին ու ձերեցի:

Քո Նիկոլ

Այ բեղ համայն, փախանակ զրականութիւնից և այլն գրելուց, գրում եմ չորս երես գրամի մասին. գրախնայքովս սիրելու համար էլ պետք է կոշտ լինել:

13

1907, մարտ 20, Կոստն

Սիրելի Օհանես,

Ստացել եմ 80 ֆր., շատ շնորհակալ եմ, հոգուն վրա հասավ: Ես արդեն հուլիս կորսել էի: Հենց որ Կարսի մերժողականն ստացա ու քեզ համակ գրելի, նույն երեկոյան, իմ սովորության համեմատ, ինքս ինձ ծաղրելով դառնութիւնս՝ փորձեցի գրել: Ահա պատուը.

«Նղերնեզ» Վերնառան

Նիկոլն անցավ արտասահման,
ամա՞ն, ամա՞ն,
Որ սովորի Գրանսերեն,
հրե՞ն, հրե՞ն...

Ո՛ր շարունակ, ո՛ր բանաստեղծ),
ամառն, ամառն,
Մարդ չի առն՝ թրեմ վրեն,
չրե՛ն, չրե՛ն...

Հետ ավեր օրերն աչն Սուխայ ու շուխչի,
 երբ գեռ փող աւներ աշխարհի երեւին.
 երբ որ Համարեան ու գեղը Սովիշ
 իմ տնօրոքն ու ջերմ սիրտը գեղեցին:
 ...եռկալը՝ հաճուշք, ու խորհուրդ՝ կյանք,
 եվ վեհն ու բարձին՝ խմաստը կլանքի,
 երբ սիրտն էի արցունք, առտապանք,
 Գովարին ուղին հիգի ու ջանքի...

Ո՛ր խեղճ աղա, դու մտազբաղ,
 ալմ՞դ, ալմ՞դ,
 Մենակ ու մութ՝ արթուն կուլաս,
 hélas! hélas**).

Այն օրերը... ա՛յն վա՛ղ էր, վա՛ղ,
 ավա՛ղ, ավա՛ղ
 Հիմա կլաներդ անդա՛յն ու lasse (շողեւո՜մ)
 hélas! hélas!

Սպասեցի ամիս ու կես, փող չկաւ. ո՛չ գալ կարող եմ, ո՛չ մնալ: Պատահաբար բժ. Բուզուղյանին անցաւ խողան, պատահաբար փողոցում տեսաւ, պատահաբար զիւրի ընկաւ վիճակս և 25 ռ. տվաւ, որով հնարավորութեան ստացա քո զրկածին սպասելու: Նորից պատրաստվեցի ճամփա ընկնել: Մի ծանոթ ու բարի տիկնոջից մտածեցի մի 100 ֆր. պարտ առնեմ, տամ պարտերս ու դամ: Մինչդեռ մի շաբաթ վճռել չէի կարողանում նրան զիմել (նրանց տանը դասեր եմ ունեցել Պետերբուրգ), ահա՛ մի օր ինքը առաջարկեց ինձ օգնել. առաւ 100 ֆր., տվի պարտերիս և հուլիս օրը ստացա 80 ռ., որոշեցի մի 15 օր էլ մնալ: Երեկ Բուզուղյանից նորից 25 ռ. ստացա: Եթի մինչև հուլիս ամսական 10—15 ռ. էլ ստանամ ուրիշ տեղից, երկրորդ սեմեստրն էլ կլսեմ և կես ուսանող կվերադառնամ: Մտածել եմ առկալ: Բայց այս չէ, որ ուզում էի ասել: Երբ երկար սպասելուց, անսխորթութեամբ ներքից և այլն նորից փրտտ սկսեցաւ, անմիջապես ծաղրի մի կաթիլ էլ թափեցի սիրտս, ահա.

*) Հիմա կոչվել ունի՞, փառք աստուծու

**) Գրեկոց հետո խմայա, որ ինձas արտասանվում է «հելա» և ոչ՝ «հիլա»։
Ինչ է նշանակում առանց վարժապետի լեզու սովորել։

Հ. Թումանյանի նամակի առիթով

Նամակն առավ՝
Մուրճակ դառավ
իր ձեռին.
Գնաց փնտռեց
Ու շատ խնդրեց
«Մեծերին».
— Մի քանի սու,
Ի սեր Աստու
Ես մեռա...

Հարկավոր է.
Փողս ուր որ է
Կ'երեւա...
Ամիս ու կէս
Ապրեց ալսպեւ
Դոնե-դու,
Մինչև եկավ
Օբր հասավ՝
Բէ՛ր ու տա՛ր...

Թողած գիրք ու թուղթ
Նիկոյր պանդոխտ,
Մխարը միշտ փողին,
«Նալլաթ ստեղծագին»
Կանչեց ու զնաց.
Քաջ երբ տեղ հասավ,
Տգերանց տեսավ,
Քար կտրեց մնաց:
«Ի՛նչ ես շինեմ ալստեղ, ափն,
Փողդ կ'երեւ վազը տասին»...

Կարծում էի, թե բանն այսպես էլ Վլիինի, ինչեւէ, ավելի լավ վերջացավ, քան հույս ունեի: Մինչև հունիս, երևի, քաջ կգամ: Աստված ողորմած է: Դերենիէր ժնե է: Կիրակի օրը գնացել էի, Քր. Միքայելյանի հիշատակին մի հավաքույթ՝ Կար: Գնացել էի, որ խոսեմ նաեւ իմ ճամփու ծախսի մասին, որտեղ էի գտել խեղճ տղան կանոնավոր չի ստանում իր դրամք. երբ դրամք քիչ է և անկանոն, Աստված հեռու տանի: Մինչև հունիս է՝ ստանալու, այնուհետեւ դադարեցնելու են: Պարասավելու է մանկաշտրվոթությունից և ֆրանս. զբաղանդությունից քննություն առաւ, ահսնեք ինչ դուրս կգա:

Քաղաքականությունը խեղդել է ամեն բան, գրականությունը մոռացվել է: Լեզուն դարձրել են շիլա-վալա՝ Պետր է հոգալ այդ մա-

սին: Քաղաքականութիւնը լավ է, այո՛, բայց դրականութիւնն էլ պակաս չէ: Մի՞թէ չեն մտածում որեւէ ամսագիր հիմնել: Հո չի՞ կարելի «Մուրճի» արով մնալ: Հապա ի՞նչպէս պետք է միտք մշակել, կրթել, նոր աշխարհայացքի հիմքերը դնել, գիտութիւն տարածել և կենսական խեղդիւնները լրջորեն քննել ու հիմնորեն հետազոտել: Կորուստը հուզելով չի կարելի գոհանալ, թեև այդ էլ հարկավոր է: Ընթացիկ կյանքը իր ազդեցութիւնն ունի:

Քո նամակը, որ մեծ հաճույքով կարդացի, ինձ ուրախացրեց: Եթէ իսկապէս հայոց նոր դրականութիւնի գտնելու տան ինձ, ամենուրեւ լավ վիճակում դառնալով կ'իյնեմ, այն է՝ հացը գտնել սիրտը պարտաւորութեամբ: Պրան կարելի էր Վլցի տեսութիւնն դրականութիւն, որ, իմ կարծիքով, կարելի էր ամենահետաքրքրական աւարկան դարձնել՝ չոր ու ցամաք սահմաններին տեղ սովորեցնելով աշակերտներին բանաստեղծական ու վիպական երկեր կարդալ ու վալել: Արի՜ խոսքով՝ կէքի՜ ճաշակի աւեր նոր հասարակութիւնն պատրաստել, նոր միջավայր և գրունտով հետաքրքրել նոր ու կատարելով գրականութիւնն աշխարհ դալը: Ասա տեսներ, եթէ գրական բան դրելու լինեմ «Մարտաւար» կարելի՞ է տպել. փողով հա՛: Առանց փողի ո՛չ մի տող: Մենք էլ բանովոր ենք, այն էլ պարտադրութեամբ. պարտքի դեմ հողոված չի կարելի տալ, դիտե՛ս:

Քո նիկոլ

Սիրելի Նահապետին, Շանթին և «Երեւոյ իմոց» ու այլոց շատ բարեկներ:

Սիրելի Օհանես,

Մի շորս օր առաջ եմ ստացել նամակդ¹. Ինձեանք երաւոյնքանի նամակի հետ: Նրան անմիջապէս գրեցի: Անորոշ նամակ էր, առանց հրաւիրակի և խմբագրի հարաբերութիւնները որոշելու: Նամակներն ու ձեռքս անցան, որովհետեւ ամիսակէս է Փարիզ եմ: Երեւոյ շաբաթից ետ եմ դառնում Զօհրաբի, այնտեղից Կովկաս, քանդի ցամաքեցան աղբյուրը դրամաց: Ի՞նչ գրեմ. լավ քաղաք է, բայց լավն այն է, որ դամ ու պատմեմ: Շիրվանդադեի՜ն երկու անգամ տեսա, երբեք է, այսքանը բավական է, կարծեմ: Ուրիշ ոչ ոքի չեմ տեսել և չեմ ուզում տեսնել, սիրտ չկա: «Հայրենիքի»² խմբագիր հրավիրեցին Ամբրիկա, Լիան, որ տանեն, չհամաձայնեցի: Եթէ մյուս տարի մի

հնար չգտա, որ դամ, կիսատ ուսումնա շարունակեմ, որ հետո էլ քրե-նություն տամ ու «մարդ» դառնամ, փնտրու եմ Ամերիկա: Նրանից լավք չէի որ երկու տարի կմեռնեմ, հետո Աստված չգործած է: Իսկ թե աշտակդ մի հարմար գործ գտնեմ, կմնամ. ասում են՝ գործը կա, շատ լավ, գալը խնձանից:

Խմբագրականը գործը պետք է, որ դժվար լինի չ՞ը, ամեն օր ֆերմ հասցնելը մի տնտեսելի բան է: Մարդ գլուխը կկորցնի, թեև КО ВСЕМУ ЧЕЛОВЕКУ ПРИВЫКЗАЕТ. այս որ ասում եմ, իմ օրն եմ լալիս. խամ ե-գան պես քանի տարի է ժուռ եմ գնդիս ասը ու ձոր, շուտով լծկան կդառնամ: Զբաղնալեան գրականությունն և պատմությունն, ահա՛ իմ պարագմունքը: Մինչև այսօր խաղարի մեջ էինք. փռչ երեկի գրա-կանությունն ունեն, որ իմանաս: Մենք շարունակ ուսու ու գերման գրակալության ազդեցության տակ ենք կզելի: Իսկապես ռուս գրա-կանություն. գերմանականից Շիլլեր, Գյոթե, Հեյնե, անգլիականից էլ Շեքսպիր, Բայրոն, իսկ ֆրանսականից ոչ որ, այսպիսի մի գրակա-նություն անծանոթ խոզնեկ և անգետ մնալ նրա գաղափարներին ու գրաձեերին՝ հանցաւք է: Հուսով եմ, որ այդ պակասը լրացնել կա-րողանամ: Չբանսերեն հասկանում եմ բաղական: Գրել, խոսել Աստ-ված տա: Ինչքան լավ-լավ գրեք եւ ծախում և որբան աման, մարդ վեղ շունի, թե ասնի, ի՞նչ պատկերներ, քարտեր: Դու որ այստեղ լի-նեիր, ամֆար 1000 ո. քեզ բաղական չէր լինի: Տեսածդ կառնելիք, որ-քան քառ աչքի ու սրտի քան կա, լավն այն է այստեղ շես, թե չէ տաս-ներորդի բանը վատ կլինիք: Շանթն Իրսեն eh bien. Թո՛ղ այդպես լինի, Վեբլատան բառարանը փոխեցիք: Ուրախ եմ հաջողության համար, ո՞նց է, լա՞վ է, և մանկուհւս քանե՞, երկուս, Ջալոյցին բա-րեներ: Իր Լեզանը շատ լավ տեղ է հշմարեա: Նրանի նրան, ով իր 18—27 տարին այն երկրում է ապրել: Մենք եկանք և ամեն ինչ թոշ-եա՞ծ տեսներ: Ամենամաշտ միւսք, որ զլուխ է գալիս միշտ, այն է, թե կան բաներ, որ ալլեւ ետ չեն գա, կանչես՝ չեն գտնա...: Մեր Նահապետն ինչպե՞ս է, այդ ժեռորի մեջ, երեկ, այնպես է գրում, ինչ-պես մեկը կեցի բաղեսում. իր պարզ խելքով նայում ու գարմանում է, լին ի՞նչ են իրար միտ գրում, գրազ կգամ, որ դաշնակցական չէ և ամեն օր հետզ վեճում է. իմ սքառաղին բարենները և որդեական հար-գանքս:

Գուցե մի բան գրեմ. այն էլ ասում են թիրթր գաղաբեցրել են⁴: Մամուլի ազատություն չի տեսնի նուստատանը. նրա համար օտար է, կարծես, ազատությունը. շատ են խոսում ազատության մասին, ու-րեմն՝ շունեն: Սուտ է, ոչ մի Լրկիր այնպես ազատ չէ, ինչպես Անգ-լիան: Սախուկես է քաղաքն հմ ման գալիս. Թանգարանները իմ

ղայդի. գլխեն էլի, ծանր, մանրամասն, ամեն ծակ ու ծուկ, կոտ-
րած աման ու քար նայելով: Բարակեղև առած մանուկ հմ բոլոր փո-
քրեցիներ: Նայում իւրաքանչիւր, արձաններն ու շէնքերը, այգիները,
քառաքի շուրջն ու ներք. միայն ինտերսոնների ներք շէմ տեսնում
<ձեռագրի այս քերքի սագի՞ն ձախ անկյա՞ն պատոված է, այդ
պատնասով «— Յ տող չիա՞ն» ...որ հոշակ է ստանում (հոգեբան,
փիլիսոփա, արվեստագետ էսֆենդիկ + ոս): Մի քանի ուրվշներ էլ լսե-
ցի, բայց ոչ տեսեալ: Այս քաղաքում պարտաւել գծվար է, աղմուկ
շատ կա, թեև անբոկ կարող է վարժվել: Ուրիշ ի՞նչ գրեմ այս անկապ
նամակս վերջացնելու համար: Կապարիտ նազարյանին՝ իմ բարենե-
րը. ո՞նց է, ո՞նց, կնոջդ շնորհակալութեամբ բարեկ. հա՛, Վարդապետյանցի՞՝
հետ էի մարտ և ապրիլ նամիսները կողան: Հիմա կողանից մի քիչ հե-
ռացել են, ինչի՞ մի նամակ շէս գրում մարդուն, հո՛ պիտեա, որ կու-
րախանա: Վուրնէ՛լ շէան է: Հասցեն այս է՝

Glion S Territet (Vaud) Hotel „Alpis Vaudos“

Швейцария

Մինչև հունիսի 30-ը հասցես.

Rue Saint—Zonis en l'ile, 75

Paris, Франция

1907, 20/1 դեկտ., նշկրտանդախ

Միքէլի Օհանես,

Կղարմանա, որ սկիւղէ այսօր: Դան շէմ գրել քեզ կամ Ավոյին,
կան Շանթին, սիրտ չկար: Բանտարկյալի պես առ առանց հավեսի
նստած հմ այս հիմար երկրում՝ երազելով միշտ կամ Կո:վկաս, Կամ
արտասահման: Ճշմարիտն ասեմ, եթե նամակս գրեւո մոտավոր ա-
ռիթը չիներ, երեի նոր տարուն մի քարտ ղրկելով կգոհանայի: Թեև
հոգի առավել է քան զմարմին, Բայց նախ մարմնի մասին:

Անցյալ տարի ղրկածս հոգովածի վարձը ցրել էի: Թե՛ եթե կու-
ղես, ղրկե՛մ: Հուսալով թե մի քանի օրեն պիտի դամ ձեզ մոտ, մտա-
ծեցի, թե կիրթամ այնտեղ, ինքս կստանամ: Գալս շեղով: Հիմա մեր
սոսնը երևակայում հմ լայս ձյուն-ձմեռը, այս հացի թանկության
տարին: Կիսնդրեմ, առնես այդ գրամը և տաս այս նամակը քերդին,
որ կամ քրոջս աղջիկն է լինելու, կամ աղան: Որպեսզի չձգձգեն (հա-
վատս կորել է Էկալի ամեն մարդ ու հիմնարկություն), ասա նրանց
իմ նեղ վիճակը, որ վերջապէս էս էլ մարդ հմ և սրտառանձանություն

ունեմ գետի իմ ծննդեկրք: Քո՞ղ անմիջապես տան, թեկուզ մի րիչ էլ պահաս: Սիմեոն Հակորյան կար, կճանաչես, երևի, Նրա երեսը բաժնակն ալիք է ալս սևասկ բաներում, Նրան ասա իմ կողմից, որ մի լիչ աշխատե՛ն շուտով առնե՛ գրամն ու տա մերոնց: Չմեռ, և հացի գրվանքան 5 կուգ: Մտածելիս սոսկում եմ:

Ուրիշ, գուր ինչպե՞ս եր, ի՞նչ եր անում: Ո՞վ գիտե ինչ փոփոխություններ են եղել մեր կյանքում, որի ինչպիսի արձագանքն է հասնում ալսուկի էրբեմն-երբեմն: Ինչ որ «Գեղարվեստ» թերթի հալատաբարություն կարգացի, ի՞նչ բան է: Խմբագիրը մի խաշաղող է (գրական-նրա մտածույի պատմությունը), ալք գողի հոգում կա՞ն արդյոք Աստծո շողերից: Ու երև կան՝ խաշի վրա չե՞ն փալկելու միայն, աչն էլ կարճատե: Ինչո՞ւ համար մի ամսագիր չեք հրատարակում, փառք Աստծու, մեկդանր բաց է, ո՞ւմ եր սպասում: Ալսուկն օրագրելով և լրագրելով մարդ կգոհականա: Պե՞տք է մտածել ալս մասին և լրջերեն: Շահիթին հակառակ են երևում մերոնք, միսիմարիք, թեև վշապող պատու չէ: Զգույթին լարեններ, կնոջդ նույնպես: Միք մուգանալ Դեբենիկին, երև հնար եղավ, մի բանի ֆրանկ հասցրեր: Աղալանը ո՞նց է: Ավան, Կարծեմ, նոր սիրահարություն է սկսել: Գրածը վիպից. բռները կարգացի, լավ են: Խեղճ Պոռչյան, մեռավ, հե՞տ:

Համբույր՝ քո Նիկոլ:

Հասցեն՝

Alexandrie (Egypte)
Poste Francaise, B. P. 240

16

1908, հունվար 31, Գո հիբե

Սիրելի Օհանես,

Հուսով եմ, որ ալս նախնական ուղարկությունը կարգապես հետո պամեն կերպ կաշխատես խնդիրս կատարել կամ կատարել տալ որևէ հարմար անձի միջոցով: Երե վեջու և ինչպես մնացի ալսուկի, վախանալ հիմա ձեզ մոտ լինելու, երկար պատմություն է: Հիմա, որ մնացել եմ, մասնակցի մեջ տալով միջոց էլ դանեմ և գնամ նորից Էդուան, քննություն տամ ու դամ նստեմ Կովկաս, ալսուկ չիմադանելու պայմանով, բավական է: Քեզանից կամ ծանոթներիցս գրամ չեմ ուղում: Ահա թե ինչ է ուղածու:

Թիֆլիսի ասաջնորդից, որ չգիտեմ իսկ, թե ով է, մի նամակ ձեռք բեր, վսեմապատիվ Պոլոս Փաշա Նուրարի անունով, որի մեջ

նա խնդրե ինձ մի տարով օգնել կիսատ մնացած ուսումն ավարտելու համար: Թող նամակի մեջ հիշվի, որ ես ռուսահայ եմ, ավարտել եմ Ներսիսյան դպրոցը, եղած եմ Գևորգյան ճեմարանում, եթե կուզի նաև, որ գրական նախափորձեր ունեմ (սկանչող կանչի Ա. Արասխանյան), որ ինձ մնացել է մի տարվա ուսում, որպեսզի կարողանամ քննություն տալ, որ Կովկասի ծանր պայմանները անհնարին են դարձնում ինձ օգնելը, գործի շարունակությունը Կովկասից և, որ հույս ունի, թե մտնեմ փաշան չի մերժի իր առաջարկը: Չպետք է հիշել, որ ես Նզդիպատու եմ, ապա թե ոչ զաշնակցություն երեսից երես չի հաջողիլ աչս գործը: Նամակը պետք է կնքված լինի առաջնորդի ձեռքով, որովհետև կարող է խաչագողական գործ նկատվել:

Այս ձևով կարծում են, թե կհաջողվի իմ բանը, գոնե, այսպես է խորհուրդ տվել մեր լուսնի Ա. Լալայանին դոք. Տաղավարյանը, որ փաշային մոտ անձնավորություն է: Նա ասել է, որ եթե այստեղից դիմվի, կիմացվի իմ ով լինելը և գործը կվիժե, իսկ եթե Կովկասից, այն էլ առաջնորդից լինի գրությունը, մեծ հույս կա, որ կարգադրվի հաջողությամբ:

Ինչպես տեսնում ես, խնդրածս մեծ բան չէ. կամ Տեր Օհանեսի, կամ որեէ տեր Ն-ի միջոցով, կամ անձամբ, եթե ճանաչում ես առաջնորդին, կարող ես ձեռաց հաջողացնել այս թուղթի գործը: Թուղթը խմբագրել կարող ես ամենալավ ձևով: Քեզ ասենեմ, աշխատիր աչս հիմար երկրից ինձ դրել մի խելքի երկիր, ուր մի տարի կկարող եմ սիրածս գրականության, պատմության և իմաստասիրության նվիրել ինձ: Այնուհետև... Ի՞նչ ծրագիրներ ունեմ գլխիս մեջ:

Այս խնդիրը պետք է աշխատես շուտով կատարել. նամակը պետք է կնքված լինի: Ահա երկու կարևոր բան, որ ընդգծեցի: Շուտով մի կնքված նամակ նշածս հասցեին: Առաջնորդի նամակը ուղղված փաշային: Մտաբան և վրան հայերեն գրած կներփակես մի ուղեղ ծրարի մեջ և կուղարկես այս հասցեով.

Mr. A. Lalayan, Bureau Mantachoff, Le Caire (Egypte).

Անձամբ ինձ գրելիք նամակդ ուղարկիր այս հասցեով.

Mr. N. Aghbalian, Posite Francaise, B. P. 240.
Alexandrie (Egypte).

Չմոռանաս գրել ինձ, որ առաջնորդի նամակը ուղարկեցիր Լալայանին: Առաջնորդի նամակը Լալայանին ուղարկելիս ծրարը за-казное կանես, հա՛. իմ նամակը կարող է պարզ լինել, նույնիսկ մի բայ գիր:

Ահա ամեն ինչ մանրամասն գրեցի, այսուհետև մեղք-վարձքը բո-
վելն, եթե չաշխատես այս գործը հաջողցնել: Հորս մահից հետո, որ
մէջաջէ երկու օր առաջ յամացա, կատարելապէս որք եմ գգում ինքս
ինձ: Այլեւ ուրիշ կտայ չունեմ այս աշխարհում, բացի բնկերներս:
Կարող եմ հանգիստ նվիրվել գրականության և շարունակ այդ սիրո
հետեանքներէ: Աջակցիր ինձ այս նեղության մեջ և մի ծուլանա
կատարել խնդիրս:

Քո Նիկոլ

Ր. Տ. Սիրելիս, մի՞թե իրավ դժվար է «Վտակի» խմբագրությու-
նից առնել իմ հոդվածիս՝ վարձք: Չէ՞ որ դու գրել էիր իմ նեղ օրն-
րին Լոզան, թե կուզես, որ ուղարկենք: Ես էլ մտածեցի, թե մի քա-
նի օրից հետո կեզկտա եմ լինելու, երբ գտն, կատանամ այդ գրամը
և մի քանի օր կկարեմ, մինչև որ գործ գտնեմ: Հիմա որ վերա եմ
ուզում գրամը, ինչո՞ւ պիտի դժվար լինի ստանալը: Դիշտ է, հին
հաշիվ է, բայց վերջապէս հաշիվ է: Այդ գրամը ուղեյ էի հարս հա-
մար, առանց լմանալու, թե ծերունին ննջում է արդե՞ս սե հոգի տակ:
Հիմա որ ես չեմ, այդ գրամով կարող ես պարտքերս վճարել: Այ-
սինքն՝ նախ չեզանից սաւացած 30 ո. որքան էլ բնկերական օգնու-
թյուն, քայց և այնպէս ես հոգուս պարտքն եմ համարել այդ 30 ո.:
Եթե ընկերները չեմ ու չում ամեն, այն ժամանակ ահա մի լավ ա-
ռեթ: Դուք այդ գրամը հաշվեցէք իմ՝ ձեզ ունեցած 30 ո. պարտքի դեմ
և վրան էլ մի քանի ռուբլի աւելցացնելով ու մի կյոռ գումար դարձ-
նելով, ուղարկեցէք մեր սիրելի և խեղճ Դերենիկին, որ տառապում
է ցրտից ու քաղցից ժնկում: Սրանից լավ բան չի լինի: Այդ գումա-
րը այդպէս կարող է «օգնութեան գումար» մնալ: Եթե «Վտակի»
խմբագրությունը բարի լինի (ասում եմ, բարի լինէի, որովհետև ոչ
մեկ պայման դրած եմ գրել սկսելու ժամանակ) իմ կցիպոսից
դրած թղթակցությունները վարձատրելու ընթացիկ գնով, այն ժա-
մաւէն ալ այդ դրամն էլ առեր և ձեր պարտքի դեմ հաշվելով Դերենի-
կին ուղարկեցէք: Ես իմ հոգւածս տալով չեմ տեսել, բայց հաշվելով
ձեռագիրը, պետք է, որ 12 ո. ավել պահանջ ունենամ խմբագրու-
թյան վրա: Սիրելիս, այնքան մոռացկոտ չես լինի, որ ինձ գրած
նամակի մեջ կհիշատակես, թե որքան դրամ առար հոգւածիս հա-
մար, որով և կիմանամ, թե դեռ էլի որքան պիտի վճարեմ, որ 30 ո.
լրանա:

Ուրեմն, սիրելի Օհանես, նախ՝ մի համակ առաջնորդից շնորհով,
կնկով, հասցրու Լալայանին իմ գործի համար, և երկրորդ՝ խմբագ-
րությունից առ ինձ հասնելիք գրամը և եթե չես ուղի իմ պարտքի
դեմ հաշվել, ուղարկիր Դերենիկին բո կողմից:

Բարեներ Ս. Հակոբյանին, Աւլոյին, Նահապետին և Շանթին:
Տիկնոջդ, ու երեխաներդն բարենել շնորհաւաս, ինչպես նաև Զավոյին:

Բո Նիկոլ

17

1912, մայիսի 17, Թեհրան

Սիրելի Օհանես,

Կինս գրել էր, որ արդեն Թիֆլիս եւ եկել: Ուրախ եմ, որ ազատ-
վեցիր անհիմն դատապարտությունից, և գրականությունը՝ նորից
քեզ ունի վր մոտ: Ես լիովին համոզված էի, որ դու արդարացած
դուրս կգաս՝ նկատի ունենալով, որ քո գործերը հայտնի են երկրի
փոքր ու մեծ կառավարիչներին և լինողեմ չէին նրանց:

Ինչեւ: Երկար լռությունս խզելու խրկողդ պատճառն այն է, որ
ուզում եմ թողնել Թեհրանը, ուր ես ինձ լիովին մենակ եմ զգում:
Քիչնա երեխայիս հետ արդեն մի տարի է եկել է Կովկաս՝ Բաքու, և ոչ
մի պայմանով համաձայն չէ պառնալ Թեհրան: Ինքս, թեև մի որոշ
դիրք ունեմ այստեղ և բավարար ռոճիկ, բայց մտավորական շրջան-
ներից ու գրականությունից հեռու մնալը ալլեւ անտանելի է դար-
ձել ինձ համար: Ես ուզում եմ հաստատվել Թիֆլիս: Ինձ հարկավոր է
տաքի մի կոճակ, որ հետո վարողանամ իմ անելիքը որոշել: Այս-
տեղ ես ոչ մի խնայողություն չեմ արել և անկարելի է անել: Իմ
խիտքս այն էր, որ, զոնե, կեա՝ տարվա ապրուստ ապահովելի, որ
Քանդիստ կարողանայի չորս գործ որոնել: Բայց հաշիվներս սխալ
դուրս եկան: Թիֆլիս հասնելով՝ ես մեաքու եմ անապահով ու ան-
գործ: Քեզ գիմելուս միտքն այն է, որ ինձ շուտափույթ մի նստակ
գրի, թե կարող եմ որեւէ պաշտոն հուսալ Ներսիսյան կամ Հովնա-
թան պարոյում կամ այնպիսի մի գործի հոյս ունենալ, որ մոտ է
գրականությանը: Խմբագրատուն, նոր լեքթ, հրատարակչական և
այլն: Կրկնում եմ, վե՛նձ հարկավոր է մի կովան, մեացածը, հուսով
եմ, կգա ինքն իրան:

Խնդրում եմ, հաջուն մեր երկարամյա բարեկամության... տես-
նես Ներսիսյան կամ Հովնաթան դպրոցում որեւէ տեղ կա՞ ինձ հա-
մար կամ որեւէ ուրիշ գործ, որ կարողանամ հանձն առնել սեպտեմբե-
րից: Այս ամենը պետք է մի քիչ շուտ անես: Խոսիր նաև Դեբենիկին
(կարող եմ ուսուցանել այսոց լեզուն՝ հին ու նոր) և ինձ մի շուտա-
փույթ պատասխան գրիր: Ես այստեղ եմ մինչև հոսնիս 6—7-ը, նա-
մակը զալիս է Թիֆլիսից 7 օրում: Ես չեմ կարող ընտանիքից հեռու

ապրել: Այս տարին արդեն ինձ դաս եղավ: Թեև իմ դիրքն այստեղ շատ պատվավոր է և շատ ամուր, բայց բնական և հոգեկան պատճառներով ես ստիպված եմ թողնելու տեղս:

Վստահ, որ չես յերանա այս ընկերական աջակցության գործում, սպասում եմ քո համակին:

Համբույր՝ բո Նիկոլ

Հասցեի՝

Ecole Armenienne
Tehran

Բարեներ ձերոնց:

18

1912, հուլիս 14, Գլխաւ

Սիրելի Օհանես,

Այսօր մի համակ դրեցի «Հորիզոնին» Արշակի հասցեով և գրի իմ պայմանները, որ սրանք են:

1. Խմբագրելու եմ յրապրի բանասիրական բաժինը և վարելու եմ այդ առիթով եղած զրազրությունը, որի համար վճարելու են ինձ ամսական 50 ռուբլի:

2. Ամեն ամիս պարտավոր են առնվազն 50 ռուբլու հոգված տպել իմ գրած (առաջնորդող և զրախոսություն)՝ հաշվելով տողը 3 կոպեկ: Եթե գրածս 50 ռուբլուց ավել եղավ, ավելացածի տողը հաշվելու են 2 կոպեկ:

Այս հաշիվն անում եմ նկատելով, որ 100 ռուբլուց պակասով Թիֆլիս տպրել չեմ կարող:

Կարծում եմ, լավագույնս սրաջմաններն են, որ կարող եմ առաջարկել:

Խնդրեմ քո ազդեցությունը բանեցնես և ստիպես, որ ինձ շուտով պատասխանեն, որովհետև, եթե այդ պայմանները չանցնեն, ես նորից պիտի ուսուցչության դիմեմ, իսկ դրա համար պետք է, զոնե, մի ամիս ժամանակ ունենամ, որ աղաշտոն դառնեմ:

Երևու անհման դործով ես պարտապել չեմ կարող՝ գրել և ուսուցիչ լինել. կամ այս, կամ այն: Դրա համար է, որ 100 ռուբլուց պակասով ես անհնար եմ համարում «Հորիզոնի» խմբագրության անդամ լինել:

եթե քեզանից է կախված այս բաների կարգադրութիւնը, շտապի՞ր ինձ մի որոշ պատասխան տալ:

Քարենհիւր ձերոնց:

Քո Նիկոլ

Հասցեա՝ Дн.тнжан

дача Мамяница

Мме Р. Мамиконян

Հանձնել ինձ

19

1912, հուլիս 21, Գիւլիսան

Սիրելի Մհանես,

Սի տատը օր առաջ քեզ մի նամակ եմ գրել «Հորիզոնի» հասցեով, որ, հուսամ, ստացած լինեա: Լսեցի, անցել ես Գաեզ, դրա համար այս նամակը գրում եմ գյուղի հասցեով:

Ես խմբագրութեան գրել էի իմ պաշտօնները՝ տեանելով որ ինձ ոչինչ չեն դրում իմ ստանալիքի և անելիքի մասին իբր խմբագրութեան անդամ: Ուղեւ էի 100 ուռքի բռնիկ այն պաշտօնով, որ 50 ո. համարվի խմբագրական աշխատանքիս վարձ, իսկ 50 ո. պարտավորվիմ գրելու՝ տողը հաշվելով 3 կոպ., 50 բուրլուց ավել գրածիս համար առաջարկել էի տողին երկու (2) կոպ. վճարել: Արշակից (Հարութիւնեան) մի պատասխան ստացա, որ ինձ կարող է հրավիրել 75 ո. բռնիկ, ու եթե ես համաձայն եմ, գրեմ իրան, նա ինձ պաշտօնական հրավեր ուղարկի: 75 բուրլով շորս հոգի Թիֆլիս ապրել չեն կարող և ոչ մի կերպ. ևս ուզում էի մերժում գտել, բայց Գեղենիկը (որ այստեղ է) ինձ խորհուրդ տվեց նախքան ուրիշ գործ ուղենելը գրել քեզ այս մասին՝ ասելով որ խմբագրութեան մեջ դու կարեւոր դեր ես խաղում: Ես էլ չսեղով նրան՝ ահալապիկ գրում եմ:

Ես անորոշութեան ձեռքից այնքան եմ տուժել, որ չեմ ուզում փորձածը կրկին փորձել՝ հիմարութիւն չանելու համար: Ես կուղեմ, ինձ լամ անելիքը և ինձ լամ ստանալիքը շատ ուշ լինի, որ հանդիստ չուղճով աշխատել կարողանամ. ես շատ եմ վախենում, որ վերջը «Գործի» օրերը շղան ինձ համար, երբ ամենքը թաշվել էին ամառը, ու ես լցնում էի ամբողջ թերթը, որովհետեւ իմ անելիքը որոշ չէր: Ես առաջարկել էի Արշակին (իմա՝ «Հորիզոնին»), որ գրեմ առաջնորդողներ (առաջմ թաղաքական, մինչև տեղական գործերի հետ ծանոթանամ), դրախոսութիւններ, այնուհետեւ գրական հոգովածներ, խմ-

բազքեմ լրագրի բանաժիրական բաժինը և մարեմ այդ առիթով եղած նամակագրութիւնը հանուն խմբագրութեան:

Որովհետեւ իմ գրութեան որոշումն ինձ համար շատ կարեւոր է, քանի որ քննադրութեանս մեջ չկա և՛ авось գործ տեսնել, ուստի խնդրում եմ այս մասին ինչ որ մտածում ես կամ կարող ես անել, շուտով գրիր ու արա և հետեանքի մասին ինձ հաշտիր:

Սմառն անցնում է. ուսուցչական տեղերը գրավւում են. եթէ իմ պայմանները չընդունվեն, որ շատ համեստ են մինչև դարմանալ Արշակա Հարութեան ի Հորիզոնեն, այն ժամանակ ես ստիպւած սխալ լինեմ նորից տեղի ուսուցչութեան: Անշուշտ, ինձ համար ցանկացի է և եղել է գրական ասպարեզը, բայց ոչ քաղցածութեան համար: Ես ինձ որեւէ դործակատարից վատ չեմ համարում: Համբույր:

Քո Նիկոլ

Բարեւ ձերոնց:

Հասցեն՝ Дилижан

Дача Мамянца

Мне Р. Мамиконян

հանձնել ինձ.

ԻՄ ԵՐԳԸ

Գանձեր ունեմ անտա՛կ, անծե՛ր,
Ես հարուստ եմ, չա՛ն, ես հարուստ,
Մով բարութիւն, շքեղո՛րք ու սեր
Շնիս պարչիկ եմ առել վերուստ:

Անհուն հանքը իմ գանձերի,
Սիրտս է առատ, լին ու ազատ.
Ինչքան էլ որ բաշխեմ ձերի՝
Սերն անվերջ է, բաբին՝ անհատ:

Երկյուղ շունեմ, ահ շունեմ ես
Գողից, շարից, շար փորձանքից,
Աշխարհքով մին՝ ահա էսպես
Շաղ եմ տալիս իմ բարձունքից:

Ես հարուստ եմ, ես բախտավոր
Իմ ծընընդլան պայծառ օրեն,
Էլ աշխարհ չեմ դալու հո նոր,
Իր տըվածն եմ տալիս իրեն:

Խոսք՝ Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ
Երաժշտ.՝ Գ. ԱԼԷՄՇԱՀԻ

ՄԵՐ ԿԻՆ ՀԱՆՆ ԻՄ ԳԱՆՃԵՐԻ ՄԵՐ ՄԻԼՈՒ
 ԵՐԱՐ ՄԱՆՆԱՅՆ ԶԱՄՆԱՆԱՅՆ ԵՐԱՐ ՄԱՆՆԱՅՆ
 ՄԱՆՆԱՅՆ ՄԱՆՆԱՅՆ ՄԱՆՆԱՅՆ ՄԱՆՆԱՅՆ

Meno

p *pp*

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԳԱԹ — Ե. Չարենցի անվան զրականության և արվեստի թանգարան:

ԽԺ — Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, Երևան, 1940—1959:

ԽԺԺ — Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, Երևան, 1988—1998:

ԹԹ — Թումանյանի թանգարան:

ԹԺՀ — Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Լ. Կարապետյանը, Երևան, 1969:

ՈւՀ 1—4 — Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, Երևան, 1964—1985:

[] — Ուղղանկյուն փակագծերի մեջ զրված են հեղինակի ջնջած բառերը, ոտղերը, հատվածները:

< > — Սուրանկյուն փակագծերի մեջ զրված են խմբագրության վերականգնած և բոլոր տրամաբանության անհրաժեշտ տառերն ու բառերը:

*) — Այս նշանով տողատակ բերվում Ան հեղինակի ծանոթագրությունները:

• — Այս նշանով տողատակ բերվում են խմբագրության ծանոթագրությունները և հայատառ թուրքերեն զրառումների վարդապետությունները:

Թ Ո Ւ Մ Ա Ն Յ Ա Ն Ի Ծ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր Ե Ր Ը

Ծ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր Ա 1 (11)

(ԼՋ 157)

Պահվում է ԹԹ $\frac{\text{№ 1037}}{\text{Թ-2625}}$:

№ 9 զրառման մեջ կա տարբերիվ «1890, մայիսի 18», № 32 զրառումը «Աստղերի հետ» բանաստեղծության տարբերակն է, ինչպես զրված՝ «17 հուլիսի, 91, Դսեղ», № 64 զրառման մեջ կա տարբերիվ «91 XI 11» : № 70 զրառման մեջ կա տարբերիվ «91 Մ. նոյեմբ. 19», № 77 զրառումը ինչպես զրված է «15, XII, 91» : № 80 զրառման մեջ կա տարբերիվ «91, XII, 22» : № 81-ում հիշատակվում է 1892 թ. : Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մյուս նյութերը ևս զրված են 1890—1892 թվականներին:

1 ՏԵՄ ԵԼԺ 1, 99, 445, 570:

2 Վերջին հատվածն է ժամանակին Թիֆլիսում տարածված մի անեկդոտի:

3 ՏԵՄ ԵԼԺ 1, 344, 497, 648:

Պատմութիւն Ի ԹԹ — $\frac{N 1093}{P-2621}$,

Գրառումները նման են N 11 ծոցատետրի գրառումներին: 7-րդ գրառումն, ըստ էրևույթին, 1890 թ. Մոսկվայում հրատարակված «Բանաստեղծութիւններ» ժողովածուի (7. I) վաճառքի հաշվարկների մի մասն է: 5-րդ գրառումը վերաբերում է Օձուն գյուղի պարոցի հողաբարձու, ապա խանութպան Եղսր Խարազյանին, որի հետ Թումանյանը ծանոթացել է 1885 թ. Թիֆլիսում՝ նույն ժամանակ կարգալով նրա «նժդէի բանաստեղծութիւնները» վերնադրով փոքրիկ ժողովածուն: 1890—1891 թթ. Անուշավան Աբովյանին գրած նամակներում Վռամանյանը համակրանքով է խոսում Եղսր Խարազյանի մասին՝ նրան անվանելով «մեր պոետ» և հիշելով, որ խոստացել է նրան նվիրել իր «Բանաստեղծութիւններ» ժողովածուի տուգին հատորը (Անուշահտե Թումանյանի և Եղսր Խարազյանի հարաբերութիւնների մասին որեւէ այլ տեղեկութիւն չունենք (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 223 և ԵԺ V, էջ 22, 28, 48, 58):

Այս ամենից կարելի է էնթազերել, որ ծոցատետրի գրառումները վերաբերում են 1890—1891 թթ.:

Պատմութիւն Ի ԹԹ — $\frac{N 1036}{P-2624}$,

Ծոցատետրի «Եղիզ Աղամյան» բանաստեղծութիւնը գրված է 1891 թ. հունիսի 4-ին, իսկ N 27 գրառումը Ուստիգոված է «93, 111/12»: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մշուս նյութերը եւ վերաբերում են այդ տարիներին:

1 Տե՛ս ԵԺ, 1, 24, 545:

2 Նույն տեղում, էջ 97, 445, 569:

3 Նույն տեղում, էջ 350, 499, 650:

4 Նույն տեղում, էջ 345, 497, 649:

5 Նույն տեղում, էջ 346, 498, 649:

6 Նույն տեղում, էջ 131, 451, 580:

7 Նույն տեղում, էջ 343, 648:

8 Այս և նախորդ մի բանի գրառումները վերաբերում են մի պրամայի, որը Թումանյանը ծրագրել է, սակայն չի գրել, եթէ չհաշվենք այս և նման մի բանի պատասխանները:

Պատմութիւն Ի ԹԹ — $\frac{N 1031}{P-2619}$,

Ծոցատետրի գրառումներում մի բանի անգամ հիշատակվում է 1892 թվականը: N 12 գրառման մեջ կան թվագրութիւններ՝ «93 թ. հունվ. 13» և «մարտ 22»: Այս-

տեղից կարելի է ենթադրել, որ մշտա նյութերը և հա վերաբերում են 1892—1893 թվականներին:

1 Քաղվածքը Հակոբ Պարոնյանի «Հոսանքի ձևատեստի» առաջաբանից է:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 5 (1)

(էջ 203)

$$\text{Պահվում է թիվ} \quad \frac{N: 1030}{\theta - 2618} :$$

Սոցատեստի N 48 դրսևումը բնագրված է «94, VI/2», 52-ը՝ «94, VII, 15», 64-ը՝ «28, VIII, 94», 85-ը՝ «17, 94, VII», 112-ը՝ «1894 թ. հունիսի 19», 138-ը՝ «94, 29, IV»: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մշտա նյութերը հա վերաբերում են 1894 թվականին:

1 Տե՛ս «Քաղերի կյանքից», եժ 111, 25—34:

2 Տե՛ս եժ, 1, 353, 651:

3, 4, 5 «Արտավազդ» զրամայի նախնական դրսևումներից են:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 6 (2)

(էջ 221)

$$\text{Պահվում է թիվ} \quad \frac{N: 1028}{\theta - 2616} :$$

Սոցատեստի N 22 դրսևումը թվագրված է «95, օգ. 16», N 29-ը՝ «95, IX, 5, Օձուն», N 36-ը՝ «95», N 39-ը՝ «1896 թ. հոկտ.», N 54-ը՝ «96 նոյեմբ. 3», N 59-ը՝ «96, օգոստոսի 27», N 61-ը՝ «96 թ. հոկտ. 1», N 62-ը՝ «97 թ. հունվարի 18»: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մշտա նյութերը հա վերաբերում են 1895—1897 թվականներին:

1 Նկատի ունի «Հանդես ամսօրեայի» 1892 թ. չորրորդ համարի Աղղաղբական բաժնում արագրված «Էկոնների ելրա բեկում հսկաների մասին կովկասյան առաս-պելները» նշովը, որտեղ խոսվում է նաև Արտավազդի և «Սասնա ծռեր» էպոսի վանի տարբերակի փոքր Մհերի մասին:

2 «Հաղարան բլրով» հերթաթիվներից են:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 7 (1)

(էջ 236)

$$\text{Պահվում է թիվ} \quad \frac{1027}{\theta - 2615} :$$

Սոցատեստի N 14 դրսևումը թվագրված է «1895», N 27-ը՝ «27 նոյեմբ. 95 թ.», N 70-ը՝ «95/96 տարի», N 71-ը՝ «97 թ. մայիս», N 73-ը՝ «1897 թ. հունիս 17»: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մշտա նյութերը հա վերաբերում են 1895—1897 թվականներին:

1 «Յախը» եղել է Բարձի հայ մտավորականներից (մեծ մասամբ ուսուցիչներից) կազմված մի խմբակ, 1890-ական թվականներին, որի անդամներից Սեդրակ (Արսեն) Բալայանի, Մկրտիչ Բեղարյանի, Սիմոն Հովվյանի, Սահակ Մատինյանի, Արամ Նա-

գարեթյանի և Միսակ Օհանյանի հետ Թումանյանը մտերմական կապերի մեջ է նշել: Նա երկու անգամ այցելել է աշդ խմբակին և նրան նվիրված ուսանավոր էլ ունի (տե՛ս ելժ 1, 187, 463, 599):

2 Մի հին, անդրելի անհկողտի հատված է:

3 Բեդիսեհե՛մ՝ հայկական եկեղեցի Թիֆլիսում:

4 Ձևերի տակ ունենալով «Լուսնա» ամսագրում 1898 (Լուսու տարբերակ), 1890 և 1891 թթ. հրատարակված երեք տարբերակ, Ա. Ղանալանյանը հրատարակել է աշտ երգի Լուսու տարբերակը (տե՛ս «Հայ շինականի աշխատանքային երգեր», Երևան, 1937, էջ 59—61): Համեմատելով մյուս երկու տարբերակների հետ Թումանյանինը Լուսու տարբերակի ավելի հին զրառումն է և ավելի անաղարտ:

5 Թումանյանի նախադած «Արտավազ» զրամայի նախնական զրառում-նեղից էն:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր № 3)

(էջ 251)

Պահվում է ԹԹ $\frac{\text{№ 1029}}{\text{Թ—2617}}$:

Սոցատետրի № 2 զրառումը թվագրված է «1897 թ. հունիսի 6», № 3-ը՝ «1899 թ. հունիսի 16»: Աշտակից կարելի է ենթադրել, որ մյուս նւթերը ևս վերաբերում են 1897—1899 թվականներին:

7 Աշտ բանահյուսական նշույթ Թումանյանը մշակել է և հրատարակել «Թուրքն ու մուկը» վեբնագրով (տե՛ս ելժ 2, 192, 421, 571):

2 «Փարվանա» լեղենդի տուալին զրառումներից է (տե՛ս նույն տեղում, էջ 121, 385, 558):

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր № 9 (12)

(էջ 255)

Պահվում է ԹԹ $\frac{\text{№ 1038}}{\text{Թ—2626}}$:

Հիմենսի «Հիվանդ եմ, նմալիկ» բանաստեղծության Թումանյանի թարգմանությունն առաջին անգամ տպագրվել է 1900 թ. «Տաղապուտ» № 11 զրառման մեջ հիշատակվում է թագավորական հրամանով (մանիֆեստով), Անդրկովկասի փոխարքա իշխան Գրիգորի օրոք, 1903 թ. հայկական եկեղեցական կալվածքների հարբունիս դրավումը և հայկական դպրոցների փակումը: Աշտակից կարելի է ենթադրել, որ մյուս նւթերը ևս գրված են 1900—1903 թվականներին:

1 Տե՛ս ելժ 1, 134, 452, 581:

2 «Հաղաքան ըլրուլ» պոեմի նախնական զրառումներից է:

3 Տե՛ս ելժ 1, 354, 560, 651:

4 Ակնարկում է, թե զուցե աշդ Լուսինյանը Կրիկյան Պաղատոսթան տոհմի ժառանգորդն է եղել:

5 Խոսքը Երասլիի «Համլիտա» տետրաններից մեկի մասին է:

6 ԱՅՆ 15, 16 և 17 զրառումները Հիմենսի «Հիվանդ եմ, մալիկ» բանաստեղծության թարգմանության սևագիր հատվածներ են (տե՛ս ելժ 2, 251, 463, 594):

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 10 (14)

(էջ 264)

Պատվում է թիվ $\frac{N 1040}{\theta - 2625}$.

Ձև 24 գրառումը ընդգրկում է «1902, հունիսի 15», N 32 գրառման մեջ հիշատակվում է 1903 թ. հունիսի 7-ը: Անաստիայի կարելի է ենթադրել, որ ծննդատեսության նյութերը հստակում են 1902—1903 ընդհանրություն:

1 Թուրքականի ձեռագիրը չէ:

2 Քանատեղծությունը Սալա-Նեմալիներ չէ, այլ աշուղ Փասանդիլներ (տե՛ս Եժ V, 186—187): Սոցառարի տարբերակը փոքր-ինչ տարբերվում է Եժ V-ի տարբերակից:

3 Այս լեզունգանման պատմության հետաքննող արձագանքը կա «Թմկաբերդի առում» պոեմի սկզբի հատվածներում (տե՛ս Եժ 4, 297—299):

4 «Հաղաթան բլուր» պոեմի զրուցումներից է:

5 Այս պարբերությունը Թուրքականի օգտագործել է «Հառաչանք» անավարտ պոեմում:

Դարձել է աշխարհի, ախպեր, առ ու փախ,

Սերը դարձել սուր ու ջուր-արին... (տե՛ս Եժ 3, 73):

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 11 (6)

(էջ 270)

Պատվում է թիվ $\frac{N 1032}{\theta - 2620}$.

N 24 գրառումը՝ «Ճնճղուկներ» բանաստեղծության առաջին տողն է մեկ փոփոխությամբ (Հրատարակություններում՝ «Կոտ ու կես կորեկ ունեմ ցանկու համար», այստեղ՝ «Հատ ու կես կորեկ ունեմ ցանկու համար»): Այս բանաստեղծության գրության հավանական թվականը 1907-ն է (տե՛ս Եժ 1, 617): N 15-ը՝ «Սուտիկ որսկանը» հերթափոխ զրուցումներից է: Այս հերթափոխ գրության հավանական թվականը 1910-ն է (տե՛ս Եժ 111, 174—175 և 509): N 21-ը՝ «Քաջ նաղար» հերթափոխ նախնական զրուցումներից է: Հերթափոխ առաջին անգամ Թուրքականի գեղ է 1908 թ., երկրորդ անգամ՝ 1912 թ. (տե՛ս նույն տեղում, էջ 188—196 և 513): Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ ծննդատեսության նյութերը հստակում են 1907—1910 ընդհանրություն:

1 Ղ. Աղալանի «Անահիտ» հերթափոխ մի ժողովրդական տարբերակի գրառում է:

2 «Սուտիկ որսկանը» հերթափոխ գրառումներից է:

3 «Քաջ նաղար» հերթափոխ գրառումներից է:

4 «Ճնճղուկներ» բանաստեղծության գրառումներից է:

Մ Ո Յ Ա Տ Ե Տ Ր N 12 (8)

(էջ 275)

Պատվում է թիվ $\frac{N 1034}{\theta - 2622}$.

Սոցառարում «Կորուստի կրկեր» բնդհանուր վերնագրով գեղեցիկ բառակները «Ետ չկալ», «Հանդիլ են», «Չի գալիս», «Ո՞ր կարան», «Մանցել է բերդը մեկ» զբր-

ված էն 1916—1917 թթ., իսկ Տ 22 գրառումը թվագրված է 1920, հուլիս 26, Կոնոր։ Աստեղից կաշվի է նվազեցվել, որ ձեռնառեղի մասն է բխվեր ևս վերաբերում է 1916—1920 թվականներին։

1. Үлснэр гэмтүүлэгчр мнхн бид 2, 10, 331, 515, 12 11, 332, 515, 12 23, 519, 12 65, 348, 531, 12 66, 349, 531:

2 Իսպանիայի բանակը քաղված էն Մ. Յու. Աբրահամովի «Выхожу один я на до-
рогу» ազգով սկսվող բանաստեղծության առաջին և երկրորդ տողերից.

«Выхожу один я на дорогу.

Сквозь туман кремнистый путь блестит».

U N I T S I S P N 13 (15)

(Lp 279)

$$\eta_{\text{max}} \text{ and } \Delta \rho \rho = \frac{N - 10.41}{\rho - 26.99} \quad ,$$

[illegible]

U.S. S P N 14 (9)

(1.8 281)

$$\eta_{\text{max}}[\eta]_{\text{min}} \text{ l. l. l.} = \frac{N \cdot 1035}{\rho - 2623}$$

Մոցաաւտորի միակ զրաւման (սկստառիկի) գործիւան ինկաճանն ստույգ ասեմի
չէ: Բովանդակովութեանց կառելիք է, ենթացրել, իւր գործած է 1917—1921 թթ.:

U. S. S. R. No. 15 (13)

(1.2 282)

$\eta_{\text{max}} / \eta_{\text{min}}$ at $\rho \rho$ $\frac{N: 1039}{\rho - 2627}$

տւղծի է. Պոլիս կառուարած ալլելիութիւնն ժամանակը

Ըստ երեւելի ծագումների բոլոր դրսևորմանը արված են 1921 թ.՝ բանաս.

ՀԱՎԱՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՍՏԱՅԱՅ ՆՍՄԱԿՆԵՐԸ (1900—1911 թթ.)

1

Վահան Միրաբաբյանից

1 Խոսքը «Հալիլարի ոբսը» պաշտի մասին է, որին Թումանյանը ծանոթացել է 1898 թ., և վրան մականդրել:

«Արիւնցի, Կոնս, ջո անսւշ Երզը,
Թոզ աստված օր չի Գեւորդի Բերբը»:

Պոեմի լեռնագիրը, Թումանյանի աչա մականդրութեամբ պատկերում է ԳԱԹ, Վ. Միրաբաբյանի ֆունդ, № 7:

2 Հայտնի է, որ «Հալիլարի ոբսը» «Մուրճին» է հանձնել Հովհ. Թումանյանը, բայց Միրաբաբյանի հուշերի, 1901 թ. ամսանք: Մակաբ Միրաբաբյանի աչա նամակից երևում է, որ 1900 թ. պոեմն ազգեն մեծ բանաստեղծի ձեռքին է եղել:

«Հալիլարի ոբսը», որպէս կրճատումներով, տպագրվել է «Մուրճ», 1901, 10 և 11-րդ համարներում:

Մանրամասն տե՛ս ԹԺՀ, էջ 311—324 և 937, ինչպէս նաև էջ 622:

2

Վահան Միրաբաբյանից

1 Տե՛ս № 1 նամակի ծանոթագրութեանները:

2 Թումանյանը Վահան Միրաբաբյանի աչա նամակներից պատասխանել է, թէ ոչ, հայտնի չէ:

Նրդո: Բանաստեղծների հաշարերում խոսքի մասին տե՛ս էջ. Ջրաշարի «Թումանյանի և հայ գրականության ամանդրութեանը» գրքում, 1994, էջ 292—323:

3

Ս < Իմեան > Համարմանից

1 «Ժամանակ» — հանդես գրական-գիտական, գեղարվեստական և բարոյական (վեցամսյա), 1901—1902, Փարիզ:

2 «Ժամանակի» աստիճան համարում Թումանյանը որեւէ ելի չի տպագրել:

4

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանից

Նամակն առաջին անգամ հրատարակել է Պ. Հ. Հակոբյանը «Հալիլ» Թումանյանի և հայադեա Գ. Տեր-Մկրտչյանի ուսումնաբերական մեջ (ՈւՇ 3, էջ 63—64):

3 «Աւարատ» — կրոնական-բարոյական, պատմական-բանասիրական և ազգային ամսագիր, Ս. Էջմիածին, 1868—1918:

4 «Արարատի» 1902 թ. № 1-ում տպագրվել է Թումանյանի «Աստծո սպանողները» բանաստեղծությունը: Հետագայում բանաստեղծի որեւէ այլ ստեղծագործությունն այդ ամսագրում չի տպագրվել:

Մարիամ Թումանյանից

1 Խոսքը քանաստեղծի՝ Մ. Թումանյանին հասցեագրած 1902 թ. սեպտեմբերի 13 թվակիր համակիր մասին է (տե՛ս V, 217—218):

2 1902 թ. իշխանուհի Մ. Թումանյանը կազմակերպել է թատերասերների մի խումբ, որը, զերտաճան Արարչության ղեկավարությամբ, ներկայացումներ է տվել Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում: Խոսքն աչ խմբի սպասվելիք առաջին ներկայացման մասին է:

3 Փ. Վարդապետյանի վոդեվիլը մեզ հայտնի չէ: Մ. Թումանյանին հասցեագրված 1902 թ. սեպտեմբերի 30 թվակիր համակրում բանաստեղծը գրում է. «Ես աշտանց հաշոգություն եմ մաղթում Ձեր սիրողների խմբին: Ես աներկրա եմ, որ զու կտա իրեն օգուտը, և աչ խումբը շնորհներ եղանակ հանի մշտական բեմի համար: Ինչպես որ արդեն մի շնորհ տուաք է բերել, և, երևի, աչ ամենագլխուն և ամենից շատ վաղոց շնորհն է, որ գործից առաք է զուրս եկել: Խոսքս մեր նոր դրամատուրգի մասին է: Գոհն չեք գրում, լի ինչ է գրել: Բայց, ասում եք, աչն էլ չի ապրիս, որ սիրողները ներկայացնեն, ուզում է անպատճառ զերտաճաները խողան, որ չիչացնեն» (տե՛ս եմ V, 220): Թումանյանի համակիր հրատարակիչները, ծանոթ շիկեղով իշխանուհի Թումանյանի սույն համակրին, հիշատակված վոդեվիլը սխալմամբ վերագրել են Բժիշկ Արիստակես Զարգարյանին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 221, տպատակ):

4 Խոսքն աչն գրական երեկույթների մասին է, որ հինգշաբթի օրերը տեղի էին ունենում իշխանուհի Մ. Թումանյանի տանը:

5 Խոսքը Հովհ. Թումանյանի 1903 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մասին է, որի հրատարակության հախաճառատական աշխատանքներին ղեկավար մասնակցություն է հանդես բերել իշխանուհի Մ. Թումանյանը:

6

Մարիամ Թումանյանից

1 Թումանյանի՝ Շանթին հասցեագրած համակիր մեզ հայտնի գրաբովանդակության մասին բավական ամբողջական զաղարկաք կարելի է կազմել Շանթի պատասխան համակիր (տե՛ս Շանթի 1902 թ. հոկտեմբերի 23 թվակիր համակիր, ԱՉ 4, էջ 371—373):

7

Արամ Տեր-Գրիգորյանից

1 Նկատի ունի Ա. Ս. Պուշկինի «Ռուսական և էյուրոպական» պոեմի «Там русскій дух... там руссю пахнет» տողը:

8

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանից

1 Բալբոնի «Շիլլոնի կալանավորը» Թումանյանը թարգմանել է 1895 թ., 1896-ին աչն տպագրվել է առանձին գրքով, ապա մտել է 1903 թ. Թիֆլիսում հրատարակված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մեջ: Մ. Տեր-Անդրեասյանը բնագրի հետ համեմատել է թարգմանության աչս առաջին տարբերակը և արել իր դիտողությունները, որոնք Թումանյանը հաշվի է առել՝ 1908 թ. Բաբլի «Բանաստեղծություններ» ժողո-

վածութի մէջ պետեղէլով վերամշակված տարբերակը, որը 99 տողով կարճ է առաջին տարբերակից:

2 Բայրոնի «Չալլո Հարոլդ» պոէմից Թումանյանը թարգմանել է Էդուար Դաւթան, առաջին էրգի մի հատվածը, որ բնագրում անվերջապիւր է, ոտուհէն թարգմանութեան մէջ վերնագրված է «Չալլո Հարոլդի հրամեշտը», իսկ Թումանյանը վերնագրել է «Չալլո Հարոլդի էրգը»: Սա թարգմանված է 1893 թ.: Հետագայում, 1896 թ. նա թարգմանել է նաև տուգին էրգի «Ինեսին» հատվածը, որն անուհետև վերամշակելով տպագրել է «Վտակ» օրաթերթի 1908 թ. հունվարի 1-ի համարում:

3 «Չալլո Հարոլդի էրգը» տպագրվել է 1894 թ. «Հորիզոն» հանդէսում, էջ 83—86:

9

Նիկողայոս Ադոնցից

1 1903 թ. Ա. Պետերբուրգում հրատարակված «Բանքեր գրականութեան և արվեստի» Ա. գրքում (էջ 131—132) տպագրվել է Թումանյանի «Պանդուխտ ևմ, բուլբուլ» բանաստեղծությունը: Թե որ բանաստեղծությունն է «գրաքննիչը բռնել», պարզել չհաջողվեց:

10

Գրիգոր Բաղ. Աղաջանյանից

1 Թումանյանի լուսանկարով ժոստային քարտերը (բացիկները) հրատարակվել են 1904 թ. Թիֆլիսում:

11

Ա. Տեր-Նղիսյանից

1 Ռ. Պատրանյանի «Նոր տալիս» բանաստեղծութեան (1879 թ.) առաջին քառատողն է (տե՛ս Ռաֆայել Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1955, էջ 157):

12

Հովհաննէս Լալայանից

13

Արամ Տեր-Գրիգորյանից

1 Խոսքը 1890 և 1892 թթ. Մոսկվայում հրատարակված «Բանաստեղծութեան և ների» առաջին և երկրորդ հատորների մասին է:

2 Երկերովը տեղի է ունեցել 1904 թ. հունվարի 19-ին:

14

Արամ Տեր-Գրիգորյանից

1 Տե՛ս № 13 նամակի 2-րդ ծանոթագրութեանը:

2 Նամակը մեզ հայտնի չէ:

3 Նկատի ունի Համադասող Համբարձումյանին:

15

Հեղինէ Մեքիբ-Հակոպյանից

1 Նամակը մեզ չի հասել:

2 Խոսքը Հակոբ Մանանդյան և Վարլա Խանդավիրյան ամուսնական գույքի մասին է:

16

Ջալալ Տեր-Գրիգորյանից

1 Խոսքը Թումանյանի գույքի Սեդալի մասին է, որը ձևվել է 1905 թ. հունվարի 5-ին:

2 Տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 1, էջ 169—187:

3 Խոսքը նիկ. Տեր-Ղևոնդյանի «Բաց նամակի» մասին է (տե՛ս «Մշակ», 1904, № 274):

17

Ստեփան Լիսիցյանից

1 Խոսքը «Լուսաբեր» դասագրքի մասին է:

18

Հովհաննես Քաջաղնունուց

1 Նամակը մեզ հայտնի չէ:

19

Հովհաննես Քաջաղնունուց

20

Հովհաննես Քաջաղնունուց

21

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանից

1 Տե՛ս նախորդ՝ № 20, նամակը:

22

Հովհաննես Քաջաղնունուց

23

Դարեգին Լեոնյանից

1 Խոսքը «Գեղարվեստ» շրջան-արվեստագիտական-երաժշտական պատկերազարդ հանդեսի մասին է (Թիֆլիս, 1908—1921):

2 «Գեղարվեստի» առաջին դրքում (1908) տպագրվել է Թումանյանի «Հայոց վիշտը» բանաստեղծությունը:

24

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանից

1 Ահաբոնյանի հոդվածը չի օգտագործվել որպես դրբի առաջաբան:

25

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանից

1 Նկատի ունի Գյոթեի «Վարդը» բանաստեղծության թարգմանությունը (տե՛ս ելժ 2, 269, 465, 599):

2 Նկատի ունի «Լուսաբեր» ղասագրքի համար Թումանյանի փառ ու թաբանա-
նած քանաստեղծությունները:

26

Վրթանէս Ախիկյանից

1 Նամակը մեզ հաղտնի չէ:

2 Խոսքը «Մանկական գրադարան» մատենաշարի մասին է: Հրատարակվել է 15
գրքույկ (1909—1911 թթ.): Հրատարակիչ՝ Մարիամ Թումանյան:

27

Սեդրակ Մանգինյանից

1 Խոսքը Մանգինյանի «Ազգային բնատնկական աշխարհ» (1830) գրքի վերա-
հրատարակության մասին է:

28

Հակոբ Մանանդյանից

1 Նկատի ունի «Մեկնություն ստորագրություննց Արևտոտելի բնծայեալ ելիսայի
իմաստասիրի» երկը, որը, նամակի գրությունից երևա տարի հետո՝ 1911 թ., Մա-
նանդյանի աշխատասիրությամբ, հրատարակեց ուսական կալսերական տկաղեմիան:
Մասնագետներն այժմ էլ այս երկը վերագրում են Դավիթ Անհողթին, սակայն
1961 թ. Մատենադարանն այն հրատարակեց որպես «Անանուն մեկնություն»:

2 Խոսքը Թումանյանի դուստր Թամարի մասին է, որն այն ժամանակ մեկ տա-
րեկան էր:

29

Հովհաննէս Քաղապետեանից

1 Նամակը մեզ հաղտնի չէ:

30

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանից

1 Մխիթար Տեր-Անդրեասյանի հիշյալ նամակը մեր ձեռքը չի ընկել:

2 Թամարը Մխիթար Տեր-Անդրեասյանի դուստրն է:

31

Երվանդ Թադիանոսյանից

1 Խոսքը «Մուրումյի Իլյան կովում է Վլադիմիր իշխանի հետ» թիվնալ մասին
է, որը տպագրվել է «Բանաստեղծություններ», Բաբոս, 1903, էջ 265—267:

32

Հովհաննէս Քաղապետեանից

1 Մանրամասն տե՛ս Ուշ 4, էջ 157—163, Զ. Ավետյանի «Թումանյանի երկերի
1903 թ. ժողովածուի տպագրության պատմությունից» ուսումնասիրությունը:

33

Երվանդ Թադիանոսյանից

1 Թումանյանի հիշյալ հեռագիրն ու նամակը մեզ չեն հասել:

Մխիթար Տէր-Անդրեասյանից

1 Թումանյանը հաշվի է առել Մխիթար Տէր-Անդրեասյանի գիտությունները և բազմաթիվ հիշակալի տարբերակներ հրատարակել է 1908 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մեջ (ալի մասին մանրամասն տե՛ս Ուշ 4, էջ 160—161):

Փանոս Թերլեմեզյանից

1 Նամակագիրը շփոխում է, Թումանյանն ունեցել է ոչ մե 11, ալ 10 դավակ:

Կոմիտասից

1 Նամակը տպագրվել է «Սովետական Հայաստան», 1969, № 272:

2 Կոմիտասը Թիֆլիսում եղել է 1908 թ. փետրվարի 8-ից մինչև 15—16-ը:

3 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Ավսյանի «Կոմիտասի ձեռագրերը» («Սովետական արվեստ», 1955, № 4):

Կոմիտասից

1 Նամակը տպագրվել է «Գրական թերթ», 1936, № 13:

Կոմիտասից

1 Նամակը տպագրվել է «Սովետական արվեստ», 1962, № 10, էջ 55:

Երվանդ Բաղդասարյանից

1 Տե՛ս № 24 նամակի ծանոթագրությունը:

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանից

1 Խոսքը ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շառլենի «Արևելյան ուղեգրություններ» տաս հատորանոց զբքի 2-րդ հատարի մասին է (հրատարակվել է Ամստերդամում, 1711 թվականին), որը նվիրված է Հայաստանին:

2 Տե՛ս № 24 նամակի ծանոթագրությունը:

Լեոյից

1 Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն», 1979, № 9, էջ 140—141: Այս և Լեոյի մյուս նամակները հրատարակել է Վարդգես Վարդանյանը, ցավոք, բազմամիջ աղավաղումներով:

2 Նկատի ունի Ավետիս Ահարոնյանին, որն այդ ժամանակ եղել է Շվեյցարիայում:

3 «Գրաշուկ» — Նույն հեղափոխական դաշնակցության կուսակցության օրգան (կիսամյա), տպա՝ ամսական, հրատարակվել է Ժնևում, 1891—1920 թթ.:

4 Նկատի ունի Ավետիք Իսահակյանին:

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանից

1 Վ. Հրաչյանի «Երևանի» դրաման, Հակոբ Տեր-Գրիգորյանի «Բաբուշկան»-ը, հրատարակվել է 1908 թ., Բաքուում:

2 «Թուսեթերգր» մամուլովը գրականությամբ էր Թիֆլիսում: Թումանյանը գրքերը ուրոշ առկոսով հանձնում էր գրականությանը՝ վաճառելու:

Աբովյանի Տիգրանյանից:

Մարիամ Թումանյանից

1 Հիշատակված համակր մեկ հաշտնի չէ:

2 Թումանյանն, ալսպես կոչված, «Գաղանկցության դարձի» պատճառով ձերբակալվել է 1908 թ. գեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի զիշերը: Բանտից հրաշխավորվածից ապառվել է 1909 թ. հունիսի 13-ին:

3 Մերթվելը Մ. Թումանյանի ոգիին է:

4 1909 թ. հունիսի 18-ին Տ. նազարյանն ալցելել է Թիֆլիս ժամանած կաթողիկոս Մատթեոս Իզմիրլյանին, նրան մաճուցել ուղեքձ և նվերներ (տե՛ս «Մշակ», 1909, 21 հունիսի, № 232): Այս մասին է Մ. Թումանյանի ակնարկը:

5 Մուշկեղ Թումանյանի ավագ ողորին է, որը 1908 թ. ձերբակալվել էր հոր հետ:

Անտոն Մալիկյանից

1 Թատուրն և Երաժշտություն—Մատերական-երաժշտական, դիտական պատկերազարդ երկամսյա հանդես, Բաքու, 1910—1917: Հրատարակել է Անտոն Մալիկյանը:

Աղնիվ Հրաչյանից

1 Հիշատակված համակր մեկ հաշտնի չէ:

2 «Անահիտ» հանդեսի 1909 թ. 1—6 համարներում շարունակաբար տպագրվել է Աղնիվ Հրաչյանի «Բ» հիշողությունները՝ հետևյալ ընծայագրով.

Բանաստեղծ Հովհաննես Թադևոսյանին

Աղնիվ բարեկամ,

Դուք խնդրեցիք և ստիպեցիք, որ գրեմ իմ հիշողություններս: Առաջին պահուն ինձ համար շատ դժվար էղավ Ձեր խնդիրը կատարել: Գրիչս աճողը կը զգալի առտահալելու իմ զղացումինս կենդանի գոյններով պատկերացնելու իմ անցյալի հիշատակներս: Մուսան ինձ չէ շնորհեր իր բնաթի լիկեռին և ոչ իսկ ամենափոքր մասնիկ մը. քնաթիռ նվիրեր է արիշներուն և ինձ թողեր է լուկ արձագանքի պաշտոնը: Ինչ փուլին Ձեր սիրելի խախտասաններն մղված ևս զբեցին Ելին չեմ ալ հաջողած կենդանադրել իմ հին օրերուս պատկերը, ինչպես կը ցանկալի, զեթ մեր թատրոնի պատմության մեկ դիտար ուրվադժած էղա. թույլ տվեք, որ ձեզի ձոնիմ գրեմ:

Հրաչյա

Պարու, 1904

3 Ա. Մ. Նզելկյանի մատենախոսությունը Աղնիվ Հրաչյանի հիշողությունների մասին տե՛ս «Մշակ», 1909, 14 նոյեմբերի, № 253: Հոգվածագիրը բարձր է զնահատում

դերասանուհու հուլիսի 1-ին ցերեկային ժամերին Երևանի Կոմիտասի անվան Մանկապարտեզի մանկապարտեզում, 1909 թվականին:

17

Հեղինակ Մեկիք-Հալվարդսոնից

1 Վնասարկերը — դատագիրք, Կրատարակէլ և և Ստ. Լիսիցյանը, Հոգ. Թումանյան, ևր և Լ. Շանցը (1907—1920):

48

Կապույտ Միջազգայնացիք

1. ԳԵՐԱՐՈՒՄ — գրական-ղեղարովեստական ավանանք (1910—1912): Հրատարակվել է Կարբ. զորքով, Սանկտսիտմ:

2 Երբ որուն արմատն իսկովն Հոգի, Թոման յանկից որեւի նշուի չի տպագրուիլ:

49

Սխմունք Հակոբ չանկի

50

Տիդրան Ռաշմաճյանից

1 նկատի ունի Թումանյանի 1910 թ. փետրվարի 1-ին գրած նամակը:

51

Առևտրային Կապից Ներքին

52

Ստորագրում Տեղափոխմանը

1 Հիշատակ համարներ մեղ համարների շղ:

55

Անձեռն:Տ՛՛ Տիդրան:անից

51

Առհասարակ Տիրապետանից

1. Եկատև ու՜հ Ռուբեն Գրուբը, ախի Բերդկանս սե՛նայի՛, ասե՛նէրը Բանագորդ (ՎՄշակ, 1909, N 162) և Երմ վերջին խոսքը Հովհ. Թումանյանին (հուն տեղում, ԱՄ 187, 189, 193) հօղովածներբ, որոնցից առաջինին պատասխանել է Թումանյանը ՎՄ զրա-կան ունչու՛թունէներ ճննապատ» հօղովածով (տե՛ս ԵԺ IV, 95—102):

55

Արմենուհի Տիգրանյանից

1 Արևելահայերի Տիրապանչանի աշխ նամակը գրված է ի պատասխան Թումանյանի 1910 թ. հունիսի 16-ի նամակի (տե՛ս նժ. V, 323):

2 Տե՛ս նու՛ն տեղում:

3 Ակնարկում է Գերարդ Հառապամանի «Ջրասուղ դանդ» դրաման:

56

Մարիամ Թումանյանից

1 խորը բանաստեղծի՝ Մ. Թումանյանին հասցեագրած 1910 թ. օգոստոսի 10-ի նամակի մասին է:

2 1910 թ. հունիսից Թեմանյանը խմբագրել է «Հորիզոն» թերթը և համարյա է հանդես եկել զանազան հորվածներով: Մ. Թեմանյանն աշտեղ նկատի ունի հատկապես Բանաստեղծի բանավեճը Ռ. Դոմբալանի հետ:

3 Վերը հիշատակված նամակում Արամյանը հանդատարար հայ կանանց մասին Թումանյանը գրում է. «Ինչ ինչ արարածներ են, տեր աստված, ոչ մի հետաքրքրություն, ոչ մի կենդանություն, ոչ մի շարժում, ոչ մի գույն, բոլորակություն, չափազանց շատ են ձանձրալի, նույնիսկ խղճալի»:

57

Լեռնայ

1 Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական դրականություն», 1979, № 9, էջ 141—142:

2 «Հորիզոն» 1910 թ. նոյեմբերի 10-ի № 250-ում կարդում ենք. «Էն Տոլստոյն մահվան առթիվ պ. պ. Սունդուկյանի, Ալալյանի, Շիրվանզադեի, Լեռնի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Կաբալեի և նախդասի կողմից Մոսկվա է ուղարկված հետևյալ հեռագիրը»:

«Ռուսաց գրողների տկուրին» Պատենը՝ «Русские ведомости», «Русское слово» թերթերին:

Ողբալով մեծ ուսուցչի մահը՝ հայ գրողները հաշտում են իրենց խորին ցավակցությունը: «Ձեռք աչքս մեծ հանճարը, բայց ուս ժողովրդի հանճարն անսպառ է: Թող միևնույնիսկ ուսական փառավոր դրականությունը իր հոգու հորդությամբ»:

3 Նրանում Լեռն աղյուսում էր աղջկա տանը:

4 «Հորիզոն», 1910, № 143-ում տպագրված է մի հաղորդագրություն ալն մասին, որ մի խումբ ուսուցիչներ ներկայացել են կաթողիկոսին ուսուցիչների միության բողոք-խնդրագրով, որով պահանջել են մշակել մի կանոնադրություն, որի մեջ հետակ ձևակերպված լինի հոգաբարձության և ուսուցիչների պաշտակենություններն ու իրավունքները: Կաթողիկոսը բարեհաճությամբ է վերաբերվել բողոք-խնդրագրին և Կովկասի վեպարքա Վորոնցով-Պաշկովի հետ տեսակցության ժամանակ, այլ հարցերի վրում, առաջ է քաշել նաև այդ հարցը:

5 Լեռնի «Ձանգլի տիրից» հոգվածաշարը տպագրվել է «Հորիզոն», 1910, №№ 263, 265, 267, 270, 275, 279:

6 Նկատի ունի «Հորիզոն» մոտ աշխատակիցներ Մ. Ավետիսյանին և Վ. Վալադյանին:

7 «Հորիզոն» թերթում, հիշատակված ժամանակահատվածում, մեղ չի հանդիպել Լեռնի մասին որեէ նյութ, որտեղ նա կոչվեր «շանտաժիստ» և չենք նկատել նաև նրա անվան հոլովում՝ «գրական տեսությունների» կապակցությամբ:

8 Նկատի ունի «Միջակ նախնական (նկատողությունների)» հոգվածը (տե՛ս «Հորիզոն», 1910, 5—6 նոյեմբերի, №№ 246, 247):

9 Նկատի ունի Լ. Ն. Տոլստոյի «Երասիրի և դրամաի մասին» հոգվածը (տե՛ս «Толстой о литературе», Москва, 1955, стр. 511—567):

10 Կովկասի Հայոց հրատարակչական քննկրությունը Թումանյանին առաջադրել է Սաբաթյանը Շոթա Ռուսթավելու «Ընձևնախորը»: Այդ գործը խափանվել է, բանի որ քննկրությունը չի համաձայնել բանաստեղծի առաջադրած պայմաններին: Այդ մասին տե՛ս 1910 թ. հոկտեմբերի 25-ին Հրատարակչական քննկրության վարչությանը Թումանյանի հղած նամակում (տե՛ս V, 336):

11 Լուսիկը Լեռն աղջիկն է:

12 Նկատի ունի Ռուստոմ Թումանյանին:

13 Ռուստոմ Թումանյանը Լզիկ է Լոռու Մարց, Շամուտ, Աթան, մասամբ նաև Փարինջ վանքապատկան գլխավորի կառավարիչը և, ինչպես պարզվում է մամուլում տպագրված նշանակից, էջմիածնի հոգևոր իշխանությունների կարգադրությամբ որոշ խստողություններ է կիրառել՝ առաջ բերելով գլխավորների վրդովմունքը (մանրամասն տե՛ս «Թումանյանը մամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1969, էջ 913)։

14 Նկատի ունի «Հորիզոն», 1910, 9 նոյեմբերի, № 249-ի առաջնորդողը։

15 Ե. Լալայանի՝ 2. Տաշյանի հետևից մամուլում կազմած ձեռագրացուցակի մասին Թումանյանը խոսում է «Հորիզոնի» 1910 թ. նոյեմբերի 16-ի № 229-ի առաջնորդողում։

58

Լեռնից

1 Առաջին անգամ տպագրվել է «Սոցիալական գրականություն», 1979, № 9, էջ 143։

2 «Հորիզոնի» 1911 թ. բաժանորդագրության հաշտարարությունը տպագրվել է թիվի 1910 թ. նոյեմբերի 17-ի № 256-ում։ Հաշտարարության մեջ կարգում ենք. «Հորիզոն» հրատարակվելու է մոտ աշխատակցությամբ Ղազ. Աղալանի, Հովհ. Թումանյանի, Լեռնի և Շիրվանյանների։

3 Տե՛ս № 57 համակի 5-րդ ծանոթագրությունը։

4 Խոսքը վերաբերում է «Հորիզոնի» սրբադրիչ Լևոն Մելիք-Աղամյանին՝ «Խուլ» մականունով։

5 «Զանգին» «Վերք Հայաստանի» պեպի հավելվածն է։ Առաջին անգամ տպագրվել է 1860 թ. «Կոռնիկ» ամսագրում, հետո՝ առանձին (որից ոչ մի օրինակ չի պահպանվել), երրորդ անգամ լույս է տեսել 1906 թ. «Ահաբա» ամսագրում։ Փորձ է արվել նաև «Զանգին» տպագրել Արմվանի երկերի 1897 թ. լույս տեսած մի հատորովում, սակայն դրա քննական արգելքի պատճառով այդ անհնարին է դարձել։ Հնարավոր է, որ Լևոն Բինաթեկ է 1860 թ. զբոսիչը։

6 Ղ. Ալիշան, Աշրաբատ, վենետիկ, 1890 թ.։

59

Լեռնից

1 Առաջին անգամ տպագրվել է «Սոցիալական գրականություն», 1979, № 9, էջ 143։

2 Թումանյանի հիշյալ նամակը մեզ հասնի չէ։

3 Խոսքը Մատթեոս Իզմիրլյան կաթողիկոսի մասին է, որ վախճանվել է 1910 թվականին։

60

Կ. Մելիք-Կարաղյուղյանից

1 Նկատի ունի «Հորիզոն», 1910, նոյեմբերի 17, № 256-ում տպագրված «Մեր բնթեքողներին» հիշյալ, որը խոսվում է թիվի 1911 թ. բաժանորդագրության, նպատակների և ուղղության մասին։

61

Կարեն Միրախլյանից

1 Թումանյանի հիշյալ նամակը մեզ հասնի չէ։

Մարիամ Թումանյանից

1 Նամակում հիշատակված լուրը տպագրված է «Հորիզոն», 1911, 28 հունիսի, № 138, իսկ հեռագիրը՝ նույն թերթի հունիսի 22-ի № 133 և հունիսի 27-ի № 134: Առաջինը Մարիամ Թումանյանի, երկրորդը Գրիգորի հաշիկի կողմից:

Մարիամ Թումանյանից

1 Նկատի ունի Ղ. Աղայանի մահվան (1911, հունիսի 20) պատճառած վիշտը:
2 Թումանյանն այդ ժամանակ հանգստացել է Մանգլիսում և հնարավորություն չի ունեցել կատարել Մարիամ Թումանյանի առաջարկը:

Արմենուհի Տիգրանյանից

Փլիլիպոս և Մարիամ Վարդապետյաններից

1 Հակոբը (Անդաշյան) Վարդապետյան-Չարդարյան ընկերության գրասենյակի աշխատակից էր:

Հեղինե Մելիք-Հալիպպանից

1 Խոսքը Հեղինե Մելիք-Հալիպպանի ամուսնու՝ Տիգրան Բեկդադյանի մասին է:

Լեոյից

1 Առաջին անգամ հրատարակվել է «Սովետական գրականություն», 1979, № 9, էջ 144—145:

2 Ըստ Վերնուլիին, մի հավաքություն Հ. Առաքելյանը անհպաստ կարծիք է հայտնել հանգուցյալ Ղ. Աղայանի մասին, որը դաշրացրել է Լեոյին:

3 Լեոյի՝ Ղ. Աղայանին նվիրված հոգվածաշարը տպագրվել է «Հորիզոն», 1911, №№ 135—137, 140, 142—144, 146—147, 149, 151, 154, 156, 158:

4 Խոսքը «Հորիզոնի» աշխատակիցներ Մարդար Ավետիսյանի և Միքայել Վարանդյանի մասին է:

5 Նկատի ունի Գեորգի Խվանովիչ Խատիսյանի (Գիգա) ամուսնությունը Աշխեն Թումանյանի հետ:

6 Հավանաբար, Թումանյանն ընկերոջը հրավիրել է Մանգլիս՝ իր հետ միասին հանգստանալու:

Ստեփան Լիսիցյանից

1 Գյուտ քա՜ն. Աղանյան:

2 «Գիւ» — գրախանութ Թիֆլիսում:

3 Ստ. Լիսիցյանի կինը:

4 Վիդուշը Շանթի տղան է՝ Վիդենը:

Մարիամ Թումանյանից

1 Տե՛ս № 67 նամակի հինգերորդ ժանդաղությունը:

2 Մարութան Փիլիպոս Վարդապարանի քույրն է:

3 1911 թ. օգոստոսի 6-ին Մարիամ Թումանյանին ուղղած նամակում Թումանյանը հասցրել է. «Մի՞թե համարիտ «Լեզուն կտրած խիսիկը» չե՞ր հավանելու: Այս նամակում Մարիամ Թումանյանը հաստատում է իր կարծիքը:

4 Նկարի ունի «Մանկական զրադաբան» մատենաշարը:

5 Փիլիպոս Վարդապարանի «նոր ծրագրի» մասին Թումանյանն օգոստոսի 6-ի նամակում գրում է. «Ֆիլիպոսը մի նոր ծրագիր է առաջարկում մեր չրատաբանությունների համար» (տե՛ս նե՛ս V, 344):

70

Լեռնից

1 Համբարձում Սեբեգեկի Մելիբյան (1861—1932) — «Հորիզոն» թերթի կարգադրիչ, բաժնետեր:

71

Լեռնից

1 Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական զրահանութուն», 1979, № 9, էջ 145:

2 Խոսքը Գևորգ Լույ. Սուրենյանի (1846—1930), լեռագայում հայոց կաթիլիկոս (1911—1930), մասին է:

3 Տե՛ս № 70 նամակի ծանոթագրությունը:

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1

1 Լավ ձայն ունենալով՝ նեկոլ Աղբալյանը երգել է Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցու եղչանքում:

2 Գրող, զրահանադետ, թարգմանիչ Սեդրակ Թառայանցի (1862—1916) «Բանասերգծ-իդեալիստ Շիլլեր» աշխատությունը (երկու գրքով) տպագրվել է 1903 թ., Ս. Պետերբուրգում:

3 «Գլխախոտ» տեսնելով պարբերական, որքան մեղ հայտնի է, աչք տարիներին չի չրատարակվել:

4 «Վերնատան նահապետը» Ղազարոս Աղայանն է:

5 Լեռն Մանվելյանի (1864—1919) «Գեղի վեր» գրամատիկական պոեմը տպագրվել է 1902 թ. և նվիրված էր Խ. Աբովյանին:

2

1 Վրթ. Փափաղյանի եղբայր Վահան Փափաղյանն է:

2 Բանասեր Լ. Կարապետյանը գտել է Թումանյանին 1902 թ. Խոհմերթի 9-ին Ավ. Իսահակյանին գրած նամակի (տե՛ս նե՛ս V, 245—246) շտապանությունը, որտեղ, խմբիսկալոց, գրված է. «Վեկելի հասցեն չգիտեմ թե գո՞ւմ, բնձ էլ գրել էր, թե՛ համակ զրիդ Պետերբուրգ՝ Николаяю: Ես էլ գրեցի С.-Петербургу, Николаю, но не второму, а самому последнему Николаю»:

3 Տե՛ս № 1 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

1 Նկատի ունի Հովհ. Թումանյանի «Սասունցի Դավիթ» պոեմի Ա մասը («Մուրճ», 1903, № 2, 3, 4, 5):

«Մուրճ», 1903, № 4-ում Ավետիք Իսահակյանը որևէ ճշտված չի տպագրել: «Եվ վաղուց, վաղուց խոր քուն է մըտած...» սկզբածրով բանաստեղծությունը տպագրվել է «Մուրճ» № 5-ում:

5

1 Խոսքը «Բանաստեղծություններ» 1903 թ. Թիֆլիսի ժողովածուի մասին է:

2 Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններին նվիրված հրեկույթը Պետերբուրգում տեղի է ունեցել 1904 թ. հունվարի 19-ին: Այն կազմակերպել էին բանաստեղծի մտերիմները՝ Արամ Տեր-Գրիգորյանը և Նիկոլ Աղբալյանը:

3 Նկատի ունի Դ. Դեմիրճյանի «Կյանքի առաջը» պոեմը, որ տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 1, էջ 73—98, № 2, էջ 59—83:

4 Ավ. Իսահակյանի «Գողթան քնարը որ աղատույնան...» պոեմի (ստորագրված Հայ գլուստ, «Գրողակ», Ժնև, 1901, № 1, էջ 4—6) բնագրան է:

Սաղը չի թողնում, որ կտրիճ դառնամ,

Թուրը չի թողնում, որ դուստն դառնամ:

Աղբալյանը մեջբերումը կատարել է հիշողությամբ:

6

1 Տե՛ս № 5 նամակի երկրորդ ծանոթագրությունը:

2 Արամ Տեր-Գրիգորյանը (1880—1925) վաճառ Տերյանի եղբայրն է:

3 Թարվմանիչ, գրականագետ Համազասպ Համբարձումյան (1880—1965):

4 Օգտագործում է Խոբեկնացու «Հայոց պատմության» հետևյալ տողերը. «Զի Դիպետ և Լմբ ամու փոքր և թուր լուծ քնդ փորու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկառ և քնդ աշխով լուծ անդամ նուաճեալ թաղաւորութեամբ, սակա՛ն բաղում գործք արաւ. ինան դասին զործեալ և ՚ի մերում աշխարհիս, և արժանի զոց չիշատակի, զորոց և ոչ մի որ ՚ի նոցանէլ պէտք լանձին կամաւ մասենադրել» (տե՛ս Սրբայ Տօրն մերայ Մովսէսի Խոբեկնացոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 12):

5 Արարիկ «Գերբնական հիվանդություններ» տպագրվել է 1903 թ., Թիֆլիսում:

6 Ըստ Արամ Տեր-Գրիգորյանի՝ Թումանյանին հղած 1904 թ. հունվարի 30-ի նամակի (տե՛ս սույն հատոր, էջ 301) հասցեն սխալ գրած լինելու պատճառով հեռագիրը տեղ չի հասել:

7

1 1904 թ. «Մուրճում» տպագրվել է Նիկոլ Աղբալյանի «Ա. Զեխով» (գրական գործունեության արժեքավորում) հոդվածը (տե՛ս № 7, էջ 127—134):

10

1 Խոսքը, հավանաբար, «Երկիր» օրաթերթի (Թիֆլիս, 1905/7 թթ., խմբագիր Մինաս Մուրադյան) աշխատակիցների մասին է:

11

1 Հիշատակված նամակը մեղ հայտնի չէ:

1 Մեջբերված տողերը Հովհ. Թումանյանի «Պոետն ու Մուսան» երգիծական պոեմ, յից ևն:

1 Հիշատակված նամակը մեզ հայտնի չէ:

2 Նկատի ունի «Հալիլենիք», Բոստոն (1899—1930 շաբաթաթերթը, հետադադում՝ երկօրյա, ապա՝ օրաթերթ):

3 Ահնարկը վերաբերում է բանաստեղծի տասներորդ երևիսյին՝ Թումանյանին (1907—1939):

4 Գովար է ասել, ինչ որ վերջի մասին է խոսքը: Այնլիկ հավանական է, որ 1907 թ. Թիֆլիսում կարճ ժամանակով հրատարակված և կառավարության կողմից իրենց «սկսնակար ուղղություն» համար դադարեցված «Ժամանակ», «Փայլակ», «Ժայռ», «Նարինի», «Արթուր», «Սրբեր» և մի քանի այլ թերթերից մեկի մասին է:

5 Գրող, գրականագետ:

6 Խոսքը վերաբերում է Փիլիպոս Վարդապարյանին:

7 Մարտաշա Վարդապարյան:

1 «Գեղարվեստ» անունով թերթ մեզ հայտնի չէ. բայց երևի՞թի, Ադրաշաճի նկատի ունի «Գեղարվեստ» հրատարակող Երվանդյան-Երվանդյան պատկերապատկեր հանդեսը (Թիֆլիս, 1908—1921 թթ., խմբագիր Գարեգին Լևոնյան):

2 Պերճ Պողոսյանը վախճանվել է 1907 թ. նոյեմբերի 23-ին, Բաքում: Թաղված է Թիֆլիսի խոջիվանքի գերեզմանատանը:

1 «Վտակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1907/8 թթ., որքան մեզ հայտնի է, «Վտակում» Սյրալյանը որևէ բան չի հրատարակել:

1 Այսպես կոչված «Պաշտակցության գործով» Թումանյանը իր որդու՝ Մուշեղի հետ առաջին անգամ ձերբակալվել է 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը: Մուշեղը ազատ է արձակվել ամբողջ վաղ, իսկ Թումանյանը բանտից երաշխավորություն ազատվել է 1909 թ. հունիսի 13-ին:

Երկրորդ անգամ բանաստեղծը նույն գործով ձերբակալվել է 1911 թ. հոկտեմբերի 31-ին և տեղափոխվել Պետերբուրգի Գաղափարաբանության տեղի է ունեցել Պետերբուրգի կառավարական սենատի հատուկ ատյանում, որտեղ 1912 թ. մարտի 20-ին անսպառ է հանաչվել:

ՆԱՄԱԿԱԳԻՐՆԵՐԻ ԱՅԲՐԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Աղոնց (Տեր-Ավետիսյան) Նիկողայոս Գևորգի (1871—1942) — պատմաբան, բնագիտագետ, բանասեր:

Ախիկյան Վրթանես Գալուստի (1872—1936) — նկարիչ:

Բաղ. Ազատանյան Գրիգոր

Թաղիանոսյան Նովանդ Թադևոսի (1864—1948)—հասարակական գործիչ, թարգմանիչ:

Թևրիկմեզյան Փանոս Պողոսի (1865—1941)—նկարիչ:

Յուսմանյան Մաթեմ Մարկոսի (1870—1947)—մշակութային գործիչ:

Կալալյան Հովհաննես

Լեոնյան Գարեգին Զիլմանու (1872—1947)—գրականագետ, տրվեստորան, «Գեղարվեստ» հանգեսի խմբագիր:

Լևո (Առաքել Գրիգորի Բարախանյան, 1860—1932)—պատմաբան, հրապարակախոս, գրող, գրականագետ:

Լխիցյան Ասեփան Գանիելի (1865—1947)—աբեղյազետ, գրող, թարգմանիչ, «Հասկեր» ամսագրի խմբագիր, Թումանյանի և Շանթի հետ կազմել է «Լուսաբեր» դասագրքերը:

Կոմիտաս (Առաքել Գևորգի Սողոմոնյան, 1869—1935):

Հախումյան Սիմեոն Գասպարի (1859—1905)—հրապարակախոս, գրող, թարգմանիչ:

Հակոբյան Սիմեոն Հարությունի (1880—1942)—գրականագետ:

Հրաչյա Աղսիվ (Շինատյան Աղսիվ Գրիգորի, 1858—1920)—գեղասանահի:

Մաշիկյան Անտոն Սարգսի (1880—1942)—կոմպոզիտոր, խմբավար, մանկավարժ, Լրաձշտական-հասարակական գործիչ:

Մանանդյան Հակոբ Համադասպի (1878—1952)—հայագետ, պատմաբան, աղբյուրագետ:

Մանդինյան Սեդրակ Ավետիսի (1844—1915)—մանկավարժ, դերասան, հասարակական, գրական-թատերական գործիչ:

Մելիք-Հակոբյան Հեղինե—մանկական պատմվածքների և համիրողական ապավորվածների հեղինակ:

Մելիք-Կարաղյուզյան Կ.

Մխրաբյան Վահան (1866—1942)—բանաստեղծ:

Մխրաբյան Կարեն (Գևորգի) Սարգսի (1883—1942)—գրող:

Թաշմանյան Տիգրան Հակոբի (1862—1946)—մանկավարժ:

Տեր-Անդրեասյան Միխիլոս—Թումանյանի ընկերներից մեկը, լեմկո-տեխուլագ, մշակութային գործիչ:

Տեր-Գրիգորյան Արամ (1877—1925)—խրավարան, թարգմանիչ, Թումանյանի մտերիներից մեկը, Վահան Տերյանի եղբայրը:

Տեր-Գրիգորյան Զալալ (1866—1939)—մանկավարժ, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ:

Տեր-Վաղարյան Ա.

Տեր-Մկրտչյան Գալուստ (1860—1918)—հայագետ, պատմաբան, աղբյուրագետ, խմբագիր «Արարատ» ամսագրի:

Տերտերյան Սարգիս—բանաստեղծ:

Տիգրանյան Առմենուհի—բանաստեղծուհի:

Քաջազնունի (Տեր-Հովհաննիսյան) Հովհաննես Մաթեոսի (1868—1938)—բաղադրական և մշակութային գործիչ:

Բ ՈՎ ԱՆԳԻ ԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրության կողմից	7
-------------------------------	---

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Էդվարդ Ջրբաղյան—Թումանյանի երգիծանքը	11
Խաժակ Դյուլնազարյան—Ինչպես էր աշխատում Թումանյանը	53
Պիոն Հակոբյան—«Իրիկհալին գտնվեք» երգը և Հովհաննես Թումանյանը	79
Էսաիկ Կարապետյան—Թումանյանը և Հայկազյան քննկերությունը	94
Սպանենա Հովհաննիսյան—Հովհաննես Թումանյանի հորեղյանը 1919 թվականին	125

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Թումանյանի ծոցատետրերը	147
Հովն. Թումանյանի ստացած նամակները (1900—1911 թթ.)	285
Նիկոլ Աղբալյանի նամակները Հովն. Թումանյանին	361
Ծանոթագրություններ	391

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՈՐՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Հրատ. խմբագիրներ Լ. Ս. Սաբաֆյան, Ա. Լ. Սահակյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Ս. Ազիզբեկյան

Հանձնված և շտապով 10. 03. 1998 թ. Ստորագրված և տպագրության 3. 06. 1998 թ.:
Չափեր 60×90¹/₁₆, թուղթ N 1: Տպագրական 26 մամուլ, պայմանական 26 մամուլ:
Հրատ. N 8047, գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, 375019, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Издательство «Гитутюн», НАН, РА, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

Типография Издательства «Гитутюн» НАН РА,
375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24

[2000000]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0588352

A π
84952